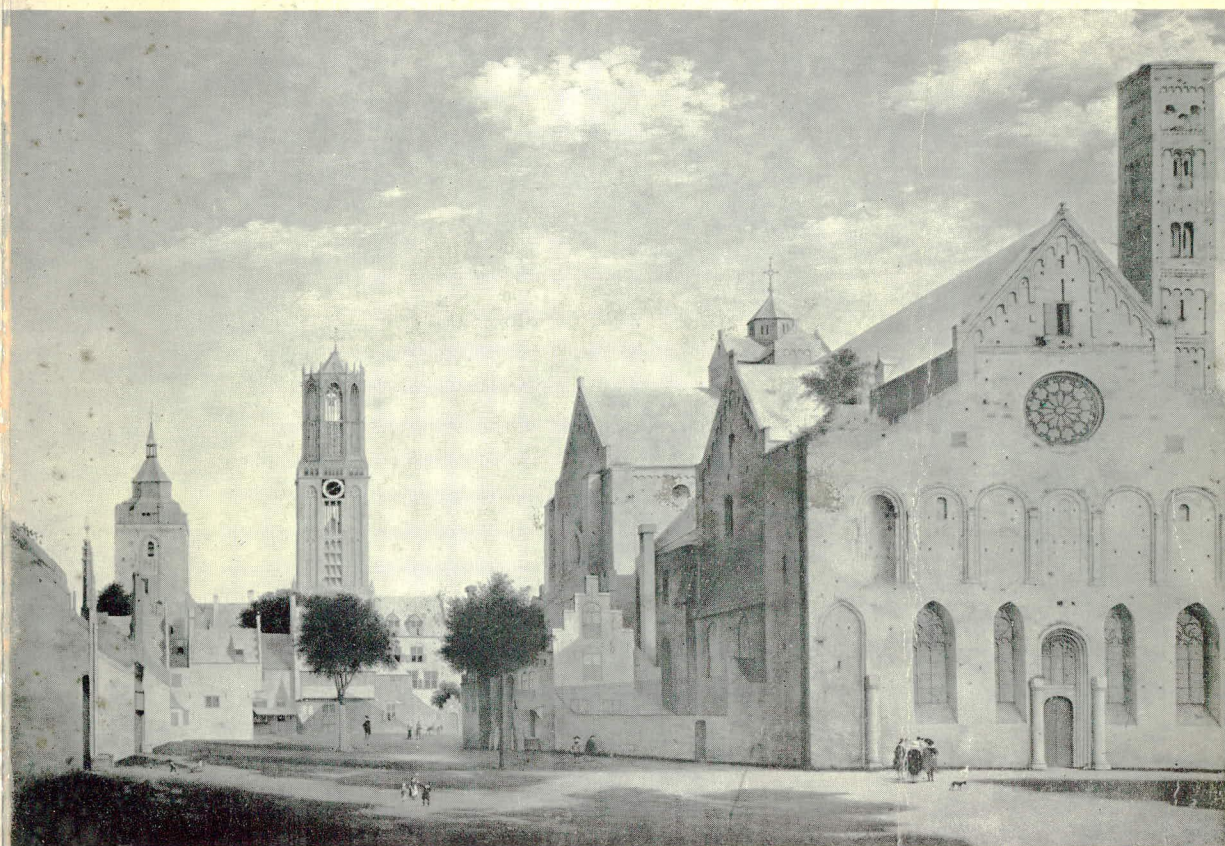

CENTRAAL MUSEUM - UTRECHT

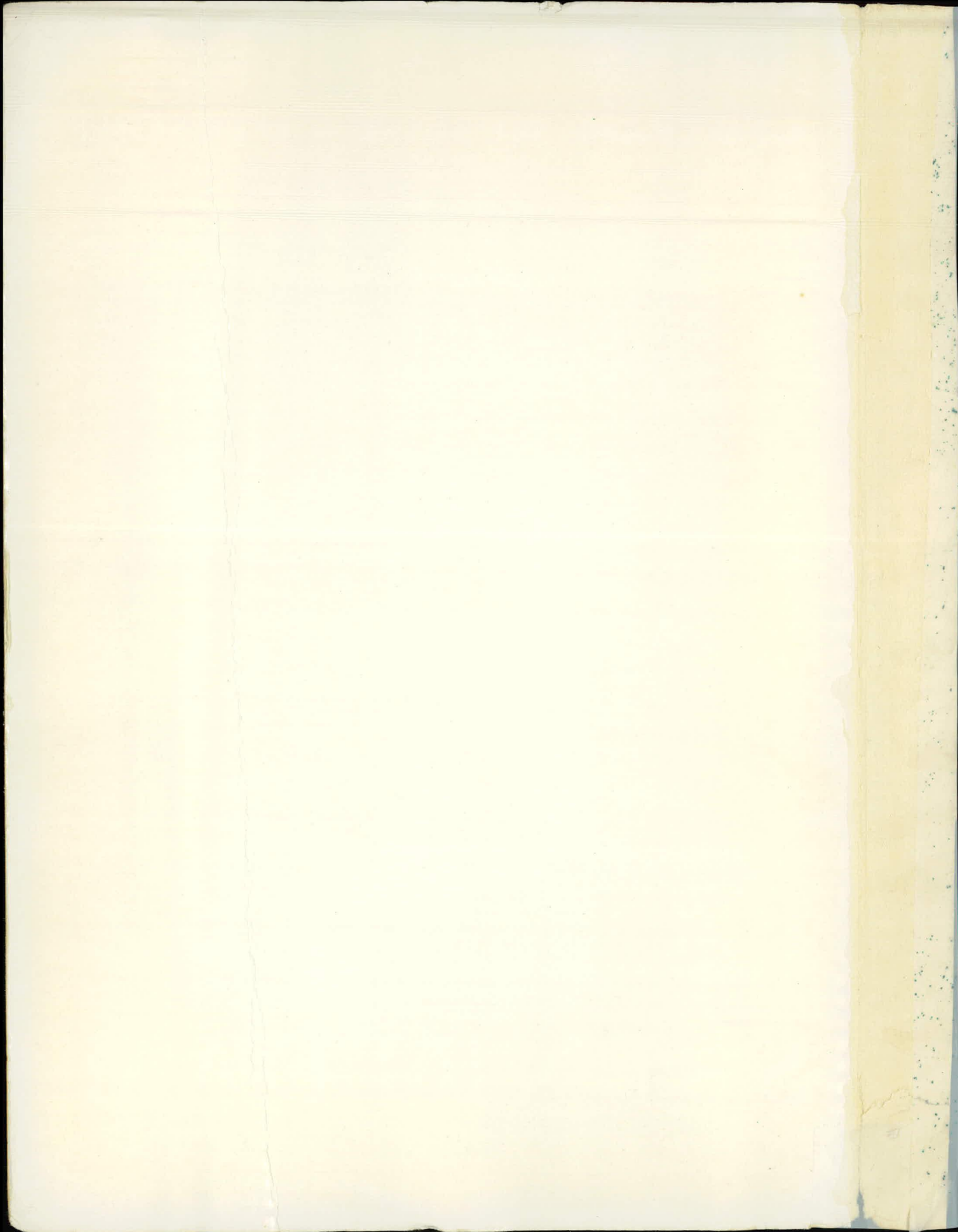

PIETER JANSZ.
SAENREDAM

SAENREDAM

CENTRAAL MUSEUM - UTRECHT

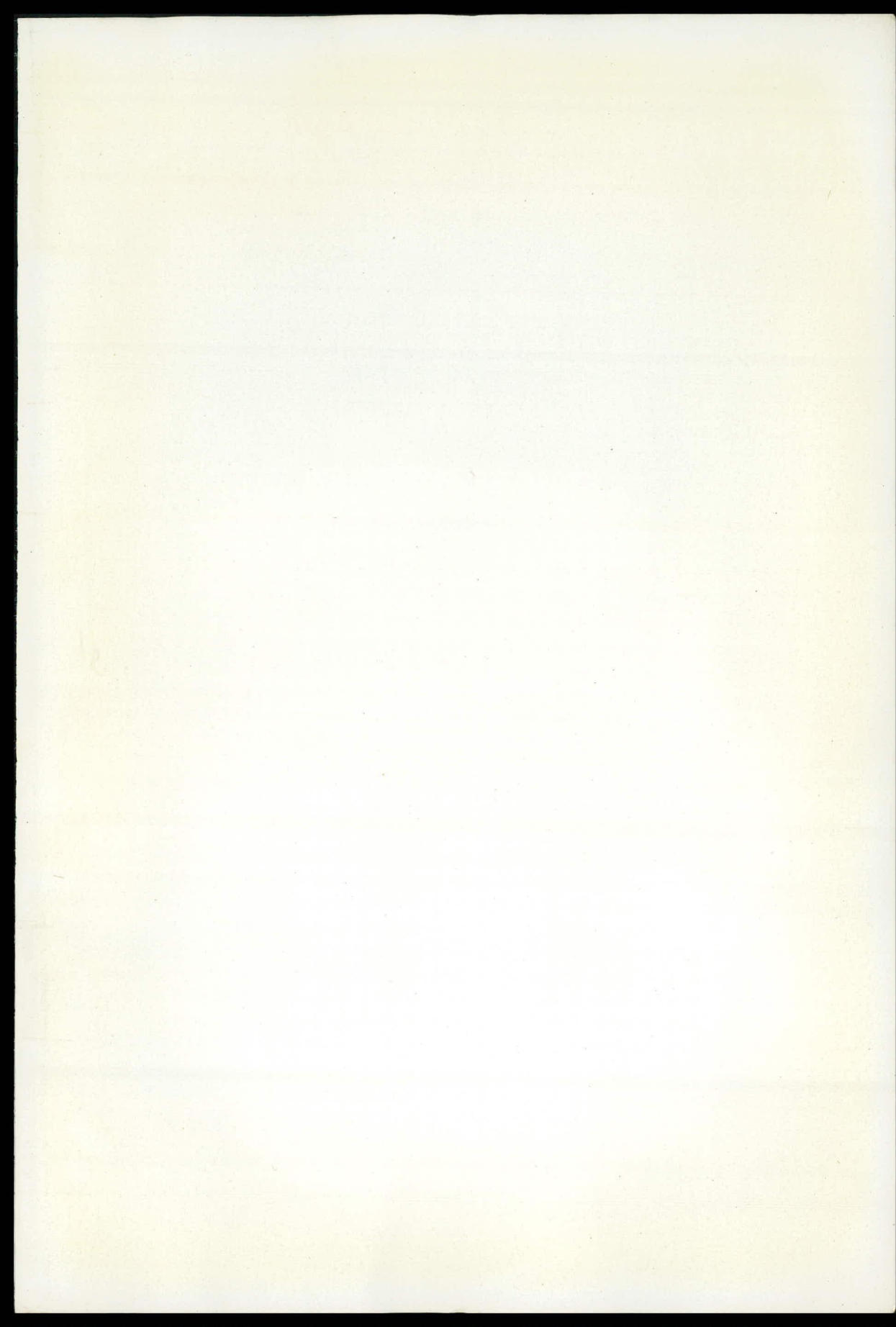
1961

Henr. Brinkman

PIETER JANSZ. SAENREDAM

CATALOGUE RAISONNÉ

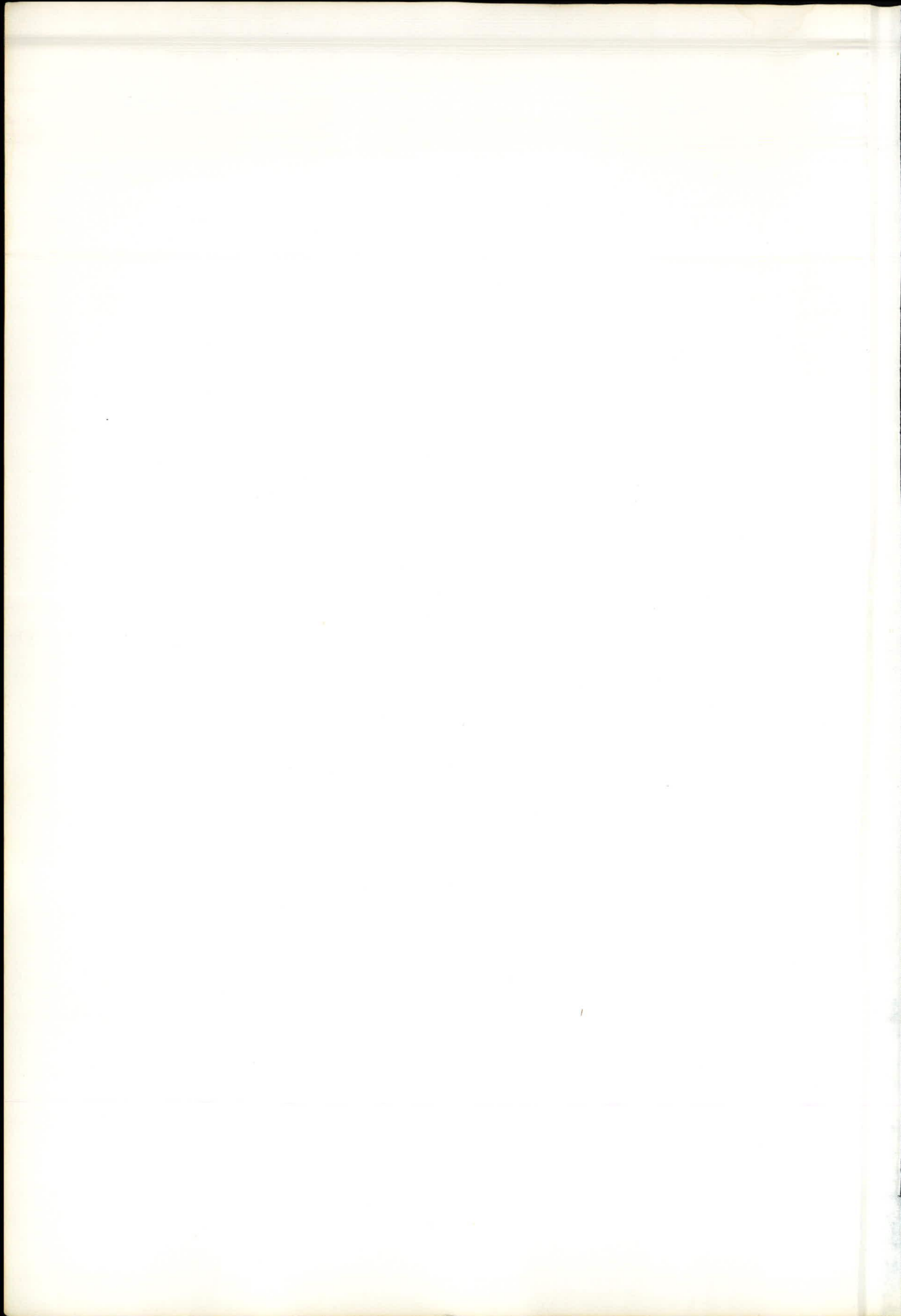
van de werken van

PIETER JANSZ.
SAENREDAM

uitgegeven ter gelegenheid van de
Tentoonstelling Pieter Jansz. Saenredam

15 september — 19 november 1961

UTRECHT, CENTRAAL MUSEUM

De volgende instellingen en particulieren stelden welwillend hun kunstwerken voor de tentoonstelling kunstwerken:

Hare Majesteit de Koningin

Aerdenhout	verz. J. W. Nienhuys
Alkmaar	Stedelijk Museum
Amsterdam	's Rijksmuseum 's Rijksprentenkabinet Gemeentemusea Gemeentelijke Archiefdienst verz. Prof. Dr. J. Q. van Regteren Altena verz. Mevrouw P. de Boer verz. Six
Berlijn	Ehemals Staatliche Museen Berlin-Dahlem, Gemäldegalerie en Kupferstichkabinett
Boston	Museum of Fine Arts
Brussel	Koninklijke Musea voor Schone Kunsten
Egham	verz. Fr. Jurgens
Engeland	Particuliere verzamelingen
Esch	verz. Dr. F. H. Fentener van Vlissingen
Glasgow	Art Gallery and Museum
's-Graveland	verz. Jkvr. H. M. A. F. Six
's-Gravenhage	Koninklijk Kabinet van Schilderijen „Mauritshuis” Koninklijke Bibliotheek Rijksdienst voor de Monumentenzorg verz. Jhr. Mr. M. A. Beelaerts van Blokland verz. Jhr. Mr. D. A. W. van Tets van Goudriaan
Haarlem	Frans Halsmuseum Gemeentearchief Bisschoppelijk Museum Teylers Stichting
Hamburg	Kunsthalle, Gemäldegalerie en Kupferstichkabinett
's-Hertogenbosch	Provinciaal Genootschap van Kunsten en Wetenschappen in Noord-Brabant

Kassel	Staatliche Gemäldegalerie
Kettwig-Ruhr	verz. Dr. Herbert Girardet
Kopenhagen	The Royal Museum of Fine Arts, Department of Prints and Drawings
Laren	verz. Jhr. Ir. Six van Wimmenum
Leiden	Rijksmuseum voor Oudheden Prentenkabinet der Rijksuniversiteit
Leipzig	Museum der bildenden Künste
London	The National Gallery Courtauld Institute of Art, Witt Collection verz. Clifford Duits Edward Speelman Ltd.
Maastricht	Particuliere verzameling
Middelburg	Bestuur der Godshuizen
Oosterbeek	verz. J. C. H. Heldring
Otterlo	's Rijksmuseum Kröller-Müller
Parijs	Bibliothèque Nationale, Cabinet des Estampes verz. F. Lugt, Institut Néerlandais
Rotterdam	museum Boymans-van Beuningen
Rijssen	verz. Mevrouw G. van Heel
Utrecht	Centraal Museum Gemeentearchief
Warschau	Muzeum Naradowe
Washington	National Gallery of Art, Samuel Kress Foundation
Weimar	Staatliche Kunstsammlungen im Schlossmuseum Kunsthistorisches Museum
Wenen	Graphische Sammlung Albertina
Zaandijk	Zaanlandsche Oudheidkundige Verzameling „Jacob Honig Js. Jr.”
Zürich	verz. E. G. Bührle

VERANTWOORDING

De aanleiding tot het houden van de tentoonstelling Pieter Jansz. Saenredam is een tweeledige geweest.

Op de eerste plaats leek het ons nuttig het werk van een der grootste zeventiende-eeuwse nederlandse schilders bijeen te brengen.

Het is niet de eerste keer dat zulks geschiedt. In 1937 toonde het Museum Boymans te Rotterdam 22 schilderijen en 58 tekeningen van de meester. In 1953 werden enige werken van Saenredam (6 schilderijen en 13 tekeningen) bijeengebracht op de tentoonstelling „Nederlandse Architectuurschilders” in het Centraal Museum te Utrecht. In hetzelfde jaar werd in het Kunsthuis te Zürich, in het kader van de tentoonstelling „Holländer des 17. Jahrhunderts”, een aparte kleine tentoonstelling „der Architekturmaler Pieter Jansz. Saenredam” gehouden, waar 7 schilderijen en 11 tekeningen werden gepresenteerd.

Wij streefden er thans naar het gehele oeuvre zo volledig mogelijk te verzamelen en bij die gelegenheid tevens ons tweede oogmerk te verwezenlijken: het uitgeven van een „catalogue raisonné”, het gehele werk van de meester omvattend, vergezeld van de afbeelding van ieder stuk.

Voor het samenstellen van deze „catalogue raisonné” heeft het boek van P. T. A. SWILLENS, *Pieter Jansz. Saenredam*, Amsterdam, 1935, als basis gediend. Deze uiterst belangrijke publikatie behoeft enige verbeteringen en aanvullingen, die het thans mogelijk is aan te brengen, aangezien wij heden over meer gegevens beschikken. Zo zijn sedert 1935 meerdere werken van Saenredam bekend geworden, die tevoren onbekend waren, terwijl bovendien zich menige wijziging heeft voorgedaan wat betreft de eigenaren van verschillende schilderijen en tekeningen. Swillens' monografie vermeldt de herkomst der stukken niet en geeft geen bibliografie; wij hebben gemeend goed te doen in onze publikatie deze rubrieken op te nemen, voor zover aan ons bekend. Er is ook in dit opzicht door ons naar volledigheid gestreefd, hoewel wij er ons van bewust zijn deze geenszins bereikt te hebben.

Het behoeft geen betoog, dat het volledig bijeen brengen van het gehele oeuvre van een meester, die momenteel zo hoog op de kunstmarkt wordt aangeslagen, en die bovendien al zijn schilderijen op paneel heeft geschilderd, hedentendage niet mogelijk is. Daarbij komt nog dat, helaas, in de tweede wereldoorlog enkele van zijn werken zijn vernietigd. Juist het feit dat Saenredam in een zeer dunne verflaag op dikwijls zeer dunne panelen schilderde, is de oorzaak dat enkele dezer stukken niet in een toestand verkeren om transport en klimaatveranderingen te verdragen. Dit is b.v. het geval met de werken uit de musea van Brunswijk, Budapest, München, Turijn en Worcester (U.S.A.) en met het schilderij uit het bezit van de marquess of Bute in Schotland. Toch is het ons — mirabile dictu — mogen gelukken 40 van de 50 schilderijen van Saenredam, die ons bekend zijn, in

bruikleen te verkrijgen. De tekeningen hebben wij allen bijeen kunnen brengen behoudens die uit het British Museum, aan welk museum het wettelijk niet is toegestaan werken uit te lenen, en enkele die zich op een tentoonstelling van Nederlandse tekeningen in de Hamburgse Kunsthalle bevinden.

Dat deze tentoonstelling in Utrecht wordt gehouden is geen toeval en zal niemand verwonderen wanneer men bedenkt, dat Saenredam, hoewel hij praktisch zijn gehele leven in Haarlem heeft gewoond, meer kerken van Utrecht heeft getekend en geschilderd dan van welke stad dan ook in Nederland.

Het oeuvre van Saenredam wordt op de tentoonstelling voorafgegaan door enige stukken van voorgangers (Hans Vredeman de Vries, Bartholomeus van Bassen, Dirck van Deelen en Hendrick van Steenwijck), die nog geheel in de 16e-eeuwse trant werken, en wier architectuurstukken, bovendien dikwijls in zeer groot formaat, een groot contrast vormen met de nieuwe opvatting van Saenredam.

Ter vergelijking met Saenredams werk zijn tevens enige schilderijen bijeengebracht van andere nederlandse 17e-eeuwse schilders van het kerkinterieur, die wat hun werkwijze betreft deels dicht bij Saenredam staan (Isaak van Nিকেle), deels echter totaal van hem verschillen door geheel andere behandeling van licht, sfeer en de instelling tegenover het te schilderen object (Emmanuel de Witte).

Men kan het oeuvre van Saenredam op verschillende wijzen indelen. De chronologische opstelling heeft bij ons niet de voorkeur gehad, daar o.i. de evolutie in zijn werkwijze niet zodanig groot is om zulks noodzakelijk te maken; bovendien is de catalogus van Swillens chronologisch geordend. Saenredam is echter niet alleen een bron van genot voor alle liefhebbers der schilderkunst wegens zijn verfijnde picturale kwaliteiten, hij is wegens de natuurgetrouwe weergave zijner onderwerpen tevens een bron van kennis voor minnaars der architectuur. Het heeft ons daarom goedge Gundkt zijn oeuvre naar de door hem afgebeelde gebouwen te rangschikken, en de andere werken systematisch in rubrieken onder te brengen, waarbij de schilderstukken steeds begeleid worden door de eraan voorafgaande tekening of tekeningen. Schilderstukken en tekeningen zijn thans uit de meest verschillende streken van de wereld gekomen om elkaar gedurende een korte wijle te Utrecht te ontmoeten. Bij ieder gebouw is een korte toelichting op de bouwgeschiedenis gegeven. Wij zeggen de heren J. J. W. van Agt te 's-Gravenhage, C. F. Jansen te Haarlem, L. Pirenne te 's-Hertogenbosch, C. L. Temminck Groll te Utrecht en H. A. J. M. Weller te Amsterdam, hartelijk dank voor de ons door hen verschaftte korte inleidingen, resp. gegevens.

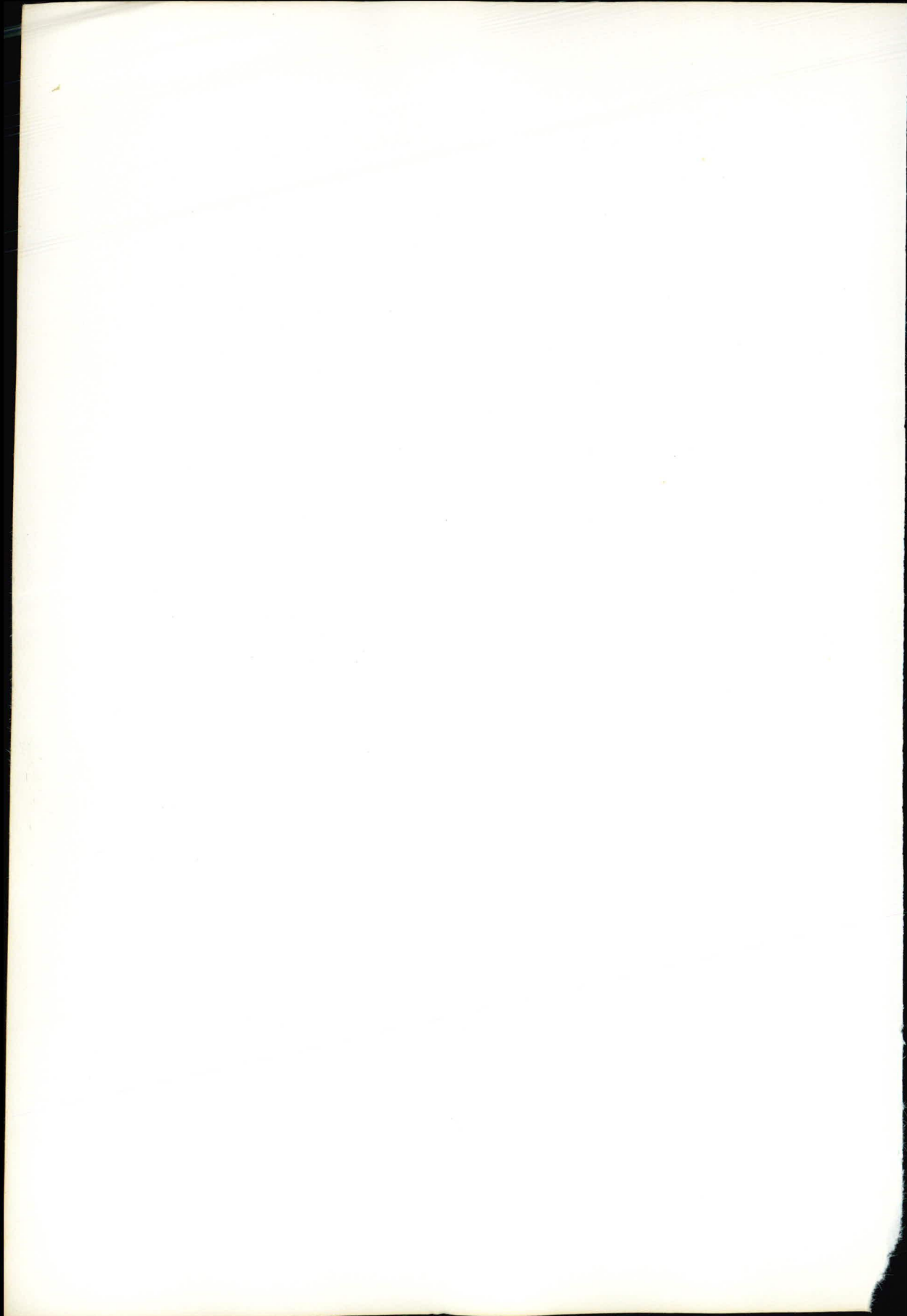
De catalogus wordt voorafgegaan door een artikel van de schrijver van de monografie van 1935 over Saenredam, de heer P. T. A. Swillens, die Saenredam als schilder behandelt.

Hierop volgt een publikatie van Prof. Dr. J. Q. van Regteren Altena, hetwelk de tekenaar Saenredam tot onderwerp heeft. Wij zijn beide schrijvers uiterst erkentelijk voor hun waardevolle bijdragen aan deze uitgave.

Rest ons thans een groep zeer belangrijke medewerkers zonder dewelke deze manifestatie nimmer tot stand zou zijn gekomen, dank te zeggen: degenen, die zo welwillend en genereus hun kostbaar eigendom voor enige maanden aan ons hebben toevertrouwd. Onze eerbiedige dank gaat uit naar Hare Majesteit de Koningin, die ons twee tekeningen ter beschikking stelde, en naar talloze museale instellingen en particulieren, die ons niet alleen door het uitlenen hunner kunstwerken, maar ook door het opgeven van voor ons zeer belangrijke gegevens, daadwerkelijk hebben geholpen.

Tenslotte hopen wij dat deze tentoonstelling, die zeker mogelijkheden tot bestudering biedt, aanleiding moge geven tot een grondige studie van Saenredam's oeuvre; zodoende zouden bepaalde lacunes in deze catalogue raisonné aangevuld of misvattingen kunnen verbeterd worden. Gaarne verwachten wij opmerkingen of bijdragen, die hiertoe een aandeel leveren, en die wij hopen onder de vorm van aanvullingen en verbeteringen later te kunnen publiceren.

Dr. Maria Elisabeth Houtzager,
Directrice Centraal Museum

SAENREDAM ALS SCHILDER

Pieter Saenredam heeft temidden van de vele schilders die in onze bloeitijd werkzaam waren, een geheel eigen plaats ingenomen. Reeds zijn tijdgenoten hebben zijn bijzondere picturale kundigheden bewonderd en hem erkend als de schepper van het reële kerkinterieur. In meer geweest.

dan één opzicht is hij van dit genre een vernieuwer en een promotor

Vóór Saenredams levensperiode had het kerkinterieur — in het noorden althans — slechts matige belangstelling van de kunstenaars gehad. Zij hebben het alleen dan aangewend, als het in hun voorstellingen en composities niet gemist kon worden, doch zelden terwille van zijn uitzonderlijke bekoring en zijn eigen schoonheid. In het zuiden, met name in Antwerpen, lagen de zaken enigszins anders. Daar trof men reeds in de zestiende eeuw een aantal meesters, die zich in het bijzonder tot dit onderwerp en tot het stadsgezicht voelden aangetrokken, onder meer de verschillende leden van de familie Neefs, de van Steenwijcks, vader en zoon ¹⁾, Hans Vredeman de Vries ²⁾ (die ook in het noorden heeft gewerkt) en nog enige anderen. Deze — zoals men toen zeide — „architectuur-schilders” of „schilders van perspectieven”, hebben veelal bekwaam en zorgvuldig interieurs en exterieurs van kerken, stadspleinen, merkwaardige gebouwen, fraai gedecoreerde zalen, enzovoort, gecomponeerd. die echter met de werkelijkheid niets te doen hadden. Het waren merendeels niet anders dan gefantaseerde taferelen, waarmee zij hun kennis van en veelal ook hun vernuftig gegoochel met perspectivische constructies konden demonstreren. Slechts zelden waken zij reminiscenties op aan bestaande gebouwen. In het noorden werden deze meesters tot ver in de zeventiende eeuw nagevolgd, onder anderen door de in Amsterdam werkende Hans Jurriaens van Baden, een kunstenaar wiens leven nog steeds met geheimzinnigheden is omsluierd, door Dirck van Deelen ³⁾ in Zeeland, die, naar het schijnt, nauwe betrekkingen met Antwerpen heeft gehad, door Bartholomeus van Bassen ⁴⁾ en nog enige anderen. Deze laatste meester was ook stadsarchitect te 's-Gravenhage. Hij heeft vele malen zijn ontwerpen in olie-verf uitgevoerd, zodat niet direct van fantasie sprake kan zijn, doch evenmin van „geziene” taferelen. Vele van deze schilders hebben een bijzonderheid gemeen: zij stellen het interieur voor alsof zij het van een hooggelegen standpunt hebben waargenomen. In hun taferelen schijnt de vloer sterk op te lopen. De bedoeling van deze opzet was om zoveel mogelijk van het interieur en van de inventaris te laten zien, wat de mode en de smaak toen wilde en waaraan ook de gelijktijdige landschapsschilders zijn tegemoet gekomen. Doch de aankleding van

1) Zie nr. 237.

2) Zie nr. 236.

3) Zie nr. 238.

4) Zie nr. 239.

hun taferelen bewijst al te zeer, dat zij nooit de bedoeling hebben gehad een afbeelding van een reëel geval te geven. Men aanschouwt een (te) groot aantal altaren, beelden, lampen, vaandels, nissen, grafmonumenten, trappen, estrades, wapenborden, galerijen, enzovoort, en nog vele andere dingen die tot de inrichting of de benodigdheden van de kerk behoren en daarenboven — bij wijze van stoffage — talrijke prelaten en geestelijken, knielende of wandelende bezoekers, spelende kinderen en dartele honden. Meestal zijn hun verbeeldingen nogal bonte vertoningen, soms ook in het schemerduister gehulde ruimten, waarin kunstlicht, — als toortsen, flambouwen, lantaarns, kaarsen, — ongewone effecten teweeebrengen. De eigenaardige sfeer van de binnenruimte, het tere spel van het licht, de illusie van stilte en rust, zoals de latere meesters — en vooral Pieter Saenredam — te genieten hebben gegeven, is hun volkomen vreemd gebleven.

Nergens in Europa heeft het kerkinterieur zoveel belangstelling genoten als in Holland, doch ook daar was ze zeker niet algemeen. Nationale aspiraties en de daarmede samenhangende voorkeuren voor bepaalde onderwerpen zullen tot dat verschijnsel hebben bijgedragen, doch de voornaamste oorzaak van de geringe interesse was, menen wij, de povere belangstelling die onder de kunstenaars in het noorden voor de wetenschap der perspectief heeft bestaan. Zonder een voldoende kennis van haar wetten is het niet mogelijk „ruimte” op verantwoorde wijze te verbeelden en inzonderheid zullen de interieurschilders haar niet kunnen ontberen. Weliswaar hadden vele andere meesters deze kennis niet nodig, omdat hun onderwerpen er niet om vroegen, doch ook in de kringen van de directbelanghebbenden kreeg zij zelden de aandacht, die zij verdiende en wenselijk ware geweest. De geboortegrond van de kunst der perspectief is Italië geweest, waar zij reeds in het begin der zestiende eeuw een intense belangstelling van geleerden en kunstenaars en in het bijzonder van architecten heeft genoten. De voornaamste (leer)boeken over perspectief uit die jaren zijn door bouwmeesters geschreven, waarvan die van Sebastiano Serlio het meest bekend en het meest gebruikt zijn geworden, ook in het noorden. Ze werden onder meer in 1548 en 1568 door Pieter Coecke van Aelst te Antwerpen uitgegeven. De geschriften van de reeds genoemde schilder-bouwmeester Hans Vredeman de Vries verschenen later, in 1581. In 1604 deed hij een uitgave in de nederlandse taal volgen. Deze edities hebben de belangstelling voor de nieuwe kunst bijzonder gestimuleerd. Zij gaven — uiteraard — een overzicht van de toenmalige kennis. Eerst in 1600 verscheen het boek van de wiskundige Guido Ubaldi, die nog velerlei andere problemen tot oplossing had gebracht, doch zijn werken zijn te onzent vrij laat bekend geworden.

Zo was de stand van zaken, toen in 1628 het eerste schilderij met een kerkinterieur van Pieter Saenredam verscheen¹⁾. Het verschilde in alle opzichten en was in krasse tegenspraak met de toen gangbare

1) Zie nr. 55.

voorstellingen en verlangens. Het gaf een reële verbeelding van een reëel gegeven, zonder fantasie, zonder opsmuk, zonder overdadige stof-fage, zonder de veelheid van bijkomstigheden, doch niet meer en niet minder dan de werkelijkheid door hem aanschouwd en die door iedereen aanschouwd kon worden.

Dit constaterende, vragen wij ons af, hoe Pieter Saenredam tot dit bizondere onderwerp is gekomen, temeer omdat wij weten, dat hij daarin niet was opgeleid en bovendien, dat hij in 1628 reeds meer dan dertig jaren oud was. De archivalia hebben ons verteld, dat hij in 1597 te Assendelft is geboren, als zoon van de toen welbekende kopergraveur Jan Saenredam. Zijn vader overleed in 1607, van hem kan de jonge Pieter nauwelijks enig onderricht hebben genoten. In 1609 verhuisde zijn moeder, Anna Pauwels, naar het naburige Haarlem en daar werd haar zoon in de leer gedaan bij Frans Pieter de Grebber, op wiens werkplaats hij tot 1622 is gebleven. Een jaar nadien verwierf hij de meester-titel.

De Grebber was een bekwaam en in zijn tijd een gerenommeerd figuurschilder en decorateur, maar uit geen van zijn werken blijkt iets van enige belangstelling voor perspectivische vraagstukken. Saenredams schetsen van vóór 1628 (planten, bloemen, boekillustraties, gezichten op steden en dorpen, enkele portretten, enzovoort) doen evenmin een zwenking naar een geheel nieuw onderwerp vermoeden. Recentere onderzoekingen hebben aangetoond, dat Pieter Saenredam op de werkplaats van De Grebber een medeleerling heeft gehad, die hem in „de nieuwe wetenschap”, dat wil zeggen in de perspectief, heeft ingeleid, namelijk Jacob van Campen, de beroemd geworden bouwmeester van het amsterdamse stadhuis (thans Koninklijk Paleis). Van Campen was ca 1624, na een verblijf van ongeveer zes jaren in Italië naar zijn geboortestad Haarlem teruggekeerd. Hij was, hoewel opgeleid als schilder, in het zonnige zuiden ook door het bouwbedrijf bekoord geworden, zonder daarbij zijn oorspronkelijk beroep geheel te hebben opgegeven. Uit Van Campens latere werken blijkt, dat hij een bekwaam perspectiviscus is geweest. De werk-methode op dit gebied van Van Campen is dezelfde als in 1628 en later door Pieter Saenredam toegepast. Beide mannen zijn hun leven lang met elkander bevriend gebleven en hebben veel en vruchtbaar samengewerkt.

Men zou Saenredams lichaamsgebrek mede als oorzaak van zijn overgang naar het kerkinterieur kunnen aanvoeren. Hij was een bultenaar. Het portret, dat Jacob van Campen in 1628 van hem tekende, laat duidelijk zien, hoe zijn te grote hoofd diep tussen zijn te smalle schouders stond. Wellicht dat deze misvorming hem de vlucht heeft doen nemen naar de afzondering binnen het kerkgebouw. Hoe dit alles ook moge zijn, zeker is, dat hij in zijn genre nooit zou zijn geslaagd, als zijn aard daarvoor niet geschikt en de aanleg en het talent niet aanwezig waren geweest.

Pieter Saenredam was ongetwijfeld een vernuftig en schrander man, een uiterst nauwkeurig werker en een begenadigd schilder. Geen van

zijn tijdgenoten heeft zo voortreffelijk de eigenaardige sfeer van de oude monumenten aangevoeld als hij. Hij heeft niet alleen de kennis maar ook de moed gehad om nieuwe wegen in te slaan. Zijn werkmethode legt daarvan ondubbelzinnig getuigenis af.

Na eerst in de kerk een uitvoerige schets te hebben gemaakt, soms ook enige details nauwkeurig te hebben getekend en, zo nodig, de plattegrond te hebben opgemeten, zette hij zich in zijn werkplaats aan de arbeid om met de meest mogelijke gestrengheid en nauwgezetheid een perspectivische constructie naar zijn schetsen te vervaardigen, dus een tekening die de werkelijkheid zo dicht mogelijk nabij kwam. Het was een werk van passen en meten, van het bepalen van afstanden, van diepte en verte, van verhoudingen en afmetingen, dat veel geduld en bekwaamheid eiste. In deze wijze van doen ontdekken wij onmiddellijk het nieuwe element dat hij wilde brengen: het *getrouw* volgen van de waargenomen werkelijkheid, het verbannen van alle fantasie en alle overtoollige bijzonderheden. Hij wilde niets méér en niets anders geven dan de „ruimte”, gedrenkt in het licht en de sfeer die het kerkinterieur eigen zijn. Al het andere was voor hem van secundair belang. De veelheid van motieven, de bontheid van de aankleding, de geforceerde licht-effecten hadden plaats moeten maken voor de werkelijkheid, wel te verstaan voor de schone werkelijkheid, zoals hij — en alleen hij — haar zag.

Deze grondige en gedegen voorbereiding had bovendien het belangrijke voordeel, dat hij zich daarna ongestoord en met volledige overgave kon concentreren op de louter schilderkunstige elementen. Hij ontwaarde de kerkruimte, omgeven door hoge blanke muren die doorbroken waren door kleine smalle vensters, waardoor een mild-schijnend licht binnenviel dat zich gelijkmatig verspreidde en de gehele ruimte vulde. Het schiep een rijkdom van nuances, nimmer fel, nimmer donker, doch transparant en gematigd, rustig en stil. Het was een spel van licht met licht, een verglijden van nuance in nuance, een terugkaatsen op witte muren en zuilen, opgevangen in het grijs-blauw van vloeren, reflecterend in het koper van licht-kronen, zwevend langs het zachtglanzende eikenhout van kerkmeubelen, hier en daar onderbroken door en getemperd rood van een deur of het bleke koloriet van een muurschildering of de fellere kleuren van een wapenbord. En tussen het statige ritme van de zuilenrijen treffen wij een enkel menselijk figuur, dat ons de afmetingen van de ruimte doet gevoelen en bepalen. Er is niets dat de stilte dreigt te verstoren, niets dat naar beweging zweemt, eerder neigt alles naar zelfinkeer en bespiegeling. Er is niet de geringste zucht naar enig effect, geen felle licht-schijnsels op muren, kolommen of vloeren, geen gewemel van bezoekers, geen gepronk met bontgekleurde kerkelijke ingrediënten, geen opzettelijk vertoon van perspectivische acrobatiek.

Opmerkelijk is, dat men in de „schilder” Saenredam niet meer de strenge mathematicus herkent. Beschouwt men zijn schilderkunstige schepping als geheel, dan bespeurt men, dat de perspectivische-lineaire

elementen en de coloristische-atmosferische waarden tot een onverbreekelijke eenheid zijn verbonden. In dit harmonisch samengaan ontmoeten wij het bijzondere kunstenaarschap van Pieter Saenredam. Hij was een artiest, die een onbegrensd verlangen had naar zuiverheid en eenvoud en een ongemeen gevoel voor de schoonheid van de werkelijkheid, van het licht, van de toon en de nuance.

Saenredam is niet alleen de grandiose schepper van het reële kerkinterieur geweest, doch ook van het tafereel met het exterieur van één enkel gebouw, kerk of monument. In het bijzonder heeft hij gedurende zijn verblijf te Utrecht enige exterieurs van middeleeuwse kerken „zonder meer” getekend, dat wil zeggen, als zelfstandige verschijningen, zonder entourage en bijkomstigheden, doch uitsluitend om de esthetische waarde van het gegeven.

Na 1628 hebben de kerkinterieurs, het openbare gebouw en een enkele maal het stadsgezicht, kortom, „architecturen of perspectieven” zijn hoofdzakelijke belangstelling genoten. Slechts enkele andere tafereelen zijn van hem bekend, waaruit men heeft gemeend te moeten besluiten, dat ook Saenredam in Italië is geweest. Reeds in 1931 heeft Prof. van Regteren Altena aangetoond, dat hij tekeningen van zijn oud-stadgenoot Maerten van Heemskerck (die wél in Rome was geweest) in bezit heeft gehad en naar twee van deze schetsen de schilderijen „Santa Maria della Febbre” en „Gezicht op de Arcacoeli” beiden te Rome, heeft gemaakt. Onlangs is nog een „Colloseum te Rome” van zijn hand te voorschijn gekomen.

Pieter Saenredam is nooit in het zuiden geweest. Het schijnt zelfs, dat hij zijn woonstad Haarlem nooit zonder een dringende reden heeft verlaten. Deed hij dat een enkele maal, dan had hij meestal een opdracht voor zijn vriend Jacob van Campen te vervullen. Zijn uitstapjes zijn over het algemeen van korte duur geweest, doch desondanks bracht hij steeds enige schetsen van kerkinterieurs of andere monumenten mee naar huis, uit zijn geboortedorp Assendelft, uit Alkmaar, uit Rhenen, uit 's-Hertogenbosch, uit Amsterdam. Alleen te Utrecht heeft hij langer vertoefd, ongeveer vijf maanden. In het jaar, waarin de utrechtse Universiteit haar poorten ontsloot, 1636, heeft hij er alle belangrijke kerken, zowel van binnen als van buiten getekend. Tot zijn overlijden in 1665, hebben deze schetsen hem stof tot vele schilderijen gegeven.

De schilders na Saenredam hebben het kerkinterieur laten zien op de momenten, waarop felle lichtbundels door de ruimte flitsen¹⁾, sommigen hebben een ander standpunt tegenover hun gegeven ingenomen, anderen de beweging van vele kerkgangers weergegeven en de kleurigheid van hun kledij. Doch de wegbereider tot dit alles is Pieter Saenredam geweest. Zijn weergave van de werkelijkheid bood de vaste ondergrond, waarop zij met dichtertlijke vrijheid en speelse fantasie konden voortbouwen.

¹⁾ Zie nr. 244.

In een van de voortreffelijke geschriften van Prof. Huizinga „Nederland's beschaving in de zeventiende eeuw”, is over Saenredam zeer treffend opgemerkt, dat hij tot de „meest onmisbare” van onze schilders behoort. Het overzicht van onze cultuur zou niet volledig zijn, als hem daarin niet een belangrijke plaats werd toegekend. Ten eerste, omdat zijn artistieke arbeid een door en door hollands karakter draagt. Het onderwerp heeft daarbij ongetwijfeld in belangrijke mate bijgedragen. De kerk was het voornaamste gebouw en het middelpunt van de stedelijke samenleving, men was er mee opgegroeid en er mee vertrouwd geworden. Maar zeker was het onderwerp als zodanig niet het enige element in zijn creaties, waardoor de burgers geboeid werden. Zij waren evenzeer getroffen door het verfijnde coloriet en door het wondere licht, dat door de ruimte straalt. In het waterrijke Holland worden aarde en dingen gesluierd door transparante zilvergrijze nevels, wordt de felheid van het zonlicht welhaast altijd getemperd door machtige wolkenmassa's, de kleuren vermilderd en saamgebonden. Die eigenaardige en voor de lage landen zeer aparte sfeer bespeurt men in alle onderdelen van Saenredams taferelen. Saenredam beschikte, gelijk zovele van zijn tijdgenoten over een ontembare schilderlust. Een gedegen vakmanschap was hem als het ware vanzelfsprekend, de omgang met penseel en verf een innerlijke behoefte. Hoewel deze elementen zich nooit naar voren dringen, hebben zij toch in hoge mate de habitus, de stijl en het karakter van hun kunstwerken bepaald. Men noemt hen realisten. In zoverre de zeventiende-eeuwse meesters zich toegelegd hebben op het weergeven van de waargenomen werkelijkheid, is deze naam volkomen juist. Maar men vergete niet, dat de reële wereld, zoals zij haar hebben aanschouwd, omstraald en doorweven was met een poëzie en schilderachtigheid, die huns gelijke in de Europese kunst niet hebben gevonden. Van dit poëtisch-realisme is Pieter Saenredam een der voornaamste vertegenwoordigers geweest. Het is ongetwijfeld aan al deze voortreffelijke eigenschappen te danken, dat zijn kunstzinnige arbeid, tot op deze dag, een weerklink heeft gevonden in de gemoederen van zijn landgenoten en van alle kunstminnenden in geheel de beschaaftde wereld.

P. T. A. Swillens.

DE TEEKENINGEN VAN PIETER SAENREDAM

„..... dat die instrumente, die oghe, ghesont sijn ende sonder vleeke; also dat die grove lijflike dinghe subtyllic daer in herbeelden moghen”.

J. RUUSBROEC, *Die Chierheit der Gheesteliker Brulocht*.

Teekenen kan een bezigheid op zichzelf zijn, maar het kan ook gericht zijn op een uiteindelijk verder liggend doel: de expressie in een ander materiaal, waartoe het slechts een voorbereiding beteekent, die geen sporen achterlaat tenzij werkteekeningen bewaard blijven. Op beide wijzen heeft Pieter Saenredam de teekenkunst beoefend. Hij bracht de verschijnselen, die hij op zijn weg tegenkwam, in een aantrekkelijke vorm op het papier, maar gebruikte de tekening ook voor de louter ambachtelijke manipulatie die voorafgaat aan de totstand-koming van prenten en schilderijen. En de tweede categorie schijnt het bij hem wel te winnen van de eerste.

Laten wij het belang van de prenten voor den tijd waarin Saenredam leefde, vooral niet onderschatten. Alle boekillustraties — en het waren er veel in een zich encyclopaedisch oriënteerende wereld! — werden, evengoed als de houtsnede in hout, met de hand in koper gesneden of geëst. Ontelbare losse of gebundelde prenten kwamen van de persen, ten dienste van politiek, stichting, eruditie of vermaak. Aan Saenredams vader, eens leerling van den beroemden Goltzius, die hij soms overtrof in de fijnheid van zijn lijn en de lichte toon die ze daarmee teweeg bracht, had het graveeren een bestaansmogelijkheid bezorgd. Een zwaar werk, dat hij niet opgaf, toen het zijn lichaam te veel werd: „*Plura dedisset, ne praematura morte sublatus fuisset. Immodico artis studio phthisi morbo laborasse dicitur*” schrijft Schrevelius. Wij weten niet in welke omstandigheden hij zijn weduwe heeft achtergelaten. De zoon kon zich later althans veroorloven een kunstverzameling aan te leggen en werd blijkbaar niet door de noodzaak om snel geld te verdienen gejaagd bij het voortbrengen van zijn schilderijen. Dit moet tegemoet zijn gekomen aan zijn bedachtzame aard en ten goede aan het werkproces, dat getuigt van lange incubatieperioden. In een traag verloop kristalliseerden beelden, die alle sporen van voorzichtig en geleidelijk overleg dragen, beelden zóó tegengesteld aan de geniale flitsen waarin Frans Hals een nerveus portret of van Goyen een ritselend rivierlandschap improviseren, dat men zich waant in werelden, die met verschillende klokken meten.

Saenredam vervaardigt zijn tekening niet om ze onmiddellijk in een verkoopbaar schilderij om te zetten, en in zooverre is het weer des te begrijpelijker, dat hij zich ook al spoedig van de ephemere grafiek afwendde, en zich, toen hij eenmaal de weg, die bij zijn aard paste, gevonden had, zette tot het aanleggen van een documentatie op papier,

die als een investatie zijn eigendom bleef, en waaruit hij bij voorkomende gevallen zou kunnen putten. Veel te weinig wordt nog beseft, dat deze werkwijze aan meer kunstenaars in de zeventiende eeuw eigen is geweest. Wij weten het van Rubens, van Rembrandt geldt het somtijds, maar anderen worden er zelden op aangezien. En een zoo ambachtelijke inrichting in een Haarlems huis van een werkplaats, die beschikte over een eigen cartotheek, waar men nu nog van kan water-tanden, moet op veel ouder voorbeelden teruggaan en van de 16e eeuw uit gestimuleerd zijn door hen, die vermogende kunstbroeders in Italië opzochten, wier huishouding in een rijk voorzien palazzo was geïnstalleerd.

Aangezien Saenredam dus een aantal motieven verzamelde door zich in schetsboeken en op groote vellen papier te documenteeren, in het bijzonder sedert hij afbeeldingen van historisch belangrijke gebouwen begon te vergaren, is zijn teekenkust, in strikten zin genomen, primair geweest: zij prevaleert boven zijn schilderkunst, zij bepaalt daarvan dan ook tot op zekere hoogte het karakter. Veel van de schilderstukken maken den indruk in verf vertaalde teekeningen te zijn.

Verwonderlijk is dat eigenlijk ook niet. Zoon van een habiel en vruchtbaar graveur, die niet of zelden met de kwast was omgegaan, moet het lichtelijk mismaakte Pietertje (want hij had een bochel) zich van jongs af geoefend hebben met pen en stift, als hij tot zijn twaalfde jaar werk voor zijn handen vond in de vaderlijke werkplaats. Hij moet een willig scholier geweest zijn, zijn handschrift bewijst het, het mocht, in de overgangstijd, er nog oud-vaderlandsch dan wel cursief romeinsch uitzien.

Zijn opvoeding viel bovendien in een tijd waarin het tot rust en welvaart gekomen vaderland zich ging bezinnen op het historisch verleden — hier uit pure weetlust, daar om zich nieuwe titels te verschaffen. Het geheele begin van de zeventiende eeuw heeft iets van één lange zondag waarin de Hollander geleidelijk aan ontwaakte na de booze droom van Haarlem en Naarden en zooveel meer, waarvan de geschokte gemoederen der oudere generaties zich eerst gaandeweg hersteld hadden, een rustdag waarop men minder geplaagd door gewetensproblemen herademde, de wereld met nieuwe oogen kon gaan bekijken en een onaflaatbare vreugde ondervinden aan schepping en menschenwerk. In dit opzicht, dat der lichte vreugde, behooren Hals, van Goyen, Avercamp en Saenredam tot eenzelfde tijd; iets anders, hun persoonlijke aard, legde de verschillen vast binnen dat algemeener raam.

Saenredam moet een stille jongen geweest zijn, een, die zich afzonderde en een, die graag las of mijmerde, maar tegelijkertijd zijn oogen gebruikte. Zoowel Hals als hij komen in aanraking met den geleerden predikant Samuel Ampsingh, die, zoon van zijn tijd, de obligate stadsbeschrijving van het oude Haarlem schreef, zooals Pontanus het van Amsterdam had gedaan. Bij de derde druk van 1628 maakt Saenredam de illustraties. Twee jaar later schildert Frans Hals een

spiritueel portretje van den auteur. Reeds toen moeten de antipoden elkaar gekend hebben. In hetzelfde jaar 1628 ontmoette Saenredam ook Jacob van Campen, die, meer in de geest van Saenredam dan van Hals, het portretje teekende van zijn gebochelde kunstbroeder. Later zou van Campen nog wel eens een beroep doen op den bouwkunstig geïnteresseerden teekenaar. Een ander architect, Pieter Post, werkte als schilder zelfs met Saenredam samen.

Ook in de prentmakerij had zich — Saenredams illustraties getuigen ervan — sinds de eeuwwende een radicale verandering voorgedaan. Had men vóór dien tijd gesproken en ook wel moeten spreken in verholde beeldtaal, in allegorieën en emblemen, had men de gemoederen aan de parabelen gestaald en tegelijkertijd Ovidius, Vergilius en den Olympos uit of via Italië binnengehaald, ook hun reeds geamalgameerd bestaan werd op den zomerdag toen de eeuw openging, omvergeblazen: dichterbij, in de eigen wereld, lag voortaan de bron van haast alle inspiratie. De schuchtere en tegelijkertijd pientere Pieter zit gebogen over zijn teekenboeken en gaat ermee in het veld. Zij doen het trouwens allemaal: vader Terborch, Buytewech, de van de Velde's, Hercules Seghers, zelfs de oude Goltzius, die de ruïne van Brederode schetst, zooals de anderen, een dagtocht ver, Rijnsburg, en Saenredam het huis te Kleef. Het is een boek van klein formaat, dat hij verlucht, maar de lisenen en kanteelen van het stadhuis zijn er minutieus op uitgeteld en hij registreert zorgvuldig. Andere trek van waaruit hij begint: wanneer Saenredam minutieus kan zijn, strookt het met zijn aard. De portretjes, die hij in zijn jonge jaren teekent, en die Jan van de Velde graveert, zijn klein. Hij teekent planten en bloemen van dichtbij, klein. Zijn stoffage zal het altijd blijven en de behandeling van het oppervlak dat van den bijziende zijn. De ovale miniatuur-portretjes van Frans Hals daarentegen leenen zich tot de vergrooiting, die hem dan ook ligt, zijn detail lost zich op in het groote geheel. Terwijl Hals het vlugge leven dat voorbijgaat vastlegt, zoekt Saenredam het stilstaande en verdiept deze zich in constructie en reconstructie: wij weten, dat hij kaarten teekende van Haarlems beleg. Uitteekenaar als hij was, interpolateerde hij hierin zij-aangezichten van gebouwen en een horizon, waardoor ze nog het tweeslachtige karakter dragen, eigen aan de oudere aanschouwelijke verbeeldingen in kaartvorm, door de landmeters nog lang gevolgd, maar waarvoor Cornelis Anthonisz en Anthonie van Wijngaerde in het tweede kwart van de zestiende eeuw reeds meer bevredigende oplossingen hadden gevonden.

Dan valt hem een wonderbaarlijk bezit in handen: een schetsboek dat Maarten van Heemskerck gevuld had toen hij, honderd jaar geleden, Rome bezocht, een boek vol met gezichten in de stad van heuvelen, ruïnes en sculptuurfragmenten. Saenredam begint ernaar te schilderen en penseelt kleine, met ingehouden adem verzonnen gezichten in Rome, waarvan hij de stemmingen benadert naar analogie van voorbeelden geschilderd in Elsheimers geest, die in Haarlem bekend moeten geweest zijn. Elsheimer, ook een kleinschilder!

Men lette op de tegenstelling tusschen het werkproces bij Hals en hem: de portretschilder heeft een primair, doortastend karakter, dat recht op zijn doel afgaat: de mensch, die vóór hem zit in het gezicht zien en weergeven. Saenredam is secundair geaard, zijn verstand komt tusschen beiden als hij artistiek te werk gaat. Hij levert vertaalwerk. Het onderwerp is een bron van niet louter visuele belangstelling. Maar nergens ontbreekt dat gevoel voor fijne verhoudingen in proportie en kleur, dat onontbeerlijk is in den waren artiest. Zoo dan ontwikkelt zich de oudheidkundige bij uitnemendheid onder de Nederlandsche schilders.

Tot de illustraties, die Ampsinghs tekst voor de hand legde, behoorde de aloude Sint Bavo, die dan ook inderdaad van binnen en van buiten werd afgebeeld. Vooral het verblijven tusschen de gekalkte muren, pijlers en zuilen en in de stilte van het groote gebouw moet in Saenredam het verlangen gewekt hebben om een schilder van kerken te worden.

Helemaal nieuw was het soort werk niet. Antwerpen en Leuven hadden al eerder een portrettist van hun hoofdkerken gevonden, denzelfden van Steenwijk, die naar Aken reisde om er de Dom, Karel de Groote's legendarische paltskapel, af te beelden. Maar de voorkeur was nog niet definitief gefixeerd op het uitsluitend natuurgetrouw gelijksel; de fantasiekerk, waarin deelen van heterogene gebouwen vermengd werden met onbestaanbare details bevredigde nog evenzeer de gangbare smaak als een bestaand relict uit het historisch verleden. Saenredam deed later aan die oudere gewoonte maar heel zelden een concessie. In het algemeen is hij een trouw conterfeiter. Zet hij een tombe op een plaats, waar ze in werkelijkheid niet stond, dan verzuimt hij niet het expresselijk te vermelden ¹⁾.

Hoe verschillend men de architectonische ruimte kan voorstellen, bewijst de geschiedenis der schilderkunst wel. Sinds den tijd, dat Jan van Eyck zijn Madonna in de Kerk schilderde kon men beschikken over optische ervaring en perspectivische wetenschap, welke elkaar in wisselende gradaties hebben aangevuld. Componenten, die, wederzijds onontbeerlijk, elkanders volstrekke voorwaarde uitmaakten. Immers: zuivere constructies leveren beelden, welke in het geheel niet strooken met onze ervaringswereld, terwijl loutere ervaring naar een systeem uitziert om aan zichzelf zijn indrukken op een voorstellingsvlak bewust te maken. De afbeelding in het vlak blijft, hoe algemeen toegepast ook, een willekeurige transpositie van de werkelijkheid. Aan iedere methode — zij moge de begrenzing behelzen, gedicteerd door een axiomatisch vast oogpunt en een beeldvlak, dat de gezichtskegel tussen oog en object doorsnijdt — kleeft dan ook een marge van interpretatie, welke zelfs door het werk met camera en lens niet volledig is opgeheven. In den loop der tijden zijn de schilders echter zonder kennis van de optische instrumenten in staat geraakt het effect van de fotografie hoe

¹⁾ Vergelijk schrijver dezes in *Oud-Holland*, XLVIII, 1931, blz. 11.

langer hoe meer te benaderen, vóórdat de eigenlijke uitvinding, die berust op hùn opeenvolgende vondsten, zijn beslag kreeg in de negentiende eeuw. Maar binnen de genoemde marge had een schilder zijn keuze te doen, die, populair uitgedrukt, bestond in het corrigeren, op grond van de eigen ervaring, van de onwerkelijke indruk die een zuiver berekende registratie van het gezichtsvlak oplevert. Dit klemde oneindig meer voor den schilder van omvangrijke binnenruimtes dan voor den landschapschilder. Den laatste kan het tot op zekere hoogte koud laten of de indruk die een plaatselijke situatie maakt aan een kaart gemeten juist blijkt te zijn. Wanneer de plans maar suggestief achter elkaar verschijnen en de horizon ze effectief afsluit, heeft de beschouwer geen behoefte aan exacte plaatsbepaling. Alleen bij het stadsgezicht lag dat anders en daar verschenen dan ook dergelijke problemen, als waarvoor Saenredam zich gesteld zag.

In het bijzonder wel daar, waar hij zijn standpunt in de onmiddellijke nabijheid van een gebouw of belangrijk onderdeel daarvan kiest. De theoretici raden dit dan ook uitdrukkelijk af: ons gezichtsveld ligt binnen een minder opengesperde hoek dan die nabijheid zou vergen. Leonardo dacht uitvoerig na over dit probleem¹⁾, terwijl Marolois de toelaatbare limiet van de middellijn van de gezichtskring bepaalt op twee-derde van de loodlijn uit het oog²⁾. Saenredam gaat dwars tegen dit voorschrift in, en suggereert daarmee dat wij een vlakbij gelegen enorme hoge zuil in één oogopslag met het oog zouden kunnen omspannen. Het gevolg hiervan is, dat verder weg gelegen deelen zoo sterk in grootte afnemen, dat de indruk van ruimte overmatig toeneemt. Blijkbaar is dit dan ook de opzet geweest.

Bij toepassingen op monumentale interieurs is deze methode begrijpelijk. Zij deed Saenredam een middel aan de hand om hoogte en diepte uit te drukken. Toegepast op het exterieur van de door Jacob van Campen ontworpen Nieuwe Kerk, waarbij de door Lieven de Key gebouwde toren gespaard was gebleven, leverde ze, toen Saenredam zich dicht onder de Renaissance-toren opstelde, een snelle verkorting van de elegante, uit meerdere, verjongende verdiepingen bestaande speeltoren op, die er architectonisch afbreuk aan deed en meer leek op een perspectivische „stunt”. Misschien demonstreerde Saenredam daarmee, dat de straten, die de kerk omgaven, geen ruimer uitzicht van opzij toelieten, want kort voor het ontstaan van de teekening werd Jacob van Campen van stadswege opgeroepen om advies uit te brengen over de aanleg van het nieuwe stratenplan er omheen. Dit is trouwens niet de enige maal, dat Saenredam met Jacob van Campen samenwerkte. Bij andere gelegenheden ging hij echter meer te werk in het voetspoor van

1) LIONARDO DA VINCI, *Das Buch von der Malerei*, ed. H. LUDWIG, Weenen, 1888, blz. 450—453; LEONARDO DA VINCI, *Treatise on Painting*, ed. A. PHILIP McMAHON, Princeton, 1956, blz. 178—179.

2) S. MAROLOIS, *Opera Mathematica*, 1628, geciteerd door P. T. A. SWILLENS, *P. J. Saenredam*, 1935, blz. 35.

den bouwmeester, wat geen aanleiding gaf tot het toepassen van aparte schilderkunstige voorstellingswijzen.

Swillens¹⁾ heeft op andere dergelijke van het gangbare afwijkende praktijken en hun gevolgen gewezen. Door de ooghoogte laag te nemen en de in de kerken voorgestelde menschen daaraan wat hun grootte betreft aan te passen, komen in het schilderij de gewelven, snel afnemend in breedte, bijna even diep als vooraan breed, vlak boven het openge-sperd oog van den beschouwer te liggen. Dit impliceert de suggestie van zelf klein te zijn en van bijna naar boven te zien, die bovendien gepaard gaat met een ver doorzicht, indien men aan het begin van het schip van een kerk staat. Onnoodig te zeggen, dat dit meer ruimte-beleving oplevert dan de toch zoveel grootscher inkijk in een immense kathedraal als die van Antwerpen, die de schilders gewend waren van verder afstand en dus onder een veel kleiner hoek, op te nemen.

Groote figuren komen op Saenredams schilderijen nooit voor. Het spreekt daarom altijd vanzelf dat het contereitsel het gebouw en niet de menschen betreft. Daaromtrent kan geen vergissing ontstaan, noch bij de eerste indruk, noch bij het langzamer aflezen.

Hoe Saenredam overigens te werk ging heeft Swillens het eerst vastgesteld. Men wist dat hij in Den Bosch, Utrecht en Rhenen geruimen tijd verbleven heeft om er de kerken uit te teekenen. Hij moet daarbij metingen hebben verricht en plattegronden op schaal hebben vervaardigd. Saenredam vermeldt op zijn teekeningen hoeveel tijd ermee gemoeid was om ze uit te voeren. Door deze werktijden te vergelijken vond Swillens als maximum vijf volle dagen waarop te teekenaar „*van 's morgens tot 's avonds daaraan naerstich hadde bezig geweest*”: namelijk in de teekening van het oude stadhuis van Amsterdam, welke hem na de brand, die het gebouw verwoestte, te stade kwam om er voor burgemeesters een schilderij naar uit te voeren. Vermoedelijk had het besluit van de Vroedschap om het oude gebouw door een nieuw ter plaatse te vervangen hem dadelijk doen besluiten dit nauwkeurig portret te gaan opnemen en daarvoor naar Amsterdam te reizen.

Zijn langdurigst verblijf buiten Haarlem gold Utrecht waar hij meer dan een half jaar²⁾ lang bezig is geweest de kerken systematisch af te beelden, in hoofdzaak het inwendige, maar in bepaalde gevallen zooals de Mariakerk ook van buiten. Tezamen vormen die opnamen de grondslag voor onze kennis van de toestand der Utrechtsche kerken na de alteratie. Saenredam deed voor die stad, wat Heemskerck in zijn tijd voor Rome had verricht³⁾. Het terrein was dan ook wel optimaal voor een onderzoeker van ons bouwkundig verleden. Zoowel het Romaansch als de Gothiek kon men er leeren kennen in een reeks prachtige voor-

1) P. T. A. SWILLENS, *op. cit.*, blz. 35—44.

2) DE BIE spreekt van twintig weken, maar de data op de teekeningen loopen van 7 of 18 Juni 1636 tot 8 Januari 1638.

3) Zie C. HOFSTEDE DE GROOT, *Utrechtsche kerken*, Haarlem, 1889. SWILLENS verzuimde in zijn monographie het belang van deze uitgave in het licht te stellen.

beelden. Evenals te 's-Hertogenbosch brengt Saenredam de gothische cathedraal in beeld, maar de Maria-kerk en de kleinere Romaansche kerken boeien hem evenzeer. Hij moet het gevoel hebben bezeten hier zijn kunsthistorisch inzicht eerst recht te kunnen verdiepen. De elementaire monumentale vormen van deze kerken moeten ook zijn zin voor het gave vlak en de overzichtelijke stereometrische indeelingen hebben versterkt en het is dan ook sinds het Utrechtsche verblijf, dat de tegenstellingen der architectonische stijlen ten volle bij hem tot hun recht komen. Reeds vroeg had de Haarlemsche Bavo hem gelegenheid gegeven door verschillende opstelling de eindeloze verscheidenheid aan aspecten van het interieur recht te doen wedervaren en op te merken hoe deze aanzichten resulteerden uit de wisselvallige versnijdingen, op het geteekende of geschilderde tafreel, van zuilen, bogen, ramen en gewelfribben. In de Dom van Utrecht beleeft hij het weergalooze rechtstandige hoogte-effect aan de ontelbare parallellen die de opgaande deelen der bundelpijlers opleveren, in de Dom, let wel, waarvan het schip nog niet was verloren, maar die men nog in zijn overweldigende lengte kon afzien en die nog getooid was met kleurige historische relicten. De gothische koorpartijen van de Buurkerk en de Janskerk en de slanke geledingen van de gothische Cunerakerk te Rhenen doen hem de laatste varianten aan de hand om op steeds nieuwe wijze de rijkdom van onze laat Middeleeuwsche architectuur te doen spreken. Maakt hij zich daarbij soms schuldig aan overdrijving van de voor deze bouwstijl karakteristieke proporties, wat zou wijzen op een expressionisme, dat men eerder bij minder rationalistisch werkende tijdgenooten zou verwachten, zeer duidelijk blijkt toch zijn afhankelijkheid van het karakter van het gegeven, wanneer hij een uitzonderlijk hoogteformaat kiest voor het papier waarop hij een gothische koorpartij registreert, dan wel een formaat in de breedte voor de zwaardere vormen van een simpeler romaansch interieur.

Er zijn overigens bewijzen, dat de boven geschetste opvatting niet algemeen opgaat. Een teekening in de breedte van de Pieterskerk, uit het schip naar het koor te zien, vertoont de korte Romaansche zuilen en de Romaansche triomphboog met 15de eeuwsche schildering, waar onderdoor men tot in het gothisch overwelfde koor ziet. Op een hiernaar later uitgevoerd schilderij heeft Saenredam de triomphboog weggelaten en het gothische koor laten aansluiten op de kruising, maar bovendien de zuilen slankere proporties toebedeeld, teneinde de tegenstelling tusschen de bouwperiodes minder voelbaar te maken. Men zou hieruit opmaken, dat de medestander van Jacob van Campen ditmaal de historische waarden willens en wetens herleid had tot een eigen ruimteschepping, die verwant is aan de klassiciteit van de Hollandsche barok¹⁾.

1) P. T. A. SWILLENS, *op. cit.*, blz. 103 Nr. 117 en afb. 151, blz. 123, Nr. 197 en blz. 124, Nr. 198, en afc. 152; blz. 67, onder cat. 198, geeft een iets andere voorstelling van zaken.

Als schilder moge de kunstenaar telkenmaal een eigen noot aanslaan, coloristisch of compositioneel aanvullen dan wel lichtelijk wijzigen wat de teekeningen inhielden — ieder schilderij beteekende immers weer een autonome, nieuwe schepping — die teekeningen zelf resulteeren alle uit getrouwe opteekening van het geziene. Ieder motief berustte er in eerste instantie op. In het algemeen werd met een lijnteekening begonnen. Blaadjes uit een schetsboek, welke te Berlijn bewaard worden, bewijzen echter dat Saenredam in jonge jaren de aquareltechniek zóó meester was, dat hij daarmee direct naar landschap of naar planten wist te teekenen. Wanneer hij derhalve zijn lijnschetsen inkleurde, gebeurde dat niet met automatische willekeur maar met hetzelfde oog voor licht genuanceerde kleurwaarden, dat uit die natuurstudies blijkt. In de schilderijen brengt hij deze gradaties, waarin de plaatselijke belichting of de schaduwen een ondergeschikte, maar al even uitgewogen rol spelen, tot een uiterste verfijning. Bovendien weet hij het voor de teekeningen op licht papier zoo karakteristieke licht, ook waar hij het transposeert in olieverven, te bewaren. Overal blijft een limpide klaarheid heerschen. Hij is hierin de antipode van Emmanuel de Witte, wiens melancholisch temperament op donkere en daarbij dramatische effecten uit was. Maakte Saenredam zijn schetsen op blauw papier, in plaats van op het gebruikelijke witte, dan deed hij dat om achterna lichtere hoogrels te kunnen aanbrengen hetzij met wit krijt, hetzij in lichte pasteltinten.

Alvorens een schilderij naar een vroeger gemaakte schets uit te voeren, teekende hij op schaal, en ter grootte van het paneel een constructie-teekening, welke berustte op een studie naar een gebouw, maar waarin hij de perspectivische hulpconstructie aanbracht op grond van het op de tekening aangeduide oogpunt. Deze constructie mag dus gelden als een correctie, niet als een aanloop, en daaraan is zeker te danken, dat wij geen moeite hebben de interieurs te ervaren als normale inkijken in de groote, gelede binnenruimtes. Eerder verwonderlijk zijn de weinige afwijkingen van een in principe geconstrueerd schema dan dat de reconstructieteekening nog veel zou hebben recht te zetten in de weergave van het voorbeeld.

Als teekenaar neemt Saenredam een afzonderlijke plaats in, welke meestal uitsluitend als uniek is gezien. Dit geldt niet alleen voor hem, maar integendeel voor vele uitzonderlijk begaafden in de 17e eeuw, voorzoover zij niet in de ban zijn geraakt van anderen, die als een onweerstaanbaar magnetisch veld hun invloed hebben uitgeoefend. Het kost ons geen moeite de navolgers van Rembrandt te classificeren, hetzelfde geldt voor Hals en Ruysdael en ook voor kleinere goden als Adriaen van Ostade, Wouwerman of Netscher. Waarom ondervindt de kunstgeschiedschrijving dan zooveel moeite om talloze verschijningen aan het artistieke firmament van de zeventiende eeuw eveneens te bundelen en in samenhang beter te verstaan? Vermoedelijk, omdat de snelle ontwikkeling onder een zoo talrijke menigte talenten in tijdsvolg-

orde niet parallel verliep. Aan het begin van de zeventiende eeuw kan de ontwikkeling niet meer worden gemeten met de lengte der generaties maar met die van schoksgewijze elkaar opvolgende golven, die per werkplaats in tijd verschilden.

Zoo is het, naar mij wil voorkomen, te verklaren, dat Saenredam's kunst verwantschap toont met die van anderen, die onder vergelijkbare omstandigheden op een ander oogenblik in de tijd toch tot gelijkgestemde conclusies kwamen, ongeacht welk genre zij beoefenden. Een van de grondvoorwaarden voor die verwantschap was, dat nog uitgegaan werd van de teekening, evenals dat bij het Haarlemsche Manierisme het geval was geweest, maar dan van een opvatting omtrent de teekening, welke lijnrecht in tegenspraak was met die van de Haarlemsche Manieristen. Van Manders theorie heeft voor deze generatie afgedaan, afgezien van het adagium dat de teekenkunst de grond der schilderkunst moest zijn. Schilderkunst als grond voor teekenkunst zou een latere stap beteekenen, waarmee Saenredams kunst geen rekening heeft gehouden.

Geen voetval voor de oudere theorie, noch een voetval voor het schilderachtige beteekende nog niet dat er in het geheel niet van een voetval sprake kon zijn. In de situatie van Saenredam, Avercamp, Buytewech en Vroom betrof die voetval de zichtbare wereld. Buytewech beantwoordt die onderwerping met een zeker "quant à moi", Avercamp als een kind temidden van zijn speelgoed, Vroom als een droomer en Saenredam even vroom, in den zin van toegewijd, als verrukt over eigen precisie. Geen ander vereenigde echter zijn toewijding zóó met droom en kinderlijke ontvankelijkheid, zonder daarbij het verstandelijk bewustzijn uit den weg te gaan, als Pieter Saenredam.

Zoowel naar zijn natuur als naar scholing had Saenredam geestverwanten. Indertijd heb ik verondersteld, dat de schilder Frans Post, die Brazilië op heel eigen manier voor ons oproept, zijn uitgangspunt gevonden zou hebben in vroeg werk van Pieter Saenredam¹⁾. Gudlaugsson heeft sedertdien bewezen, dat zijn broer Pieter Post, de latere architect, als schilder met den jongen Saenredam heeft samengewerkt²⁾. Sommige landschappen van Pieter Post zijn van volkomen eenderen aard en van gelijk gehalte als Saenredams schilderijen. Hetzelfde mag getuigd worden van Cornelis Vroom, Jan Brosterhuyzen, de de Verwers, verschillende stillevens- en bloemenschilders en zoovelen meer, die vermoedelijk allen intellectueel begaafd waren en met een zin voor ingetogen overgave de verschijnselen doordringender wisten te benaderen dan luchthartiger geesten die zich gemakkelijker tot vertoon lieten verleiden. Men kan die gelijkgestemden in Kampen of Amsterdam aantreffen, maar het meerendeel woont in Haarlem. Vandaar, dat de vraag klemt of men het geheele verschijnsel kan herleiden tot een gemeenschappelijke oorsprong. Het komt mij voor, dat hierover tot

1) *Op. cit.*, blz. 4.

2) S. J. GUDLAUGSSON, in *Oud-Holland*, LXIX, 1954, blz. 59 e.v.

dusverre weinig is nagedacht. Men ziet de genres teveel als omgrensde kernen, en de merkwaardige vermenging van distantie en overgave niet als een diepere oorzaak. Niettemin heeft de geestesgesteldheid voor wie ze weet te onderscheiden, en voor wie ze zich allengs ziet mengen in de productie van oorspronkelijk anders geaarden, iets van een zuurdesem, die de vergelijking toelaat met de moderne devotie. Een relatie dus met een grondtrek in ons volksleven, waar dit zich op een hooger plan van beschouwelijkheid richt, en vermoedelijk dezelfde, die geboorte en gedijen van het stilleven in onze schilderkunst als beter zichtbaar gevolgd had. Zoo schijnt het werk van Gerard Terborch er door geadeld te worden. Ook bij Rembrandt is die trek, maar dan als één onder vele, te onderkennen. Zij rijpt in zijn latere verstilte jaren en stelt hem in staat een klein meesterwerk als de Schelp te etsen.

Misschien ware het mogelijk het probleem van den incidenteele oorsprong op te lossen indien ons meer van de jongste kunstenaars-jaren van Pieter Saenredam bekend ware. Vader Saenredam was een vlot teekenaar, die zich in verschillend materiaal heeft uitgedrukt en die in zijn overdreven lange, dikwijls sierlijke, gestalten nog het late manierisme belijdt. Een uitzondering daarop maakt het uitermate fijne jongensportretje op een klein studieblad in mijn bezit, waarin men gaarne het eerste portret van den jongen Pieter zou vermoeden. Vóór zijn tiende jaar heeft Pieter dus al teekeningen voor oogen gehad, waaruit een tedere benadering van het leven sprak. Hij heeft daarna geleerd bij Frans Pietersz. de Grebber en bleef volgens de Bie tien jaren in diens werkplaats. De mededeling is te meer geloofwaardig, omdat de datum van de intree in het atelier, 10 mei 1612, door de Bie vermeld, nauwelijks van een ander dan van den nauwgezetten leerling afkomstig kan zijn.

De Grebber kennen wij tot dusverre alleen uit zijn portretten, die, levensgroot, geen verwantschap vertoonen met de kleine beeltenissen welke Saenredam liet graveren. Landschappen, die hij wel moet hebben geschilderd, zijn van hem niet meer bekend. Wij weten echter, dat ze uit zijn jeugd stamden en onder invloed van Jacques Saverij ontstaan waren. Ze waren vermoedelijk klein van formaat. Saenredams vroegst gedateerde teekening, „eenighe bleykers huysen, aen de duyknant buyte haerlem 1617”, strookt in het karakter met Saverij's zorgvuldige aquarellen. Bij Goltzius, waar Frans zijn zoon als leerling uitbesteedde, treft men in 1603 een paar kleine landschapsteekeningen aan, die, in tegenpraak tot zijn overdadig ander werk, van een nieuwe verinniging getuigen. Achter deze kleine landschapskunst ligt, in de verte, het voorbeeld van Pieter Brueghel. Evenals op ander terrein het geval was, bezat deze kunst de beteekenis, het manierisme voorgoed achter zich te laten en een oudere tijdgeest, die der zoogenaamde „primitieven” op te roepen.

Een andere wortel van Saenredams kunst ligt in de sfeer der oudheidkunde. Bijna van de geheele groep is een relatie tot de intellectuele elite bekend. Verschillende kunstenaars correspondeerden met Huygens

of werkten dankzij diens bemiddeling voor den prins. Een van de vroegste teekenen van de vaderlandsche oudheidkundige belangstelling lijkt te liggen in de beschrijvingen van de Brittenburg, welke in de zestiende eeuw eenige malen door het terugtrekken van de Noordzee in haar geheel was blootgekomen. Ortelius, Hubert Goltzius en Guicciardini wijden er hun aandacht aan, maar het meest valt de passus op, welke Hadrianus Junius in zijn „Batavia” aan de Brittenburg wijdt. Op grond van de oudste teekeningen, welke waren vervaardigd van de grondvesten van het kasteel en van de erbij gevonden oudheden, die via Cornelius van Aken, een Leidsch „antiquarius”, bij de van Wassenaars terecht kwamen, ontstonden twee schilderijen, van één waarvan ik vermoed dat het door Saenredam in zijn eersten tijd geschilderd werd. Dit stuk bevindt zich in het bezit van Jhr. Mr. D. A. W. van Tets van Goudriaan te 's-Gravenhage, het andere in 's Rijks Museum van Oudheden te Leiden.

In beide wordt een uitbeeldingssysteem toegepast, dat volkomen overeenkomt met Saenredams situatietekeningen van het beleg van Haarlem, het systeem dat door landmeters uit zijn tijd, indien ze goede teekenaars waren, nog gaarne gevolgd werd¹⁾. Neemt men de ontleening van de elementen der schilderijen aan een oudere kaart en aan de illustraties van de uitgave van 1588 der „Batavia” in aanmerking, dan valt het op, dat Saenredam verwant was aan een geslacht, dat zich Junius noemde. Zijn overgrootmoeder was na het vroegtijdig overlijden van haar man, Saenredams overgrootvader, gehuwd met een Junius, wiens zoon zijn vader in huis had genomen en bij wiens kleinzoon Saenredam in 1631 in Den Bosch moet hebben gelogeerd. Het is verleidelijk te denken, dat deze Junii aan Hadrianus Junius gepareteerd waren, maar het valt niet te bewijzen, evenmin als verwantschap met Isaäc Junius, die van 1619 tot 1625, de jaren waarin men mag veronderstellen dat de schilder het strand te Katwijk opnam, aldaar predikant was, en die van 1612 tot 1619 te Haarlem had gestaan. Toch kan een betere voorstelling van de persoonlijke verhoudingen nog verhelderend werken. Hadrianus Junius was in tweede echt getrouwd met de zuster van Kenau Simonsz Hasselaer, en een dochter uit dit huwelijk werd de vrouw van den graveur Jan van Deutecom, den Oude. Van zijn hand stamt de gravure, welke een overzicht geeft van de situatie van het beleg van Haarlem, en naar welke Saenredam in 1628 zijn verkleine weergave voor Ampsingh's Beschrijvinge ende Lof van de Stadt Haarlem had vervaardigd. Een en ander kan er op wijzen, dat de kring waarin de jonge Saenredam zich te Haarlem bewoog, voor het vaderlandsch verleden belangstelling koesterde, en dat banden, als hier vermoed, hebben bijgedragen tot de ontwikkeling van zijn oudheidkundige instelling,

¹⁾ Zoo bijvoorbeeld door J. van Banchem te Leiden (vgl. zijn huis te Lokhorst van 1595, afb. in S. J. FOCKEMA ANDREAE, J. G. N. RENAUD en E. PELINCK in *Kastelen, Ridderhofsteden en Buitenplaatsen in Rijnland*, Leiden 1952, afb. 44; zoo ook door Balthasar van Berckenrode en door anderen in denzelfden tijd.

welke ik op andere gronden in 1931 meende in het licht te mogen stellen.

Op het schilderij bij Jhr. van Tets van Goudriaan ligt het Noordzeestrand, gezien van zee uit, voor ons uitgespreid. Een talrijke menigte beweegt zich rondom de grondvesten van het kasteel, dat in tegenstelling tot het land van boven af in kaart is gebracht. De figuren herinneren aan Saenredams stoffage en vertoonen verwantschap met die van Esaias van de Velde en, wederom, met Pieter Post. Evenwel, van de fijnere nuances, die de schilders over wie wij het hadden en die wij gemakshalve de „beschouweliijken” zouden kunnen noemen, vonden, draagt het schilderij nog maar weinig wezenlijke kenteekenen. Wij mogen misschien aannemen, dat ze zich eerst in het derde decennium van de eeuw algemeener zouden manifesteren. Na Saenredams dood, in 1665 zal men ze zeker nauwelijks meer aantreffen, tenzij bij eenige afzijdig gebleven teekenaars van kleine dieren en planten. Zij zijn, hoewel herleidbaar tot de miniatuur, eenmaal zich autonoom manifesterend een karakteristieke opbrengst geweest van het tweede kwart van de zeventiende eeuw en niemand onder de schilders van ons bloeitijdperk heeft ze bestendiger gecultiveerd dan Pieter Saenredam, die naar de woorden van Cornelis de Bie *„in 't jaar 1623 op den 24. dach van de maendt April als vrij meester in 't Gulde-Boeck is opgheschreven / ende begaf hem eyndelijck omtrent den jare 1628 gheheel tot schilderen van perspectiven / kercke saelen / galderijen / ghebouwen / en ander dinghen soo van buyten als van binnen soo naer het leven doende / dat het leven ende natuer gheen meerder volmaecktheydt en konnen be-thoonen als hij met het Pinceel seer constich weet uyt te drucken”*.

J. Q. van Regteren Altena

PIETER JANSZ. SAENREDAM
(1597 - 1665)

- 1597 geboren op 9 juni te Assendelft als zoon van de graveur Jan Pietersz. Saenredam (1565—1607) en Anna Pauwels
- 1607 overlijden van zijn vader
- 1609 zijn moeder verhuist met de enige zoon naar Haarlem
- 1612 op 10 mei komt Saenredam bij Frans Pieter de Grebber in de leer waar hij tot 1623 blijft
- 1617 vroegste gedateerde werk (gezicht op enige huizen buiten Haarlem, tekening nr. 207)
- 1625 reis naar den Haag, met bezoek aan Bartholomeus van Bassen
- 1627 werkzaam te Haarlem (voor S. Ampzing)
- 1628 omstreeks dit jaar gaat hij over tot het schilderen van kerken en gebouwen (C. DE BIE, *Het Gulden Cabinet*, p. 246); in deze tijd reeds contact met Jacob van Campen en Salomon de Bray)
- 1628—1629 werkzaam te Haarlem (Grote Kerk)
- 1632 werkzaam te 's-Hertogenbosch (29 juni—3 juli), waarschijnlijk verblijf bij zijn oom de predikant Johannes Junius
- 1633—1634 werkzaam te Assendelft, in augustus
- 1634—1636 werkzaam te Haarlem (Grote Kerk)
- 1635 benoemd tot secretaris van het Schildersgilde
- 1636 verblijf te Utrecht (van juni tot oktober)
- 1638 op 5 december huwelijk met Aefjen Gerrits te Bloemendaal
- 1639 van Pieter Jansz. Begijn koopt hij Hubert Goltzius' *Les images de tous les Empereurs depuis C. Julius Caesar*
- 1640 commissaris van het Gilde
- 1641 werkzaam te Amsterdam
- 1642 deken van het Gilde
- 1644 werkzaam te Rhenen, in de zomer (misschien voor Salomon de Bray)
- 1650 werkzaam te Haarlem (Nieuwe Kerk)
- 1651 vóór dit jaar overlijden van zijn vrouw
- 1654 werkzaam te Assendelft
- 1661 werkzaam te Alkmaar, eind mei—begin juni
- 1665 31 mei begraven in de Grote of St. Bavo kerk te Haarlem

VOORNAAMSTE BIBLIOGRAFIE

De met een * aangeduide werken worden in de catalogus in afkorting geciteerd met de naam van de auteur, behalve waar anders aangegeven:

- * BERNT, W., *Die niederländischen Maler des 17. Jahrhunderts*, III, München, (1948).
- BERNT, W., *Die niederländischen Zeichner des 17. Jahrhunderts*, II, München, 1958.
- BIE, C. DE, *Het Gulden Cabinet vande edel vry Schilder Const inhoudende den Lof vande vermarste Schilders, Architecten, Beldthouwers ende Plaetsnyders van dese eeuw*, Antwerpen, 1662.
- * BOCK, E.—ROSENBERG, J., *Die niederländischen Meister, Staatliche Museen zu Berlin, Die Zeichnungen alter Meister im Kupferstichkabinett*, II, Berlin, 1930.
- BOON, K., *Saenredam*, in *Winkler Prins voor de Kunst*, III, Amsterdam, 1959, p. 245.
- BREDIUS, A., *Künstler-Inventare, Urkunden zur Geschichte der holländischen Kunst des XVI., XVII., und XVIII. Jahrhunderts, Quellenstudien zur holländischen Kunstgeschichte*, 8 dln., 's-Gravenhage, 1915-1922.
- * BREMMER, H. P., *Pr. Saenredam*, 's-Gravenhage, 1938.
- * BRINGGREVE, G., *Saenredam*, in *Connaissance des Arts*, XCV, 1960, p. 32-41.
- BURCHARD, L., *Die holländischen Radierer vor Rembrandt*, Berlin, 1917².
- * EISLER, M., *Der Annenkirchplatz in Haarlem*, in *Oud-Holland*, XXXI, 1913, p. 145-169.
- * FRANKEN, D.—VAN DER KELLEN, J. PH., *L'oeuvre de Jan van der Velde*, Amsterdam-Paris, 1883.
- FRITZ, R., *Das Stadt- und Strassenbild in der holländischen Malerei des 17. Jahrhunderts*, Stuttgart, 1932.
- GERSON, H., *Pieter Saenredam, interieur van de Cunerakerk te Rhenen*, in *Verslag van de Vereeniging Rembrandt over het jaar 1950*, s.l., s.d., p. 16-17.
- GERSON, H., *Het tijdperk van Rembrandt en Vermeer, De Schoonheid van ons land*, 's-Gravenhage, 1952.
- * GUDLAUGSSON, S. J., *Aanvullingen omtrent Pieter Post's werkzaamheid als schilder*, in *Oud-Holland*, LXIX, 1954, p. 59-70.
- HAAKMA WAGENAAR, TH., *De eerste omloop van den domtoren in de XIVe en XVIe eeuw*, in *Jaarboekje van Oud-Utrecht*, 1934, p. 58-84.
- HAAKMA WAGENAAR, TH., *De Bouwgeschiedenis van de Buurkerk te Utrecht*, Rotterdam, (1936).
- HANNEMA, D., *Catalogue raisonné of the Pictures in the Collection of J. C. H. Heldring*, Rotterdam, 1955.

- * HENKEL, M. D., *Le dessin hollandais des origines au XVIIe siècle*, Paris, 1931.
- HEPPNER, A., *Saenredam's „Nieuw Realisme" in de XVIIe eeuw*, in *Maandblad voor Beeldende Kunsten*, XVI, 1939, p. 113-119.
- * HIND, A. M., *Catalogue of Drawings by Dutch and Flemish Artists, preserved in the Department of Prints and Drawings in the British Museum*, IV, Londen, 1931.
- * HOFSTEDE DE GROOT, C., *Utrechtsche Kerken, Teekeningen en schilderijen van Pieter Saenredam*, Haarlem, 1899.
- HOOFT, C. G. 'T, *Het oude Raethuys door Pieter Saenredam*, in *Jaarboek van het Genootschap Amstelodamum*, XII, 1914, p. 207-210.
- HOOGWERFF, G. J., *Jan van Scorel, peintre de la Renaissance hollandaise*, 's-Gravenhage, 1923.
- HOUTZAGER, M. E., *Pieter Jansz Saenredam*, in *cat. Holländer des 17. Jahrhunderts*, Zürich, 1953, p. 79-85.
- * JANTZEN, H., *Das niederländische Architekturbild*, Leipzig, 1910.
- JANTZEN, H., *Niederländische Malerei im 17. Jahrhundert*, Leipzig, 1912.
- JONGE, C. H. DE, *Pieter Jansz. Saenredam, 1597-1665, interieur van de Mariakerk te Utrecht*, in *Jaarverslag over 1937 van de Vereeniging Rembrandt*, s.l., s.d., p. 28-30 met afb.
- KUILE, E. H. TER, *Salomon de Bray en het Huis te Warmond*, in *Jaarboekje voor Geschiedenis en Oudheidkunde van Leiden en Omstreken*, XLIII, 1951, p. 72-76.
- * LEYMARIE, J., *La peinture hollandaise*, (Genève-Paris), 1956.
- MACLAREN, N., *The Dutch School*, *National Gallery Catalogues*, Londen, 1960.
- * MARTIN, W., *De hollandsche Schilderkunst in de 17e eeuw, Frans Hals en zijn tijd*, Amsterdam, (1935).
- MULDER, A., *Het Stadhuis te 's-Hertogenbosch*, in *Bulletin van den Nederlandschen Oudheidkundigen Bond*, 2e ser., II, 1909, p. 23-29.
- * MULLER, S., *Catalogus van den topographischen Atlas der stad Utrecht*, Utrecht, 1878. (gecit.: *Top. Atl. Utrecht*).
- * MULLER, S., *Utrecht's Mariekerk*, in *Oud-Holland*, XX, 1902, p. 103-206. (gecit.: MULLER, *Mariekerk*).
- * MULLER, S., *Supplement op den catalogus van den topographischen Atlas der stad Utrecht*, Utrecht, 1907. (gecit.: *Supp. Top. Atl. Utrecht*).
- * MULLER, S., *De Autoriteit van Pieter Saenredam*, in *Bulletin van den Nederlandschen Oudheidkundigen Bond*, 2e ser., III, 1910, p. 197-203. (gecit.: MULLER, *Autoriteit*).
- * OZINGA, M. D., *De protestantsche Kerkenbouw in Nederland van Hervorming tot Franschen tijd*, Amsterdam, 1929.
- * PETERS, C. H., *De Nederlandsche Stedenbouw*, II, Leiden, s.d.
- * PLIETZSCH, E., *Holländische und Flämische Maler des XVII. Jahrhunderts*, Leipzig, (1960).

- * REGTEREN ALTENA, J. Q. VAN, *Saenredam archeoloog*, in *Oud-Holland*, XLVIII, 1931, p. 1-13.
- SCHOLTEN, H. J., *Catalogue raisonné des Dessins des Ecoles française et hollandaise*, Haarlem, 1904.
- * SIX, J., *Pieter Saenredam*, in *Bulletin van den Nederlandschen Oudheidkundigen Bond*, 2e ser., III, 1910, p. 18-25.
- STECHOW, W., *Saenredam*, in U. THIEME-F. BECKER, *Allgemeines Lexikon der bildenden Künstler*, XXIX, Leipzig, 1935, p. 306-307.
- * STEPPE, J., *Het koordoxaal in de Nederlanden*, *Verhandelingen van de Koninklijke Vlaamse Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten van België*, Klasse der Schone Kunsten, VII, Brussel, 1952.
- * SWILLENS, P. T. A., *Pieter Jansz. Saenredam*, Amsterdam, 1935. (gecit.: SWILLENS, *Saenredam*).
- * SWILLENS, P. T. A., *Pieter Saenredam, Eenige nadere bijzonderheden over zijn leven en werken*, in *Historia*, III, 1937, p. 329-335. (gecit.: SWILLENS, *Historia*).
- * SWILLENS, P. T. A., *Een tekening van de Domtoren van Pieter Saenredam*, in *Jaarboekje van Oud-Utrecht*, 1951, p. 35-43. (gecit.: SWILLENS, *Domtoren*).
- * SWILLENS, P. T. A., *Jacob van Campen*, Assen, 1960. (gecit.: SWILLENS, *van Campen*).
- TRIVAS, N. S., *Pieter Saenredam*, in *Apollo*, XXVII, 1938, p. 154-155.
- * VENTE, M. A., *Die brabantse Orgel, zur Geschichte der Orgelkunst in Belgien und Holland im Zeitalter der Gotik und der Renaissance*, Amsterdam, 1958.
- * VERMEULEN, F. A. J., *Zes Teekeningen van Pieter Saenredam*, in *Bulletin van den Nederlandschen Oudheidkundigen Bond*, 2e ser., XIII, 1920, p. 177-195. (gecit.: VERMEULEN, *Bulletin*).
- * VERMEULEN, F. A. J., *Handboek tot de Geschiedenis der Nederlandsche Bouwkunst*, 3 dln. tekst, 3 dln. platen, 's-Gravenhage, 1928-1941. (gecit.: VERMEULEN, *Handboek*).
- WALLER, F. G., *Biographisch Woordenboek van Noord Nederlandsche Graveurs*, 's-Gravenhage, 1938, p. 280-281.
- WEISSMAN, A. W., *Jacob van Campen*, in *Oud-Holland*, XX, 1902, p. 113-127.
- * WEISSMAN, A. W., *Geschiedenis der Nederlandsche Bouwkunst*, Amsterdam, 1912.
- WILLIGEN, A. VAN DER, *Geschiedkundige Aanteekeningen over Haarlemsche Schilders en andere beoefenaren van de beeldende kunsten*, Haarlem, 1866.
- WURZBACH, A. VON, *Niederländisches Künstlerlexikon*, II, Wien-Leipzig, 1910, p. 547-548.

LIJST VAN IN AFKORTING GECITEERDE TENTOONSTELLINGEN

<i>Amsterdam</i> 1938	<i>Schilderijen en Teekeningen Pieter Jansz. Saenredam 1597—1665</i> , Museum Fodor, Amsterdam, 1938
<i>Brussel</i> 1946	<i>De Hollandsche schilderkunst van Jeroen Bosch tot Rembrandt</i> , Paleis voor Schoone Kunsten, Brussel, 1946
<i>Brussel</i> 1961	<i>Tekeningen uit de Gouden Eeuw</i> , Koninklijke Bibliotheek, Brussel, 1961
<i>Gent</i> 1958	<i>De Gouden Eeuw der grote Steden</i> , Sint Pieters Abdij, Gent, 1958 ²
<i>Haarlem</i> 1946	<i>Haarlemsche Meesters uit de eeuw van Frans Hals</i> , Frans Halsmuseum, Haarlem, 1946
<i>Haarlem</i> 1961	<i>Nederlandse Orgelpracht</i> , Vishal, Haarlem, 1961
<i>Keulen</i> 1955	<i>Rembrandt und seine Zeitgenossen</i> , Handzeichnungen, Wallraf-Richartz Museum, Keulen, 1955
<i>Milaan</i> 1954	<i>Mostra di Pittura Olandese del Seicento</i> , Palazzo Reale, Milaan, 1954
<i>Rome</i> 1954	<i>Mostra di Pittura Olandese del Seicento</i> , Palazzo delle Esposizioni, Rome, 1954
<i>Rotterdam</i> 1937	<i>Schilderijen en teekeningen Pieter Jansz. Saenredam 1597—1665</i> , Museum Boymans, Rotterdam, 1937—38
<i>Rotterdam</i> 1955	<i>Kunstschaten uit Nederlandse Verzamelingen</i> , Museum Boymans, Rotterdam, 1955
<i>Utrecht</i> 1953	<i>Nederlandse Architectuurschilders 1600—1900</i> , Centraal Museum, Utrecht, 1953
<i>Utrecht</i> 1959	<i>Herdenkingstentoonstelling Paus Adrianus VI</i> , Centraal Museum, Utrecht - Leuven, 1959
<i>Zürich</i> 1953	<i>Holländer des 17. Jahrhunderts</i> , Kunsthaus, Zürich, 1953

TOELICHTING

De op de tentoonstelling aanwezige stukken worden aangeduid met een
* achter het catalogusnummer.

De maten zijn uitgedrukt in centimeters, de hoogte vóór de breedte.

Bij het samenstellen van deze catalogus kregen de afgebeelde gebouwen om begrijpelijke redenen de voorrang. Daarom werden, ongeacht de chronologie van hun ontstaan, alle voorstellingen van hetzelfde gebouw bij elkaar gevoegd. Hierbij werden de volgende regels aangehouden:

1. alfabetische volgorde der plaatsen
2. per plaats eerst de kerkelijke gebouwen, eveneens in alfabetische volgorde, daarna de profane
3. de beschrijving begint, waar mogelijk, met het exterieur van west naar oost, en vervolgt met het interieur van oost naar west, waarbij eerst de voornaamste delen van het gebouw worden behandeld om te eindigen met de details.
4. de werken komen steeds in de volgorde: schilderij - tekening - constructietekening

Meermaals aangehaalde literatuur en tentoonstellingen worden in afkorting geciteerd; waarvan lijsten opgegeven op p. 31 en p. 35.

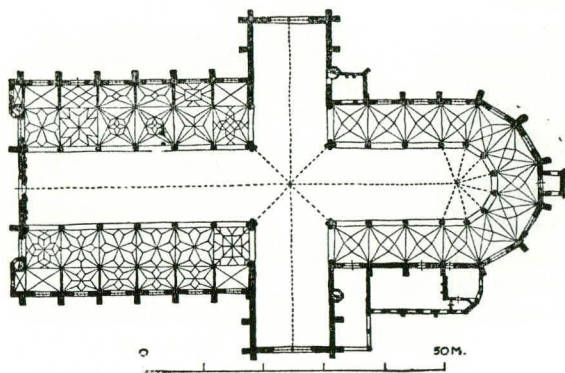
De uitgeverij Van Kampen, Amsterdam, stond, met toestemming van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg, bereidwillig de cliché's der plattegronden af van de volgende gebouwen: Alkmaar, Grote Kerk; Haarlem, Grote Kerk; Utrecht, Dom, St. Janskerk, St. Pieterskerk; 's-Hertogenbosch, St. Janskerk. De plattegrond der St. Catharinakerk te Utrecht werd bezorgd door Ir. G. M. Leeuwenberg, Utrecht, die van het oude stadhuis van Amsterdam door Ir. H. A. J. M. Weller, Amsterdam. De plattegronden van de overige gebouwen werden door de Rijksdienst voor de Monumentenzorg, 's-Gravenhage, ter beschikking gesteld.

INHOUDSOPGAVE

	Pag.
Lijst van de bruikleengevers	5
Verantwoording	7
P. T. A. Swillens, Saenredam als schilder	11
J. Q. van Regteren Altena, De Teekeningen van Saenredam	17
Beknopte biografie	29
Voornaamste bibliografie	31
Tentoonstellingen in afkorting geciteerd	35
Toelichting op de catalogus	36
Alkmaar, Grote of St. Laurenskerk	39
Alkmaar, Kapelkerk	50
Amsterdam, het oude Stadhuis	52
Assendelft, St. Odulfuskerk	59
Haarlem, Grote of St. Bavokerk	71
Haarlem, Nieuwe kerk	111
Haarlem, Stadhuis	129
's-Hertogenbosch, St. Janskerk	137
's-Hertogenbosch, St. Pieterskerk	147
's-Hertogenbosch, Stadhuis	151
Rhenen, St. Cunerakerk en Koningshuis	155
Rome	163

	Pag.
Utrecht, Dom en Domtoren	167
Utrecht, Buurkerk	179
Utrecht, St. Catharinakerk	187
Utrecht, St. Jacobskerk	192
Utrecht, St. Janskerk	197
Utrecht, voormalige St. Mariekerk	203
Utrecht, St. Pieterskerk	229
Huis te Warmond	235
Beschrijvinge ende Lof der Stad Haerlem	238
Losse etsen en gravures	252
Losse tekeningen	266
Copieën naar Saenredam	271
Onjuiste of twijfelachtige toeschrijvingen	275
Documentatie	288
Pieter Saenredam	294
Afbeeldingen	

ALKMAAR, DE GROTE OF SINT LAURENSKERK

Deze laatgotische kruisbasiliek heeft houten tongewelven over middenschip, hoofdkoor en transept (zie nr. 2), bakstenen kruis-, ster- en netgewelven over zijbeuken, bijkapellen en kooromgang (zie nr. 5). De bouw, begonnen in 1470, stond van 1497 tot 1501 onder leiding van Anthonis Keldermans uit Mechelen. De wijding gebeurde in 1512. Uit een geschilderd model van de kerk, zoals zij had moeten worden, blijkt, dat men heeft afgezien van de bouw van een aanvankelijk ontworpen westtoren. Na herstellingen in 1895 is de kerk in de jaren 1923—1927 en 1937—1949 geheel gerestaureerd. Aan deze laatste restauratie is het te danken, dat de in 1902 naar het Rijksmuseum te Amsterdam overgebrachte gewelfbeschildering met het Laatste Oordeel (1519, toegeschreven aan Cornelis Buys en Cornelis van Oostzanen) zich weer in het koor bevindt. Jammer genoeg zijn toen echter de binnenwanden ontleisterd, zodat de werking van het interieur nu geheel anders is dan in Saenredams tijd. Behalve de door Saenredam weergegeven laatgotische koorbanken bezit de kerk onder andere nog een laatgotisch koorhek en een klein orgel van 1511 door Hans van Koblenz. Saenredam heeft op een van zijn schilderijen (zie nr. 6) een ander orgel, van 1542, afgebeeld, dat echter verdwenen is. Het front van het grote orgel uit 1641—1643 is ontworpen door Jacob van Campen (zie nr. 8). Een travee-opmeting van Saenredam kan ter voorbereiding van deze orgelbouw gemaakt zijn (zie nr. 10); zeker is dit het geval met een andere tekening, waarop de zuilen- en pilasterordonnantie van de orgelgalerij voorkomt (zie nr. 9). De preekstoel en de herenbanken dateren uit 1655; de laatste werden ontworpen door Jacob van Campen. De kerk is eigendom van de Nederlands Hervormde Gemeente.

1* Interieur van het koor vanuit de kruising

Pen op blauw papier - 39,2 x 31,4 - gesigneerd,
gedateerd 30 mei 1661

In deze prachtige koorruimte met zevenzijdige absis en drie traveeën (deze slechts ten dele zichtbaar), is de klassieke gotische driedelige verticale indeling toegepast: de zuilen, met eenvoudige bases en dubbele koolbladkapitelen, en de geprofileerde scheibogen, die in de polygonale afsluiting uiteraard smaller zijn; het triforium met zijn hoge muurnissen en driepasbalustrade; de bovenlichten. De overwelfing is hier in hout, waarop schilderingen zijn aangebracht; de schalken, tussen de vensters en op de kapitelen neerkomend, zijn wel aanwezig, evenals in het middenschip (zie nr. 2), doch dragen de trek balken in plaats van ribben. Tussen de zuilen zijn de vensters, muren, diensten en stenen gewelven van de kooromgang zichtbaar. De vloer van het koor zelf is verhoogd, waardoor het onderste gedeelte der bases aan het oog onttrokken wordt. Langs de absisomtrek staat het laatgotische koorgestoelte opgesteld; vóór het midden hiervan de graftombe van Floris V (zie nr. 7). Een grote kroonluchter hangt in het midden van het koor, een kleine in de rechter kooromgang; een niet te identificeren wapen- of gedenk bord is aan een zuil bevestigd.

Opschrift: in de rechter benedenhoek: *A^o: 1661. in Maij den 30 dach dese tekeningh inde kerck tot Alckmaer geeijndicht van mijn Pieter Saenredam.*

In de rechter benedenhoek staat een kleine schets, los van de grote tekening, voorstellende de onderbouw van (vermoedelijk) een steunbeer en een muur met een rondboogvormige poort, waarvoor een paar figuren zitten. De gewelfschildering, voorstellende het Laatste Oordeel (1518—1519, vermoedelijk door Jacob Cornelisz. van Oostzanen en Cornelis Cornelisz. Buys) is vaag aangeduid (zie G. J. HOOGWERFF, *De Noord-Nederlandsche Schilderkunst*, II, 's-Gravenhage, 1937, p. 530—533).

Herkomst: 1902 verworven uit de verzameling von Beckerath, Berlijn.

Tentoonstellingen: onbekend.

Literatuur: BOCK-ROSENBERG, nr. 5706; SWILLENS, *Saenredam*, p. 40, 47, nr. 212, afb. 33.

Afb. 6

Berlijn-Dahlem, Ehemals Staatliche Museen,
Kupferstichkabinett.

2* Interieur van het middenschip naar het westen vanuit het koor

Doek - 207 x 276 - niet gesigneerd, niet gedateerd
(tussen 1661 en 1665)

De vrij hoge ruimte van het middenschip, waarvoor de twee westelijke kruisingspijlers als repoussoirs dienen, bestaat uit zes traveeën; de noordermuur vertoont de klassieke drieledige indeling zoals in het koor. De ruimte wordt overdekt door een houten tongewelf op zware trekbalken die met een houten tussenstuk gedragen worden door de schalken, die zelf op de dekplaat der kapitelen van de zuilen rusten; de aanwezigheid van deze schalken wijst er op dat een stenen overwelfing voorzien was. Tegen de westwand staat op een 17e eeuwse onderbouw het grote orgel (zie ook nr. 8). De aflopende zitbanken zijn gericht naar de preekstoel tegen de zuidermuur. Aan het gewelf zijn drie grote lichtkronen opgehangen, terwijl rouwborden door het hele interieur verspreid zijn. Links en rechts wordt een doorkijk gegeven op de zijbeuken die een afdekking met stenen stergewelven bezitten, en op de aansluitende kapellen. Op de westwand van de zuidelijke transeptarm is duidelijk de vorm van het triforium te zien. Als stoffage zijn een viertal figuren door de ruimte verspreid.

Opschrift: geen

De toeschrijving berust op de nauwkeurige overeenkomsten met de tekening nr. 3. De datering is dus waarschijnlijk te plaatsen tussen 1661 (jaar waarin Saenredam te Alkmaar werkte) en het overlijdensjaar van Saenredam. Indien dit schilderij werkelijk door Saenredam zou zijn uitgevoerd, is dit het enige, thans bekende dat hij op doek schilderde.

Herkomst: aanwezig in de *Prinsesael* van het Raadhuis in 1786; in 1875 naar het toen opgerichte museum overgebracht.

Tentoonstellingen: Mechelen, *Toren en Keldermans*, 1952, nr. 23; *Haarlem* 1961, nr. 68.

Literatuur: SIX, p. 24; *Catalogus der schilderijen en oudheden aanwezig in het Stedelijk Museum te Alkmaar*, s.l., 1911⁴, nr. 12; *Catalogus der verzameling schilderijen in het Stedelijk Museum te Alkmaar*, Alkmaar, 1932⁵, p. 17, nr. 94, afb. XI; SWILLENS, *Saenredam*, p. 61, nr. 227, afb. 35.

Afb. 1

Alkmaar, Stedelijk Museum

3* Interieur van het middenschip naar het westen

Pen, gewassen en aquarel - 23,5 x 35,2 - gesigneerd,
gedateerd mei 1661

De tekening stemt overeen met het schilderij nr. 2 waarvoor ze als voorbereiding diende, behalve wat betreft het orgel aan de westwand dat hier met gesloten vleugels wordt weergegeven, en de afwezigheid van elke stoffage. Ook is op de tekening beter dan op het schilderij de geschilderde decoratie van het houten tongewelf te onderscheiden.

Opschrift: op de plint van het linker gestoelte: *Anno 1661. in de Maent Maij, heb ick Pr. Saenredam dese teekening tot Alcmaar inde kerck gemaect.*

Herkomst: onbekend.

Tentoonstellingen: onbekend.

Literatuur: SIX, p. 24; HENKEL, p. 63; SWILLENS, *Saenredam*, p. 61, nr. 210, afb. 34.

Afb. 2

Wenen, Graphische Sammlung Albertina

4* Interieur van de noorderzijbeuk en de aansluitende kapellen vanuit het middenschip

Paneel - 45 x 36 - gesigneerd, gedateerd 1635

De zuilen van het middenschip dragen op hun zwaar geprofileerde scheibogen de noordermuur waarin boven rechts een gedeelte van het triforium loopt. Twee relatief kleine, niet te identificeren, heiligenbeelden op gotische console en onder fijn gebeiteld baldakijn versieren het muurvlak boven de zuilen. De zijbeuk, die geen rechtstreekse verlichting heeft, is afgedekt met stenen stergewelven, waarvan een gedeelte van het ingewikkelde ribbenspel te zien is. De rij driekwartzuilen draagt ook de gewelfribben der tussen de steunberen gebouwde kapellen. In de eerste hiervan, links, staat een vrij sober, in klassieke trant gehouden altaar: tussen de zuilen, die het met drie beelden bekroonde fronton dragen, is een groot schilderij met de gekruisigde Christus aangebracht; het altaar rust op drie treden, en is versierd met een rijk geborduurd antependium; het motief hiervan wordt herhaald op de kaarsenbank, waarop vier lage kandelaars en twee bloemenvazen vóór drie uitgespaarde nissen staan. Links verschijnt een stukje van het onversierde venster,

evenals in de volgende kapel. Twee kaarsenkronen, een rouw-bord en een wapenschild maken de verdere decoratie van het interieur uit. Als stoffage een voor het altaar geknielde en rechts een lopende figuur.

Opschrift: op de lijst van het triforium: *P. Saenredam fecit Anno 1635*

Achter de datum in het opschrift staat nog een onleesbare aanduiding. Het altaar en de beelden in het middenschip waren in 1635 in de kerk niet aanwezig (SWILLENS, *Saenredam*, p. 92, nr. 78). In vergelijking met het schilderij nr. 2 en de tekening nr. 3 is de dispositie der kaarsenkronen gewijzigd; de scheibogen komen hier rond voor, waar ze op vermelde schilderij en tekening spits zijn.

Herkomst: afkomstig uit de St. Jozefskerk, Haarlem.

Tentoonstellingen: 's-Gravenhage, *Herwonnen Kunstbezit*, Mauritshuis, 1946, nr. 56; Bolsward, *Haarlemse kunstenaars uit 5 eeuwen*, Stad-huis, 1958, nr. 75; Bordeaux, *La découverte de la lumière des Pri-mitiifs aux Impressionistes*, 1959, nr. 120; Recklinghausen, *Polari-tät*, Städtische Kunsthalle, 1961, nr. A 36, met afb.

Literatuur: *Gids in het Bisschoppelijk Museum*, Haarlem, 1878, p. 45, nr. 281; J. J. GRAAF, *Gids in het Bisschoppelijk Museum*, Haar-lem, 1888, p. 65, nr. 281; J. J. GRAAF, *Gids in het Bisschoppelijk Museum*, Haarlem, 1913⁵, p. 201, nr. 37; SWILLENS, *Saenredam*, p. 19, 52, nr. 78, afb. 31; afgebeeld in *Nederlandse Kunstagenda*, 1958.

Afb. 4

Haarlem, Bisschoppelijk Museum

5* Interieur van de zuidelijke zijbeuk en kooromgang vanuit de zuidelijke zijbeuk

Paneel - 76,2 x 54,6 - gesigineerd, gedateerd 1637

De zijbeuk en kooromgang vormen als het ware één lange ruimte, die enkel wordt onderbroken door de transeptarm waarin het triforium zichtbaar is. In de zijbeuk dragen de zuilen met hun dubbele koolbladkapitelen, links als het ware een gesloten rij vormend, rechts op grotere afstand met de kapellen ertussen, de rijk gedecoreerde stergewelven. De kooromgang heeft een-voudige kruisribbengewelven; men bemerkt in de diepte de veelhoekige afsluiting van het koorhoofd, waar van de twee zichtbare vensters een gedeeltelijk gedicht is. Onder de lagere gewelven blijft het enigszins schemerig; kapellen en transeptarm daarentegen baden in het volle licht. In de diepte nadert een begrafenistoet; een reeks in het zwart geklede lieden dragen

en omringen de lijkbaar, terwijl vooraan links een man zich voorzichtig en haastig verwijdert. Drie lichtkronen hangen aan de gewelven, drie rouwborden aan de zuilen. Vooraan rechts kijken een doodgraver, een vrouw en een kind toe.

Opschrift: op de balustrade van het triforium: *Pieter Saenredam fecit. Anno 1637.*

Op de tentoonstelling *Dutch Pictures*, Londen, 1952—1953, nr. 527, bleef het opschrift onopgemerkt; de toeschrijving aan

Saenredam werd in twijfel getrokken door Van Gelder (*Editorial, Dutch Pictures at the Royal Academy*, in *The Burlington Magazine*, XCV, 1953, p. 34, nr. 527), die het paneel, indien de toeschrijving juist zou zijn, omstreeks 1635 zou dateren. Gudlaugsson (p. 68, note 16) vestigde de aandacht op de signatuur; inzake de stoffering heeft deze auteur niet kunnen uitmaken of zij van de hand van Saenredam zelf dan wel van Pieter Post zou zijn.

Herkomst: onbekend.

Tentoonstellingen: Londen, *Dutch Pictures 1450—1750*, Royal Academy of Arts, 1952—1953³, nr. 527, afb. 22.

Literatuur: J. G. VAN GELDER, *Dutch Pictures at the Royal Academy*, in *The Burlington Magazine*, 599, 1953, p. 34, note 527; GUDLAUGSSON, p. 69, afb. 13.

Afb. 3

Engeland, Particuliere verzameling

6* Doorkijk op de arcade onder de librije vanuit de zuidelijke kooromgang

Paneel - 59 x 40 - gesigneerd, gedateerd 1661

Tussen de eerste travee van de zuidelijke kooromgang en de zuidertranseptarm werd, ten behoeve van de Latijnse school der kerk, in de 16e eeuw een librije gebouwd, bestaande uit een kleine arcade van twee traveeën en een portaal op de begane grond, waarop dan de eigenlijke libriekamer lag, te bereiken langs een trap in het portaal.

Dit paneel geeft een doorkijk vanuit de eerste travee van de kooromgang op de begane grond van het librijegebouw. De grote dubbele poort tussen kerk en portaal is geopend; het hierachter gelegen portaal is een vrij donkere ruimte, met vlakke houten zoldering, rustend op de buitenmuur, waarin, onder een grote getraliede nis, zich de buitenpoort bevindt. Daarachter

volgen de twee traveeën van de arcade, waarvan de twee zuilen en de aanzetten der ribbengewelven te zien zijn. Op de achtergrond een omheining waarin een boom, en een aan de overzijde van het plein liggend gebouw. In de kerk zelf hangt boven de poort de kast van een orgel met gesloten beschilderde luiken. Rechts de driekwartzuil tussen koormuur en transept. Tegen deze zuil hangen een rouwbord en in de hoek vermoedelijk twee baspijpen van het orgel, eindigend op een punt waaraan een maskerachtig hoofd is vastgemaakt. In het transept staan twee mannen te praten.

Opschrift: op de twee middelste panelen onderaan op de orgelvleugels: *ICK pieter Jansz. saenredam heb dit geteeckent in de groote Kerck tot Alckmaer ofte St. Laurens. 1661. en dese doen oock gheschildert*

Het orgel dat boven de deur hangt werd in 1528 gemaakt door Hans van Koblenz, die eveneens het nog in de noordelijke kooromgang aanwezige orgel vervaardigde (VENTE, p. 49 en 52). Van het hier afgebeelde werden de pijpen gebruikt als aanvulling deels voor het grote orgel (tegen de westwand), deels voor het kleine orgel in de noordelijke kooromgang, zodat de kast, op het ogenblik dat Saenredam die schilderde, leeg was; pas in 1690 werd deze kast weggenomen en de doorgang tussen de verdieping der librije en de orgeltribune dichtgemetseld (H. VAN DRUNEN, *Studie van de Grote Kerk te Alkmaar*, machineschrift, 1946, p. 13, Kerkelijk Bureau te Alkmaar).

Herkomst: verzameling Gravin Balny d'Avricourt, Parijs; in 1936 door W. van der Vorm geschonken.

Tentoonstellingen: Rotterdam 1937, nr. 5, afb. I; Amsterdam 1938, nr. 5, afb. I; Zürich 1953, nr. 192.

Literatuur: SWILLENS, *Saenredam*, nr. 215, afb. 30; *Jaarverslag Museum Boymans*, 1936, met afb.; J. G. VAN GELDER, *Een nieuwe aanwinst in het museum Boymans*, in *Elsevier's Geïllustreerd Maandschrift*, 1936, XLVI, dl. 91, p. 277; C. VETH, *Pieter Saenredam in museum Boymans*, in *Maandblad voor Beeldende Kunsten*, XV, 1938, p. 59, 60, afb. p. 60; N. S. TRIVAS, *Pieter Saenredam*, in *Apollo*, XXVII, 1938, p. 155, afb. p. 154; BREMMER, nr. 38; *Gids, Schilder- en Beeldhouwkunst*, Museum Boymans van Beuningen, Rotterdam, 1951, p. 55, nr. 400 a, afb. 22; LEYMARIE, p. 150, met afb.; A. B. DE VRIES, *Pieter Saenredam, St. Laurens Kerk, Alkmaar*, in *Openbaar Kunstbezit*, I, 1957, nr. 1, met afb.; D. BRUNZEMA, *Die Gestaltung des Orgelprospektes im friesischen und angrenzenden Nordseeküstengebiet bis 1670 und ihre Bedeutung für die Gegenwart, Abhandlungen und Vorträge zur Geschichte Ostfrieslands*, XXXV, Aurich, 1958, p. 15, 66, afb. 8; *Afbeeldingen schilderijen*, museum Boymans-van Beuningen, Rotterdam 1959, afb. 50; BRINKGREVE, p. 41, afb. nr. 16; PLIETZSCH, p. 124, afb. 212.

Afb. 5

Rotterdam, museum Boymans-van Beuningen

7* Graftombe van Floris V

Pen en aquarel - 12,8 x 21,6 - gesigneerd, gedateerd 30 mei 1661

Dit houten, vroeg-renaissance grafmonument, waarin boven de eigenlijke grafsteen is gevat, heeft de vorm van een eenvoudige, rechthoekige, op vier lage ronde poten rustende sarcofaag; er wordt slechts één lange zijde getoond. Deze is in reliëfnabootsing beschilderd; in het midden, een langs de binnenomtrek met bladranken versierd medaillon, waarin zich het wapen van de graaf van Holland bevindt; links en rechts hiervan zijn telkens twee op bladwerk dansende putti uitgebeeld; de buitenste twee houden een guirlande vast die over heel de lengte van het vlak hangt, de binnenste twee dienen als schildhouders. Tussen de eenvoudige profielen aan de boven- en onderzijde van het monument staat aan weerszijden een steunbeer, gedeeltelijk in archaïserende laatgotische trant, gedeeltelijk met renaissance-bladwerk bedekt.

Opschrift: bovenaan onder de bladrand: *Hier boven op leijt een Marmorsteen, daer oock dusdanijgen leeu en wapen op gehouwen is, ende daer int ronde oock letteren in gehouden sijn, als volghet, Hier onder is 'tingewant van Grave floris van Holland, verslagen wort van H. Gerrit van Velsen. Anno 1296 den 27 Junij. — onder de tombe: A°. 1661. Den 30 Maj. heb ick Pr. Saenredam tot Alckmaar inde kerck geteeckent.*

De graftombe is nog in de kerk aanwezig en bevindt zich thans in de kooromgang.

Herkomst: J. Masson, Parijs; aankoop op veiling te Parijs, 17 november 1926.

Tentoonstellingen: Rotterdam 1937, nr. 34 b; Amsterdam 1938, nr. 34 b.

Literatuur: onbekend.

Afb. 7

Parijs, verz. F. Lugt

8* Het grote orgel tegen de westwand

Pen, gewassen en aquarel - 33,5 x 22 - gesigneerd, gedateerd 27 en 28 mei 1661

Deze tekening, vermoedelijk een detailstudie voor nr. 2, toont het grote orgel, frontaal gezien. Binnen een vrij sober gehouden architecturale opbouw, bestaande uit korinthische zuilen, hoofdgestel en een met een bazuinende engel bekroond fronton, is in

de balustrade van de tribune het rugpositief ingewerkt, door engeltjes bekroond, terwijl de machtige hoofdkast daar boven tegen de westwand werd aangebracht. Op de architraaf het opschrift AD SOLIVS DEI GLORIAM. De beschildeerde vleugels van beide orgels zijn geopend. De onderste geleding van de opbouw is niet helemaal weergegeven; de vorm en de dispositie der pijpen daarentegen is nauwkeurig gedetailleerd, waaruit wel blijkt dat de aandacht van de tekenaar vooral naar het orgelwerk ging.

Opschrift: onderaan het blad: *Deese teeckeningh van 'torgel heb ick Pr. Saenredam gemaect Ao. 1661. den 27 ende 28, dach vande Maij Maent, binnen de St. lourens kerck tot Alckmaer.*

Het orgel werd gebouwd tussen 1638 en 1645 door de gebroeders Caltus en Jacobus van Hagerbeer, beroemde orgelbouwers uit Amersfoort (Cat. Tent. *Haarlem* 1961, p. 171, nr. 68). Het geldt als de laatste grote schepping van de noord-nederlandse orgelbouw; later werden in de dispositie vrij ingrijpende veranderingen aangebracht (VENTE, p. 74, p. 150). Het ontwerp met aanpassing aan de bestaande architecturale opbouw is van Jacob van Campen; de luiken werden beschilderd door Caesar van Everdingen (SWILLENS, *van Campen*, p. 77). De luiken van het rugpositief zijn in 1781 verwijderd (*Catalogus Alkmaar*, p. 17, nr. 94).

Herkomst: onbekend.

Tentoonstellingen: *Rotterdam* 1937, nr. 34 c, afb. XIV; *Amsterdam* 1938, nr. 34 c, afb. XIV.

Literatuur: HENKEL, p. 63; SWILLENS, *Saenredam*, nr. 211, afb. 32; BREMMER, nr. 16; SWILLENS, *van Campen*, p. 77.

Afb. 9

Wenen, Graphische Sammlung Albertina

9 Opmeting van het orgelfront tegen de westwand ter hoogte van de tribune

Pen - 35,4 x 24,7 - niet gesigneerd, niet gedateerd
(ca 1638-1639)

Deze opmeting geeft een schematisch beeld van de opbouw dezer verdieping. De kleine verhoging in het midden met drie treden is ongetwijfeld bedoeld als plaats voor de speeltafel. Langs weerszijds volgen, symmetrisch, een zuil, een met fronton bekroonde deuropening en twee dichtbij elkaar geplaatste zuilen (de buitenste in werkelijkheid een pilaster), die de kast van het hoofdwerk dragen. De lancetboog in het midden, die wellicht

verband houdt met de aan te brengen kast of versiering, is niet te verklaren. De twee cirkelsegmenten, die ook op schilderij nr. 2 en op de tekeningen nr. 3 en nr. 8 terug te vinden zijn, geven de vorm van de consoles aan die het hoofdstel van de grote kast dragen. Boven de tekening een schaalverdeling; enkele maten zijn ingeschreven.

Opschrift: rechts boven naast de schaal: *voeten Rijnlantse maet* — in de verhoging voor de speeltafel: *dit is binnen 'torgel ende Aldus gemaect om dat Monsr. van Campen de wapens en festoenen te beter op sijne ordere sal kunnen stellen. dits op de voetmaet etc.*

De toeschrijving aan Saenredam berust op het handschrift en op de inhoud van het opschrift. De opmeting werd door Saenredam gemaakt ten behoeve van Jacob van Campen, die bij de herstelling van het oude orgel met het algemene ontwerp werd belast (SWILLENS, *van Campen*, p. 76). Op grond hiervan wordt de tekening ca 1638-39 (SWILLENS, *Saenredam*, nr. 149; VERMEULEN, *Bulletin*, p. 189) gedateerd. Onder deze tekening komen duidelijk de sporen uit van een vroegere tekening.

Herkomst: onbekend.

Tentoonstellingen: onbekend.

Literatuur: VERMEULEN, *Bulletin*, p. 178, 188-189; SWILLENS, *Saenredam*, p. 11, nr. 149, afb. 39; VERMEULEN, *Handboek I*, p. 92-93; SWILLENS, *van Campen*, p. 76.

Afb. 8 's-Gravenhage, Rijksdienst voor de Monumentenzorg

10* Drie opmetingen van de opstand

Pen - 32,3 x 24,4 - niet gesigneerd, niet gedateerd
(ca 1636-1638?)

- a. links op het blad: een niet gedefinieerde traveewand, bestaande uit de schematisch getekende en niet gedetailleerde zuilen, scheiboog, triforium met twee muurnissen waarin versiering met vierpas en vierledige balustrade, een groot bovenvenster. Overal zijn de maten ingeschreven.

Opschrift: rechts naast het triforium: *van beneeden tot de balcken is 90 10/12 voet* — rechts naast de scheiboog: *hoogte van de boog.*

- b. in het midden: een zuilenschacht zonder basis met geprofileerde astragaal, slechts de linkerhelft getekend. Ingeschreven maten; erboven berekeningen.

- c. rechts op het blad: gedeeltelijke opmeting van een eerste zijde van de polygonale koorafsluiting (aansluitend tegen de normale traveewand van het koor), bestaande uit één zuil, het grootste gedeelte van een scheiboog, het triforium met de twee muurnissen, waarvan in elke wand een vierpas en een tweeledige balustrade. Rechts hiervan drie details. Verschillende ingeschreven maten en enkele berekeningen.

Opschrift: geen

De toeschrijving aan Saenredam berust op de overeenkomst van het handschrift. Volgens Vermeulen (*Bulletin*, p. 178) zouden deze opmetingen waarschijnlijk gemaakt zijn in verband met de bouw van het nieuwe orgelfront (zie nr. 9); op grond hiervan wordt de tekening gedateerd ca 1636-1638, als voorbereiding voor de plannen van Jacob van Campen. Zo te zien echter bestaat er tussen deze traveewanden en de westmuur geen directe relatie, aangezien ook in de laatste traveeën tegen de westkant het triforium uit tweemaal drie driepassen bestaat. De tekening op de rechterhelft van het blad is gemakkelijker te identificeren door de typische vorm van het triforium.

Herkomst: onbekend.

Tentoonstellingen: onbekend.

Literatuur: VERMEULEN, *Bulletin*, p. 178; SWILLENS, *Saenredam*, nr. 225, afb. 38.

Afb. 10 's-Gravenhage, Rijksdienst voor de Monumentenzorg

ALKMAAR, DE KAPELKERK

Oorspronkelijk heette deze de S. Janskapel, midden 15e eeuw door de Maltezerrijders gesticht. Zij bestond uit enkel een hoofdbeuk en een even lange doch lagere noordbeuk, die hun huidige afmetingen te danken hebben aan een vergroting, ondernomen in de jaren 1536 tot 1540 (zie nr. 11 en 12). In 1707 is dit laatgotische gebouw aan de noordzijde vernieuwd en uitgebreid met een noordelijke dwarsarm. Na een brand in 1760 zijn er zulke ingrijpende herstellingen uitgevoerd, dat het inwendige een totaal ander aspect heeft gekregen dan in de tijd van Saenredam. Gerestaureerd in 1955-56. De kerk is eigendom van de Nederlands Hervormde Gemeente.

11* Interieur van het westen naar het oosten

Pen en aquarel -38,9 x 51 - gesigneerd, gedateerd 1 en 2 juni 1661

Dit bescheiden, in een sobere laatgotische stijl opgetrokken kerkgebouw, bestaat slechts uit twee delen, namelijk een hoofdbeuk en een zijbeuk langs de noordzijde. De afwezigheid van een koor maakt dat zowel de west- als de oostwand recht zijn. In deze laatste bevindt zich een groot venster; het houten, beschilderde gewelf werd in drie schilden verdeeld, langs de beide zijkanten door een overkraging gedragen, waardoor, in het gewelf althans en totaal los van de wanden, de vorm van een driedelige absisafsluiting ontstaat. De scheiding tussen de twee beuken bestaat uit een rij kapiteelloze zuilen met hoge achzijdige bases; de scheibogen komen neer op achthoekige dekplaten. Beide ruimten zijn met een spits houten tongewelf overdekt, dat door zware trekbalken wordt gesteund. In de hoge zuidwand van de hoofdbeuk zijn verscheidene grote vensters aangebracht, waardoor veel licht binnenvalt. De blinde vensters in de muur van de zijbeuk vertonen nog het tracé der vensterstijlen. Bij het meubilair springt allereerst, tegen het midden van de zuidwand, de preekstoel met het grote klankbord in het oog; ervoor een met een lage balustrade afgesloten liturgische ruimte. Links en rechts hiervan, evenals tegen de oost- en noordmuren staan banken opgesteld. Twee koperen kronen en enkele kaarsenarmen tegen de zuilen maken de enige decoratie uit.

Opschrift: beneden links: *A^o: 1661. Den 1 Junij heb ick Pieter Saenredam dese teeckeningh inde kapel binnen Alckmaer begonnen te teeckenen ende deselve op den 2 dito voor de middachs tot Dus verre gebracht.*

Herkomst: 1902 verworven uit de verzameling von Beckerath, Berlijn.

Tentoonstellingen: *Rotterdam* 1937, nr. 34 a; *Amsterdam* 1938, nr. 34 a.

Literatuur: BOCK-ROSENBERG, nr. 5341; SWILLENS, *Saenredam*, p. 35, nr. 214, afb. 37.

Afb. 11 Berlijn-Dahlem, Ehemals Staatliche Museen
Kupferstichkabinett

12 Interieur van het oosten naar het westen

Pen, bruine inkt en aquarel - 38,3 x 49,6 gesigneerd,
gedateerd 31 mei en 1 juni 1661

Deze tekening komt, wat de architectuur betreft, in grote trekken neer op de voorgaande. Boven de scheibogen loopt een rij lage blinde vensters, telkens twee per travee. In de hoofdbeuk is op de trek balken links een loopplank, en op de voorlaatste balk naar de westzijde een soort balustrade aangebracht. Bij het meubilair, dat praktisch hetzelfde is als op voorgaande tekening, is de tegen de westwand opgerichte orgeltribune te voegen: drie dorische zuilen dragen een vierdelige balustrade; elk paneel is met een grote guirlande versierd, waarboven aan een roede als afsluiting een gordijn hangt; op de balustrade het opschrift OMNIS HALITVS LAVDET DOMINVM. In het midden van de westwand, vóór een blind venster, staat het kleine rijkversierde barokorgel met geopende luiken. Een groot venster verzorgt ten westen de verlichting van de zijbeuk.

Opschrift: onder de kerkbank op het voorplan: *Anno 1661, Den 31 Maij heb ick Pr. Saenredam deese teeckeningh inde Capel binnen Ackmaer begonnen ende den 1 Junij voldaan.*

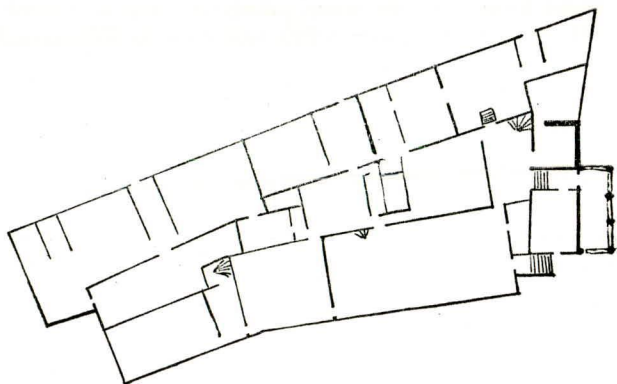
Herkomst: aankoop 1854.

Tentoonstellingen: onbekend.

Literatuur: HIND, p. 45, nr. 93, pl. XXVII (3); SWILLENS, *Saenredam*, p. 35, nr. 213, afb. 36; VENTE, p. 52, afb. 17.

Afb. 12 Londen, The British Museum, Printroom

AMSTERDAM, HET OUDE STADHUIS

Op 28 Januari 1639 overlegden de Burgemeesteren van Amsterdam met de Vroedschap om een nieuw raadhuis te bouwen (*also het Stadthuys vry wat bouwvalligh is tot veele plaatsen*). Twee jaar later maakte Pieter Saenredam van het raadhuis een *grootte en nette teeckeningh naar 't leeven selver* (nr. 14), waarvoor hij zes dagen lang op de Dam heeft zitten werken, zoals hij vermeldt *van smorgens tot savonts naerstich daeraen besigh weesende* (zie nr. 15). Hij laat er geen twijfel over bestaan, dat de gehele groepering van Middeleeuwse bouwsels op dat ogenblik in vrij bouwvallige staat verkeerde; ook blijkt duidelijk uit de vormgeving, dat het complex in verschillende tijden tot stand moet zijn gekomen, aangepast aan een steeds groeiend bestuursapparaat, waarbij vooral het oudste gedeelte, rechts van de toren, herhaaldelijk moet zijn verbouwd. De „eerste fundamentsteen” van het nieuwe raadhuis, thans paleis, werd op 29 October 1648 gelegd, waarvoor het achterste gedeelte van het oude raadhuis gesloopt was; het voorste gedeelte, dat voorlopig nog in gebruik bleef, totdat de bouw van Jacob van Campen ver genoeg gevorderd zou zijn, brandde echter op een Zondagmorgen in 1652 geheel af, waardoor slechts weinig van de oude inventaris is overgebleven; de vier houten beeldjes op het ijzeren hek van de vierschaar, — het vierkante gotische gebouwtje, — werden onder andere gered, alsmede de vogelvluchtplattegrond van de stad, geschilderd door Cornelis Anthoniszoon. Het oude raadhuis van Amsterdam stond met de witte (gepleisterde?) gevel en het torentje in de Westelijke rooilijn van de Kalverstraat en de Nieuwendijk. Het zijstuk van het huis „de vergulde Ploeg”, links half zichtbaar op het schilderij, was het eerste huis van de Kalverstraat. De arcade van de vierschaar was ongeveer tien voet door de rooilijn heengebouwd. De breedte van de gevels besloeg ongeveer een derde deel van de breedte van het huidige paleis. De

bouwgeschiedenis van het complex is onzeker, voor zover het de datering van de verschillende bouwsels betreft. Het oudste deel, dat omstreeks 1400 tot stand kwam, — de witte gevel, — had oorspronkelijk een top met brede trappen en hoekpinakels, waarvan de linkeraanzet op het schilderij nog zichtbaar is. De raadszaal, met vier grote kruisvensters, lag op de eerste verdieping. De vroegere ingangspartij is in het midden nog herkenbaar, achter de aangebouwde kraampjes, terwijl rechts op de hoek de kaak nog zichtbaar is. Het geheel werd gebouwd op terrein van het St. Elisabeth's gasthuis, waarvoor de stad jaarlijks *eenwyghe renten* zou blijven betalen. Vermoedelijk stond het eerste raadhuisje geheel in de gevelwand. In 1418 is aan de Noordzijde een straatje gemaakt, de Claes Scickerssteghe, later Waagsteeg en tenslotte Vogelsteeg genaamd, waarvoor een huis werd afgebroken; aan de Zuidzijde werd grond bijgekocht voor de uitbreiding met de toren en de vierschaar. Op 23 April 1421 brandde, met een groot deel van de stad, ook het raadhuis uit. Het is niet zeker of de toren toen al bestaan heeft. Na de brand zullen, wellicht tezamen met de modernisering van het oude raadhuis, de toren en de vierschaar zijn gebouwd. In deze tijd was men eveneens bezig met de bouw van de Nieuwe Kerk, zodat de plotselinge verfijning van de vierschaar te danken zal zijn aan de kundige steenhouwers uit de bouwloods van deze kerk. De vierschaar heeft volgens de vogelvluchtplattegrond van Cornelis Anthoniszoon een natuurstenen balustrade gehad, welke op latere tekeningen niet meer voorkomt. Op het schilderij ziet men dan ook de dakbeëindiging op de muren overgaan in een vormeloze slab lood. De rechtspraak werd achter de ijzeren hekken uitgeoefend, waarbij het volk onder de arcaden kon toekijken. Het geheel vormde aldus het prototype van de latere vierschaar van Quellinus in het nieuwe raadhuis. Op de eerste verdieping was het bureau van de Weesmeesteren gevestigd. Bij de tweede grote stadsbrand, in 1452, is het stadhuis opnieuw uitgebrand. Wellicht heeft men daarna de twee middelste kolommen van de vierschaar moeten vernieuwen; deze kolommen zijn slanker en van een ander karakter dan de overige, terwijl de vierkante basementen niet tegen maar óp het platform staan. De kolommen waren door trekstangen met elkaar verbonden, waaraan men in 1536 na het oproer, de wederdopers heeft opgehangen. Boven de arcade, onder het linkerraam hangt, als een kostbaar trofee, een walvisrib aan een ketting, overigens om onbekende redenen. In 1492 werd het St. Elisabeth's gasthuis verenigd met het St. Pietersgasthuis, waardoor de gebouwen leeg kwamen voor uitbreiding van het raadhuis. De kapel van het gasthuis, gelegen langs de Gasthuissteeg, tegenwoordig Paleisstraat, links zichtbaar op het schilderij, werd ingericht tot *die nyewe zale* en gebruikt voor grote vergaderingen; de zaal daarachter werd als *raetkamer* in gebruik genomen. De Gasthuissteeg was destijds niet veel breder dan de tegenwoordige steegjes van de Kalverstraat. In hetzelfde jaar werd ook aan de Vogelsteeg het oude raadhuis achterwaarts uitgebreid met de stadskeuken, waar de congieerge

zijn woning kreeg. Tussen beide vleugels ontstond zo een binnenplaats, waarin rond 1500 de schrijfkamer werd gebouwd, door het aanbrengen van een overkapping op de bestaande muren. De hoofdingang van het stadhuis werd in de vierschaar gemaakt, op de plaats waar men de man naar binnen ziet gaan; van hieruit kwam men in de schrijfkamer, waarin rechts een spiltrap toegang gaf tot de vroegere raadszaal. Door verdere aankopen werden in de tweede helft van de XVIe eeuw de twee vleugels van het raadhuis steeds verder achterwaarts verlengd; hierin werd de strafgevangenis en de woning van de cipier ondergebracht. Het aantal bestuurscolleges bleef zich steeds verder uitbreiden, vooral toen na de val van Antwerpen en de alteratie de handel en het vreemdelingenverkeer in de vrije stad snel toenamen. In 1609 werd de wisselbank opgericht en ondergebracht aan de voorzijde van het oudste deel van het raadhuis; de toegang aan de voorzijde werd dichtgemetseld en een nieuwe ingang gemaakt in de bouwmuur aan de zijde van de Vogelsteeg; aan de voorzijde werden kramen getimmerd, die door de stad werden verhuurd. De kraam tegen de toren was al van oudere datum (1563), hetgeen het verschil in kleur en vorm van de jukken verklaart. Het torentje, waarin de Burgemeesters hun eigen raadskamer hadden, is wel de eerste aanleiding geworden tot sloping van het gehele complex. Reeds in 1601 begon de spits gevaarlijk over te hellen, maar werd toen door de stadstimmerman Staets met veel moeite rechtgezet; in 1615 moest de spits echter toch verwijderd worden wegens instortingsgevaar. Het carillon verdween, doch de slagklok plaatste men, duidelijk als noodoplossing, op de overgebleven torenstomp.

13* Extérieur vanaf de Dam

Paneel - 64,5 x 83 - gesigineerd, gedateerd 1657

Het stadhuis bestond uit drie verschillende delen: links de vierschaar, in het midden de toren, rechts het oudste gedeelte waarvan de preciese bestemming onbekend is, en dat in de loop der tijden talrijke veranderingen onderging. Dit is trouwens op te merken aan de onregelmatige schikking der met luiken af te sluiten vensters van de eerste etage, waarboven twee rijen kruisvensters elk een verdieping aanduiden, die worden gescheiden door een waterlijst. Onder de topgevel, waarachter het dak uitkomt, zit nog één klein venstertje. Op de begane grond van dit gebouw was sedert 1609 de wisselbank gevestigd; in de lage houten uitbouw hiervan zijn enkele personen in druk gesprek. Rechts naast dit gebouw liep de Vogelsteeg, terwijl links ervan en met een tussenbouwtje verbonden, de toren oprijst, waarvan slechts twee geledingen geheel zichtbaar zijn. De bovenste verdieping

heeft, langs de Damzijde, tussen twee gotische blindtraceringen, een groot kruisvenster en een uurwerk. Een tweede wijzerplaat is aanwezig op de andere zijde, die verder praktisch blind is. Deze verdieping wordt afgesloten door een balustrade waarboven tot 1615 de sierlijke spits verrees die in dat jaar wegens stabiliteitsredenen moest worden verwijderd. De lagere verdieping, van de voorgaande door een waterlijst gescheiden, heeft eveneens tussen twee gotische traceringen, een kruisvenster onder een spitsboog.

Links van de toren springt de „Vierschaar” uit; de begane grond hiervan, die één trede hoger ligt dan het plein, bestaat uit een zuilenonderbouw (een vierkant van drie bogen), die echter gedeeltelijk met muren en tralies afgesloten is, zodat eerder een open hal ontstaat, waarin enkele personen op een bank zitten. De verdieping, duidelijk omljnd door het hoge dak en de waterlijst, heeft langs de Damzijde, corresponderend met het ritme der arcade, drie kruisvensters, waartussen een rijke plastische decoratie was aangebracht. Boven de linkerboog van de voorzijde is een walvisrib opgehangen. Langs de zijkant van de vierschaar, d.i. in de Gasthuissteeg, komen dezelfde arcaden, vensters en waterlijst terug; een hoge schoorsteen is met trekstangen aan de dakkap bevestigd. Aansluitend ligt in de steeg het St. Elisabeth- of H. Geestgasthuis, dat in 1492, wegens gebrek aan ruimte voor de stedelijke instellingen, bij het Stadhuis werd getrokken. Een trap leidt naar de hoger gelegen deur, waarboven in de gevel verschillende vensters zijn uitgespaard. Op de hoek zit een erkervormig uitbouwttje. Verder zijn van dit gebouw slechts de dakruiter der kapel, enkele schoorstenen, steunberen, vensters, en een kleine luifel te onderscheiden. Links van deze steeg is nog een klein fragment van de rijkversierde gevel van het hoekhuis te bemerken. In de steeg zelf wandelen enkele mensen.

Opschrift: op de trede van de vierschaar: *Dit is het oude Raethuijs der Stadt Amsterdam, welck afbrande int jaer 1651 den 7 julij in 3 uren tyts sonder meer — op de luifel boven de wisselbank: Pieter Saenredam, Heeft dit eerst naer 't Leeven Geteeckent met al sijn Coleuren int Jaer 1641. En dit Geschildert int jaer 1657.*

Dit schilderij werd door de Burgemeesters van Amsterdam op 30 juli 1658 van de schilder gekocht voor f 400,— om te worden opgehangen in de nieuwe Burgemeesterskamer, zoals blijkt uit het opschrift van de schets nr. 15.

Herkomst: 30 juli 1658 aangekocht door de Stad Amsterdam van de kunstenaar.

Tentoonstellingen: Rotterdam 1937, nr. 3, afb. VI; Amsterdam 1938, nr. 3, afb. VI; Brussel 1946, nr. 93; Parijs, *Le paysage hollandais au XVIIe siècle*, Orangerie des Tuileries, 1950, nr. 83, afb. 8.

Literatuur: A. HOUBRAKEN, *De groote Schouburgh*, I, 1718, p. 138; JANTZEN, p. 86, nr. 416; SIX, p. 24; C. G. 't HOOFT, *Het oude Raethuijs door Pieter Saenredam*, in *Jaarboek van het Genootschap Amstelodamum*, XII, 1914, p. 207-210; MARTIN, p. 278; SWILLENS, *Saenredam*, p. 12, nr. 204, afb. 41; BREMMER, nr. 6; H. GERSON, *Het tijdperk van Rembrandt en Vermeer*, 's-Gravenhage, 1952, nr. 158; GUDLAUGSSON, p. 66, note 13; E. HÜTTINGER, *Holländische Malerei im XVII. Jahrhundert*, Zürich, 1956, p. 123-124, afb. 69; LEYMARIE, p. 155; *Catalogus van de tentoongestelde schilderijen in het Rijksmuseum*, Amsterdam, 1956, nr. 2099 A-1; N. POSTHUMUS MEYJES, *Karakter en schoonheid van de Noordnederlandse schilderkunst in de zeventiende eeuw*, Amsterdam, 1957, p. 18; *Catalogue of paintings*, Rijksmuseum Amsterdam, 1960, p. 273, nr. 2099 A-1; PLIETZSCH, p. 124, afb. 211; BRINKGREVE, p. 35, afb. 7; SWILLENS, *van Campen*, p. 113.

Afb. 13 Amsterdam, Rijksmuseum, bruikleen van de Stad Amsterdam

14* Exterieur vanaf de Dam

Pen, bruine inkt, aquarel met enig grijs - 37 x 49 -
gesigneerd, gedateerd 15 tot en met 20 juli 1641

Deze schets geeft praktisch hetzelfde gezicht weer als het schilderij nr. 13. Het huis dat links op het schilderij nog met een gedeelte van zijn gevel aanwezig is, ontbreekt hier, terwijl de stoffering is beperkt tot twee figuurtjes in een winkeltje.

Opschrift: op de balustrade van de toren: *Raethuijs der stad Amsterdam A^o. 1641.* — op de trede van de vierschaar: *Int Jaer 1652 den 7. Julij is dit oude Statshuijs binnen Amsterdam afgebrant in 3 uren tijts, sonder meer.* — op de luifel boven de winkeltjes: *Pieter. Saenredam dit geteeckent. op den 15, 16, 17, 18, 19, 20 Julij 1641.*

Deze schets wordt vermeld op de tekening nr. 15. Ongetwijfeld is het opschrift op de trede van de vierschaar later door Saenredam toegevoegd.

Herkomst: verzameling Verstolk van Soelen; verzameling Louis Splitgerber.

Tentoonstellingen: Amsterdam, *Historische tentoonstelling*, Rijksmuseum, Stedelijk Museum, 1925, nr. 372; Rotterdam 1937, nr. 37, afb. XV; Amsterdam 1938, nr. 37, afb. XV.

Literatuur: C. G. 'T HOOFT, *Het oude Raethuijs door Pieter Saenredam, in Jaarboek van het Genootschap Amstelodamum*, XII, 1914, p. 209, afb. tegenover titelpagina; SWILLENS, *Saenredam*, p. 33, nr. 155, afb. 40; MARTIN, p. 278; PLIETZSCH, p. 120; SWILLENS, *van Campen*, p. 113.

Afb. 14

Amsterdam, Gemeentearchief

15* Schetsblad met exterieur van het oude stadhuis en een gezicht op de Nieuwe Kerk

Pen en aquarel - 22,5 x 16,7 - niet gesigneerd, niet gedateerd (juli 1641?)

In het midden van het blad is een liggende rechthoek omlijnd waarin dezelfde voorstelling van het stadhuis wordt gegeven als op het schilderij nr. 13 en de tekening nr. 14. Links boven zijn een hoek van het stadhuis, een rijtje huizen met trapgevels en een deel van de nieuwe Kerk (schip en transept met dakruiter) geschetst. De resterende oppervlakte van het blad wordt voor het grootste gedeelte, namelijk in de rechter bovenhoek en onder de tekening van het stadhuis over de hele breedte, door opschriften ingenomen.

Opschrift: in de linkerbovenhoek: *dit geteeckent uijt het boeck de beschrijvingh van Amsterdam hier neffens gemelt* — op het dak van de Nieuwe Kerk: *De nieuwe kerck tot amsterdam.* — op de hoek van het stadhuis: *stadthuijs* — in de rechter bovenhoek: *de outheyt dunckt mij dat ick eenighsints affneeme uijt de beelden, de welcke boven de tralien vande vierschaer staen Willem de 6 van dien name inde orden der graven der 17. Item Jacobam ende phillps, toegenaemt de goede, met sijne huijsvrouw verthoonen. van de welcke phillps, van zijne nichte Jacoba int Jaer 1428 het graeffschap van Hollandt, ofte immers het stadthouderschap des graeffschaps ontfangen hebbende, heeft getrouwt sijn derde huijsvrouw Isabelle, Johannis des Conincx van portugaels Dr int Jaer 1430: soo datmen hier uijt lichtelijck vander outheyt van dit gestichte lichtelij [geschraapt] gissinge maecken kan. Dit uijt de beschrijvingh der stadt Amsterdam, gedruckt bij Jodocum Hondicum aldaer inde Calverstraet inde wakende hont wonende int Jaer 1614 met privilegie.* — boven de tekening van het stadhuis (tussen twee pijltjes): *het paneel daer ick dit op schilderde was lanck 3 voet en een half duym, kermer voetmaet.* — links van deze tekening: *breet 2 voet 4 duym en 1/6 deels duym* — onder deze tekening: *Deese schets teeckeningh heb ick gemaect nae een grootte ende nette*

teeckeningh, die ick naer 'tleeven selver hadde geteeckent met alle sijne Coleuren aangeweesen soo perfect mijn mogelijcke was op een mediaen vel pampier hoogh sijnde 15½ duijmen kermer voetmaet ende breet eeven 20 duijmen derselve maet, Int jaar 1641 opden 15. 16. 17. 18. 19. ende 20 Julij. van smorgens tot savonts naerstich daer aen besigh weesende. Item int Jaer 1652 opden 7. Julij, is dit voorss. oude stadthuys affgebrant inden tijt van 3. uren, sonder eenijghe andere huysen meer. Item int Jaer 1657. heb ick naer mijn nette teeckeningh een stuck schilderij gemaect op een paneel van 2 stucken en grote als hier boven. Ao. 1658. Den 30 Julij hebben de Heeren Thesauriers der stadt Amsterdam Johan Huijdekoper, en Dr. tulp, door last vande E. Heeren Burgemeesteren, dit stuckje schilderij aengenomen ende betaelt hebben [geschrap] op den 31 Julij dito, aen handen van Monsr. karel godin ter somme toe van 400 gulden in alle min en vrindelyckheijt neffens beloften van mijn int toecomende meerder te sullen gedencken; ordonneerende dit stuxken op de E. Burgemeesters kamer te sullen blijven hangen.

De toeschrijving berust op de overeenkomsten inzake tekenwijze en handschrift, versterkt door het feit, dat het opschrift zelf het paneel nr. 13 en de tekening nr. 14 duidelijk vermeldt, evenals andere omstandigheden zoals de aankoop. Vanaf de woorden *Ao. 1658. Den 30 Julij* is de tekst later bijgevoegd. Het Gemeente archief te Amsterdam bezit hiervan een copie (zie nr. 212). De beschrijving der stad Amsterdam, die hier bedoeld wordt, is de *Historische Beschrijvinghe der seer wijt beroemde coop-stadt Amsterdam*, die in 1614 door Petrus Montanus werd vertaald uit het Latijnse werk van Johannes Isaac Pontanus (1611), en in het zelfde jaar werd uitgegeven door Jodocus Hondius. (voor de beschrijving van dit oude stadhuis zie dit werk, 11e hoofdstuk, p. 141-142).

Herkomst: verzameling Joh. Enschedé, 1780.

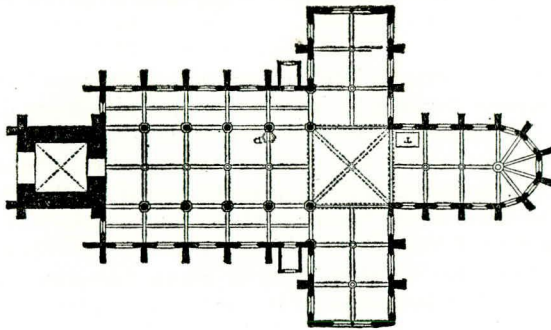
Tentoonstellingen: Amsterdam, *Historische Tentoonstelling*, Rijksmuseum, Stedelijk Museum, 1925, nr. 373 a en b; Rotterdam 1937, nr. 38; Amsterdam 1938, nr. 38.

Literatuur: H. J. SCHOLTEN, *Catalogue raisonné des Dessins des écoles française et hollandaise*, Haarlem, 1904, p. 87, nr. 78; C. G. 'T HOOFT, *Het oude Raethuys door Pieter Saenredam*, in *Jaarboek van het Genootschap Amstelodamum*, XII, 1914, p. 209; REGTEREN ALTENA, p. 8-9, SWILLENS, *Saenredam*, p. 21-22, nr. 205, afb. 42; SWILLENS, *Domtoren*, p. 41; SWILLENS, *van Campen*, p. 113.

Afb. 15

Haarlem, Teylers Stichting

ASSENDELFT, SINT ODULPHUSKERK

Deze laatgotische kruiskerk bestond uit een driebeukig pseudobasilikaal schip (zie nr. 19), een ver uitspringend transept en een koor, alle overdekt met houten tongewelven. Ter verbetering van de lichtinval waren de lange gevels van de zijbeuken voorzien van topgevels, zodat daar plaats was voor hoge vensters, een in de late gotiek veelvuldig toegepaste methode in westelijk Nederland (zie nr. 16). De westtoren (die vermoedelijk geen of slechts lage steunberen bezat) vertoonde de in het Noorderkwartier van Holland gebruikelijke strakke versiering met ondiepe nissen. De kerk, die reeds door Pieter Saenredams vader Joannes in beeld is gebracht, zij het niet helemaal nauwkeurig (Boerendans om de kerk, gegraveerd door C. Visscher 1596; Amsterdam, Rijksprentenkabinet), kennen wij voornamelijk door de tekeningen en schilderijen van Pieter. Onderlinge afwijkingen van deze afbeeldingen kunnen vermoedelijk verklaard worden door uitgebreide herstellingswerkzaamheden, die blijkens bewaarde rekeningen in de jaren 1642—1645 werden uitgevoerd. De betrouwbaarheid van Saenredams tekeningen en schilderijen kan wat betreft het exterieur der kerk getoetst worden aan een tekening uit het noordoosten van C. Pronk (1728; Zaandijk, Oudheidkundige Verzameling „Jacob Honig”), wanneer wij haar vergelijken met die uit het zuidwesten van Saenredam. In latere jaren raakte de kerk meer en meer in verval; in 1740 was de toestand al zeer slecht. In 1852 werd de kerk afgebroken met uitzondering van de toren. Hoewel reeds voor de tweede maal ingekort, bleef deze behouden als deel van een nieuw kerkgebouw. Hij ging echter verloren in 1893 toen het gehele gebouw tengevolge van blikseminslag door brand verwoest werd.

16* Gezicht op Assendelft

Pen en aquarel - 23 x 38,5 - gesigineerd, gedateerd
15 augustus 1633

Boven een lange horizontale band van bomen, struiken, boerenhoven en schuren met lage houten onderbouw en hoge brede, met stro gedekte daken, verheft zich de stenen laatgotische dorpskerk, gezien vanuit het zuidwesten. De massieve zware toren, waarvan alleen de twee verdiepingen met blindtraceringen zijn versierd, wordt bovenaan afgesloten met een lage balustrade en bekroond met een vrij kleine spits. De zijbeuken zijn bijna gelijk met het westfront van de toren doorgetrokken. Uit de vorm van het doorlopende dak, dat boven middenbeuk en zuiderzijbeuk ligt, blijkt duidelijk het karakter van hallekerk; de interieurs (nrs. 19 en 22) echter maken duidelijk dat het een pseudo-hallekerk is. Op de zuiderzijbeuk staan twee dakkapellen. Van de zuidertranseptarm zijn de twee westvensters, waartussen een steunbeer, en het grote gevelvenster zichtbaar. Het voorplan wordt gevormd door een grote vlakke, waarop alleen uiterst links een boom en gras groeien.

Opschrift: boven in het midden tegen de rand: *Assendelft — beneden links: Den 15: augustij. 1633. van mijn pieter Saenredam tot Assendelft, naer 'tleven geteeckent.*

Herkomst: 1902 verworven uit de verzameling von Beckerath, Berlijn.
Tentoonstellingen: onbekend.

Literatuur: BOCK-ROSENBERG, nr. 5704; SWILLENS, *Saenredam*, nr. 63, afb. 43.

Afb. 17

Berlijn-Dahlem, Ehemals Staatliche Museen
Kupferstichkabinett

17* Interieur vanuit de middenbeuk naar het oosten

Potlood - 15,1 x 28,7 - gesigineerd, gedateerd 9 augustus 1633

Vanuit de derde travee van het middenschip, rechts van de lengte-as van de kerk, wordt een gezicht gegeven op de zuilen, scheibogen en houten gewelven van de beuken, op een gedeelte van de noordertranseptarm en op het koor. In de vijfzijdige afsluiting hiervan zijn muurnissen en vensters aangebracht, waarboven het beschilderde houten tongewelf. Op de kruising ligt een houten kruisribbengewelf. Andere, typische elementen van het gebouw zijn het pseudo-basilikaal karakter, de verhoogde koorvloer en de trek balken; bij het meubilair zijn op te merken

de preekstoel tegen de noordelijke schipmuur, de kroonluchters en de graftombe der heren van Assendelft in de linker hoek van het koor, waar iets verder tegen de wand een torenvormig gebouwte staat, waarvan de functie niet precies te verklaren is.

Opschrift in de rechter benedenhoek: *Pr. Saenredam, dese gedaen inde Assendelver kerck Den 9. augustij. 1633.*

Op deze tekening zijn de proporties gedrongen en breder genomen dan op nr. 18; ook de bases der zuilen zijn lager en anders geprofileerd.

Herkomst: J. Baer, Frankfort; verzameling Robert Witt, Londen (no. 67).

Tentoonstellingen: onbekend.

Literatuur: SWILLENS, *Saenredam*, p. 44, 64, nr. 62, afb. 44.

Afb. 22

Londen, verz. Clifford Duits

18* Interieur vanuit de middenbeuk naar het oosten

Pen - 36,5 x 64 - niet gesigineerd, gedateerd april 1634

Deze „strikt zakelijke perspectivische constructie” (VERMEULEN, *Bulletin*, p. 182) is gemaakt vanuit een ietwat meer naar het westen toe gekozen standpunt als de tekening nr. 17; zij geeft in haar geheel méér te zien — tendele ook door de afwezigheid van de preekstoel — behalve van het gewelf. Verder is ze in de details duidelijk uitgewerkt, zoals in de aard van een constructie-tekening ligt. De bases der zuilen zijn hoger en anders gevormd dan deze op schets nr. 17.

Opschrift: op de basis van de eerste zuil links: *Anno 1634. Dit in April geteyckent. ende in Julij dit geschildert. dus groot. dit is naer de kerck gemaect in t'Dorp Assendelft in hollant.* — de linker benedenhoek: enkele maten ingeschreven, evenwel onleesbaar — in de rechter benedenhoek: *Assendelft.*

Toegeschreven op grond van tekenwijze en handschrift. De horizon ligt op ongeveer $\frac{1}{3}$ hoogte van het blad; in de muurnis onder het rechter absissenvenster is het oogpunt aangegeven. Verscheidene andere hulplijnen zijn zichtbaar. Het woord *Assendelft* in de rechter benedenhoek is van een andere hand. Het blad is aan de onderkant op verschillende plaatsen beschadigd. Uit het opschrift blijkt, dat Saenredam naar deze

tekening een schilderij heeft gemaakt; dit is verder niet bekend. De achterzijde is ingezwart, de inktlijnen zijn doorgetrokken.

Herkomst: onbekend.

Tentoonstellingen: onbekend.

Literatuur: VERMEULEN, *Bulletin*, p. 178; SWILLENS, *Saenredam*, p. 64, nr. 68, afb. 45.

Afb. 23 's-Gravenhage, Rijksdienst voor de Monumentenzorg

19* Interieur vanuit het koor naar het westen

Paneel - 50 x 76 - gesigneerd, gedateerd 2 oktober 1649

Vanuit de koorruimte, waarvan de vloer hoger ligt dan die van het schip, valt de blik, door het transept, in het middenschip en in de twee zijbeuken. In de beide koorwanden bevinden zich een brede muurnis en een dichtgemetseld, sterk afgeschuind venster, evenals ter linker zijde een kerkbank en rechts de graftombe van de Heren van Assendelft. De middenbeuk telt vijf traveeën, heeft geen rechtstreekse verlichting en is afgedekt door een houten tongewelf dat gedragen wordt door een zware trekbalkenconstructie, die op haar beurt op de onversierde kapitelen steunt; dezelfde overwelfingsvorm is in het transept en in het koor aangebracht, waar enkele steunbalken ook op consoles rusten. In de westmuur vormt een hoge, smalle doorgang, die met een houten, van een deurtje voorziene wand is afgesloten, de verbinding met de westtoren; boven deze doorgang een eveneens afgesloten opening. De halve zuil links tegen de westwand is gedeeltelijk achter een houten schutting verborgen. De zijbeuken zijn aanmerkelijk lager en smaller dan het middenschip. De eerste zijbeuktravee, tegen het transept, heeft een hoge muurnis en een blind venster, en is overdekt met een houten tongewelf. De volgende travee, van de eerste gescheiden door een verlaagde, met trekstangen verstevigde gordelboog vertoont een groot venster, ten dele dichtgemetseld, dat overeenstemt met de dakkapellen buiten (zie nr. 16); ten einde het venster geheel vrij te laten, werd deze ruimte afgedekt met een dwars tongewelf, eveneens in hout. Deze dispositie wordt herhaald in de vierde travee, terwijl de resterende twee traveeën gelijk zijn aan de eerste, behalve dat zij toch ietwat kleinere, vensteropeningen bezitten. Als voornaamste meubilair bevindt zich rechts in de middenbeuk de preekstoel waarin onder het torenvormig bekroonde klankbord een predikant spreekt tot de gemeente, in de banken en op de grond gezeten. Twee kronen hangen in het middenschip, waarvan de zuilen van kaarsen-

armen zijn voorzien. Tegen de noorder koormuur hangen twee rouwborden, waarvan een in de blinde venster nis. Tussen de grote tegels van de koervloer ligt de grafzerk van Jan Saenredam, de vader van Pieter, met als inschrift: IOHANNIS SAENREDAM SCVLPTORIS CELEBERRIMI PETRI DE IONGE XLIV ANNOS ASSENDELPHI PRAETORIS. GERARDI DE IONGE FILII I.V.D. ET ADVOCATI IACET HIC QUOD FVIT.

Opschrift: beneden op de bank in het koor: *dit is de kerck tot Assendelft, een dorp in Hollandt van pieter saenredam, dese geschildert int jaer 1649. den 2 October.* — op de bovenrand der graftombe: *dit is de TOMBE ofte begraefplaats vande heeren tot Assendelft* — beneden op de graftombe nog leesbaar: *...kerck Assendelft een ...p in Hollant ...Saenredam 1649 volSchildert*

Naar analogie met het schilderij te Turijn (nr. 22) wordt wel eens aangenomen dat A. van Ostade de stoffage heeft verzorgd; ook Gudlaugsson (p. 66, note 14) schrijft ze aan deze meester toe, Plietzsch daarentegen aan Saenredam zelf (p. 122). De grafsteen op het voorplan is door Saenredam anders uitgevoerd dan het origineel, dat op het Gemeentehuis te Assendelft bewaard wordt (SWILLENS, *Saenredam*, p. 66, afb. 184).

Herkomst: veiling Jeronimo de Bosch, Amsterdam, 6 april 1812; verzameling Jeronimo de Vries, 1848; verzameling A. van de Hoop, Amsterdam; legaat 1854 aan de Stad Amsterdam, waarvan in bruikleen sedert 1885.

Tentoonstellingen: Londen, *Exhibition of Dutch Art 1450-1900*, Royal Academy of Arts, 1929, nr. 46; Rotterdam 1937, nr. 6, afb. VII; Amsterdam 1938, nr. 6, afb. VII; Haarlem, *Haarlemsche Meesters uit de eeuw van Frans Hals*, Frans Halsmuseum, 1946, nr. 118.

Literatuur: HOFSTEDE DE GROOT, nr. 2; SIX, p. 24; JANTZEN, p. 84, nr. 412; VERMEULEN, *Bulletin*, p. 179-181; MARTIN, p. 281, afb. 162; SWILLENS, *Saenredam*, p. 10, 35, 50, 66, 67, nr. 174, afb. 47; BREMMER, nr. 4; H. GERSON, *Het tijdperk van Rembrandt en Vermeer*, 's-Gravenhage, 1952, nr. 157; *Catalogus tentoongestelde schilderijen*, Rijksmuseum, Amsterdam, 1956, p. 182-183, nr. 2100; E. HÜTTINGER, *Holländische Malerei im XVII. Jahrhundert*, Zürich, 1956, p. 122, afb. 68; LEYMARIE, p. 150, met afb.; *Catalogue of paintings*, Rijksmuseum, Amsterdam, 1960, nr. 2100; PLIETZSCH, p. 121, afb. 207; BRINKGREVE, nr. 17.

Afb. 19 Amsterdam, Rijksmuseum, bruikleen van de Stad Amsterdam

20* Interieur vanuit het koor naar het westen

Pen, bruine inkt, zwart krijt, gehoogd met wit - 24,4 x 41,8 - niet gesigneerd, gedateerd 31 juli 1634

Deze schets, voorstudie voor het schilderij nr. 19, geeft hetzelfde interieur weer als het vermelde paneel en tekening nr. 21, met dit verschil, dat de tekenaar dicht bij het transept is gaan staan, waardoor de dieptewerking van het schip enigszins ingekort wordt. De halve zuil links tegen de westwand is hier volledig, op het schilderij slechts ten dele, achter de schutting verborgen.

Opschrift: op het grafmonument rechts: *Den 31. Julij 1634.*

Toegeschreven op grond van de overeenkomsten in de tekenwijze, en van de samenhang met schilderij nr. 19 en tekening nr. 21. De grafsteen van J. Saenredam ontbreekt op deze tekening; het blad is aan de onderkant waarschijnlijk echter afgesneden.

Herkomst: verzameling C. J. Fodor, Amsterdam; 1860 museum Fodor overgebracht naar het Stedelijk Museum; aankoop veiling verzameling A. Mensing, 29 april 1937.

Tentoonstellingen: *Rotterdam* 1937, nr. 36; *Amsterdam* 1938, nr. 36; Keulen, *Rembrandt und seine Zeitgenossen, Handzeichnungen aus dem museum Fodor, Amsterdam*, Wallraf-Richartz Museum, 1955, nr. 78; Tel-Aviv, *Master Drawings from the Fodor Collection*, 1959, nr. 78; Jeruzalem, *Master Drawings from the Fodor Collection*, 1960, nr. 78; Recklinghausen, *Polarität*, 1961, Städtische Kunsthalle, nr. A 38, met afb.

Literatuur: SWILLENS, *Saenredam*, nr. 65; SWILLENS, *Historia*, p. 334, afb. p. 333; GUDLAUGSSON, p. 66, note 14.

Afb. 20

Amsterdam, Stedelijk Museum

21* Interieur vanuit het koor naar het westen

Pen - 74,5 x 50,7 - gesigneerd, gedateerd 9 december 1643

Behalve de afwezigheid van de stoffering, stemt dit interieur volledig overeen met de weergave op het schilderij nr. 19, waarvoor ze als constructietekening werd gemaakt. Op de grafsteen hetzelfde inschrift als op het schilderij.

Opschrift: in de rechter muurnis: *Dese ordonnati is te sien in de kerck tot Assendelft een dorp in Hollandt. Deese aldus met teijckenen voleijndigt op den 9den dach December int Jaer 1643. Dese even groot als dese teeckening is geschildert, op een paneel*

van een stuk, ende die schilderij voldaan op den 2en Dach van de maent October int jaer 1649, van mijn Pieter Saenredam.

Vanaf de woorden *Dese even groot als dese teeckening* in de rechter muurnis is dit opschrift in een donkerder kleur en iets groter handschrift. De achterzijde is ingezwart, de lijnen zijn doorgetrokken; de randen dragen sporen van omvouwen, en op regelmatige afstanden spijker gaatjes. De horizon loopt op ongeveer 1/3 hoogte; daarop is ook het oogpunt aangegeven waarin de (nog merkbare) hulplijnen samenlopen.

Herkomst: onbekend.

Tentoonstellingen: onbekend.

Literatuur: VERMEULEN, *Bulletin*, p. 178, 179, 182, afb. I; SWILLENS, *Saenredam*, p. 23, 66-67, nr. 158, afb. 46.

Afb. 21 's-Gravenhage, Rijksdienst voor de Monumentenzorg

22 Interieur vanuit de zuidertranseptarm naar het noorden

Paneel - 46 x 64 - gesigneerd, niet gedateerd (ca. 1640-1645?)

Op het voorplan links, valt tussen de zuilen en scheibogen de blik door heel de lengte van de eerste schiptravee; in de wand van de noorder zijbeuk is de hoge muurnis waarboven de horizontale lijst een sprong maakt, en het blinde venster, waarboven het houten tongewelf aanzet. Tussen de zuilen uiterst links is een smalle strook van het venster in de tweede travee zichtbaar. De noorder transeptarm heeft langs de noordzijde een groot venster, dat onder voor een derde dichtgemetseld is; boven het venster het grote houten tongewelf. De oostmuur heeft vier vensters waarvan er slechts twee ten dele open zijn. Onder deze transeptvensters loopt de horizontale lijst door in het koor, waarvan behalve de trede en de graftombe der Heren van Assendelft, een venster in zijn geheel, een tweede gedeeltelijk, en de aanzet van het houten gewelf zichtbaar zijn. Van het gewelf op de kruising, eveneens in hout, is slechts een kleine aanzet te zien op de noordoosthoek. Rechts op het schilderij een stuk muur van de zuidoostelijke kruisingshoek, waarover de horizontale lijst verder loopt. Door de zuidvensters van het koor vooral valt het licht naar binnen; ook de noordwand van het transept is helder, terwijl de gewelfruimte hierboven, evenals de beuken, eerder donker blijven. Buiten de reeds vermelde graftombe, zijn twee rouwborden in het koor, evenals drie kroonluchters aanwezig. Op een

preekstoel tegen de oostmuur van de noordertranseptarm heeft Saenredam het thema herhaald van de predikant met toehoorders, die in de transeptarm en in de kruising gezeten zijn.

Opschrift: op de basis van de zuidwestelijke kruisingszuil:
Pieter Saenredam fecit

Het woord *fecit* van de signatuur is zeer moeilijk leesbaar. Een datum schijnt op het schilderij niet voor te komen. Doorgaans wordt dit paneel 1649 gedateerd (o.a. PLIETZSCH, p. 122); Swilens echter (*Saenredam*, p. 64-65) stelt op compositorische en coloristische gronden een aanvaardbare datering van ca. 1640-45 voor. In dit interieur heeft Saenredam enkele willekeurige wijzigingen aangebracht: de zuil die op de voorgrond der tekening staat, is hier weggelaten; het profiel en hoogte van de bases zijn, in vergelijking met schilderij nr. 24 en met tekening nr. 23 veranderd en verhoogd; de trekbalken zijn weggelaten evenals de kerkbanken die op schilderij nr. 19 de ruimte vullen. In de tijd toen Saenredam in Assendelft werkte, werden er echter aan de kerk veranderingen uitgevoerd (VERMEULEN, *Bulletin*, p. 184; zie ook nr. 24). De stoffage, die meebrengt dat de preekstoel een veel eenvoudiger uiterlijk heeft dan het schilderij nr. 19 wordt aan Adriaan van Ostade toegeschreven. (MARTIN, p. 281; PLIETZSCH, p. 122; GUDLAUGSSON, p. 66, note 14). Dit interieur werd gegraveerd door G. Silvani.

Herkomst: Principe Eugenio di Savoie, Wenen.

Tentoonstellingen: Rome, *Mostra di Capolavori della Pittura Olandese*, 1928, nr. 108.

Literatuur: E. JACOBSEN, *Holländische Bilder im Ferdinandeum*, in *Oud-Holland*, XV, 1897, p. 218; JANTZEN, p. 85, nr. 420; VERMEULEN, *Bulletin*, p. 184; P. ROH, *Holländische Malerei*, Jena, 1921, afb. 114; G. PACCHIONI, *La regia Pinacoteca di Torino, Itinerari dei Musei e Monumenti d'Italia*, Rome, 1932, p. 45, met afb.; SWILENS, *Saenredam*, p. 50, 53, 64, 65, nr. 218, afb. 49; MARTIN, p. 281; G. KNUTTEL, *De Nederlandsche schilderkunst van van Eyck tot van Gogh*, Amsterdam, 1938, p. 219 met afb.; *Ventiquattro capolavori della Galleria Sabauda di Torino*, Turijn, 1951, p. 66.

Afb. 24

Turijn, Galleria Sabauda

23* Interieur vanuit de zuiderzijbeuk door het middenschip en transept naar het noordoosten

Pen, aquarel en toetsen van rood krijt - 18,2 x 29,4 -
gesigneerd, gedateerd 19 augustus 1633

Deze tekening, die als voorstudie voor het voorgaand schilderij (nr. 22) geldt, is evenwel vanuit een ietwat verschillende gezichtshoek, namelijk meer westelijk, gemaakt. Daardoor is tegen de noordwand van het koor ook de torenachtige opbouw zichtbaar. De zuil in het midden der tekening verbergt de twee blinde vensters in de oostwand van de noordertranseptarm, terwijl de zuidoosthoek van de kruising op deze tekening wegvalt.

Opschrift: op de basis van de zuil in het midden: *Ao: 1633 den 19 Augustij dit van mij Pr. Saenredam in de Assendelfse kerck geteeckent.*

Op deze tekening staat de preekstoel op zijn gewone plaats en zijn de trek balken aanwezig; de banken echter zijn uit de beukruimte weggelaten. De zuil in het midden, waarvan de constructieve functie niet is waar te nemen en in het geheel der compositie wat storend werkt, is op het schilderij niet uitgevoerd. Tussen de twee blinde vensters in de noorderkoorwand hangt een schild. De proporties dezer tekening zijn, in vergelijking met het schilderij, meer gedrongen.

Herkomst: verzameling de Visser, 1881; aankoop 1888.

Tentoonstellingen: *Zürich* 1953, nr. 194.

Literatuur: VERMEULEN, *Bulletin*, p. 183, afb. IV; HENKEL, p. 62, afb. XLIX; SWILLENS, *Saenredam*, p. 44, 64-65, nr. 64, afb. 48.

Afb. 25

Amsterdam, Rijksprentenkabinet

24* Interieur vanuit de noord-oostelijke kruisingshoek op zuidertranseptarm en zuiderzijbeuk

Paneel - 40,5 x 37 - niet gesigneerd, niet gedateerd
(14 juli 1655)

Op het linker gedeelte van dit schilderij wordt de rechterhelft van de zuidelijke transeptarm afgebeeld. Onder het houten tongewelf is in de zuidwand het ten dele onderaan dichtgemetselde grote venster te zien, onder de afschuining waarvan de horizontale lijst loopt die zich voortzet onder de twee kleinere vensters langs de westkant van de transeptarm. Onder het tweede venster is een deur gebroken. De scheiboog tussen transept en zuiderzijbeuk rust enerzijds op een driekwartzuil, anderzijds op de kruisingszuil, die het schilderij in twee helften verdeelt. Slechts twee zuilen van het middenschip zijn afgebeeld; op deze rust

de scheiboog van de eerste travee, terwijl van de tweede scheiboog alleen de aanzet zichtbaar is. In de zuiderzijbeuk zijn de muurnis, het blinde venster en het gewelf van de eerste travee, evenals het grote, onderaan dichtgemetselde venster van de tweede travee waar te nemen. De bevloering bestaat uit grote plavuizen. In het transept zijn, als stoffage, twee mannen in gesprek.

Opschrift: geen

De toeschrijving berust op stijlkritische gronden en gaat samen met die van de constructie-tekening (nr. 25) die zekerheid geeft over de datering van dit schilderij: *ende Den 14 Julij, met schilderen gedaen int Jaer 1655. op een Paneel even soo groot als deese teeckeningh is.*

Aangezien dit opschrift op de noordoostelijke kruisingszuil is aangebracht, en uit de tekst ervan blijkt, dat het paneel even groot is als de tekening, mag vrijwel zeker aangenomen worden dat het schilderij aan de rechterzijde is afgesneden. Op dit schilderij zijn wederom de trekbanken en de kerkbanken weggelaten. De bases der zuilen hebben een andere vorm dan op de 1633 en 1634 gedateerde werken (zie nr. 23 en nr. 20). Uit de archieven blijkt echter dat er in de tijd van Saenredam aan dit kerkgebouw verschillende veranderingen werden uitgevoerd (VERMEULEN, *Bulletin*, p. 184).

Herkomst: kunsthandel Duits, Londen, 1946; kunsthandel P. de Boer, Amsterdam; kunsthandel Mont, New York; aankoop 1948 van kunsthandel Mont, New York.

Tentoonstellingen: onbekend.

Literatuur: SWILLENS, *Saenredam*, nr. 201; GUDLAUGSSON, p. 66, note 14.

Afb. 26

Boston, Museum of Fine Arts

25* Interieur vanuit de noordoostelijke kruisingshoek op zuidertranseptarm en zuiderzijbeuk

Pen - 51 x 45 - niet gesigneerd, gedateerd 4 juli 1654

Deze tekening, constructietekening van schilderij nr. 24, geeft hetzelfde gezicht in de kerk weer, alleen zijn rechts de andere kruisingszuil en een gedeelte van de tweede travee van de zuiderzijbeuk zichtbaar (zie hiervoor ook onder nr. 24).

Opschrift: op de schacht van de zuil rechts: *Anno 1654. den 4. Julij. dese teeckeningh vande Assendelftse kerck, aldus mette*

pen gedaen ende voleijndicht, ende den 14 Julij, met schilderen gedaen int Jaer 1655 op een paneel even soo groot als dese teeckeningh is — onder de tekening een schaalverdeling met maten — in de rechterbenedenhoek: *Assendelft*.

De toeschrijving berust op grond van de overeenkomsten in het handschrift en in de tekenwijze. Vanaf de woorden *ende den 14 Julij* gaat het opschrift in een donkerder kleur inkt verder; dit gedeelte is wel na het voltooiën van het schilderij toegevoegd. De hulplijnen zijn nog duidelijk zichtbaar. De horizon loopt op ongeveer 1/2 hoogte van het blad; op de linker bladrand, onder het venster van de transeptgevel, is het oogpunt gedeeltelijk zichtbaar. Voor de vorm van de basis, zie opmerking onder nr. 24. De achterzijde is ingezwart, de inktlijnen zijn doorgetrokken.

Herkomst: onbekend.

Tentoonstellingen: onbekend.

Literatuur: VERMEULEN, *Bulletin*, p. 178; SWILLENS, *Saenredam*, p. 67, nr. 196, afb. 50.

Afb. 27 's-Gravenhage, Rijksdienst voor de Monumentenzorg

26* Opstand van de drie binnenmuren van de zuidertranseptarm

Pen en aquarel - 10 x 27,3 - niet gesigineerd, niet gedateerd (1633 of 1654?)

Het linker gedeelte van het blad wordt in beslag genomen door de opstand van de oostelijke transeptwand. Links aansluitend bij het koor volgen op elkaar, boven het muurvlak, een volledig blind venster, een console als steun van de trek balk, twee half dichtgemetselde vensters, waartussen een ongeveer identieke console met steunbalk. Daarboven een gedeelte van het houten tongewelf. Onder deze opstand is, in dezelfde verhouding, de doorsnee van deze muur getekend (het bovenste lijntje is de buitenzijde). In het midden van de tekening is de zuidgevel van deze transeptarm weergegeven; boven de benedenmuur het grote, voor ongeveer de helft dichtgemetselde venster en het houten tongewelf. De rechterzijde van de tekening stelt de westmuur van de zuidelijke transeptarm voor. Behalve de twee vensters, is in deze wand een deur gebroken, die zoals blijkt uit het onder aangegeven grondplan, toegang geeft tot een kleine ruimte buiten de kerk. Verder de steunmiddelen die de scheiboog tussen zijbeuk en transept dragen, met de aanzet van het gewelf in de middenbeuk. Onder deze tekening het grondplan.

Opschrift: onder de oostwand: *De oost zijde van het Zuider kruiswerck ende* — onder de plattegrond van de oostmuur: *Dit den gront van dien* — onder de zuidwand: *de geevel van het Zuider kruiswerck ende* — onder de zuidwand: *dit de gront van dien* — onder de westwand: *de westzijde van het zuider kruiswerck ende* — onder de plattegrond van de westmuur: *dit de gront van dien* — rechts beneden tegen de bladrand: *Voorts alle andere maetten als die van het noorden te maecken.*

Toeschrijving op grond van tekenwijze en handschrift. De tekening wordt door Swillens (*Saenredam*, nr. 67) gedateerd 1633. Toch lijkt het waarschijnlijker dat deze tekening, als voorbereiding van de tekening van 1654 (zie nr. 25) in of vóór dit jaar is ontstaan, vooral gezien het feit dat de vorm van de bases der zuilen dezelfde is als die op schilderij nr. 24. Rechts onder is het woord *kruiswerck* met potlood ingevuld. De bovenrand en de linker benedenhoek van deze tekening zijn beschadigd.

Herkomst: onbekend.

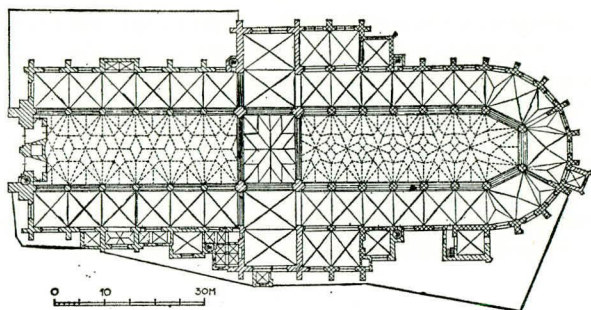
Tentoonstellingen: onbekend.

Literatuur: SWILLENS, *Saenredam*, p. 42, nr. 67, afb. 51.

Afb. 18

Haarlem, Gemeentearchief

HAARLEM, GROTE OF ST. BAVO KERK

Bij de brand van 1328, die de stad zwaar teisterde, werd de (oude) St. Bavokerk erg beschadigd, zodat tot een herbouw werd besloten. Blijkens een bul van Paus Bonifacius IX was in 1397 het koor (met kooromgang) in aanbouw, dat omstreeks 1400 moet zijn voltooid; de architect van het werk was vermoedelijk Mr. Engelbrecht. De kooromgang van deze nochtans grote kerk heeft geen straalkapellen (zie nr. 52); hij werd evenwel in tegenstelling tot het koor, met stenen kruisribbengewelven afgedekt. Van 1445 tot 1465 bouwde men het transept, dat smaller is dan het koor en voorlopig ook lager bleef. Het werd op hoogte gebracht toen tussen 1472 en 1481 het schip en de zijbeuken werden opgetrokken; hiervan kregen alleen de zijbeuken meteen een stenen overwelving, welke in 1483 was voltooid (zie nr. 63). De leiding van deze werkzaamheden berustte bij Mr. Evert Spoorwater, stadsbouwmeester van Antwerpen. Het koor rust op gedrongen kapiteelloze zuilen met hoge zware bases (zie nr. 35) terwijl de zuilen in het schip, met dubbel koolbladkapiteel versierd, slanker zijn (zie nr. 29). Met het overvelven van de lichtbeuk werd begonnen door het aanbrengen van een stenen stergewelf op de kruising in 1500 (zie nr. 59). Twee jaar later begon men met het bouwen van een stenen kruistoren, onder leiding van Cornelis de Wael, bouwmeester van de Dom te Utrecht; de kruispijlers konden echter de zware last niet dragen en in de plaats kwam een houten, met lood beklede toren (1519—1520) (zie nr. 28). Opmerkelijk is wel, dat bij deze kerk blijkbaar geen westtoren was ontworpen. De overwelving van koor en schip, die blijkens inkassingen voor luchtbogen en sporen aan het inwendige in de bedoeling had gelegen, werd, vermoedelijk als gevolg van de ervaringen met de toren, niet in steen gemaakt. In plaats daarvan kwam van 1529—1531 het houten stergewelf in het koor tot stand (zie nr. 33), waarna tussen 1535 en 1538 het schip van een soortgelijk gewelf voorzien werd (zie nr. 59). Tijdens de bouw zijn enkele kapellen toegevoegd, terwijl mogelijk enige

aanbouwsels van de vorige kerk in het nieuwe complex zijn opgenomen. In 1593 moderniseerde Lieven de Key de Vontkapel aan de zuidzijde, terwijl in 1658 Salomon de Braij in gotiserende vormen de consistorie- en kerkvoogdenkamers aan de zuidoostzijde van het koor oprichtte (zie nr. 27). Het transept kreeg in 1891—1892 zijn overwelfing. Sinds 1876 werden verschillende restauraties uitgevoerd. Uit de nog bestaande inventaris, die Saenredam gekend heeft, dienen vermeld het koorhek (1509—1517), de koorbanken (1512), de koperen koorlessenaar (1499) en een paneel met de voorstelling der Bavokerk (waarschijnlijk een niet uitgevoerd ontwerp van begin 16e eeuw) waarvan van Mander vermeldt dat het door Geertgen tot St. Jans zou zijn geschilderd. De kerk is eigendom van de Nederlands Hervormde Gemeente.

27* Extérieur vanuit het zuidoosten

Ets door Jan van de Velde - 15,8 x 23,6 - niet gesigineerd, niet gedateerd (kort vóór of in 1628)

Over bijna heel de breedte van de voorstelling verrijst op de achtergrond de grote kerk, gezien vanuit het zuidoosten ter hoogte van de absis. Van het schip zijn slechts de bovenvensters der twee laatste traveeën, een torentrap en drie der tegen de zuiderzijbeuk aangebouwde kapellen waarbij de doodgraverskapel uitspringt, te zien. De zuidertranseptarm, aan de hoeken door zware steunberen geschoord, heeft een groot gevelvenster waarboven een rij van drie kleine vensters, en een geveltop, versierd met een grote en twee kleine nissen, oprijzen; in de oostwand van dezelfde transeptarm bevinden zich vier bovenlichten, waaronder in het midden van de meest zuidelijke travee nog een groot venster is aangebracht. Op de kruising verrijst de sierlijke toren, waarvan de details beter op tekening nr. 28 te onderscheiden zijn. Hierbij sluit de bovenbouw van het koor aan met zijn zes vensters en driezijdige absis; tussen de vensters zijn de inkasingen voor de niet-uitgevoerde luchtbogen te zien. Lager ligt de bedaking van de negenzijdig afgesloten kooromgang, waarvan slechts de vensters te voorschijn komen tussen de steunberen. In de hoek tegen de transeptarm staat de Brouwerskapel, waarvan de twee traveeën elk onder een afzonderlijk dak liggen en een rijkelijk met maaswerk gevuld venster hebben. Ietwat inspringend de sacristie met verdieping (thans „ministeriekamer”), terwijl de kosterwoning, eveneens van een etage voorzien, tegen de absis is gebouwd. Op een kleine afstand van het koor verheft zich het klokhuis, een vrijstaande houten toren waarin de klok-

ken waren opgehangen; hiertegen sluit een groep huizen met trapgevels aan. Langs de zuidzijde der kerk is een lange rij lage woninkjes en winkeltjes opgetrokken, zodat de kerk gedeeltelijk is ingebouwd. Het plein op de voorgrond links is bevolkt met wandelende dames en heren, en spelende kinderen; rechts komt een lange lijkstoet aan: voorop gaat een man die het rouwbord draagt, dan volgt de lijkstaf onder een met schilden versierde lijkwade en gedragen door een groot aantal mannen in lange mantels, gevolgd door een stoet identiek geklede personages.

Opschrift: in de rechter benedenhoek van het beeldvlak: *P. Zaenredam, Invent. J. V. Velde, sculp.* — onder het beeldvlak een nederlands gedicht van 3 strofen, elk van 4 regels:

*Dit is dat Groote Vat, door 't gantsche land gepresen,
So schoon en stout geboud, als ergens Kerk mag wesen,
Een ere vande Stad, een wonder van het Land,
En schier een meerder werk dan van een menschenhand.*

*Siet gy de Kerke aen, of siet gy op den Toren,
T moet fluks dijn oog en hert bevangen en bekore,
Wat is het over al, wat is het int geheel,
Van boven tot beneen, een kostelijk juweel.*

*Wie sag oyt vaster werk, als uyt een rotz gebouwen
So zierlijk ook daer by! o paerle der gebouwen!
Waer vind men dijns gelijk? Gy gaet ook waer gy gaet,
Geen Toren als by ons die op een Kerke staet!*

Deze plaat dient als illustratie in S. AMPZING, *Beschrijvinge* . . , na p. 40, waardoor de datering bij benadering vast komt te staan. Ook heden ten dage nog is de kerk langs de zuidzijde voor een deel ingebouwd. Het klokhuis werd omstreeks 1470 opgericht als tijdelijke voorziening voor de klokken der grote kerk, die toen in aanbouw was; wegens het ontbreken van een klokketoren op de kerk bleef deze houten constructie gehandhaafd tot het begin der 19e eeuw; toen werd hij gesloopt doch op het einde der zelfde eeuw, op ongeveer dezelfde plaats en in een ongeveer gelijke vorm, door de firma Enschedé in steen weer opgetrokken. Het Gemeentearchief te Haarlem bezit enkele andere staten en replieken van deze voorstelling. In S. AMPZING, *Beschrijvinge*, is tussen p. 502 en 503 een grondplan van de landmeter P. Wils, uitgevoerd door J. van de Velde, opgenomen dat de benaming der bijgebouwen in Saenredam's tijd vermeldt. Voor de verschillende staten en copieën, zie FRANKEN-VAN DER KELLEN, p. 116, nr. 4.

Herkomst: onbekend.

Tentoonstellingen: onbekend.

Literatuur: FRANKEN-VAN DER KELLEN, p. 166, nr. 4; PETERS, afb. nr. 211; SWILLENS, *Saenredam*, p. 7, 54, nr. 28, afb. 52.

Afb. 28

Haarlem, Gemeentearchief

28* De kruisingstoren uit het zuidoosten gezien

Pen - 30,9 x 18,2 - niet gesigineerd, niet gedateerd
(kort vóór of in 1628)

Deze tekening is zeer waarschijnlijk een voorstudie voor de ets in S. AMPZING, *Beschrijvinge*, (zie nr. 27). Boven de schematisch aangeduide daken van koor en zuidelijke transeptarm verrijst de achzijdige, vrij rijk versierde kruisingstoren, die met zijn vier inspringende geledingen en zijn peervormige doorgewerkte bekroning, ondanks de nogal forse onderste geleding, een opvallende slankheid verkrijgt.

Opschrift: in de linker benedenhoek: *de kerk Toorn van Haerlem*

De toeschrijving berust niet alleen op de tekentechniek doch eveneens op het feit dat de toren praktisch uit dezelfde hoek gezien wordt op de voorgaande ets; de publikatie van Ampzing geeft ook bij benadering de datering. Het opschrift is van latere datum.

Herkomst: 1874 verworven uit de verzameling Suermondt, Aken.

Tentoonstellingen: *Rotterdam* 1937, nr. 44; *Amsterdam* 1938, nr. 44.

Literatuur: BOCK-ROSENBERG, nr. 3219; SWILLENS, *Saenredam*, p. 7, 59, nr. 12, afb. 53.

Afb. 29

Berlijn-Dahlem, Ehemals Staatliche Museen
Kupferstichkabinett

29 Interieur van koor en schip van het westen naar het oosten

Paneel - 82,9 x 110,5 - gesigineerd, niet gedateerd (ca 1635)

Op dit schilderij komt het majestueuze karakter van de grote

kerk het best tot zijn recht. Tussen het ritme der zuilen, met hoge, achzijdige bases en dubbele koolbladkapitelen en de donkere, houten stergewelven, ontstaat een imposante ruimte. Boven de geprofileerde scheibogen tussen schip en zijbeuken loopt een lijst die als horizontale aflijning dient voor de bovengeledingen, namelijk het triforium dat met zijn zesdelige balustrade in de hoge vensternissen is ingewerkt, en daarboven de vrij kleine ramen. Tussen de vensters vangen de schalken, van kapiteeltjes voorzien en ter hoogte van de lijst op consoles rustend, de houten ribben van het gewelf op. De donkere partij hiervan wordt even door het stenen stergewelf van de kruising onderbroken om in het koor te eindigen, steeds door schalken gedragen, tegen de door drie ramen verlichte absis. Onder deze vensters een groot muurvlak waarin het triforium is uitgespaard, dat een simpeler vorm heeft dan dat van het schip. Tussen de vrij brede scheibogen van het koor hangt links het (vroegere) grote orgel, terwijl achter de talrijke stoffagefiguren in het schip het koperen Renaissance koorhek prijkt. In de zijbeuken zijn de halve zuilen, die de muraal- en de scheibogen dragen, en de grote afgeschuinde vensters met hun hooggotisch maaswerk te bemerken. De twee boogopeningen in de muur van de noorderzijbeuk geven toegang tot de vrij donkere, hoewel door twee vensters verlichte Hondeslagerskapel. Bij de zuidelijke zijbeuk ligt de Vontkapel, afgesloten van de kerk door het ijzeren hekwerk (1429); het is een ondiepe ruimte van één travee met een groot venster. Meer oostwaarts onder een groten-deels dichtgemetseld venster, de deur die toegang geeft tot de H. Geestkapel, en het begin 16e eeuwse schilderij dat een niet uitgevoerd ontwerp der kerk voorstelt.

Opschrift: links van de eerste zuil rechts: *P. Saenredam*

Het koorhek is nog steeds op dezelfde plaats in de kerk aanwezig (zie ook nr. 41) evenals de afsluiting van de Vontkapel (zie nr. 63). Het schilderij hangt thans in de zuidelijke kooromgang; voor de toeschrijving zie *Catalogus Tentoonstelling Middeleeuwse Kunst der Noordelijke Nederlanden*, Rijksmuseum, Amsterdam, 1958, p. 92, nr. 94. Het grote orgel in het koor is echter verdwenen (zie M. A. VENTE, *Bijdragen tot de geschiedenis van het vroegere grote orgel in de St. Bavo en zijn bespelers tot 1650*, in *Nederlandse Orgelpracht*, Haarlem, 1961, p. 22). De stoffage is vermoedelijk door Pieter Post uitgevoerd (GUDLAUGSSON, p. 68).

Herkomst: onbekend.

Tentoonstellingen: onbekend.

Literatuur: SWILLENS, *Saenredam*, p. 41, 56, 61, 63, nr. 79, afb. 61; GUDLAUGSSON, p. 68, afb. 12; *Book of Illustrations*, John G. Johnson Collection, Philadelphia, 1953, afb. p. 149.

Afb. 30

Philadelphia, Museum of Art
John G. Johnson Collection

30* Interieur van koor en schip van het westen naar het oosten

Pen en aquarel - 14,3 x 23,5 - niet gesigneerd, gedateerd 1627

Deze tekening is vanaf dezelfde standplaats gemaakt als schilderij nr. 29. Zij geeft hetzelfde beeld, op enkele punten na. Behalve de afwezigheid van stoffage, ontbreken in de zuiderzijbeuk de deur der H. Geestkapel, het schilderij en de Vontkapel; op de plaats van deze laatste zit een groot venster, waaronder echter de doorbraak in de wand is aangegeven. De laatste scheiboog is aan beide zijkanten verder doorgetrokken dan op het schilderij, waardoor ook een groter gedeelte van de buitenmuren op de tekening is gebleven. Het spel van de ribben op het gewelf is hier slechts zeer vaag geschetst. Behalve het koorhek zijn in de ruimte enkele banken, de preekstoel met zijn vroeg 16e eeuws klankbord, links vooraan de weeskist, en een afsluiting tegen de Hondeslagerskapel opgesteld.

Opschrift: in de rechter bovenhoek: *dit geteijckent 1627. inde grote kerck binnen Haerlem, naer t'leven.*

De toeschrijving berust op tekenwijze en handschrift. De horizonlijn loopt ter hoogte van de onderkant der koorafsluiting, waarop in het midden het oogpunt is aangegeven. De inktlijnen zijn ingegroefd, de achterzijde is ingezwart. Deze tekening diende als voorbereiding van de ets in S. AMPZING, *Beschrijvinge*, (zie nr. 31), waarvan de maten praktisch overeenstemmen. De afsluiting der Hondeslagerskapel is niet meer aanwezig; de weeskist bevindt zich thans in de zuidelijke transeptarm; de overige stukken zijn ter plaatse gebleven.

Herkomst: onbekend.

Tentoonstellingen: onbekend.

Literatuur: SWILLENS, *Saenredam*, p. 7, 45, 56, 62, 63, nr. 11, afb. 59.

Afb. 31

Haarlem, Gemeentearchief

31* Interieur van koor en schip van het westen naar het oosten

Ets door J. van de Velde - 13,9 x 23 - gesigneerd, niet gedateerd (kort vóór of in 1628)

Dit interieur stemt overeen — behalve inzake de stoffage — met de vorige tekening (nr. 30).

Opschrift: in de rechter benedenhoek van het beeldvlak: *P. Zaenredam. inuent. I. v. velde. sculps.* — onder het beeldvlak een nederlands gedicht van drie strofen, elk van vier regels:

*Hier wordt u onse Kerk van binnen voorgedragen,
So zierelyk een werk, als oyt uw ogen sagen,
Ja als ze konnen sien! versadigt uw gesicht,
vernoegt verlust uw hert door 't sien van dit gesticht.*

*Ey siet de werken toch eens wyt malkandren wassen!
Ey siet de werken toch eens op malkandren passen!
De stylen, het verwelf, de bogen, alde rest,
'Thout, steen en koper-werk is al te mael om best!*

*Gewis! Dit is vrij veel en niet gering te achten:
Maer dat wy daer voor God sijn heylgen dienst betrachten,
En datmen daer sijn woord gezond en suyver leerd,
Daer door word dese Kerk eerst recht en meest geeerd.*

Deze plaat dient als illustratie van S. AMPZING, *Beschrijvinge*, na p. 501, waardoor de datering bij benadering vaststaat. Het gemeentearchief te Haarlem bezit enige andere gravures die op deze prent gebaseerd zijn.

Herkomst: onbekend.

Tentoonstellingen: onbekend.

Literatuur: FRANKEN-VAN DER KELLEN, p. 168, nr. 10; SWILLENS, *Saenredam*, nr. 29, afb. 60.

Afb. 32

Haarlem, Gemeentearchief

32* Interieur van koor en schip van het westen naar het oosten

Paneel - 56 x 51 - niet gesigneerd, niet gedateerd (midden 17e eeuw)

Als voorstelling is het interieur praktisch gelijk aan voorgaand nummer, alleen iets meer naar rechts van de lengte-as der kerk gezien. Het valt echter duidelijk op, na vergelijking met de voorgaande werken, dat zowel de perspectief als meer nog de weergave van de ruimte op een minder exacte wijze is behandeld dan Saenredam gewoon was te doen; dit springt onmiddellijk in het oog bij de disproportie die bestaat tussen de hoogte en de breedte van het middenschip. Ook de tekening lijkt zwakker dan Saenredams techniek. Om deze redenen menen wij de eigenhandigheid van Saenredam wat dit schilderij betreft, te moeten betwijfelen, hoewel de nrs. 30 en 31 ongetwijfeld als voorbeeld werden gebruikt.

Herkomst: verzameling Segurier; veiling Fr. Muller, Amsterdam, 7-10 maart 1905; verzameling Prof. Dr. J. P. Six.

Tentoonstellingen: onbekend.

Literatuur: afgebeeld in *Nederlandse Kunstagenda*, 1957.

Afb. 33

Laren, verz. Jhr. Ir. Six van Wimmenum

33 Interieur van het koor

Paneel - 70,5 x 54,8 - gesigineerd, gedateerd 1660

De standplaats van de schilder was hier in de vierde koortravee (te rekenen vanaf de kruising). De gedrongen onversierde zuilen, die een zware, hoekige, trapvormig opgebouwde basis hebben, (zie ook nr. 35), dragen de brede scheibogen, wier profilering boven een dunne afgeschuinde band uit de zuil ontspringt. Het witgepleisterd muurvlak wordt slechts gebroken door de horizontale lijst, door de opening van het vijfdelige, met driepassen versierde lage triforium waarvan de middelste opening is dichtgemetseld, door de op consoles rustende schalken die op hun bladkapiteeltjes het houten gewelf dragen, en door de relatief kleine vierdelige vensters. De kruisribbengewelven, halve zuilen en hoge ramen van de kooromgang zijn eveneens duidelijk zichtbaar. De vloer ligt in de absis iets hoger dan in het koor, en bestaat uit regelmatige plavuizen. Als meubilair zijn afgebeeld langs weerszijden een rij koorbanken, de koorhekken tussen de zuilen, een klassicistisch gebouwde memorietafel in de as der absis, een eenvoudige preekstoel, de koperen koorlessenaar, een driedubbele kroonluchter, een wapen- en een rouwbord. Drie figuren staan in de absis, terwijl een man door de triforium-opening rechts boven toekijkt.

Opschrift: op de onderplint van de rechter koorbank: *het choer vande kerck tot haerlem van mij pieter saenredam 1660 dus gheschildert.*

Het opschrift is nogal onduidelijk; vermoedelijk gaat deze tekst nog verder, is echter niet meer leesbaar. Mogelijk heeft op de plint van de linker koorbank eveneens een opschrift gestaan.

Herkomst: verzameling Dr. Glitza, Hamburg; verzameling Garschafen, Baarn, 1948; kunsthandel D. A. Hoogendijk, Amsterdam, 1951; aankoop 1951 van kunsthandel D. A. Hoogendijk, Amsterdam.

Tentoonstellingen: Baarn, *Baarns Kunstbezit, tentoonstelling ter gelegenheid van het gouden Regeringsjubileum van H. M. de Koningin*, 1948, nr. 67, afb. p. 76.

Literatuur: JANTZEN, p. 85, nr. 417; SIX, p. 24; SWILLENS, *Saenredam*, nr. 208, afb. 66; G. L. STOUT, *A Church Interior*, in *Worcester Art Museum News Bulletin and Calendar*, XVI, 1951, p. 33-34, met afb.; S. L. FAISON, JR., *Guide to the Art Museum of New England*, Worcester, 1958, p. 192, fig. 20.

Afb. 34

Worcester, Worcester Art Museum

34* Interieur van het koor

Pen en zwart krijt - 31 x 40 - niet gesigneerd (?),
niet gedateerd (?) (1635-1636)

Deze tekening geeft praktisch hetzelfde interieur weer als het paneel nr. 33; ze geeft iets meer te zien van de koorbanken en van de koormuren, zodat ze ook de aan de linker pijler opgehangen rouwborden vertoont; van het gewelf daarentegen zijn alleen de aanzetten van de ribben te zien.

Opschrift: in de linker benedenhoek: onleesbaar geworden.

De toeschrijving berust op de stijlkenmerken en de samenhang met het schilderij nr. 33. De datering is wel te plaatsen in de jaren, toen Saenredam de andere schetsen in de grote kerk maakte; door het uitwissen van het opschrift kan over signatuur en datering geen preciese uitkomst meer gegeven worden; toeschrijving en datering zijn vrijwel als zeker aan te nemen. Vermoedelijk is het blad aan de bovenzijde afgesneden.

Herkomst: verzameling Jacob de Vos.

Tentoonstellingen: onbekend.

Literatuur: SWILLENS, *Saenredam*, nr. 89, afb. 65.

Afb. 36

Weimar, Staatliche Kunstsammlungen im
Schlossmuseum

35* Interieur vanuit de zuidelijke kooromgang door koor en noordelijke kooromgang

Paneel - 34 x 28 - gesigineerd, gedateerd 1635 (15 oktober)

Staande onder de scheiboog van de oostelijke travee der Brouwerskapel (uitkomend op de zuidelijke kooromgang), waarvan links en rechts een fragment van de pijlers te zien is, geeft de schilder een doorkijk naar het noorden toe, op de zware zuilen, die het gewelf van de kooromgang dragen, op de tweede travee van de koorruimte (gerekend vanaf de kruising), op de noorderzijbeuk en op de daarop aansluitende oosttravee van de Kerstkapel met een sierlijk venster in de buitenmuur. Behalve de zuilen met hun typische bases, komt hier ook de versiering van het triforium in de noorderkoormuur duidelijk uit. Op deze wand is het (vroegere) grote orgel ingebouwd, hier met gesloten beschilderde luiken afgebeeld. Van dit orgel is rechts nog een stel pijpen boven een zuil aangebracht. Uiterst rechts een fragment van het koorhek, in het midden van het schilderij een dubbele kaarsenkroon; uiterst links is nog net de scheiboog tussen de noordelijke kooromgang en de transeptarm te zien. Als stoffage twee staande figuren in het midden, een zittend vrouwtje en een spelend kind rechts voor de zuil.

Opschrift: over de hele lengte boven het zichtbare gedeelte van het triforium: *Anno Pieter Saenredam fecit 1635.*

Uit het opschrift op de constructietekening (nr. 37) blijkt dat dit schilderij op 15 oktober 1635 voltooid werd. Bij vergelijking met tekening nr. 36 valt op dat de drie scheepjes van het Schippersgilde die daarop voorkomen, op dit schilderij zijn weggelaten.

Herkomst: Polish National Museum in Rapperswil, Zwitserland.

Tentoonstellingen: Warschau, *Collections of the Polish National Museum in Rapperswil*, 1928, nr. 18.

Literatuur: SWILLENS, *Saenredam*, p. 57, nr. 84, afb. 78; P. T. A. SWILLENS, *Pieter Saenredam als Teekenaar*, in *Elsevier's Geïllustreerd Maandschrift*, XLV, dl. 90, Amsterdam, 1935, afb. 2; M. WALICKI-I. STARZUNSKI, *Katalog galerii malarstwa obcego, Muzeum Narodowe w Warszawie*, Warschau, 1938, nr. 224; I. MICHATKOWA, *Holenderskie i flamandzkie malarstwo rodzajowe, XVII, Wieku, Muzeum Narodowe w Warszawie*, Warschau, 1955, nr. 52; I. BIALISTOCKI-M. WALICKI, *Europäische Malerei in polnischen Sammlungen*, Warschau, 1957, nr. 341; PLIETZSCH, p. 121.

Afb. 38

Warschau, Muzeum Narodowe

36* Interieur vanuit de zuidelijke kooromgang door koor, noordelijke kooromgang en middenschip

Pen, zwart krijt, gehooqd met wit - 26,6 x 38,3 - niet gesigineerd, gedateerd 11 oktober 1634.

Deze tekening, die als voorbereiding voor het schilderij nr. 35 diende, geeft op haar rechterhelft hetzelfde interieur weer, behalve de drie scheepjes van het Schippersgilde, die aan de scheiboog zijn opgehangen, en het ontbreken van elke stoffage. De linkerhelft van deze tekening echter, komt noch op het schilderij in kwestie, noch op de constructietekening nr. 37 voor; zij geeft vanuit de Brouwerskapel, waarvan de pijler, die de scheibogen der twee traveeën draagt, met een halve zuil en een naambord op het voorplan staat, een doorkijk op de scheiboog tussen transept en zuiderkooromgang en op de noordmuur van het middenschip en van de noorderzijbeuk.

Opschrift: op het naambord tegen de pijler der Brouwerskapel:
Den 14 oktober anno 1634 dit geteijckent

De toeschrijving aan Saenredam lijdt geen twijfel gezien de tekentechniek, de vorm van het handschrift en de overeenkomsten met het gesigineerde schilderij. De drie scheepjes hangen nog op dezelfde plaats in de kooromgang.

Herkomst: onbekend.

Tentoonstellingen: *Haarlem 1961*, nr. 64.

Literatuur: SWILLENS, *Saenredam*, p. 47, nr. 72, afb. 76; P. T. A. SWILLENS, *Pieter Saenredam als Teekenaar*, in *Elsevier's Geïllustreerd Maandschrift*, XLV, dl. 90, Amsterdam, 1935, afb. 1.

Afb. 39

Haarlem, Gemeentearchief

37* Interieur vanuit de zuidelijke kooromgang door het koor en de noordelijke kooromgang

Pen en aquarel - 37,6 x 39,1 - niet gesigineerd, gedateerd november 1634

Deze constructietekening, gemaakt ter voorbereiding van het schilderij nr. 35, geeft op praktisch identieke wijze hetzelfde gezicht op de kerk. Zij verschilt enkel inzake de stoffering, die hier uit drie lopende figuurtjes bestaat en de afwezigheid van

de kaarsenkroon, terwijl de twee pijlers der Brouwerskapel en het gewelf van de kooromgang voor een ietwat groter gedeelte zijn afgebeeld.

Opschrift: boven de afschuining op de pijler rechts: *Dit aldus geteijckent in November int Jaer 1634. is een gesicht inde grootte kerck binnen Haerlem.* — op de afschuining: *ende is even dus groot geschildert* — onder de afschuining: *Dit volleijndt ofte ghedaen met schilderen Den 15. october 1635.*

De toeschrijving aan Saenredam lijdt geen twijfel gezien de tekentechniek, het handschrift en de samenhang met voorgaand schilderij en tekening. Vanaf *Dit volleijndt* is het opschrift later aangebracht. De achterzijde van het blad is ingezwart, de inktlijnen zijn doorgetrokken. Op de zuil onder het orgel is nog vaag de omtrek van een stoffage-figuur zichtbaar. De horizonlijn loopt op ongeveer 1/6 van de hoogte, onder het venster der Kerstkapel is het oogpunt erop aangeduid; de hulplijnen zijn tendele zichtbaar.

Herkomst: verzameling Prof. Dr. J. P. Six; veiling Six, Fr. Muller, Amsterdam, 16-18 oktober 1928, nr. 448.

Tentoonstellingen: onbekend.

Literatuur: SWILLENS, *Saenredam*, nr. 73, afb. 77; P. T. A. SWILLENS, *Pieter Saenredam als Teekenaar*, in *Elseviers' Geïllustreerd Maandschrift*, XLV, dl. 90, 1935, p. 377, afb. 3.

Afb. 40

Laren, verz. Jhr. Ir. Six van Wimmenum

38 Interieur vanuit de zuidelijke kooromgang door koor en noordelijke kooromgang met het grote orgel

Paneel - 95,5 x 57 - gesigneerd, gedateerd 1636 (15 april)

Vanuit de derde travee van de zuidelijke kooromgang (te rekenen vanaf de kruising — dit gezicht is dus een travee verder in oostelijke richting gemaakt dan de drie voorgaande nummers) geeft dit paneel een noordoostelijke doorkijk op het koor, de noordelijke kooromgang en de twee hierop geopende kapellen, namelijk de Kerstkapel en de Mariakapel. De twee zware zuilen, wier typische kenmerken (aanzet van bogen en ribben, vorm der bases) hier geheel tot hun recht komen, dienen als repoussoir en omlijsting van het verdere interieur; door het handige contrast van donkere zuilen met erachter een heldere ruimte,

wordt de diepte-indruk nog versterkt. Door de twee scheibogen van de noorder koorwand, waarboven de houten gewelven, kleine vensters, grote witte muurvlakken en lage triforiumopeningen voorkomen, en waartegen het koororgel werd aangebracht, zijn achter de gewelven van de noordelijke kooromgang, links de Kerstkapel, rechts de Mariakapel te zien. De Kerstkapel achter de boog onder het koororgel, bestaat uit twee traveeën; deze zijn even hoog als de kooromgang doch men kan slechts de aanzetten der kruisribbengewelven en één venster bemerken; dit laatste wordt gedeeltelijk verborgen door de pijler, die de twee scheibogen (tussen kapel en omgang) en, op een colonnet met onversierd kapiteel, de ribben en bogen van het omgangsgewelf draagt. De langs het oosten aansluitende Mariakapel is vanuit de kooromgang toegankelijk door een vrij lage segmentboog die op consoles rust; op het muurvlak hierboven is, in een ondiepe blinde nis, een klein orgel met tribune ingewerkt; in de kapel zelf is alleen een stuk van het vierdelige brede venster te onderscheiden. Bij het meubilair vallen de twee orgels op. De beschilderde luiken van het laatgotische, deels Renaissance koororgel (zie nr. 66) met zijn torenvormige bekroningen boven de hoofdkast, zijn geopend; op de rechter vleugel is de voorstelling der Verrijzenis aangebracht (zie M. A. VENTE, *Bijdragen tot de geschiedenis van het grote orgel in de St. Bavo en zijn bespelers tot 1650*, in *Nederlandse Orgelpracht*, Haarlem, 1961, p. 80; toeschrijving aan Frederik Hoon, ca. 1464-67). De vleugels van het eveneens geopende rugpositief bezitten geen figuratieve decoratie; de tribune loopt uit in een veelhoekige onderbouw die op een maskerachtige kop met lange haren en baard eindigt. Van de opschriften op de balustrade is, op de bovenste plint leesbaar E ORGEL PSALM, en op de onderste NDE ZANGEN EN GEESTELYCKE LIEDEKENS. Vijf baspijpen op console en onder baldakijn, zijn boven de volgende zwik aangebracht. Het kleine orgel in de kooromgang, boven een fijn uitgewerkte tribune, is eveneens met drie torentjes en met geopende geschilderde vleugels versierd. Als verder ornament van het interieur een dubbele kaarsenkroon en enkele rouwborden. De stoffage bestaat uit verschillende in de ruimte verspreide figuren, en twee personages in het triforium rechts.

Opschrift: op de onderrand van de tribune van het kleine orgel:
P. Saenredam. 1636

Dat dit paneel voltooid is op 15 april 1636 staat vermeld op de constructietekening nr. 40. Het koororgel is niet meer aanwezig, het orgel in de kooromgang bestaat nog, zij het in een ietwat gewijzigde vorm (zie M. A. VENTE, *Bijdragen...*, *op. cit.*, p. 1-34, *passim*).

Herkomst: 1806 Nationaal Museum 's-Gravenhage; 1808 naar het Rijksmuseum overgebracht; van 1925-1959 bruikleen aan het Frans Halsmuseum Haarlem.

Tentoonstellingen: *Rotterdam* 1937, nr. 10; *Amsterdam* 1938, nr. 10; Haarlem, *Haarlemsche Meesters uit de eeuw van Frans Hals*, Frans Halsmuseum, 1946, nr. 117.

Literatuur: WEISSMAN, p. 134, afb. 51; JANTZEN, p. 82, afb. 33, nr. 404; H. JANTZEN, *Hollandsche kerkportretten*, in *Onze Kunst*, VIII, 1909, p. 141-142, afb. 1; J. W. ENSCHEDÉ, *Het Oude Grootte Orgel in de Sint Bavokerk te Haarlem*, in *Feestbundel dr. Abraham Bredius aangeboden*, I, Amsterdam, 1915, p. 25, 31, 35; OZINGA, p. 25; SWILLENS, *Saenredam*, nr. 95, afb. 81; BERNT, nr. 717; *Catalogus Frans Halsmuseum*, Haarlem, 1955, nr. 534, afb. 39; *Catalogus van de tentoongestelde schilderijen in het Rijksmuseum*, Amsterdam, 1956, nr. 2096; E. HÜTTINGER, *Holländische Malerei im XVII. Jahrhundert*, Zürich, 1956, p. 121, afb. 67; VENTE, p. 12, afb. 1; PLIETZSCH, p. 121, afb. 204; *Catalogue of paintings*, Rijksmuseum, Amsterdam, 1960, nr. 2096; M. A. VENTE, *Bijdragen tot de geschiedenis van het vroegere Grote Orgel in de St. Bavo en zijn bespelers tot 1650*, in *Nederlandse Orgelpracht*, Haarlem, 1961, p. 19, afb. 2; afgebeeld in *Nederlandse Kunstagenda*, 1961.

Afb. 41

Amsterdam, Rijksmuseum

39* Interieur vanuit de zuidelijke kooromgang door koor en noordelijke kooromgang met het grote orgel

Pen, gewassen, zwart krijt, gehooagd met weinig wit op blauw papier - 42,5 x 27, 5 - niet gesigneerd, gedateerd 30 augustus 1635.

Deze tekening stemt, op de stoffering en op een paar kleine details na, volledig overeen met het schilderij nr. 38, waarvoor ze als voorbereiding diende. Evenwel valt te noteren dat haar dieptewerking minder groot is dan die van het paneel. Op de plint der tribune van het grote orgel is gedeeltelijk het opschrift leesbaar: NDE ZANGEN EESTHEYCKE LIEDKENS; op de fries boven het rugpositief: ORGE PSAL

Opschrift: op de basis van de zuil rechts: *Den 30 August anno 1635.*

Op grond van tekenwijze, handschrift en samenhang met het schilderij nr. 38 staat de toeschrijving aan Saenredam vast. Op de basis van de pijler rechts is het oogpunt aangeduid. De tekening is zeker aan de rechterzijde, vermoedelijk ook aan de bovenkant, afgesneden.

Herkomst: 1874 verworven uit de verzameling Suermondt, Aken.

Tentoonstellingen: Rotterdam 1937, nr. 47; Amsterdam 1938, nr. 47.

Literatuur: BOCK-ROSENBERG, nr. 3218; SWILLENS, *Saenredam*, nr. 82, afb. 79.

Afb. 42 Berlijn-Dahlem, Ehemals Staatliche Museen
Kupferstichkabinett

40* Interieur vanuit de zuidelijke kooromgang door koor en noordelijke kooromgang

Pen en aquarel - 43 x 42 - niet gesigneerd, gedateerd einde november 1655

Deze constructietekening, voorbereiding voor schilderij nr. 38, vertoont, op de stoffering en de door afsnijding ontbrekende delen na, hetzelfde interieur als het vermelde paneel en de schets nr. 39. De stoffering bestaat hier uit zes personen en een hondje.

Opschrift: op de bovenste basisplint van de zuil rechts: *Dese getijckent int wtgaen vande maent november 1635 ende dus groot geschilde [rt] is een gesicht in de grot [e] kerck binnen Haerlem* - op de plint daaronder: *Deese gheeijndicht ofte voldaan met schilderen den 15 April. 1636* - links hiervan het oogpunt en: *oogh*

Op grond van de overeenkomsten inzake tekenwijze en handschrift alsmede door de samenhang met en de vermelding van schilderij nr. 38, mag deze tekening zonder twijfel op naam van Saenredam gezet worden. In het opschrift ontbreken enkele letters door het afsnijden van het blad. De horizon loopt op ongeveer 1/4 der bladhoogte; hierop is het oogpunt aangegeven waarin de duidelijk zichtbare hulplijnen samenlopen. De achterzijde is ingezwart, de inktlijnen zijn doorgetrokken. De tekening is boven, minstens voor de helft, en links afgesneden (zie SWILLENS, *Saenredam*, afb. 80).

Herkomst: verzameling Joh. Enschedé, Haarlem; verzameling Mr. G. W. van Oosten de Bruyn, 1786; veiling Fr. Muller, Amsterdam, 11-14 juni 1912, nr. 961, afb. 81; verzameling Mevrouw J. Vuyk, Parijs; verzameling Dr. A. Welcker, Leiden; 1937 verworven.

Tentoonstellingen: Leiden, *Kersttentoonstelling*, Museum de Lakenhal, 1949, nr. 69; Amsterdam, *De verzameling van Dr. A. Welcker, Nederlandse tekeningen der zestiende en zeventiende eeuw*, Rijksprentenkabinet, 1956, nr. 69.

Literatuur: J. W. ENSCHEDÉ, *Het Oude Groote Orgel in de Sint Bavo-kerk te Haarlem*, in *Feestbundel, dr. Abraham Bredius aangeboden*, I, Amsterdam, 1915, p. 26; SWILLENS, *Saenredam*, p. 58, nr. 85, afb. 80.

Afb. 43

Leiden, Prentenkabinet der Rijksuniversiteit

41* Interieur vanuit de Brouwerskapel door koor en zuidelijke kooromgang

Paneel - 48,8 x 36,5 - gesigneerd, gedateerd 1636 (23 mei)

Als repoussoirs worden hier de twee pijlers van de oostelijke travee der Kerstkapel gebruikt. Het vrij donkere kruisribbengewelf van de noorderkooromgang komt, evenals zijn geprofileerde scheibogen, neer op één der voor het Haarlemse koor zo kenmerkende zuilen. In volle daglicht verschijnt de zuidermuur van het koor; boven de scheibogen keren de horizontale lijst, een gedeelte van de schalk, en het triforium weer. In de diepte ligt de zuidelijke kooromgang, waarvan twee traveeën gedeeltelijk zichtbaar zijn. Links wordt deze bouwpartij verlicht door een hoog venster; rechts bevindt zich het (derde) orgel der kerk, geheel gotisch van aanzien, met gesloten luiken; hieronder de deur der (vroegere) sacristie. De vloer bestaat uit grote plavuizen en grafstenen. Zeer duidelijk is het koorhek met het grote bord in het midden weergegeven; hiervóór staat een lange bank waarop twee mannen zitten die met een staande figuur een gesprek voeren; links van hen is een man gezeten in een hoge kerkbank; boven hem hangt een groot naambord. Op het voorplan spelen twee kinderen met knikkers; door het triforium rechts loopt één figuurtje. Aan de pijler links en aan de zuil in het midden een rouwbord.

Opschrift: op de basis van de colonnet rechts: *P. Sardam, fecit. Ao. 1636.*

De constructietekening (nr. 42) vermeldt in haar opschrift de nauwkeurige datum waarop het schilderij werd voltooid. Het orgel in de zuidelijke kooromgang is niet meer aanwezig.

Herkomst: verzameling Aug. Janssen, Amsterdam; veiling J & D, Fr. Muller, Amsterdam, 27 november 1906, nr. 24.

Tentoonstellingen: Rotterdam, *Kersttentoonstelling*, museum Boymans, 1929-1930, nr. 13, afb. X; Rotterdam 1937, nr. 8, afb. IV; Amsterdam 1938, nr. 8, afb. IV; 's-Gravenhage, *Herwonnen Kunstbezit*, Mauritshuis, 1946, nr. 56; Utrecht 1953, nr. 82.

Literatuur: JANTZEN, nr. 405; SWILLENS, *Saenredam*, nr. 97, afb. 92;
LEYMARIE, p. 150; PLIETZSCH, p. 121.

Afb. 35

Parijs, verz. F. Lugt

42* Interieur vanuit de Brouwerskapel door koor en
zuidelijke kooromgang

Pen en aquarel - 48,2 x 37 - niet gesigneerd, gedateerd
3 januari 1636.

Deze constructietekening voor schilderij nr. 41 is, op haar
stoffering van vier lopende figuurtjes na, praktisch geheel gelijk
met de voorstelling op het paneel.

Opschrift: in het midden van de pijler links: *Dit geijndicht met
teijkenen den 3. Januarij 1636 ende geeijndicht met Schilderen
den 23 maijus Int Jaer 1636. Dito even dus groot ende is een
gesicht inde grootte kerck binnen Haerlem* — rechts van de
basis der colonnet ter hoogte van de profilering: oog [h].

Hoewel deze tekening niet gesigneerd is, staat haar toeschrijving
aan Saenredam buiten twijfel gezien de tekenwijze, handschrift,
overeenkomst met vermelding in hetzelfde handschrift van het
uitgevoerde paneel. De rechterzijde is licht afgesneden waardoor
de *h* van *oogh* gedeeltelijk, en het teken van het oogpunt vol-
ledig ontbreken. Vanaf *even dus* heeft de inkt een lichtere kleur.
De achterzijde is ingezwart, de inktlijnen zijn doorgetrokken.
Op de zuil in het midden en op de pijler rechts zijn nog flauw
de contouren van een stoffagefiguur zichtbaar. In het midden is
het blad door een horizontale vouw ontsierd. In de linker
benedenhoek der achterzijde is een stempel TEYLER aange-
bracht.

Herkomst: vermoedelijk Teylers Stichting, Haarlem.

Tentoonstellingen: *Rotterdam* 1937, nr. 48 a; *Amsterdam* 1938, nr. 48 a;
Utrecht 1953, nr. 133.

Literatuur: SWILLENS, *Saenredam*, nr. 94, afb. 91.

Afb. 37

Haarlem, Gemeentearchief

43* Interieur vanuit de noordelijke kooromgang door koor, zuidelijke kooromgang en zuidertransept-arm

Paneel - 59,5 x 81,7 - niet gesigineerd, niet gedateerd
(begin mei 1637)

De ruimte, zoals weergegeven op dit schilderij, is gezien vanuit de derde travee (vanaf de kruising gerekend) in de noordelijke kooromgang. Op het voorplan staan drie zware zuilen, aan de middelste waarvan een wapenbord hangt, met hun brede achtzijdige bases. De linker doorkijk valt op de zuidelijke koormuur, waarop de aanzetten der houten stergewelven tussen de kleine vensters, evenals de grote muurvlakken ingedeeld door de schalken en onderbroken door het triforium, terugkeren. Door de middelste scheiboog is de pijler, die de gewelven der beide traveeën van de Brouwerskapel draagt, evenals een gedeelte dezer kapel zelf te zien. Onder de linker scheiboog komt het kleine orgel te voorschijn; onder de rechter een smalle strook van het gevelvenster van de zuidelijke transeptarm, alsook een gedeelte van de scheiboog tussen kooromgang en transept. De rechter helft van het schilderij dan laat een stuk van de zuidertranseptarm zien, d.i. in de westmuur dezer bouwpartij een vrij diepe nis, afgesloten door de triforiumbalustrade, daaronder de horizontale lijst die heel de kerk rondloopt, en de geprofileerde scheiboog tussen transept en zuidelijke kooromgang. In deze laatste bemerkt men de eerste travee, met de aanzetten van het kruisribbengewelf op een halve zuil, het venster, de lijst die onder het venster en over de halve zuil loopt, en een kleine deur. Op de hoek staat de kruisingspijler, de linker halve zuil draagt de scheiboog tussen kruising en transept-arm met een aanzet voor het stenen gewelf dat pas in de 19e eeuw werd uitgevoerd; deze zuil is lager (daar het transept lager was dan koor en schip) dan de halve zuil tussen transept en middenschip; de bases van beide halve zuilen zijn sierlijker dan die van de koorzuilen, terwijl hun kapitelen met twee rijen koolbladeren werden versierd. Enkele figuren waarvan een tegen de zuil vooraan links in een bank (dezelfde bank als op nr. 41), alsmede een reeks rouwborden, een paar wapenschilden en een kaarsenkroon verlevendigen het interieur. De bevloering bestaat overwegend uit grote grafstenen.

Opschrift: geen.

Hoewel het paneel niet gesigineerd is, lijdt de toeschrijving aan Saenredam, op grond van stijl-kritische overeenkomsten met

zijn andere werken, geen twijfel; de datering wordt gegeven door het opschrift van de constructietekening (nr. 45).

Herkomst: verzameling Arthur Kay, Glasgow; veiling Fr. Muller, Amsterdam, 27 april 1909, nr. 143, met afb.; sinds 1910 George Salting Bequest.

Tentoonstellingen: onbekend.

Literatuur: JANTZEN, p. 81, nr. 421; SWILLENS, *Saenredam*, p. 57, 58, nr. 143, afb. 84; *National Gallery Summary Catalogue*, Londen, 1958, nr. 2531; BRINKGREVE, nr. 8; PLIETZSCH, p. 121, afb. 203; N. MACLAREN, *The Dutch School, National Gallery Catalogues*, Londen, 1960, p. 381-382.

Afb. 44

Londen, The National Gallery

44* Interieur vanuit de noordelijke kooromgang door koor, zuidelijke kooromgang en zuidertransept-arm

Pen, zwart krijt, gehooqd met wit op blauw papier - 46,3 x 38,3 gesigneerd, gedateerd 29 mei 1636.

Op deze schets is hetzelfde interieur terug te vinden als op het schilderij nr. 43; zij diende trouwens als voorbereiding hiervan. De perspectief echter is hier iets gewijzigd, te bemerken aan de stand van de zuil rechts op het voorplan, en aan de eerste travee van de zuiderzijbeuk. De beide zuilen op de voorgrond zijn in hun geheel uitgetekend, terwijl op de zuiderkoorwand het gewelf iets hoger reikt. Rechts boven is een fragment der tribune van het koororgel aangegeven, waarvan een gedeelte werd uitgevaagd. De stoffering ontbreekt volkomen.

Opschrift: op de basis van de zuil vooraan links: *A^o 1636. den 29en Maij. Deese voleijnt met teijckenen van mijn Pr. Saenredam inde groote kerck binnen Haerlem naer het leven.* — boven dit opschrift: *oogh* met aanduiding van het oogpunt.

Het bovenste gedeelte (een strook van 19,1 cm. hoog) van deze tekening is later aangebracht; de inkt ervan heeft een blekere kleur, de tekening en de schaduwpartijen zijn minder goed verzorgd.

Herkomst: onbekend.

Tentoonstellingen: *Rotterdam* 1937, nr. 46; *Amsterdam* 1938, nr. 46.

Literatuur: SWILLENS, *Saenredam*, nr. 98, afb. 82; N. MACLAREN, *The Dutch School, National Gallery Catalogues*, Londen, 1960, p. 381-382.

Afb. 45

Haarlem, Gemeentearchief

45* Interieur vanuit de noordelijke kooromgang door koor en zuidelijke kooromgang

Pen en aquarel - 58,2 x 39,2 - niet gesigneerd, gedateerd 21 november 1636.

Het op deze constructietekening weergegeven interieur stemt, op rouwborden en stoffering na, geheel overeen met de linkerhelft van schilderij nr. 43. De stoffering bestaat uit een rijk gekleed heer en een hondje tussen de twee zuilen vooraan, twee figuurtjes in de Brouwerskapel en twee vaag te onderscheiden personages rechts in het koor.

Opschrift: op de basis van de zuil links vooraan: *Deese ordon-
nantij Is geteijkent inde groote kerck binnen Haerlem ende
geeijndicht met teijckenen int Jaer 1636 den 21en november
ende geijndicht met schilderen int begin vande maent maij
1637. dus groot.*

Op grond van tekenwijze, handschrift en overeenkomst met tekening nr. 44, alsmede met het schilderij nr. 43, lijdt de toeschrijving geen twijfel. Het opschrift vanaf *geeijndicht met teijckenen* tot en met *november* is in blekere inkt; onder het woord *groot* aanduiding van het oogpunt. De hulplijnen in zwart en rood zijn nog vaag zichtbaar. Flauwe sporen van een ander (later aangebracht en weer uitgevaagd?) opschrift boven de twee figuurtjes in de Brouwerskapel; vóór het hondje op het voorplan enkele lijntjes van een andere stoffagefiguur. Op de basis der beide zuilen op het voorplan sporen van cirkels. De achterzijde is ingezwart, de inktlijnen zijn doorgetrokken. Onderaan een horizontale en rechts een verticale vouw over heel het blad. Bovenaan een strook (4,8 cm. hoog) aangeplakt, waarvan Swillens (*Saenredam*, nr. 141) veronderstelt dat zij groter moet zijn geweest. In vergelijking echter met het schilderij blijkt dit niet; wel is het duidelijk dat de rechterhelft dezer constructietekening is afgesneden.

Herkomst: onbekend.

Tentoonstellingen: *Rotterdam* 1937, nr. 45; *Amsterdam* 1938, nr. 45.

Literatuur: SWILLENS, *Saenredam*, p. 58, 66, nr. 141, afb. 83; N. MACLAREN, *The Dutch School, National Gallery Catalogues*, Londen, 1960, p. 381-382.

Afb. 46

Haarlem, Gemeentearchief

46* Interieur vanuit de Kerstkapel door de noordelijke kooromgang, koor en zuidertranseptarm

Paneel - 43 x 37,5 - gesigineerd, gedateerd 1636 (9 mei).

Links op de voorgrond staat een basisloze pijler met driekwart zuil, die de schilder als repoussoir gebruikt. Rechts bemerkt men de pilaster, die tegen de muur van de noordertranseptarm is aangebouwd. Op het tweede plan lopen tegen de forse noord-oostelijke kruisingspijler twee scheibogen aan: links, tussen kooromgang en koor, sterk geprofileerd; rechts, tussen omgang en noordertranseptarm, tamelijk breed en plat; tussen beide bogen zet een rib aan van de eerste travee van de kooromgang die tamelijk in het duister blijft. Links van deze kruisingspijler, volgen de zuidoostelijke kruisingspijler, alsmede een fragment van de scheiboog der eerste travee van de zuidelijke kooromgang waarboven nog enkele triforiumopeningen.

Op de achtergrond kijkt men links nog even in de Brouwerskapel, rechts op het grote venster in de zuidertranseptgevel. In de westmuur van de zuidertranseptarm komen weer de hoge nis met balustrade, de scheiboog tussen transept en zuider zijbeuk alsmede de halve zuil en de scheiboog tussen transept en kruising te voorschijn. Drie kaarsenkronen en een rouwbord dienen als decoratie. In de vloer zijn talrijke grote grafstenen ingewerkt. Als stoffering zit een vrouw met twee kinderen en een hondje op het voorplan, terwijl verschillende figuren, waarvan een in het triforium van het transept, in de ruimte verspreid zijn. Op de pilaster rechts zijn een paar kindertekeningen te zien waaronder de met krullen versierde signatuur is geplaatst.

Opschrift: op de pilaster rechts: *P. Saenredam fecit. Ao 1636.*

Uit het opschrift op de constructietekening nr. 48 is de juiste datum bekend waarop dit schilderij werd voltooid.

Herkomst: verzameling D. Katz, Dieren, 1934; verzameling Dr. J. H. Smidt van Gelder, Arnhem; verworven 1955.

Tentoonstellingen: *Rotterdam* 1937, nr. 7, afb. V; *Arnhem, 17e eeuwse Meesters uit Gelders bezit*, Gemeentemuseum Arnhem, 1953, nr. 57.

Literatuur: SWILLENS, *Saenredam*, nr. 96, afb. 87; SWILLENS, *Historia*, afb. p. 331; *Katalog der Sammlung Emil G. Bührle*, Zürich, 1958, p. 69, nr. 77, afb. 21.

Afb. 47

Zürich, verz. E. G. Bührle

47* Interieur vanuit de Kerstkapel door de noordelijke kooromgang, het koor en de zuidertranseptarm

Pen en zwart krijt, gehooagd met wit - 26,7 x 19,2 -
niet gesigneerd, niet gedateerd (1634-1635).

Het interieur van deze schets, voorbereiding van schilderij nr. 46, stemt hiermede overeen behalve de stoffering en de ietwat gewrongen perspectief van de westmuur van de zuidelijke transeptarm.

Opschrift: geen.

De tekentechniek verwijst voldoende naar Saenredam; de datering is zonder twijfel in 1634-1635 te plaatsen, jaren waarin Saenredam te Haarlem werkte, en zeker vóór 22 december 1635, datum waarop hij de constructietekening nr. 48 vervaardigde. De datering omstreeks 1650 die Vermeulen (*Bulletin*, p. 193) voorstelt, is weinig waarschijnlijk, des te meer omdat in de stijlontwikkeling van Saenredam deze tekening behoort tot de reeks van werken waarin hij steeds hetzelfde systeem van dieptewerking toepast, door het op de voorgrond brengen van zeer hoge zuilen en pijlers (PLIETSCH, p. 121). Swillens (*Saenredam*, nr.70) veronderstelt dat rechts een gedeelte is weggesneden, en daarmede ook de signatuur en de datering. Op de basis van de pijler links aanduiding van het oogpunt.

Herkomst: onbekend.

Tentoonstellingen: onbekend.

Literatuur: VERMEULEN, *Bulletin*, p. 178, 189, 191; SWILLENS, *Saenredam*, p. 58, nr. 70, afb. 85; SWILLENS, *Historia*, p. 329, afb. p. 331; *Katalog der Sammlung Emil G. Bührle*, Zürich, 1958, p. 69.

Afb. 48 's-Gravenhage, Rijksdienst voor de Monumentenzorg

48* Interieur vanuit de Kerstkapel door de noordelijke kooromgang, het koor en de zuidertranseptarm

Pen en aquarel — 53,3 x 27,8 — niet gesigneerd, gedateerd 22 december 1635

Deze constructietekening geeft hetzelfde beeld weer als het schilderij nr. 46 en de tekening nr. 47. De stoffering bestaat hier uit twee spelende kinderen op de voorgrond en twee fi-

guurtjes in de diepte van de zuidertranseptarm. De kaarsenkroon en de rouwborden ontbreken.

Opschrift: op de zuilenschacht tegen de linker pijler: *Dit is een gesicht inde grootte kerck binnen Haerlem. ende is effen dus groot geschilderd* — op het snijpunt van horizonlijn en de hoek der beide vlakken van de pijler links: *oogh* (zeer flauw) — onder het beeldvlak over heel de breedte een schaalverdeling — onder deze schaal: *†afstant 20 voeten — Deese gedaen met teijckenen den 22en December 1635, ende met het schilderen deesen voleijnt den 9.en dach in Maijus 1636.*

De toeschrijving aan Saenredam is zeker gezien de tekentechniek, het handschrift en de samenhang met schilderij nr. 46. De horizonlijn loopt op ongeveer 1/6 der bladhoogte. De achterzijde is ingezwart, de inktlijnen zijn doorgetrokken. Op het voorplan in het midden is vaag de omtrek van een uitgewiste figuur te onderscheiden.

Herkomst: verzameling de Vos; 1874 verworven uit de verzameling Suermont, Aken.

Tentoonstellingen: onbekend.

Literatuur: BOCK-ROSENBERG, nr. 380; SWILLENS, *Saenredam*, nr. 88, afb. 86; SWILLENS, *Historia*, afb. p. 331; *Katalog der Sammlung Emil G. Bührle*, Zürich, 1958, p. 68.

Afb. 49

Berlijn-Dahlem, Ehemals Staatliche Museen
Kupferstichkabinett

49* Interieur vanuit het koor door de zuidelijke kooromgang en de Brouwerskapel

Paneel - 41 x 37,5 - gesigineerd, gedateerd 1630

Staande onder de triomfboog, kijkt de toeschouwer op de zuiderkoormuur: bovenaan het ten dele dichtgemetselde triforium, de horizontale lijst en twee schalken; de scheiboog uiterst links is eveneens dichtgemetseld, en op deze muur hangt onder een met guirlandes versierd wapenschild een marmeren plaat met het (vervaagde) opschrift: *Doctrina vera, Et Sanctitas non mitra nec pedum notant Episcopum, quem gloria aeterna, post mortem manet*, terwijl op een kleine afstand van deze muur zich een marmeren grafmonument bevindt waarop een geknielde bisschop met mijter en staf is uitgebeeld. Door de twee andere scheibogen is links het kleine orgel, evenals het gewelf van twee

traveeën van de kooromgang te zien, terwijl rechts achter de eerste travee van de omgang een doorkijk op de Brouwerskapel wordt gegeven. Uiterst rechts de zuidoostelijke kruisingspijler. De bevloering bestaat geheel uit kleine plavuizen. Als stoffering staat een groepje mensen onder het orgel te praten, terwijl twee figuurtjes in de Brouwerskapel en drie andere in het triforium zijn aangebracht.

Opschrift: in de rechter benedenhoek: *P. Saenred fe. A^o 1630.*

Op dit schilderij, dat tamelijk vroeg is gedateerd, heeft Saenredam zich nog een zekere vrijheid veroorloofd door het dichtmaken van een scheiboog en het plaatsen van een grafmonument dat nooit in de kerk aanwezig is geweest. Voor het orgel zie Cat. Tent. *Haarlem* 1961, p. 157, nr. 21.

Herkomst: verzameling Daniël de Jong, 12-14 maart 1810 verkocht; veiling Fr. Muller, Amsterdam, 15 november 1904; verzameling Prof. Dr. J. P. Six.

Tentoonstellingen: Laren, *Kunstbezit rondom Laren*, Singer Museum, 1958, nr. 128 a.

Literatuur: MULLER, *Authoriteit*, p. 203; SIX, p. 20; JANTZEN, p. 81, nr. 401; SWILLENS, *Saenredam*, p. 51, nr. 42, afb. 74.

Afb. 51

Laren, verz. Jhr. Ir. Six van Wimmenum

50* Interieur vanuit het koor door de zuidelijke kooromgang en de Brouwerskapel

Zwart krijt, gehoogd met wit op blauw papier - 32,6 x 27,8 - niet gesigneerd, gedateerd 1629.

Op deze schets is in grote lijnen hetzelfde interieur uitgebeeld als op schilderij nr. 49, met dit verschil dat de dichtgemetselde scheiboog ontbreekt, doch dat daarentegen de kruisingspijler over zijn hele breedte en een strook van de zuidertranseptarm te zien zijn.

Opschrift: op de basis van de kruisingspijler: *int Jaer 1629 dit geteijckent inde grote kerck binnen Haerlem.*

Toeschrijving op grond van tekentechniek en handschrift. Op deze schets zijn alleen de scheibogen, zuilen en de gewelven van de kooromgang volledig uitgewerkt. Vermoedelijk werd het blad aan de linkerkant afgesneden. Op de achterkant van dit blad een ruwe schets van een dier in rood krijt. In het transept bemerkt

men de houten kap, die pas in de 19e eeuw door een stenen gewelf werd vervangen.

Herkomst: onbekend.

Tentoonstellingen: onbekend.

Literatuur: SWILLENS, *Saenredam*, p. 9, nr. 39, afb. 72.

Afb. 52

Haarlem, Gemeentearchief

51* Interieur vanuit het koor door de zuidelijke kooromgang en de Brouwerskapel

Pen en aquarel - 27,8 x 38,4 - niet gesigneerd, gedateerd juli 1629

Het interieur is, behalve het ontbrekende gedeelte boven de scheibogen, de afwezigheid van het opschrift boven het bischopsgraf, en stoffering, die hier uit drie figuren onder het orgel en twee in de Brouwerskapel bestaat, hetzelfde als op schilderij nr. 49 waarvoor deze constructietekening werd gemaakt.

Opschrift: op het voetstuk van het grafmonument: *In Julijus 1629 is deese teijckening [g]emaeckt, ende 1630 geschildert soo gr[o]ot als deese teijckeningh is. Is een gesicht inde groote kerck binnen Haerlem in Hollant.*

Over de toeschrijving aan Saenredam bestaat op stijlkritische gronden geen twijfel, terwijl ook het handschrift van Saenredam duidelijk is te herkennen. Wegens een scheurtje in het papier zijn de letters *g* van *gemaeckt* en *o* van *groot* niet meer leesbaar. Op de basis van de kruisingspijler is het oogpunt aangeduid. De tekening is boven voor 1/3 afgesneden. De achterzijde is ingezwart, de inktlijnen zijn doorgetrokken.

Herkomst: onbekend.

Tentoonstellingen: *Haarlem 1961*, nr. 65.

Literatuur: SWILLENS, *Saenredam*, p. 9, nr. 40, afb. 73.

Afb. 50

Haarlem, Gemeentearchief

52* Interieur van de zuidelijke kooromgang naar het oosten

Paneel - 46 x 35 - gesigneerd, gedateerd 1635 (20 juni)

De zuidelijke kooromgang wordt hier gezien vanuit de transept-arm. Langs beide zijden van het schilderij loopt de brede platte

scheiboog over in kapiteelloze pilasters, links tegen de kruisingspijler, rechts tegen de Brouwerskapel. Van deze laatste bemerkt men een gedeelte der twee scheibogen wier profilering overgaat in de onversierde vlakken der pijlers, die langs de kapelkant helder verlicht zijn. In de eerste van de drie daaropvolgende traveeën bevindt zich het kleine orgel. Drie der negen zijden van de benedenmuur, met hun grote vensters, sluiten de kooromgang, ter hoogte van de absis, op de achtergrond af. De kruisribbengewelven rusten langs de buitenmuren op driekwartzuilen; deze hebben een zeer hoge en smalle achthoekige basis, en een onversierd kapiteel van dezelfde vorm, terwijl ter hoogte van de vensterdorpels een horizontale lijst loopt. Langs de koorzijde worden de ribben en gordelbogen door de zware zuilen opgevangen. Twee rouwborden en twee kaarsenkronen vormen de versiering. Als stoffage is de „Opdracht in de temepl” uitgebeeld: in de Brouwerskapel wacht de Hogepriester in groot ornaat Maria en Jozef op, die voorafgegaan worden door Simeon die het kind draagt; Anna de profetes komt uit het koor, terwijl op de achtergrond een figuurtje net de hoek omgaat. Ook op dit schilderij is het verfijnde lichtspel vooral in de gewelfschilden, op de koorzuilen en de muurvlakken te bewonderen.

Opschrift: op de plint van de orgelbalustrade: *P. Saenredam fecit.* — onder rechts op de pijler: *PSA 1635.*

De preciese datum der voltooiing staat vermeld in het opschrift der constructietekening nr. 54. Voor het orgel zie Cat. Tent. *Haarlem* 1961, p. 157, nr. 21.

Herkomst: verzameling Suermondt, Aken; van 1887-1939 bruikleen aan de Staatliche Galerie, Halle.

Tentoonstellingen: Oslo, *Fra Rembrandt til Vermeer*, Nasjonalgalleriet, 1959², nr. 66, met afb.

Literatuur: JANTZEN, p. 81, 83, nr. 403; SWILLENS, *Saenredam*, p. 50, 51, nr. 80, afb. 90; *Beschreibendes Verzeichnis der Gemälde des Kaiser Friedrich Museums und Deutschen Museums*, Berlin, 1931, p. 642, nr. 898 B; *Verzeichnis der ausgestellten Gemälde des 13. bis 18. Jahrhunderts im Museum Dahlem*, Berlin, 1958, p. 77, nr. 898 B.

Afb. 53 Berlin-Dahlem, Ehemals Staatliche Museen
Gemäldegalerie

53* Interieur van de zuidelijke kooromgang naar het oosten

Pen, bruine inkt, aquarel, zwart krijt gehooagd met wit op blauw

papier - 33,8 x 23,8 - niet gesigneerd, niet gedateerd (1634-1635).

Op de stoffering na biedt deze schets hetzelfde beeld als het schilderij nr. 52. Te noteren valt dat Saenredam in deze schets ook het lichtspel speciaal heeft uitgewerkt.

Opschrift: geen.

Deze tekening wordt aan Saenredam toegeschreven op grond van stilistische verwantschap met zijn overige tekenwerk en samenhang met het schilderij nr. 52; de datering is ongetwijfeld in de jaren 1634-35 te plaatsen omdat Saenredam toen in de grote kerk te Haarlem werkte, en deze schets vermoedelijk vóór het voltooiën van het schilderij (20 juni 1635) zal zijn gemaakt.

Herkomst: verzameling Arnal; Arnal Sale, Sotheby, Londen, 24 februari 1925; Robert Witt; verworven 1952.

Tentoonstellingen: Londen, *Dutch Drawings XVI to XVIII century*, Oxford Arts Club, 1929, nr. 12; Londen, *Drawings from the Witt Collection at the Courtauld Institute of Art*, Arts Council of Great Britain, 1953, p. 33, nr. 99; Londen, *Drawings from the Witt Collection*, Courtauld Institute of Art, 1958, nr. 2.

Literatuur: SWILLENS, *Saenredam*, nr. 69, afb. 88; *Handlist of the drawings in the Witt Collection*, Courtauld Institute of Art, Londen, 1956, p. 113, nr. 2010.

Afb. 54 Londen, Courtauld Institute of Art, Witt Collection

54* Interieur van de zuidelijke kooromgang naar het oosten

Pen en aquarel - 55 x 42,3 - niet gesigneerd, gedateerd november 1634.

De stoffage van twee groepjes pratende mensen en twee spelende hondjes op deze constructietekening voor schilderij nr. 52, is praktisch het enige verschil dat inzake voorstelling tussen beide werken bestaat.

Opschrift: in de linker marge van het blad: *Dit aldus geteijckent in November 1634. is de Zuijder gangh vande groote kerck binnen Haerlem in Hollant. Dit gedaen met schilderen Den 20. Junij Ao. 1635. even dus groot geschildert.*

Gezien de tekentechniek en het handschrift staat de toeschrijving buiten twijfel. Aan de bovenrand is over de gehele breedte van het blad een vroeger afgescheurde ongeveer 3,5 cm hoge strook aangeplakt. Onder de bovenste gewelfsleutel ver-

vaagde sporen van opschrift in potlood; zwarte en rode hulplijnen zijn nog ten dele zichtbaar. De achterzijde is ingezwart, de inktlijnen zijn doorgetrokken.

Herkomst: onbekend.

Tentoonstellingen: *Haarlem 1961*, nr. 63.

Literatuur: SWILLENS, *Saenredam*, p. 38-39, nr. 74, afb. 89.

Afb. 55

Haarlem, Gemeentearchief

55* Interieur vanuit de noordelijke transeptarm door het koor, de kruising en de zuidelijke transeptarm

Paneel - 37 x 46 gesigineerd, gedateerd 1628.

Het midden van dit schilderij wordt ingenomen door de kruising, waarvan het beschilderde stenen stergewelf gedragen wordt door de triomfboog en de scheiboog die op hun beurt op de kruisingspijlers neerkomen. Langs de zijde van de zuidelijke transeptarm, (zoals ook het geval is langs de noordzijde) rust het gewelf op een muraalboog; het muurvlak evenals de scheiboog hieronder en de spanning ervan wijzen er op dat het transept lager en smaller is dan de lichtbeuk. De zuidgevel van dit dwarspand is doorbroken met een groot gehistorieerd laatgotisch gevelvenster, waarboven drie kleinere; links, in de oostmuur, de doorgangen naar de kooromgang; daarboven het triforium en een paar diensten. Tussen de twee kruisingspijlers langs de koorzijde, waarop een geschilderde imitatie van tapijten is aangebracht, valt de doorkijk op de eerste traveeën van de zuidelijke kooromgang, de Brouwerskapel, op het triforium, een gehistorieerd bovenvenster van het koor en de gewelfaanzetten tegen de zuiderkoormuur. Onder de scheibogen tussen noorderkooromgang met noordertranseptarm en koor, komen dezelfde bouwonderdelen weer te voorschijn; uiterst links zijn nog twee fragmenten van het koorhek afgebeeld. Rechts op het schilderij ligt de eerste travee van de noorderzijbeuk met zijn fraai geprofileerde scheibogen tussen transept en schip; langs de transeptkant komt de boog neer op een console met koolbladversiering, langs de schipzijde op een dubbel koolbladkapiteel. De bevloering is uit talrijke kleine plavuizen gemaakt afgewisseld met enige grafstenen. Als stoffering drie figuurtjes, enkele rouwborden en vier kaarsenkronen.

Opschrift: in de rechter benedenhoek: *P. Saenredam, fecit 1628.*

Bij het schoonmaken van het paneel in 1952 werden verscheidene stoffage-figuurtjes, die omstreeks 1830 waren toegevoegd, verwijderd. Dit schilderij is het vroegst gedateerde van de bekende kerkinterieurs van Saenredam. In het transept zijn de deuren, die op de tekeningen nr. 56 en 57 geopend voorkomen, niet aanwezig.

Herkomst: verzameling A. Schloss, Parijs; veiling Charpentier, Parijs, 5 december 1951, nr. 51; kunsthandel D. A. Hoogendijk, Amsterdam, 1952.

Tentoonstellingen: *Utrecht* 1953, buiten catalogus geëxposeerd; Arnhem, *17e eeuwse Meesters uit Gelders bezit*, Gemeentemuseum, 1953, nr. 57; *Zürich* 1953, nr. 186; *Milaan* 1954, nr. 139; *Rome* 1954, nr. 136; *Rotterdam* 1955, nr. 113; Arnhem, *Collectie J. C. H. Heldring*, Gemeentemuseum, 1958, nr. 27, afb. 22; Utrecht, *Collectie J. C. H. Heldring*, Centraal Museum, 1960, nr. 32, afb. 26.

Literatuur: JANTZEN, p. 80, nr. 400; REGTEREN ALTENA, p. 1; SWILLEN, *Saenredam*, nr. 33, afb. 64; MARTIN, p. 280; D. HANNEMA, *Catalogue raisonné of the Pictures in the Collection of J. C. H. Heldring*, Rotterdam, 1955, nr. 27, afb. 10; G. ISARLO, *Les indépendants dans la peinture ancienne*, Parijs, 1956, p. 150-151, afb. p. 82; PLIETZSCH, p. 119, afb. 201.

Afb. 56

Oosterbeek, verz. J. C. H. Heldring

56* Interieur vanuit de noordelijke transeptarm door het koor, de kruising en de zuidelijke transeptarm

Pen, gewassen en zwart krijt - 17,4 x 26,3 - niet gesigneerd, gedateerd 1628

Hetzelfde interieur wordt weergegeven als op schilderij nr. 55, waarvoor deze schets trouwens als voorbereiding heeft gediend. Als verschil valt te noteren dat de drie deuren in het transept geopend zijn en dat de stoffering veel rijker is.

Opschrift: in de rechter benedenhoek: *Ao. 1628.*

Algemene stijlvereenkomsten en samenhang met het schilderij nr. 55 justifiëren de toeschrijving aan Saenredam. Op de achterzijde van dit blad staat de schets met de drukpers (zie nr. 189).

Herkomst: verzameling de Grez, Brussel; verworven ca 1911.

Tentoonstellingen: onbekend.

Literatuur: *Inventaire des dessins donnés à l'Etat belge par Mme la*

Douairière de Grez, Brussel, 1913, nr. 3119; SWILLENS, *Saenredam*, nr. 31, afb. 62.

Afb. 57 Brussel, Koninklijke Musea voor Schone Kunsten

57* Interieur vanuit de noordelijke transeptarm door het koor, de kruising en de zuidelijke transeptarm

Zwart krijt, gewassen en weinig aquarel - 38,4 x 51 - niet gesigneerd, niet gedateerd

Het interieur van deze tekening stemt overeen met schilderij nr. 55 en met de schets nr. 56, waarmee ze zelfs de stoffering identiek heeft.

Opschrift: geen.

Hoewel dit werk voor een constructietekening kan gehouden worden (SWILLENS, *Saenredam*, nr. 32), mag hier toch ernstig aan getwijfeld worden, aangezien, in tegenstelling tot de andere constructietekeningen, de achterzijde niet is ingezwart noch de inktlijnen doorgetrokken zijn. Vooral de breedte van deze tekening wijkt af van de maat van het paneel (nr. 55). Hoewel stijlkritische argumenten wel op Saenredam schijnen te wijzen, blijft de toeschrijving onzeker. De kleur werd in ieder geval later aangebracht.

Herkomst: veiling F.A.v.S., Fr. Muller, Amsterdam, 11-14 juni 1912, nr. 230.

Tentoonstellingen: onbekend.

Literatuur: SIX, p. 22; SWILLENS, *Saenredam*, p. 58, nr. 32, afb. 63; *Catalogus van schilderijen uit de 15e tot de 18e eeuw, benevens een keuze uit de tekeningen van die periode*, Rijksmuseum Kröller-Müller, Otterlo, 1959², p. 62, nr. 112.

Afb. 58 Otterlo, Rijksmuseum Kröller-Müller

58 Interieur vanuit het koor door kruising en mid-denschip

Paneel - 172,7 x 142,2 - gesigneerd, gedateerd 27 februari 1648

Als standpunt werd hier gekozen de derde travee, vanaf de kruising gerekend, in het koor tegen de noorderkoorwand. Hiervan

kan men, gedeeltelijk, twee zuilen en de kruisingspijler bemerken; de bovenmuur wordt bedekt door het grote koororgel (zie ook nr. 66) met geopende vleugels, waardoor ten dele de opstelling der pijpen in rugpositief en hoofdkast te zien zijn; op de onderste plint van de tribune is, wegens de in- en uitspringende delen, maar een gedeelte van het opschrift leesbaar: . . . ZANGEN EN GEESTLYCKE LIEDEKENS. Boven het orgel in de hoek de aanzet van het houten stergewelf, dat gedragen wordt door de triomfboog; deze komt neer op de kruisingspijler aan de zuiderkoorwand, waarvan de gevelaanzet, een stukje van het triforium en de eerste scheiboog worden weergegeven. Door deze boog valt de doorkijk op de westmuur van de zuidertranseptarm met een halflichtgemetseld venster en triforium; op deze zelfde wand komt de zuiderzijbeuk uit waarvan een gedeelte van de eerste twee traveeën nog verschijnt; boven de scheiboog loopt het triforium in de grote muurnis, waarboven, helemaal in de hoek, een uiteinde van een trek balk der houten overkapping zichtbaar is. De scheiboog tussen deze arm van de dwarsbeuk en de kruising ligt lager dan het grote beschilderde stergewelf der kruising, dat met zijn muraalboog op de muur boven de scheiboog steunt; in dit stergewelf is een uurwijzer aangebracht. De heldere ruimte van het middenschip wordt afgedekt door het donkere, contrasterende houten stergewelf. In deze beuk bemerkt men weer, langs de zuidzijde, de ordonnantie der vensters, schalken, triforium, horizontale lijst, scheibogen en slankere zuilen; de westmuur, waarvoor geen toren werd opgericht, is praktisch helemaal een glazen wand geworden: ter hoogte der bovenvensters, één zeer groot, en daaronder twee kleinere gevelvensters. Het meubilair bestaat, buiten het reeds vermelde orgel, uit de kansel tegen de zuidmuur van de middenbeuk, een groot aantal kerkbanken die het schip vullen, en vijf kaarsenkronen. Naast enkele stoffagefiguurtjes werden in deze ruimte enige rouwborden, wapenschilden en kaarsenarmen aangebracht. Onder het eerste venster in de zuiderzijbeuk is het schilderij met het niet uitgevoerde ontwerp der grote kerk opgehangen. De bevloering bestaat uit kleine plavuizen en grote grafstenen in reliëf.

Opschrift: op de basis van de koorzuil links: *Dit is de Cathedrale grote kerck van Haerlem in Hollandt. Pieter Saenredam, dese met schilderen voleijnt, den 27 februarij 1648.*

De preciese datum waarop dit schilderij is voltooid staat bovendien ook vermeld in het opschrift van de constructietekening nr. 60.

Herkomst: vroeger in de koninklijke verzamelingen (Charles II, James II); gedurende twee eeuwen in het bezit van de familie Neave,

Essex; kunsthandel Asscher en Welcker, Londen, 1934; the Marquess of Bute, 1936.

Tentoonstellingen: onbekend.

Literatuur: *A Catalogue of the Collection of Pictures belonging to King James II*, Londen, W. Bathoe, 1758 (W. Chiffinck), p. 7, nr. 71; SWILLENS, *Saenredam*, nr. 171, afb. 71: D. MAHON, *Notes on the Dutch Gift to Charles II*, in *The Burlington Magazine*, XCI, 1949, p. 349, nr. C; D. MAHON, *Notes on the Dutch Gift to Charles II*, in *The Burlington Magazine*, XCII, 1950, p. 239.

Afb. 60

Mount Stuart, the Marquess of Bute

59* Interieur vanuit het koor door kruising en mid-denschip

Pen, zwart krijt, gehoogd met een weinig wit en geel op blauw papier - 54,6 x 38,8 - gesigneerd, gedateerd 25 augustus 1635

Deze schets, hoewel voorstudie voor schilderij nr. 58, is dichter bij de kruising gemaakt, waardoor ze langs de beide zijanten niet volledig het interieur van het paneel weergeeft. Beter dan op het paneel zijn hier, tussen de onderste vensters van de westgevel, de aanzetten der gewelven van een geprojecteerde, doch nooit uitgevoerde tribune te bemerken. De voorstelling van het glasraam, bisschop Georg van Egmond samen met zijn patroon Gregorius de Grote in aanbidding voor de H. Drievuldigheid, in het grote westvenster, is meer gedetailleerd dan op het schilderij, de stoffage echter ontbreekt.

Opschrift: bovenaan onder de bladrand: *De Cathedrale, En Parochiale, Grootte-kerck, Binnen Haerlem, oock geheeten Sinte-Bauo.* - op het kapiteel van de noordoostelijke kruisingspijler: *Den 25 augustij anno 1635. Pieter Saenredam.*

Het opschrift onder de bovenste bladrand is waarschijnlijk van een andere, latere hand. Op de rechterkant van de eerste kerkbank rechts is het oogpunt aangeduid. Links boven het linker kleine westgevelvenster staat eenmaal een A, aan de tegenovergestelde kant tweemaal een omgedraaide N, beide letters op horizontale lijntjes, mogelijk aanduidingen voor opmetingen of voor een doorsnede. De resten van het carton van het glasraam, toegeschreven aan Bernard van Orley en gedateerd 1541 worden thans in het Rijksprentenkabinet te Amsterdam bewaard (zie de reconstructie in P. J. H. CUYPERS - C. J. GONNET, *De St. Bavo-kerk te Haarlem*, Haarlem, 1894, t.o.p. 18).

Herkomst: onbekend.

Tentoonstellingen: Rotterdam 1937, nr. 48; Amsterdam 1938, nr. 48.

Literatuur: SWILLENS, *Saenredam*, p. 39, 61, nr. 81, afb. 67.

Afb. 61

Haarlem, Gemeentearchief

60* Interieur vanuit het koor op de zuidelijke transeptarm

Pen en aquarel - 49,2 x 35,7 - niet gesigneerd, gedateerd 15 december 1635

Deze constructietekening geeft het linker gedeelte weer van het schilderij nr. 58 en van de schets nr. 59, met dien verstande dat het bovenste gedeelte der tekening, de kaarsenkroon en het wapenschild ontbreken en de stoffering hier bestaat uit een hollend mannetje en twee springende hondjes tussen koor en kooromgang, twee pratende mannen in het transept en twee elkaar begroetende lieden met een jongetje in de zijbeuk.

Opschrift: op het bovenste vlak van de zuilenbasis links: *Dit geeijndicht met teijckenen den 15 december 1635. ende is een gesicht inde grote kerck binnen Haerlem met schilderen vol-eijndicht den 27 februarij 1648.* — op de brede plint eronder: *Het paneel daer dese ordonnantij op geschildert staet is breed vijff voet ende 2 duijmen ende is hoogh 6 voet ende 3 duijmen. naer kermer ofte kennemer voetmaet.* — rechts hiervan: 30 met aanduiding van het oogpunt.

De toeschrijving op grond van stijl, handschrift en samenhang met schilderij nr. 58 lijdt geen twijfel. De rode en zwarte hulplijnen zijn nog te onderscheiden. Dit blad is het linker onderste gedeelte van een grotere tekening, waarvan de bovenzijde voor iets minder dan de helft werd afgesneden en het rechter onderste gedeelte onder nr. 61 in deze catalogus is opgenomen; in SWILLENS, (*Saenredam*, afb. 69 bis) is de reconstructie gemaakt. Dit blad zelf bestaat uit vier onregelmatige aan elkaar geplakte stukken, waarvan de randen duidelijk zichtbaar zijn.

Herkomst: onbekend.

Tentoonstellingen: onbekend.

Literatuur: SWILLENS, *Saenredam*, p. 39, 60, 61, nr. 87, afb. 68.

Afb. 62

Haarlem, Gemeentearchief

61* Interieur vanuit het koor door de kruising en het middenschip

Pen en aquarel - 49 x 36 - niet gesigineerd, in zijn huidige vorm niet gedateerd (15 december 1635)

Deze constructietekening geeft eveneens een fragment weer, rechts onder, van het schilderij nr. 58 en van de schets nr. 59. Als stoffering dienen twee groepjes pratende personen en een paar losse figuren.

Opschrift: geen.

Voor toeschrijving, datering en onderlinge samenhang zie tekening nr. 62, waarmee dit blad vroeger een geheel vormde. Het oogpunt is aangeduid op de westgevel rechts naast de groep personen op de achtergrond.

Herkomst: veiling Vincent van Gogh e.a., Amsterdam, 12-15 juli 1930, nr. 162; verzameling J. M. C. Hoog, Haarlem.

Tentoonstellingen: onbekend.

Literatuur: SWILLENS, *Saenredam*, p. 39, 60, 61, nr. 86, afb. 69.

Afb. 63

Maastricht, Particuliere verzameling

62 Interieur vanuit de kruising door het middenschip

Pen, bruine inkt, gewassen en aquarel - 12 x 16,3 - gesigineerd, gedateerd 16 oktober 1630

Tussen de twee kruisingspijlers langs de schipzijde loopt het ritme van de zuilen, scheibogen, triforium en vensters naar de westgevel toe met zijn ordonnantie van één groot en twee kleine vensters. Het houten gewelf en de bovenste delen der kruisingspijlers zijn afgesneden. Op de plaats van de scheiboog van de zuiderzijbeuk, welke wel geschetst is, heeft de tekenaar een hoge graftombe met een half-liggende gemijterde bisschopsfiguur aangebracht.

Opschrift: op de wand boven het grafmonument: *Pieter Saenredam dit A°. 1630, den 16. october, Inde Haerlemse kerck gedaen, maer dese tombe niet.*

Op de westwand is het oogpunt aangeduid; de hulplijnen zijn duidelijk zichtbaar. Zoals blijkt uit het opschrift, was de tombe

niet in de kerk aanwezig, en is deze dus een imaginair toevoegsel van Saenredam (zie REGTEREN ALTENA, p. 11).

Herkomst: verzameling Leembruggen; verzameling Malcolm; aankoop 1895.

Tentoonstellingen: onbekend.

Literatuur: HIND, p. 45, nr. 4; REGTEREN ALTENA, p. 11; SWILLENS, *Saenredam*, p. 9, 23, 46, 51, nr. 44, afb. 75.

Afb. 59 Londen, the British Museum, Printroom

63* Interieur van de zuidelijke zijbeuk naar het westen

Paneel - 42,8 x 33,6 - gesigineerd, gedateerd 1633

Vanuit de derde travee (gerekend vanaf de kruising), waarvan nog een gedeelte van het gewelf op het schilderij voorkomt, loopt de doorkijk door de laatste drie traveeën van de zuiderzijbeuk op de westmuur, waarin een vierdelig, sterk geprofileerd en afgeschuind venster is aangebracht. De kruisribbengewelven rusten rechts op de zuilen en scheibogen tussen zijbeuk en middenschip, links op de muraalbogen en halve zuiltjes met kapitelen en bases in dezelfde vorm als die der zuilen in het schip. Onder de vensterdorpel in elke travee loopt een horizontale lijst. De grote met rankwerk versierde boog links, geeft toegang tot de Vontkapel die beter verlicht is dan de stemmige, doch wat in het duister gehouden zijbeuk; achter het ijzeren hek (1429), dat geopend is, staat een geestelijke gekleed in koorhemd en stola, en een leek; zij wachten de doopstoet op die, voorafgegaan door een jongetje, door de zijbeuk nadert; een vrouw draagt de dopeling en wordt door twee rijkgeklede dames gevolgd. De enige versiering is een kaarsenkroon.

Opschrift: op de drempel van de Vontkapel: *P. Saenredam fecit anno 1633.*

Dit onderwerp werd gegraveerd door Vandermeer.

Herkomst: verzameling J. B. P. Lebrun, Parijs, 1792; verzameling W. Euing; gelegateerd 1874 door W. Euing.

Tentoonstellingen: *Rotterdam* 1937, nr. 9.

Literatuur: HOFSTEDE DE GROOT, p. 144; JANTZEN, p. 81, nr. 402; BOCK-ROSENBERG, nr. 13862; SWILLENS, *Saenredam*, p. 9, 33, 46, 51-52, 56, 57, nr. 61, afb. 94; BREMMER, nr. 1.

Afb. 64 Glasgow, Art Gallery and Museum

64* Interieur van de zuidelijke zijbeuk naar het westen

Pen en aquarel - 40,2 x 31,6 - niet gesigneerd, niet gedateerd.

Deze schets geeft volledig, tot de stoffering toe, dezelfde voorstelling als schilderij nr. 63.

Opschrift: geen.

Deze tekening is aan Saenredam toe te schrijven op grond van stijlvereenkomsten met zijn andere tekenwerk en van de samenhang met schilderij nr. 63 en tekening nr. 65. Opvallend en ongebruikelijk bij Saenredam is evenwel de tot in het kleinste detail op beide werken identieke stoffage, hoewel deze op de tekening grover van uitvoering is.

Herkomst: onbekend.

Tentoonstellingen: onbekend.

Literatuur: onbekend.

Afb. 65

Wenen, Graphische Sammlung Albertina

65 Interieur van de zuidelijke zijbeuk naar het westen

Pen en zwart krijt op blauw papier - 42,4 x 33,3 - niet gesigneerd, gedateerd 11 oktober 1631

Behalve de stoffage die hier ontbreekt, stemt deze constructie-tekening inzake interieur met de schets nr. 64 en het schilderij nr. 63, waarvoor ze als constructie diende, volledig overeen.

Opschrift: boven onder de bladrand in het midden: *Anno 1631, den 11 october dit geteijckent ende Anno 1633 geschildert.*

Toeschrijving op grond van tekenstijl en handschrift. De horizon ligt op ongeveer 1/6 van de totale hoogte. Op de westmuur ter hoogte van en naast de basis der zuilen is het oogpunt aangeduid. De hulplijnen zijn nog duidelijk te volgen; men mag veronderstellen dat de achterzijde ingezwart was en de inktlijnen doorgetrokken waren. Deze tekening is door de oorlogsomstandigheden in mei 1945 verloren gegaan.

Herkomst: 1874 verworven uit de verzameling Suermondt, Aken.

Tentoonstellingen: onbekend.

Literatuur: BOCK-ROSENBERG, nr. 13862; SWILLENS, *Saenredam*, p. 9, 33, nr. 46, afb. 93.

Afb. 66 voorheen Berlijn-Dahlem, Ehemals Staatliche Museen
Kupferstichkabinett

66* Gezicht op het koororgel

Pen, potlood en aquarel (bruin, geel en blauw) - 30,7 x 17,2 - niet gesigneerd, niet gedateerd (tussen oktober 1634 en december 1635?)

Deze tekening werd gemaakt dicht bij de noorderkoormuur en schuin onder het instrument staande. Boven de zuilen tussen de eerste en de tweede koortravee (vanaf de kruising gerekend) rust de tribune op een houten vijfzijdige onderbouw, waarvan de ribben samenlopen op een uitgebeitelde kop. In de tribune zelf is, langs de voorzijde, de kast van het rugpositief ingewerkt; de plint, die als een hoofdstel uit drie delen is opgebouwd, volgt in haar omtrek de groepering der pijpen; op het fries is het opschrift leesbaar: .ZANGEN EN GEESTLYCKE LIEDEKENS; onder het rugpositief is een versiering van zes veelhoekige en in punten eindigende lampetten aangebracht; de vleugels van het rugpositief zijn geopend. De borstwering, waarvan rechts twee zijden gezien worden, bestaat uit fraai houtsnijwerk: drie gecanneleerde pilasters, waartussen zich twee blinde bogen bevinden, dragen een balustrade van fijne balusterzuiltjes. De hoofdkast, die op een houten onderbouw boven het rugpositief uitrijst, begint ter hoogte van het triforium; om van de vorm meer te kunnen weergeven heeft de tekenaar de luiken weggelaten zodat de dispositie der pijpen van het hoofdwerk en enkele onderdelen der torenvormige bekroning nog te zien zijn. Rondom het orgel zijn schematisch de architecturale lijnen van het gebouw getrokken, waarbij o.a. de scheibogen, de kruisingspijlers, het stergewelf van de kruising, en, vager, het houten gewelf van het koor werden aangegeven.

Opschrift: geen.

De toeschrijving aan Saenredam vindt haar reden zowel in de tekenwijze als in het feit dat deze tekening zonder twijfel een detailstudie vormt voor de afbeelding van dit orgel op schilderij nr. 58, waarop het precies uit dezelfde hoek gezien is. Aangezien het orgel pas in 1633 deze vorm had gekregen (M. A. VENTE, *Bijdragen tot de Geschiedenis van het vroegere grote orgel in de St. Bavo en zijn bespelers tot 1650*, in *Nederlandse Orgelpracht*, Haarlem, 1961, p. 22) en de constructietekening (nr. 60 en nr. 61) die voor vermeld schilderij nr. 58 werd gemaakt en waarop naar we mogen aannemen - (namelijk op het afgesneden gedeelte) - ook het orgel voorkwam, gedateerd is 15 december 1635, moet deze tekening zeker tussen 1633 en 1635 gedateerd worden. Bovendien weten wij, dat Saenredam vanaf oktober 1634 zijn grote activiteit in de Grote kerk ont-

plooide, zodat mag aangenomen worden, dat deze tekening tussen oktober 1634 (datum van tekening nr. 36) en 15 december (datum van tekening nr. 60) zal ontstaan zijn. Voor de geschiedenis en het uitzicht van dit orgel zie M. A. VENTE, *Bijdragen, op. cit.*, p. 19-23. Swillens dateert de tekening na augustus 1634 („toen het instrument na een vernieuwing van het front wederom in gebruik werd genomen”, *Saenredam*, p. 60) en vóór mei 1636 (omdat Saenredam „nadien, voor zoover wij konden zien in de Groote Kerk niet meer heeft geteekend”, *ibid.*, p. 60).

Herkomst: onbekend.

Tentoonstellingen: Londen, *Exhibition of Dutch Art, 1450-1900*, Royal Academy of Arts, Londen, 1929, nr. 557; Brussel, *de Jérôme Bosch à Rembrandt*, Palais des Beaux Arts, 1937-38, nr. 49, afb. XXXIII.

Literatuur: SWILLENS, *Saenredam*, p. 60, nr. 75, afb. 70; M. A. VENTE, *Bijdragen tot de geschiedenis van het vroegere Grote Orgel in de St. Bavo en zijn bespelers tot 1650*, in *Nederlandse Orgelpracht*, Haarlem, 1961, p. 19-20, afb. 3.

Afb. 67

Parijs, verz. F. Lugt

67* Opmeting van drie traveeën van de zuidelijke koormuur.

Pen - 20,2 x 18,2 - niet gesigneerd, niet gedateerd (1628-1629?)

Rechts aansluitend tegen de zuidoostelijke kruisingspijlers, waarvan de aanzetten der bogen te zien zijn, volgen drie traveeën van de koormuur, zonder veel details uitgevoerd. In de onderste geleiding dragen drie zware zuilen de scheibogen; daarboven lopen de horizontale lijst en het per travee vijfdelige lage triforium. Dit wordt afgewisseld door de schalken, die de grote muurvlakken met hun kleine vensters omlijnen, en de houten stergewelven dragen.

Opschrift: onder de vensters over de gehele breedte: *De Suijdt Zijde vande kerck vande middel aff naer het oost eijnde toe/ streckende aende noort sijde eenen alleens.*

De toeschrijving berust op de overeenkomst van het handschrift en op het feit, dat Saenredam voor de nauwkeurige uitvoering zijner constructietekeningen doorgaans opmetingen maakte. Aan gezien deze opmetingen naar alle waarschijnlijkheid ontstonden ter voorbereiding van de juli 1629 gedateerde constructietekening nr. 51, zal ze of in 1628 of in 1629 te dateren zijn.

Herkomst: onbekend.

Tentoonstellingen: onbekend.

Literatuur: SWILLENS, *Saenredam*, nr. 92.

Afb. 68

Haarlem, Gemeentearchief

68* Opmeting van een transeptarm

Pen - 26,5 x 18 - niet gesigineerd, niet gedateerd (1628?)

Onder de scheiboog tussen kruising en transeptarm, vermoedelijk de zuidelijke, komt nog bovenaan een klein stuk van de vlakke houten afdekking te voorschijn. In de gevel van dit dwarspand bevindt zich vervolgens een rij van drie kleine vensters met traceringen, daaronder het grote gevelvenster dat slechts in zijn hoofdlijnen is aangeduid. De wand links vertoont, onder twee kleine openingen boven, de grote muurnissen met de balustrade van het triforium, en onder links de scheiboog tussen kooromgang en zijbeuk. Drie diensten met kapiteeltjes, die de aanzet van ribben en bogen dragen, wijzen op de ontworpen overwelfing in steen. Enkele maten zijn ingeschreven.

Opschrift: geen.

De toeschrijving aan Saenredam kan niet vast bewezen worden, hoewel zijn gewoonte opmetingen te maken om zijn constructietekeningen precies te kunnen uitwerken, in zijn richting wijst. Deze schets, waarvan de onderkant is afgesneden, stemt echter zeer wel overeen met de zuidertranseptarm die op schilderij nr. 55 en tekeningen nr. 56 en nr. 57 is afgebeeld, zodat het vermoeden wel gewettigd is, dat deze opmetingen ten grondslag liggen aan de uitwerking dezer drie stukken. Op grond daarvan zou ook 1628 (datering van het paneel nr. 55 en van de schets nr. 56) als datum van deze opmetingen aan te houden zijn.

Herkomst: onbekend.

Tentoonstellingen: onbekend.

Literatuur: SWILLENS, *Saenredam*, nr. 91, afb. 54.

Afb. 69

Haarlem, Gemeentearchief

69* Opmeting van een gedeelte van de zuidelijke muur van het middenschip en van een fragment van de zuidelijke zijbeuk

Pen - 19,3 x 23 - niet gesigineerd, niet gedateerd (tussen 1634-36)

Links op het blad de zuidwestelijke kruisingspijler. Naar het westen toe volgen drie traveeën met hun zuilen, scheibogen, horizontale lijst, triforium, kleine vensters, schalken met aanzet der houten gewelven. Rechts boven is één venster meer, doch smaller dan de andere, geschetst. Tussen de scheibogen werden, met een paar lijntjes, de diensten en de gewelfaanzetten van de zijbeuk aangegeven. Met een vertikale streep tussen lijst en niveaulijn wordt dit fragment afgescheiden van het detail dat rechts beneden volgt. Dit is de doorgang naar de Vontkapel, duidelijk herkenbaar aan de versiering met rankwerk in de scheiboog en het ijzeren hek; links hiervan werd nog de dienst en de gewelfaanzet van de zijbeuk geschetst. Behalve de enkele ingeschreven maten, werden enige letters aangebracht, die naar het onderschrift verwijzen.

Opschrift: onder de niveaulijn: *B De suijder sijd' vande kerck* [va] *nde de midden aff tot het West eynde toe* - hieronder: *CC en vande middelste pijla* [er vande kerc] *k daer de toren opstaet* - achter deze twee regels een accolade en: *aende noort syde enen alleens* - hierachter een vertikale streep en: *A mande werck van yser, in de Suijdt sijde ofte wandelghangh naer het west eynde vand* [e] *ke* [rck]

De toeschrijving is vooral gebaseerd op het handschrift, dat ongetwijfeld dat van Saenredam is. Er is thans geen schilderij of tekening bekend, waarvoor deze opmeting rechtstreeks zou hebben gediend; derhalve is deze tekening niet precieser dan tussen de jaren 1634-36 te dateren. De bladranden zijn erg beschadigd, waardoor onderaan enkele letters van het opschrift ontbreken; rechts boven is het weggescheurde gedeelte der tekening later weer aangevuld.

Herkomst: onbekend.

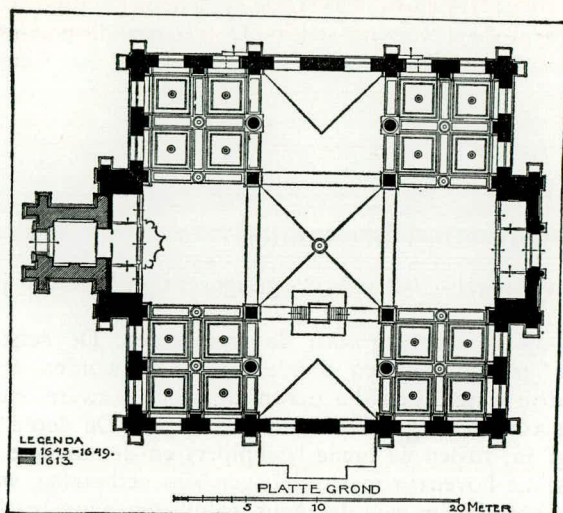
Tentoonstellingen: onbekend.

Literatuur: SWILLENS, *Saenredam*, nr. 93; P. T. A. SWILLENS, *Pieter Saenredam als Teekenaar*, in *Elsevier's Geïllustreerd Maandschrift*, XLV, dl. 90, 1935, p. 337, afb. 4.

Afb. 70

Haarlem, Gemeentearchief

HAARLEM, NIEUWE KERK

Bij de Middeleeuwse St. Annakapel werd, ten behoeve van de tijdsaanwijzing in het weverskwartier, in 1631 door Lieven de Key de huidige toren gebouwd (zie nr. 71). Deze kapel werd echter te klein, zodat het stadsbestuur in 1645 besloot deze te slopen en een kerk te bouwen bij de bestaande toren. Voor deze bouw hebben verschillende architecten, waaronder ook Salomon de Braij, plannen gemaakt die blijkbaar alle ter zijde werden gelegd voor een ontwerp van Jacob van Campen. Aansluitend bij de toren richtte deze, van 1646—1649, een kerk op die in plattegrond een ingeschreven grieks kruis toont. De armkwadraten hebben een houten tongewelf dat op een architraaf neerkomt; op de vier hoeken van het met een graatgewelf afgedekt middenkwadraat, worden de gewelven door een ionische pijler gedragen (zie nr. 72); de zuider en noorder armkwadraten bezitten bovendien langs weerszijden nog een ionische zuil, die ook ontworpen was in de beide overige armkwadraten, doch daar, goedkoopheidshalve, niet werd uitgevoerd (zie nr. 77), hoewel Saenredam ze in enige zijner werken toch gereconstrueerd heeft (zie nr. 74). Op de vier lagere hoekvakken ligt een vlak cassettenplafond, dat tegen de muren op ionische pilasters rust. Tussen de toren en de kerk, evenals aan de oostzijde, bevindt zich een licht uitspringende risalietbouw, die uitwendig boven het dak der kerkruimte uitkomt en met een hoofdstel is afgesloten (zie nr. 70). De versiering, zowel in- als uitwendig uiterst sober en stijlvol gehouden, is, evenals het plan zelf, in de geest van de italiaanse Hoogrenaissance opgevat. In dezelfde geest had Van Campen de ruimte rondom de kerk geconcipeerd als een recht-

hoekig plein met beplanting, en omgeven door een aangepast straten- en bebouwingsplan, dat aan de kerk het grootst mogelijk esthetische effect zou verlenen (zie nr. 84 en nr. 85). Deze stedenbouwkundige reorganisatie bleef echter in de uitvoering steken. De vrijstaande preekstoel, een nieuw model, is vermoedelijk een ontwerp van Jacob van Campen (zie nr. 81).

70* Exterieur langs het zuiden

Pen en aquarel - 30,2 x 31,8 - gesigneerd, gedateerd 8 juli 1650

Links op de tekening staat de grote toren. De eerste en de tweede geleding hebben blinde muren en worden afgetekend door drie waterlijsten die tussen en over de zware, met omgekeerde consoles afgedekte steunberen lopen. De derde geleding springt in; tussen de brede hoekpijlers en de smallere middenpijlers, die bovenaan met rondbogen zijn verbonden, werden in de bovenste helft van de muur galmgaten aangebracht. Deze verdieping wordt afgesloten met een uitspringende balustrade, op wier hoeken obeliskken staan die met een luchtboogje verbonden zijn aan de inspringende torennaald. Deze is achzijdig en uiterst rijk versierd in tegenstelling tot de vierkante, sobere onderbouw van de toren, waardoor een opvallende contrastwerking ontstaat. De onderste achzijdige bakstenen geleding van de naald, tussen welks hoekpilasters zich afwisselend vier wijzerplaten en vier rondbogen bevinden, wordt door een sterk uitspringende kroonlijst gescheiden van de daaropvolgende; deze, in hout met lood bekleed, bestaat uit acht boogvormige openingen tussen toskaanse pilasters, die onderaan door voluten met de uitspringende kroonlijst zijn verbonden. Een even ver uitspringende kroonlijst maakt een sterke horizontale afscheiding met de eigenlijke torenspits, die achtereenvolgens bestaat uit een zwellend achthoekig kussen, een balustrade, een tempietto, en daarboven een grote opengewerkte obelisk met kruis en windwijzer. Tegen deze toren, die door Lieven de Key in 1613 was gebouwd, trok Jacob van Campen tussen 1645 en 1649, ter vervanging van de bestaande kerk, het huidige gebouw op. Tussen toren en kerk staat in de vorm van een middenrisaliet, de westelijke uitbouw, een vlakke muur, met hoofdgestel afgesloten, die beide bouwdelen scheidt. Tegen deze muur sluit de zuidpartij der kerk aan; de verticale aflijning der steunberen geeft duidelijk de indeling der drie delen aan (zuidwestelijk hoekvak — zuidelijk armkwadraat — zuidoostelijk hoekvak), welke alle hetzelfde schema vertonen van vlakke muur met twee

vensters tussen ingezwenkte steunberen en bekroond worden met een hoofdgestel waarvan de kroonlijst vrij ver uitspringt. Van de bedaking is maar een klein deel te zien. Vóór het zuidelijk armkwadraat staat, als bijgebouwtje, de diakenkamer.

Opschrift: op de basis van de toren: 1650 den 8 julij. Pr. Saerдам ft. — in de linker benedenhoek: *de oude St. Anna thoren int Jaer 1613 gemaect* — op de plint van de kerk: *de Nieuwe St. Anna kerck Ao. 1649 volleijnt van dese kerck is Monsr. Jacob van Campen Architect geweest.*

Herkomst: onbekend.

Tentoonstellingen: Rotterdam 1937, nr. 41; Amsterdam 1938, nr. 41.

Literatuur: A. W. WEISSMAN, *Jacob van Campen*, in *Oud Holland XX*, 1902, p. 125; EISLER, p. 163, voetnoot 1, p. 168; OZINGA, p. 63, afb. 24 A; SWILLENS, *Saenredam*, p. 13, nr. 181, afb. 96; J. M. STERCK-PROOT, *De historische schoonheid van Haarlem, Heemschutserie*, 13, Amsterdam, 1942², p. 75, afb. 14; SWILLENS, *van Campen*, p. 155.

Afb. 72

Haarlem, Gemeentearchief

71* Extérieur van de toren langs het zuidwesten

Pen en aquarel - 32,7 x 20, 3 - gesigneerd, gedateerd 7 juli 1650

Van de toren is hier, buiten de onder nr. 70 beschreven oostmuur en de spits, evenwel in verkorting, ook de westmuur te zien. Deze heeft op de begane grond een met een hoofdgestel afgesloten portaal. Op de eerste verdieping neemt een grote rondboog op pilasters, gedekt met een afgesneden half rond fronton, praktisch het hele muurvlak in; in deze opening houden twee gekroonde leeuwen het stadswapen van Haarlem vast; zij staan op een geprofileerd voetstuk waarop 1613, datum van oprichting van deze toren, vermeld is. Beter dan op voorgaande tekening is hier de vorm van de hoge scheidingsuitbouw tussen toren en kerk vast te stellen. Rechts hiervan de westgevel van het zuidwestelijk hoekvak, eveneens met twee vensters en bovenaan het hoofdgestel met uitspringende kroonlijst, waarop het dak rust.

Opschrift: in de linker benedenhoek: 1650 den 7 Julij van mij Pieter Saenredam gedaen.

Herkomst: onbekend.

Tentoonstellingen: Rotterdam 1937, nr. 40, afb. XIII; Amsterdam 1938, nr. 40 afb. XIII.

Literatuur: EISLER, p. 151, 168; SWILLENS, *Saenredam*, nr. 180, afb. 95; BREMMER, nr. 15.

Afb. 73

Haarlem, Gemeentearchief

72* Interieur van het westen naar het oosten

Paneel - 65,5 x 93 - gesigineerd, gedateerd 23 mei 1652

De vier ionische pijlers met hun hoge bases, twee op het voorplan, twee achteraan, dragen op hun brede scheibogen het graatgewelf van het middenkwadraat, dat met geschilderde ribben en klok- en bandmotieven op de gewelfschilden is versierd. Achter dit centrale deel ligt het oostelijk armkwadraat, waarvan de scheiboog rust op de twee kruisingspijlers; het met het Haarlemse stadswapen en spreukband waarop VICIT VIM VIRTUS beschilderde tongewelf wordt verder langs weerszijden door een ionische zuil en pilaster gedragen. Ditzelfde armkwadraat loopt uit in de oostelijke risaliet (pendant van dit bouwdeel tegen de toren) met venster, waarin het rijkelijk versierde stadswapen is herhaald met op de banderol VICIT VIM VIRTUS; daaronder de grote oostdeur, geflankeerd door twee recht-afgesloten nissen waarboven een guirlande. Links en rechts worden de eveneens met wapenschilden versierde tongewelven van het noordelijk en zuidelijk armkwadraat op dezelfde wijze gedragen; hetzelfde steunsysteem is ook van toepassing in de twee met cassetten gedekte hoekvakken. Rechts op het schilderij bevindt zich de vrijstaande preekstoel met groot klankbord; in het noordelijk armkwadraat, recht tegenover en langs weerszijden van de preekstoel, een hoge kerkbank. De gebrandschilderde ramen bevatten elk enkele familiewapens (zie nr. 83). Twee grote kaarsenkronen hangen aan de gewelven. Een rijke stoffering van talrijke personages beweegt zich door de ruimte.

Opschrift: op de basis van de pijler rechts: *Pr. Saenredam fecit. Ao 1652, den 23 May.*

Op dit schilderij reconstrueerde Saenredam, wellicht met het oog op de symmetrie in het grondplan, de ionische zuilen in het oostelijk armkwadraat die daar in werkelijkheid niet uitgevoerd werden.

Herkomst: geschenk van Mr. A. J. Enschedé in 1879.

Tentoonstellingen: *Rotterdam* 1937, nr. 11; *Amsterdam* 1938, nr. 11; *Haarlem* 1946, nr. 119.

Literatuur: *Catalogus van de schilderijen op het Museum der Stad Haarlem*, s.l., 1886, p. 55, nr. 151; A. W. WEISSMAN, *Jacob van Cam-*

pen, in *Oud Holland*, XX, 1902, p. 125; JANTZEN, p. 84, nr. 413; EISLER, p. 168; *Catalogus Frans Halsmuseum*, 1924, nr. 258, p. 92; OZINGA, p. 64; *Catalogus der schilderijen en teekeningen in het Frans Halsmuseum der Gemeente Haarlem*, Haarlem 1929, nr. 258, p. 103; SWILLENS, *Saenredam*, p. 34, 36, 45, 54, 55, nr. 190, afb. 101; J. O. KRONIG, *Guide to the Frans Halsmuseum*, Haarlem, s.d., p. 93, afb. p. 86; PLIETZSCH, p. 122.

Afb. 76

Haarlem, Frans Halsmuseum

73* Interieur van het westen naar het oosten

Pen en aquarel - 50,5 x 67,6 - niet gesigneerd, gedateerd 31 juli 1651

Deze constructietekening, waarop de hulplijnen nog gedeeltelijk zichtbaar zijn, diende als voorstudie voor schilderij nr. 72. Zij geeft dus hetzelfde interieur weer, op een paar details na, als een dubbel aantal kaarsenkronen, en de stoffering die hier bestaat uit een vervaagde figuur op het voorplan links, vijf op de achtergrond en twee tussen preekstoel en rechter pijler.

Opschrift: op de schacht van de pijler rechts: *Anno 1651 den 31 Julij heb ick deese teyckeningh ten einde gebracht om op een paneel te schilderen, dat even soo groot, als dit begrijp is ende is een gesicht te sien inde nieuwe St. Anna kerck binnen Haerlem. Anno 1652. den 23 maij heb ick deese mettet schilderen volbracht.*

Het opschrift op de schacht van de pijler rechts is vanaf de woorden *Anno 1652* in andere inkt. Op de basisplint van de rechterpijler sporen van een uitgevaagd, thans onleesbaar opschrift. De tekening is links en boven afgesneden. De achterzijde is ingezwart, de inktlijnen zijn doorgetrokken. Op de achterzijde, links onder, een stempel van TEYLER.

Herkomst: onbekend.

Tentoonstellingen: onbekend.

Literatuur: EISLER, p. 168; OZINGA, p. 64, afb. 24 C; SWILLENS, *Saenredam*, p. 13-14, nr. 188, afb. 100.

Afb. 77

Haarlem, Gemeentearchief

74 Interieur van het zuidwesten naar het noordoosten

Paneel - 86 x 103 - gesigneerd, gedateerd 16 augustus 1653.

Dit interieur geeft praktisch hetzelfde gezicht als schilderij nr. 72, alleen is de standplaats van de kunstenaar iets zuidelijker geweest; daardoor is de zuidermuur beter, doch de preekstoel minder goed zichtbaar. Onder het stadswapen op het gewelf van het oostelijk armkwadraat staat de spreuk VICIT VIM VIRTUS.

Opschrift: op de basis van de pijler rechts: *Pr. Saenredam fecit Anno 1653 8/16*

Ook op dit schilderij heeft Saenredam de symmetrie der ionische zuilen bewaard. De preekstoel is hier omgeven door een hek tussen welks spijlen met guirlandes versierd vlechtwerk is aangebracht. De stoffage is vermoedelijk van I. van Nickele (GUDLAUGSSON, p. 66, note 15).

Herkomst: verzameling Esterhazy.

Tentoonstellingen: onbekend.

Literatuur: TH. VON FRIMMEL, *Kleine Galeriestudien*, I, Bamberg, 1892, p. 172, 178; A. W. WEISSMAN, *Jacob van Campen*, in *Oud Holland*, XX, 1902, p. 125; JANTZEN, p. 78, 85, nr. 414; H. JANTZEN, *Niederländische Malerei im 17. Jahrhundert*, Leipzig, 1912, p. 83; VERMEULEN, *Bulletin*, p. 193; OZINGA, p. 65, noot 2; SWILLENS, *Saenredam*, p. 55, 57, nr. 191, afb. 99; MARTIN, p. 272, 273, afb. 157; BERNT, nr. 716, GUDLAUGSSON, p. 66, noot 15; PLIETZSCH, p. 122.

Afb. 80

Budapest, Szépművészeti Múzeum

75* Interieur van het zuidwesten naar het noordoosten

Pen en aquarel - 30,6 x 39,7 - gesigneerd, niet precies gedateerd (juni 1650?)

Deze schets diende als voorbereiding van het schilderij nr. 74 en geeft dus praktisch hetzelfde beeld weer. Ze werd evenwel iets dichter in de buurt van de preekstoel gemaakt. De zuilen in het oostelijk armkwadraat zijn weggelaten evenals het hek rond de preekstoel, waardoor twee bankjes tegen de zuidkant zichtbaar worden.

Opschrift: op de basisplint van de pijler vooraan: *Pieter Saenredam gedaen - op de basis van de zuil rechts: A^o 165 .. de 21 J.. mette.. gedaen .. inde nie.. kerck bi.. Haerl..*

De tekening is langs de rechterzijde afgesneden; daardoor is een belangrijk gedeelte van het opschrift weggefallen, namelijk de juiste datering. Mogelijk kan de datum geweest zijn 21 juni 1650, aangezien Saenredam in deze tijd in de nieuwe kerk

tekende, zoals blijkt uit de datum 14 juni 1650 op tekening nr. 79.

Herkomst: onbekend.

Tentoonstellingen: onbekend.

Literatuur: onbekend.

Afb. 81

Amsterdam, verz. Six

76 Interieur van het zuidwesten naar het noordoosten

Pen en aquarel - 49,3 x 101,8 - gesigneerd,
gedateerd 26 augustus 1651

Deze constructietekening diende als voorbereiding voor het schilderij nr. 74, en geeft een identiek gezicht in de kerk. Alleen is de stoffering hier beperkt tot drie figuurtjes, terwijl aan het grote oostvenster een zongordijn hangt.

Opschrift: op de schacht van de pijler links: *Anno 1651, Den 26 dach vande maent Augustus, heb ick deese Teijckeningh aldus voleijndt, om even soo groot te schilderen op een paneel, ende is dit een gesicht in de Nieuwe hermaeckte Sint Anna kerck te sien binnen de stadt Haerlem in Hollandt. Item 1653. Den 16e Augustij heb ick Pr. Saenredam dese schilderij met schilderen gedaen ende voleijndicht op Saterdach.*

Het bovenste vierde van de tekening is afgesneden waardoor een gedeelte van het houten tongewelf ontbreekt (vergelijk met nr. 74). De tekening is door de oorlogsomstandigheden in mei 1945 verloren gegaan.

Herkomst: onbekend.

Tentoonstellingen: *Rotterdam* 1937, nr. 50; *Amsterdam* 1938, nr. 50.

Literatuur: BOCK-ROSENBERG, nr. 13864; OZINGA, p. 64, noot 2; SWIL-LENS, *Saenredam*, p. 13-14, nr. 189, afb. 98.

Afb. 82 voorheen Berlijn-Dahlem, Ehemals Staatliche Museen
Kupferstichkabinett

77 Interieur van het noordoosten naar het zuidwesten

Pen, bruine inkt, zwart, rood en wit krijt op blauw papier -
30 x 39,5 - gesigneerd, gedateerd 23 juni 1650.

Deze tekening geeft dezelfde delen en elementen van het interieur te zien als de vorige, hoewel het standpunt meer naar de noordzijde ligt. Tussen de kruisingspijler in het midden der tekening en de ionische zuil gaat de blik door het zuidelijk armkwadraat naar het noordwestelijk hoekvak waar duidelijk de opbouw met kruisingspijler, zuil en pilasters, evenals het cassettenplafond en de twee westvensters uitkomen; tegen de noordermuur een kerkeradbank. Op de linkerhelft van deze tekening de aanzet van het kruisingsgewelf, het westelijk armkwadraat met de doorgang naar de toren, evenals het zuidwestelijk hoekvak. Door het verschil in standpunt komt het dat in vergelijking met vorige tekeningen, drie van de vensters in de zuidmuur der kerk te bemerken zijn, en dat vóór de preekstoel, de lagere lessenaar geheel vrij staat.

Opschrift: beneden rechts: *Anno 1650 den 23 Junius, van mij Pr. Saenredam geteijckent inde Nieuwe kerck binnen Haerlem.*

Herkomst: verzameling van Eyndhoven; W. Pitcairn Knowles, 25 juni 1895, nr. 578.

Tentoonstellingen: onbekend.

Literatuur: HENKEL, p. 62-63; OZINGA, p. 64, noot 2; SWILLENS, *Saenredam*, p. 14, nr. 177, afb. 103.

Afb. 78

Amsterdam, Rijksprentenkabinet

78* Interieur van het oosten naar het westen

Pen, aquarel (grijs en geel met toetsen van helgeel en blauw) en rood krijt - 38 x 51 - gesigneerd, gedateerd 18 juni 1650

Het centrum wordt hier wederom ingenomen door het middenkwadraat, rustend op de vier ionische pijlers; ook de versieringen van het graatgewelf, met geschilderde ribben en klok- en bandmotieven, keert terug. Op de achtergrond het westelijk armkwadraat — langs weerszijden is de ionische zuil weggelaten — met de uitbouw van de risaliet. In het blinde venster is een uurwerk aangebracht; op de begane grond leidt een doorgang, die geflankeerd wordt door twee nissen waarboven een sobere guirlandeversiering, naar de toren. Rechts en links op de tekening respectievelijk het noordelijk en zuidelijk armkwadraat met de aansluitende hoekvakken, waarvan de cassettenzoldering eveneens rust op hoofdstel, pijlers, zuilen en pilasters. In de glasramen wordt de reeks wapenschilden (zie nr. 83) verder gezet. Links, in het zuidelijk armkwadraat, staat de preekstoel. De banken staan door het gehele gebouw in de richting van

de preekstoel opgesteld. Tegen de noordmuur, rechts een met guirlande versierde kerkeradsbank.

Opschrift: op de bank in de linker benedenhoek: *Den 18 Junij dese mette Pen geijndicht te teijckenen 1650 Inde Nieuwe Kerck in Haerlem. van Mij Pieter Saenredam.* — bij het oogpunt in de doorgang naar de toren: $3\frac{1}{2}$ v

Herkomst: onbekend.

Tentoonstellingen: *Rotterdam* 1937, nr. 50 a; *Amsterdam* 1938, nr. 50 a.

Literatuur: HENKEL, p. 62-63, OZINGA, p. 64, noot 2; PETERS, p. 115, afb. 254; SWILLENS, *Saenredam*, p. 14, nr. 179, afb. 102.

Afb. 79

Amsterdam, Rijksprentenkabinet

79* Interieur van het noorden naar het zuiden

Pen en penseel, aquarel en enig rood krijt - 37,4 x 50,5 -
gesigneerd, gedateerd 14 juni 1650

Vanuit het noordelijk armkwadraat, waarvan rechts de zuil en de kruisingspijler te bemerken zijn, loopt dit binnengezicht, door de kruising, op het zuidelijk armkwadraat; het houten tongewelf is, zoals elders in de kerk, met een reeks wapenschilden beschilderd; ook de grote ramen in de zuidwand vertonen identieke motieven. De preekstoel bestaat uit een hoge kuip, die aan de voorzijde een guirlande draagt. Aan weerszijden loopt een trap die met gesmede leuningen in de vorm van voluten is afgezet. Vier korintische zuiltjes dragen het klankbord waarvan de onderkant met cassetten is versierd. Voor de preekstoel staat een lager podium met lessenaar. Links ligt het zuidoostelijk hoekvak, met het reeds vermelde steunsysteem — langs de kant van het noordelijk armkwadraat zonder zuil — en cassettenplafond; in elke muur zijn twee grote vensters met wapenschilden. In het ten dele zichtbare oostelijk armkwadraat verschijnt nog de helft van het tongewelf met op de banderol VIM VIRTUS; in de ruimte langs deze kant staat een reeks banken. Rechts op de tekening een smalle strook van de westwand met de doorgang naar de toren.

Opschrift: op de bovenplint van de zuilenbasis rechts: *Den 14 Junij 1650 dit mette pen geteeckent in de Nieuwe St. Anna kerck in Haerlem.* — onder op dezelfde basis: *Aldus van mij Pieter Saenredam gemaect.*

De mogelijkheid bestaat dat deze preekstoel door Jacob van Campen werd ontworpen (OZINGA, p. 64-65).

Herkomst: verzameling Prof. Dr J. P. Six; veiling Six, Fr. Muller, Amsterdam, 16-18 oktober 1928, nr. 449.

Tentoonstellingen: onbekend.

Literatuur: onbekend.

Afb. 83

's-Graveland, verz. Jkvr. H. M. A. F. Six

80* Interieur met de preekstoel vanuit het zuiden

Pen en aquarel - 38,5 x 30,5 - gesigneerd, gedateerd 18 juni 1650

Zeer duidelijk is hier de achterkant van de preekstoel weergegeven. Op een hoge, strakke basis is de kuip opgericht; onderaan loopt een eenvoudig profiel; het paneel is versierd met een grote guirlande; op de bovenkant, afgezet door een rijk geprofileerde lijst, rusten de vier korintische zuilen die het cassettenplafond en de licht uitspringende kroonlijst dragen. De trapleuningen, die op een hoge plint rusten, zetten aan op vazen en eindigen in een doorgewerkte met bladwerk gevulde voluutvorm. Recht van de preekstoel staat de grote zuidoostelijke kruisingspijler; tussen deze en de bladrand is nog een kleine strook van de oostwand te bespeuren. Boven de preekstoel het gewelf van het middenkwadraat; achter de preekstoel het noordelijk armkwadraat. Rechts hiervan het lagere noordoostelijke hoekvak en het tongewelf van het oostelijk armkwadraat. Achter de zuidoostelijke kruisingspijler een kerkeradsbank; verder in de ruimte gewone zitbanken.

Opschrift: onderaan op de basis van de kruisingspijler: *Ao. 1650 den 18 Junij met de pen geteeckent, van mij Pr. Sardam; inde nieuwe kerck binnen Haerlem.* — op de basis van de preekstoel: *3½ voet* - hierboven aanduiding van het oogpunt.

Twee andere oogpunten respectievelijk op de schacht van de pilaster tegen de noordmuur en onder het venster ernaast.

Herkomst: verzameling A. J. van Eindhoven, 1885.

Tentoonstellingen: *Rotterdam* 1937, nr. 49; *Amsterdam* 1938, nr. 49.

Literatuur: SWILLENS, *Saenredam*, nr. 176, afb. 104.

Afb. 84

Rotterdam, museum Boymans-van Beuningen

81* Interieur van het zuidoosten naar het westen met
gezicht op de preekstoel

Paneel - 43,5 x 35 - gesigineerd, gedateerd 1655

Vanuit het zuidoostelijk hoekvak, waarvan rechts op de tekening de kruisingspijler en links de zuil staat, valt de blik door het zuidelijk armkwadraat in de eerste travee van het zuidwestelijk hoekvak, waarvan behalve de kruisingspijler, een stuk van de wand met glasraam en twee cassetten van de vlakke zoldering te zien zijn. Rechts staat de preekstoel, gezien langs de zijkant, waardoor duidelijk de voluutvorm van de trapeleuningen, de guirlande-versieringen van de kuip, de gecanneleerde korintische zuilen en de cassettenindeling van het klankbord uitkomen. Op de achtergrond rechts de westwand met uurwerk en doorgang naar de toren. Links tegen de zuidwand tussen de vensters staan de pilasters, die de architraven dragen. Twee figuren werden als stoffage in het zuidwestelijk hoekvak aangebracht.

Opschrift: op de basisplint van de kruisingspijler rechts: *Pieter Saenredam. Anno 1655.*

Herkomst: Amsterdam, kunsthandel; kunsthandel Duits, Londen; Han-nema, 's-Gravenhage.

Tentoonstellingen: *Rotterdam* 1937, nr. 12; *Amsterdam* 1938, nr. 12; Delft, *Kersttentoonstelling, Nederlandse Meesters uit Particulier Bezit*, museum Het Prinsenhof, 1952, nr. 65; Almelo, *Oude Kunst uit Twents Particulier Bezit*, Kunstkring de Waag, 1953, nr. 43, afb. 24; *Rotterdam* 1955, nr. 115.

Literatuur: SIX, p. 24; SWILLENS, *Saenredam*, nr. 203, afb. 97; *Beelden-de Kunst*, XXIV, 1938, nr. 73; afgebeeld in *Nederlandse Kunst-agenda*, 1956; PLIETZSCH, p. 122.

Afb. 85

Rijssen, verz. Mevr. G. van Heel

82* De preekstoel vanuit het zuidwesten

Pen en aquarel - 35,7 x 29,1 - niet gesigineerd, niet gedateerd
(tussen 1650-1655)

De achterzijde van de preekstoel, hier zichtbaar tussen een zuil en een pijler, correspondeert, qua aanzien als beschreven onder nr. 80. Op de achtergrond zijn te bemerken het oostelijk armkwadraat met gewelf en geopende ingang, waarvoor twee prattende mannen staan, en de oostmuur van het noordoostelijk hoekvak met twee vensters.

Opschrift: in de linker benedenhoek: *J. Bosboom*

Een datering tussen 1650-1655 is aanvaardbaar aangezien Saenredam in deze periode de nieuwe kerk, die pas 1649-1650 klaar kwam, heeft getekend en geschilderd. Uit de signatuur mag vermoedelijk afgeleid worden dat J. Bosboom, die verscheidene malen in Haarlem (o.a. in de Grote Kerk) werkte, deze tekening heeft gekleurd en van zijn naam voorzien heeft. De meeste omtreklijnen zijn doorgetrokken, de achterzijde ingezwart. Vermoedelijk is de tekening aan de vier zijden afgesneden.

Herkomst: onbekend.

Tentoonstellingen: onbekend.

Literatuur: SWILLENS, *Saenredam*, p. 58, nr. 185, afb. 105.

Afb. 86

Haarlem, Gemeentearchief

83* Blad met twintig wapenschilden, getekend naar de gebrandschilderde ramen in de Nieuwe Kerk.

Pen en aquarel - 38 x 24,2 - niet gesigneerd, niet gedateerd (tussen 1650-1655)

Op dit blad is een staande rechthoek getrokken waarin vijf rijen elk van vier wapenschilden zijn getekend. Deze zijn, per raam, bij elkaar gegroepeerd in horizontaal en vertikaal afgetekende vakjes. In de marges tussen de bladrand en de rechthoek, wordt per groep wapens hun plaats in de kerkramen opgegeven; onder de schilden worden telkens de naam en functie van de betreffende persoon aangeduid, met de datum 1647, jaar waarin deze ramen werden aangebracht.

Op de eerste rij staan in één vak twee wapens:

1. Johan Damius, oud-burgemeester.
Gedeeld, I in zilver twee schuingekruiste blauwe zwaarden met gouden gevesten, II in blauw twee zilveren dwarsbalken, met onderschrift: *Johan Damius, out Burger meester, 1647.*
2. Quirijn Damst, oud-burgemeester.
In blauw een rood getongde en -genagelde zilveren leeuw, met onderschrift: *Quirijn Damst, Out Burgermeester, 1647* (Dit wapen komt niet voor in J. B. RIETSTAP, *Armorial Général*, Gouda, 1884²).

Bij deze twee wapens behoort het opschrift in de linker marge

boven: *Deese. 2. eerste staen aen 't west eijnde, ende aen de noort zijde vande Thooren.*

De volgende twee wapens staan op de eerste rij doch vormen één geheel met de tweede rij:

3. Johan Colterman, oud-burgemeester.
Gevierendeeld, I en IV in zwart een linkerarm, geharnast van natuurlijke kleur met gouden biezen, uitgaande van de linkerzijde, in de vleeskleurige hand een sikkels van natuurlijke kleur; II en III gedeeld, a. in zilver een zwart molenrad, b. in zilver een zwarte leeuw, met opschrift: *Johan Colterman, out Burger meester, 1647.*
4. Johan van der Camer, oud-burgemeester.
In rood een keper, boven vergezeld van twee zespuntige sterren en beneden van een gezichtswassenaar, alles van goud, met onderschrift: *Johan van der Camer, out Burger-meester, 1647.*

Op de tweede rij komen voor:

5. Cornelis Backer, oud-burgemeester.
In rood een zilveren keper, in de rechter bovenhoek vergezeld van een omgewende zilveren wassenaar, boven links van een flikkerende gouden zon en beneden van een zilveren ankerkruisje, met onderschrift: *Cornelis Backer, out Burgermeester, 1647* (Bij RIETSTAP, *op.cit.*, is de zon niet flikkerend en het kruisje is breedarmig).
6. Johan de Wael, oud-burgemeester.
In blauw een hoofdeloze roodgenagelde zilveren leeuw, uit wiens hals vier stralen bloed omhoogspuiten, rechtsboven vergezeld van een rode roos, met onderschrift: *Johan de Wael, Out Burger meester, 1647* (In RIETSTAP, *Supplément*, in voce de *Wael Malefijt*, wordt de roos beschreven als van goud of rood).
7. Johan Loo, oud-burgemeester.
In blauw een roodgetongde en -genagelde zilveren leeuw, boven het schild een zwart molenrad, met onderschrift: *Johan Loo, Out Burgermeester, 1647.*
8. Willem Warmont, burgemeester.
In goud een blauwgetongde en -genagelde zilveren leeuw, over de hals een ingebogen zilveren barensteel van vierhangers met onderschrift: *Willem warmont, Burger-meester, 1647.*

Bij deze zes wapens in de linker marge het opschrift: *Deese. 6. stux staen alle, aen de Noort zijde vande kerck.*

De derde rij bestaat uit twee vakken van elk twee wapens. De linker twee zijn:

9. Ouwel Akersloot, burgemeester.

In rood een zwemmende vis, vergezeld van drie gouden eikels, de stelen omlaag, met onderschrift: *Ouwel Akersloot, Burgermeester, 1647.*

10. Johan Schatter, schout.

Gevierendeeld, I en IV in goud een blauwe leeuw, II en III in zilver een gouden linkerschuimbalk, beladen met drie rode kruisjes; hartschild: gedeeld, a. in zilver een zwart molenrad, b. in zilver een zwarte leeuw, met onderschrift: *Johan Schatter, SCHOVT, 1647* (Bij RIETSTAP, *op.cit.*, II, is het veld blauw en in het eerste en vierde kwartier het veld van zilver en de leeuw zwart en is in het tweede en derde kwartier de schuimbalk een rechterschuimbalk).

Bij deze twee het opschrift in de linker marge: *Deese.2. stux staen, aent oost-eijnde vande kerck, ende aen de noort zijde vande Middel kerck.*

In het rechter vak komen voor:

11. Pieter Olykan, burgemeester.

Gedeeld, I in zwart een zilveren struisvogel met een zilveren hoefijzer in de snavel, II doorsneden, a. in zilver een zwarte vogel met zilveren borst, b. in zilver een gouden kan met twee oren, met onderschrift: *Pieter Olijkan, Burger meester, 1647* (Bij RIETSTAP, *op.cit.*, heet de vogel in IIa een zwart eendje en is in IIb het veld blauw en de kan van zilver).

12. Cornelis Guldewaghen, burgemeester.

In rood, tussen twee hellende zespuntige sterren, drie korenaren, voortkomende uit een hoorn des overvloeds, alles van zilver, met onderschrift: *Cornelis Guldewaghen, Burger meester, 1647.*

Hierbij in de rechtermarge het opschrift: *Item deese.2. stux die staen aent oost-eijnde vande kerck, ende aen de zuijt zijde vande Middel kerck.*

Op de vierde rij komen voor:

13. Willem Buys, schepen.

Gevierendeeld, I en IV in zilver drie zespuntige gouden sterren, de bovenste twee hellend, vergezeld van drie zwarte vogels met zilveren borsten, geplaatst 1 en 2, de bovenste in het schildhoofd tussen de sterren, de beide andere te halver hoogte van het schild; II en III in rood drie zilveren lilies, met onderschrift: *Willem Buijs, Schepenen, 1647* (Bij RIETSTAP, *op.cit.*, staan in het eerste en vierde kwartier de vogels 2 en 1 en de sterren 1 en 2 en is het veld blauw, terwijl de vogels van zilver zijn).

14. Mr. Jacob Druijvesteijn, schepen.
In rood negen aanstotende en aaneengesloten zilveren ruiten, geplaatst 3, 3 en 3, met onderschrift: *Mr. Jacob Druijvesteijn, Scheepen, 1647.*
15. Cornelis van der Tin, schepen.
Gevierendeeld, I en IV in goud drie rode kepers, in de rechterbovenhoek vergezeld van een omgewende rode wasenaar; II en III in goud een rood Latijns kruis, in het tweede, derde en vierde kwartier vergezeld van een rode ring, met onderschrift: *Cornelis van der Tin, Scheepen, 1647.* (Bij RIETSTAP, *op.cit.*, is het kruis in het tweede en derde kwartier een ankerkruis).
16. Hendrik van den Hove, schepen.
In zilver een zwart huismerk, ter weerszijden vergezeld van een zwarte letter H, met onderschrift: *Hendrick van den hove, scheepen, 1647* (Dit wapen komt bij RIETSTAP, *op.cit.*, niet voor).

De volgende twee wapens, in het linker vak der vijfde rij, behoren bij de voorgaande:

17. Cornelis Coningh, schepen.
Doorsneden, I in zilver drie rechtop geplaatste gouden scepters naast elkander, elke overtopt met een gouden kroon met drie punten; II in blauw een omgewende rechtop zittende beer van natuurlijke kleur, met onderschrift: *Cornelis Coningh, Scheepen, 1647* (Bij RIETSTAP, *op.cit.*, in voce *Koning*, is de beer zwart, en met een ketting vastgemaakt aan een zilveren steen).
18. Mr. Matheus Steijn, schepen.
In goud een zwarte keper, vergezeld van drie zwarte eendjes, met onderschrift: *Mr. Matheus Steijn, Scheepen, 1647.*
Bij dit vak behoort het opschrift in de linker marge: *Deese.6. stux staen alle aen de Zuijt zijde vande kerck.*

Eveneens op de vijfde rij, in een afzonderlijk vakje rechts staan de volgende twee wapens:

19. Cornelis van Gelder, schepen.
In goud een golvende blauwe dwarsbalk, vergezeld van drie rode vogels; in het hoofdpunt een zwarte lelie, met onderschrift: *Cornelis van Gelder, Scheepen, 1647.*
20. Florens van der Hoeff, schepen.
In zilver een dwarsbalk, beladen met drie hellende gouden sterren en vergezeld van drie gaffelswijze geplaatste doodsbeenderen van natuurlijke kleur, twee boven en een onder de dwarsbalk, met onderschrift: *Florens van der hoeff, Scheepen, 1647* (Bij RIETSTAP, *op.cit.*, is de dwarsbalk blauw).

Hierbij het opschrift in de marge rechts: *Deese.2. laetsten staen, aent' westeynde vande kerck, ende aen de Zuydt zijde vanden thooren.*

Opschrift: boven de tekening over de breedte van het blad: *Deese wapens staen Alle in de Nieuwe St. Anna kerck binnen der stadt Haerlem, daerse Anno 1647. Inde Glaesen doen gestelt zijn.*

De toeschrijving aan Saenredam berust op het handschrift. Voor de datering is de tijd aan te nemen tussen 1650-1655 toen Saenredam in de betreffende kerk werkte. Deze tekening geeft de indruk dat de tekenaar het blauw van sommige glazen voor wit heeft aangezien.

Herkomst: onbekend.

Tentoonstellingen: onbekend.

Literatuur: OZINGA, p. 62, noot 6; SWILLENS, *Saenredam*, p. 14, nr. 175.

Afb. 87

Haarlem, Gemeentearchief

84* Situatieplan vóór het bouwen van de Nieuwe Kerk

Pen en aquarel - 20 x 31,3 - niet gesigneerd, niet gedateerd (tussen 1645-1650?)

Deze tekening geeft de ten zuiden bestaande toestand weer van de stratenaanleg en de bebouwing - voor beide zijn een reeks namen ingeschreven - vóór het bouwen van de Nieuwe Kerk, waarvan de ligging ten opzichte van deze toestand wordt aangeduid. Bovenaan het blad is ten dele het grondplan van het op te richten gebouw geschetst. Door de ligging hiervan wordt het duidelijk dat de ter beschikking gestelde ruimte, ingenomen door het vroegere gebouw en de toren van Lieven de Key, voor de opzet van Jacob van Campen te klein was, niet alleen voor de praktische oprichting van de kerk, die met de kamer van de diakenen tegen de woningen zou aansluiten en verder, aan de zuidwestelijke en zuidoostelijke hoeken slechts nauwe doorgangen zou laten, maar vooral ook voor het esthetische effect, dat van Campen beoogde (zie hiervoor OZINGA, p. 65-66). De stippellijn die vanaf de *Corte Houdtstraet* (rechts tegen de bladrand) dwars door de tekening over de *Kalck Hock* loopt, verbeeldt de nieuw te trekken rooilijn; de huizen, die boven deze lijn liggen, zouden dus, om de benodigde ruimte voor de kerk te verkrijgen, moeten worden gesloopt.

Opschrift: (straatnamen van linkerbladrand naar rechter): *Nieuwe raemstraet*; *De Onwe Doel straedt*; *tKalk Hock*; *de tHuys straedt*; *St Anne straedt*; *Nieuwe Kerck straedt*; *Corte Houdtstraedt* - namen van gebouwen: in de plattegrond der kerk: *De Nieuwe Kerck*; *Deiaken Camer* - tegen de zuidwesthoek der kerk: *tschool* - namen van de bewoners der te slopen huizen (ten zuidwesten van de kerk): 9 *Claertgen gerrits weede van Pr Maertens tot Rotterdam*; 3 *Pieter bruijnstien*; (ten zuidoosten van de kerk): 2 *Joost Jans van gemert*; 1 *David de watijn* - onder tegen de bladrand: *tkerck Hoff*

Deze tekening wordt door Swillens (*Saenredam*, nr. 173) aan Saenredam toegeschreven op grond van het handschrift; de toeschrijving is echter niet overtuigend omdat alleen de namen der vier bewoners in lopend schrift zijn aangebracht - mogelijk zelfs iets na het ontstaan van dit plan en door een andere hand - en dit niet geheel met het handschrift van Saenredam overeenkomt. De datum van ontstaan ligt zeer waarschijnlijk tussen 1645, jaar waarin tot de herbouw werd besloten en Jacob van Campen zijn plannen ontwierp, en 1650, datering van het plan nr. 84, waarin van Campen zijn ideale aanleg rondom de kerk op papier zette.

Herkomst: onbekend.

Tentoonstellingen: onbekend.

Literatuur: EISLER, p. 148, 157, 158, afb E; M. EISLER, *Die Geschichte eines holländischen Stadtbildes*, 's-Gravenhage, 1914, p. 186 met afb.; SWILLENS, *Saenredam*, p. 14, nr. 173, afb. 106.

Afb. 74

Haarlem, Gemeentearchief

85* Copie van Jacob van Campen's ontwerp van het stratenplan met ligging der Nieuwe Kerk

Pen en weinig rood - 40,7 x 33,3 - niet gesigneerd, gedateerd 22 maart 1651

Dit situatieplan geeft een volledig beeld van de omgeving der Nieuwe Kerk zoals Jacob van Campen deze aanleg concipieerde; uit het opschrift blijkt duidelijk dat deze tekening rechtstreeks naar het 24 mei 1650 gedateerde ontwerp van de bouwmeester werd gecopieerd. Ongeveer in het midden van het blad is de plattegrond der kerk in grote trekken vastgelegd. De stippellijnen rond de kerk geven het plein aan dat de architect zich had gedacht als ruimte voor zijn gebouw; op deze stippellijnen

is, in rood, de ontworpen beplanting aangeduid. De stippellijnen boven en onder het kerkplein verbeelden de noordelijke en zuidelijke rooilijn voor de woningen die het plein omsluiten. De volle lijnen beduiden de bestaande bebouwing en straten-aanleg. Hoezeer de kerk op deze wijze vrijkomt en beantwoordt aan de ligging van de architect, blijkt uit de vergelijking met voorgaande schets (nr. 84).

Opschrift: onderaan in het midden van het blad: *rijnlantse Maet 1650 5/24 — Voor van Campen dese Caert ghecopieert 1651 den 22 Maert.* — straatnamen (van links naar rechts): *Nieuwe raem straet — De oude doel straet — Nieuwe doel straet — de Wale tHuys straet — St. Anna steeg — Nieuwe Kerck straet — Corte hout straet*

Toeschrijving op grond van het handschrift; bovendien weten wij dat Saenredam meermaals Van Campen heeft geholpen met het maken van tekeningen voor bouwwerken. In de linkerbovenhoek en in de beide benedenhoeken aanduidingen van later datum.

Herkomst: onbekend.

Tentoonstellingen: onbekend.

Literatuur: EISLER, p. 117, 148, 160-165, afb. voor p. 155; M. EISLER, *Die Geschichte eines holländischen Stadtbildes*, 's-Gravenhage, 1914, p. 187, met afb.; OZINGA, p. 65-66, pl. 24 B; SWILLENS, *Saenredam*, p. 14, nr. 187, afb. 107; SWILLENS, *van Campen*, p. 143-144, 180.

Afb. 75

Haarlem, Gemeentearchief

HAARLEM, STADHUIS

Aan het eind van de 13de eeuw staat Graaf Floris V zijn erf te Haarlem af aan de Predikheren voor de bouw van een klooster. Ongeveer een eeuw later werd, vóór dit klooster, het gebouw opgetrokken dat met zijn gekanteelde muren en hoge dak nog steeds de duidelijk herkenbare kern van het stadhuis vormt. De traditie wil, dat dit gebouw als grafelijk paleis heeft gediend; het lijkt vooralsnog waarschijnlijker, dat het gebouw van de aanvang af tot Stadhuis bestemd is geweest. In de loop van de 15e eeuw worden aan de voorzijde en aan de noordkant enkele aanbouwsels toegevoegd; onder eerstgenoemde bevond zich de Vierschaar. Vermoedelijk tegen het eind der eeuw werd de slanke toren toegevoegd, die, na in 1772 te zijn gesloopt, in 1912 in de oude vorm werd herbouwd.

Na de Reformatie werd het Predikherenklooster in het complex betrokken, waarbij de kerk in 1580 werd gesloopt. De kloostergang („het Pand”) bleef bestaan, terwijl in de kloostergebouwen enkele gildekamers en een verblijf voor de stadhouder, het Prinsenhof, werden ondergebracht. Het Prinsenhof diende later (tot in deze eeuw) tot vergaderruimte van de Staten en bevat thans o.a. de Raadzaal.

In 1598 wijzigt Lieven de Key de trap van het stadhuis (de huidige trap stamt uit de achttiende eeuw en is in deze eeuw beknot) en de ingangen en een raam ter weerszijden.

In 1625 bouwt hij langs de Zijlstraat een nieuwe vleugel, waarin beneden de gevangenis en boven enige „heerlijke camerén”, o.a. de Vroedschapszaal, thans kamer van burgemeester en wethouders (zie nr. 86).

In 1630 wordt de architectuur van deze vleugel, door de Renaissance-bekleding van het gotische hoekgebouw naar de Markt toe doorgezet, terwijl, onder leiding van Salomon de Bray, de beide aanbouwen aan de voorzijde worden gewijzigd. Tevens krijgen de vensters van het hoofdgebouw een nieuwe vorm en wordt de hoofdingang van een nieuwe omlijsting, waarboven een roepstoel, voorzien.

Eigendom van de Gemeente Haarlem.

86* Extérieur langs de voorzijde

Paneel - 38,5 x 49,5 - niet gesigneerd, niet gedateerd (1630?)

Het stadhuis wordt weergegeven in zijn toestand vóór de veranderingen die Salomon de Bray in 1630 uitvoerde. Het gekanteelde gebouw is de oude kern der 14e eeuw; deze gevel is

in twee geledingen verdeeld. De begane grond, waarvoor in 1598 Lieven de Key de pui toevoegde, is slechts met enkele vensters doorbroken. De gevel der hoofdverdieping is verdeeld in vijf traveeën met ondiepe nissen, die bovenaan met een segmentboog worden afgesloten; in het midden dezer nissen zijn, over de helft der totale breedte van de nis en over heel de hoogte, zeer eenvoudige vensters gestoken; op elk der smalle muurvlakken zodoende ontstaan tussen de nisirand en de vensters, is een console ingemetseld. Deze toestand is alleen duidelijk in de travee op de noordoosthoek (links); in de tweede travee zit de ingang, een dubbele rondboogdeur, die langs weerszijden en boven met een beeld is versierd; de overige drie traveeën worden door de latere aanbouwen voor het grootste gedeelte verborgen. Als kornis dient een gekanteelde muur die op de noordoosthoek met een klein torentje wordt verlevendigd; langs de westkant verrijst de achtkantige, eind 15e-eeuwse toren die in zijn houten bekroning een spel van verjongde en rijk versierde geledingen vertoont. Op het vrij steile dak staan twee rijen alternerend geschikte dakkapellen, terwijl op de nok twee ooevaarsnesten werden geplaatst. Rechts voor de gevel twee bijgebouwen. Het eerste staat tussen de derde en de vierde travee van het hoofdgebouw: de begane grond vertoont een op zuilen rustende rondboog met een venster; de verdieping wordt op de hoeken afgesloten door twee hoge steunberen, met een torentje versierd; hiertegen komt het dak aan dat boven is afgeplat, welk recht stuk gevat zit tussen twee op consoles rustende steunberen; deze verdelen de gevel in drie vlakken: het middelste heeft een breed kruisvenster en daarboven een oculus onder een bredere driepasnis. Het tweede bijgebouw, de Vierschaar, springt veel meer uit met zijn fraaie met kleine driepassen versierde trapgevel; de begane grond bestaat uit drie traveeën met rondbogen waaronder grote vensters; de verdieping is weer in drie ondiepe rondboognissen verdeeld: in de middelste bevinden zich de deur die toegang verleent tot het op vijf steunen rustende „schavot”, een venster en een beeld; in de beide zijanten een venster, waarboven als decoratie weer een driepas; een zeer hoge schoorsteen staat midden op het dak. Rechts volgt een derde gotische aanbouw: de twee geledingen werden weer in drie traveeën verdeeld waarin de motieven (rondbogen op begane grond; ondiepe nissen, met vensters en driepassen op de verdieping) onder het spitse dak terugkeren. Uiterst rechts, in de Zijlstraat, staat de nieuwe vleugel die Lieven de Key in 1625 aanbouwde; hiervan zijn enkel het dak en de hoge schoorstenen te onderscheiden. Links op het schilderij is nog een later bijgebouw op te merken, met grote kruisramen in de verdieping, en kapellen met vensters en trapgevel op het dak. Vóór het stadhuis ligt een groot plein, waarop zich een schuttersoptocht afspeelt met ruiters en voet-

gangers, die door personaliteiten van op het schavot en door belangstellende burgers in ogenschouw worden genomen.

Opschrift: geen

Op grond van de schilderstechniek en van de overeenkomsten met de ets in S. AMPZING, *Beschrijvinge*, na p. 48, wordt de toeschrijving aan Saenredam algemeen aanvaard (zie o.a. Cat. Tent. *Collectie J. C. H. Heldring*, Centraal Museum, Utrecht, 1960, nr. 33 en GUDLAUGSSON, p. 67). Geheel vast staat deze toeschrijving echter niet. Volgens E. Plietzsch (schriftelijke mededeling), die evenals Gudlaugsson de stoffage aan Pieter Post meent te mogen toeschrijven, zijn de figuren zodanig in de architectuur geschilderd en ermede verbonden, dat het onderscheiden van twee verschillende handen toch moeilijk is. Andere auteurs evenwel menen dat de stoffage ten onrechte aan P. Post wordt toegeschreven, en stellen dat deze van de hand van Saenredam zelf is (Cat. Tent. *Brussel 1961*, p. 36, nr. 33). De datering van dit paneel berust op het opschrift *Afbeelding van 't Stadhuis te Haarlem Ao. 1630. P. Saenredam Pinx. Hk. Spilman fecit 1749*, op een tekening die Hendrik Spilman (1721-1784) naar dit schilderij maakte (in het Gemeentearchief te Haarlem). Het aanzien van het gebouw is in ieder geval dat van vóór 1630, toen Salomon de Braij de gevels van hoofd- en bijgebouwen moderniseerde in classicistische trant. Ook op de ets in S. AMPZING, *Beschrijvinge*, na p. 48, komt de oude toestand voor zodat geredelijk mag worden aangenomen dat de schetsen en eventuele andere voorstudies (o.a. nr. 87) dit tot het schilderij hebben geleid, tussen 1627 en 1630 zijn ontstaan. De datering door Spilman geeft echter geen voldoende waarborgen zodat dit werk ook later, dus na de verbouwing, met behulp van de voorbereidende schetsen kan zijn gemaakt. In de Michaelis Collection te Kaapstad bevindt zich een schilderij, met weergave van de verbouwing, dat aan Saenredam werd toegeschreven (SWILLENS, *Saenredam*, p. 127 nr. 209); de stijl echter wijkt volkomen van die van Saenredam af (zie nr. 223). Volkomen afwijkend is ook een 18e eeuwse schilderij met het gebouw in dezelfde gedaante dat onder de naam van Saenredam vermeld staat in M. EISLER, *Die Geschichte eines holländischen Stadtbildes*, 's-Gravenhage, 1914, p. 52.

Herkomst: Veiling Johannes Enschedé, Haarlem, 30 mei 1786, nr. 11; veiling van Leyden, Parijs, 10 september 1804, nr. 81; veiling C. S. Roos (anoniem), 24 april 1838, nr. 50; verzameling Mazière Brady, Bart. 1871; verzameling H. G. Bohn, Londen, 1885; verzameling H. L. Bisschoffsheim, Londen, 1903; verzameling P. Lugt, Brussel; Frans Halsmuseum, Haarlem, bruikleen P. Lugt, 1933-1945; Kunsthandel J. R. Bier, Haarlem; Kunsthandel Wildenstein, New York; sinds 1959 in verzameling J. C. H. Heldring.

Tentoonstellingen: Londen, *Catalogue of the Exhibition of a Selection of Works by early and modern Painters of the Dutch School*, Guidlhall, 1903, nr. 140 (als Berckheyde); Rotterdam 1937, nr. 4; Amsterdam 1938, nr. 4; Londen, Canada, *17th century Dutch Masters*, University of Western Ontario, 1954, met afb.; Oslo, *Fra Rembrandt til Vermeer*, Nasjonalgalleriet, Oslo, 1959², nr. 65, met afb.; Utrecht, *Collectie J. C. H. Heldring*, Centraal Museum, 1960, nr. 33, afb. 27.

Literatuur: SWILLENS, *Saenredam*, p. 9, 59, nr. 226, afb. 56; N. S. TRIVAS, *Pieter Saenredam*, in *Apollo*, XXVII, 1938, nr. 159, p. 155; GUDLAUGSSON, p. 68, afb. 11.

Afb. 88

Oosterbeek, verz. J. C. H. Heldring

87* Exterieur langs de voorzijde

Pen en aquarel - 17 x 26,5 - niet gesigneerd, niet gedateerd (tussen 1627 en 1630)

Deze tekening diende ongetwijfeld als voorbereiding van het schilderij nr. 86; zij geeft, op de stoffering na, hetzelfde beeld, met enkele gevels meer aan de noordzijde van de markt.

Opschrift: geen

Toeschrijving berust op grond van de tekentechniek. De datering ligt hoogstwaarschijnlijk tussen 1627 (voorbereiding voor de ets nr. 88) en 1630 (jaar waarin S. de Braij de gevel moderniseerde; zie ook de opmerkingen onder nr. 86).

Herkomst: verzameling C. J. Fodor, Amsterdam; 1860 overgebracht naar het Stedelijk Museum; aankoop veiling verzameling A. Mensing, 29 april 1937.

Tentoonstellingen: Rotterdam 1937, nr. 42; Amsterdam 1938, nr. 42; Keulen, *Rembrandt und seine Zeitgenossen, Handzeichnungen aus dem Museum Fodor*, Wallraf-Richartz Museum, 1955, nr. 77, met afb.; Vancouver, *International Festival, The changing Landscape of Holland*, The Fine Art Gallery, nr. 69; Tel Aviv, *Masterdrawings from the Fodor Collection*, 1959, nr. 79, met afb.; Jeruzalem, *Masterdrawings from the Fodor Collection*, 1960, nr. 79, met afb.

Literatuur: SWILLENS, *Saenredam*, p. 9, 39, nr. 13, afb. 55; SWILLENS, *van Campen*, p. 31.

Afb. 89

Amsterdam, Stedelijk Museum

88* Grote Markt met het stadhuis

Ets door Jan van de Velde - 16,1 x 23,6 - gesigneerd, niet gedateerd (1627 of 1628)

In de diepte wordt de markt afgesloten door het stadhuis, zoals beschreven onder nr. 86. De noordzijde der markt (rechts) en de zuidzijde worden gevormd door grote huizen en winkels met trapgevels; op de hoek uiterst links staat de Vleeshal die in 1602-1603 door Lieven de Key werd gebouwd. Een grote groep mensen heeft zich verzameld langs de zuidzijde der markt tegenover de vleeshal, een andere groep rechts naast het schavot tegen het stadhuis, terwijl een aantal ruiters en voetgangers over de markt en in de straten verspreid zijn.

Opschrift: in de linker benedenhoek van het beeldvlak: *P. Goos excudit* - in de rechter benedenhoek van het beeldvlak: *P. Saenredam Inuent. en J. v. Velde sculp.* - onder het beeldvlak een nederlands gedicht van drie strofen, elk van vier regels.

*Hier siet gy dat Paleys, dat Willem Graef en koning
Heeft tot zijn Hof gesticht, en Koninklijke woning:
Gelijk soo voor als na het Grafelijke Hof
Te Haerlem is geweest tot onser eer en lof,*

*Nu is het Raed-huys hier, daer van der Stede wegen,
Der Raeden besig sijn om goeden raed te plegen,
Daer 't recht gewesen word wanneer der twist ontstaet,
En daer die word gestraft die sich te buyten gaet.*

*Hoe kan een Land bestaen, al waer de goede seden
Al waer der wetten - tucht met voeten word getreden
Gelijkerwys de siel het lijf is 'slevens band:
So is gerechtighet het leven van een land.*

Deze plaat dient als illustratie in S. AMPZING, *Beschrijvinge*, na p. 48, hetgeen bij benadering de datering aangeeft. Het gemeentearchief te Haarlem bezit dezelfde voorstelling (VS XVII 29) met in de linker benedenhoek van het beeldvlak: *Ian Kraalinge Excudit*. Voor de verschillende staten en copieën, zie FRANKEN-VAN DER KELLEN, p. 166-167, nr. 5.

Herkomst: onbekend.

Tentoonstellingen: onbekend.

Literatuur: FRANKEN-VAN DER KELLEN, p. 166, nr. 5; S. A. WALLER ZEPER, *Het Auckamahuis, eertijds te Leeuwarden*, in *Oudheidkundig Jaarboek*, IV, 1924, p. 261, afb. 3; VERMEULEN, *Handboek II*, p. 246; SWILLENS, *Saenredam*, p. 54, nr. 20, afb. 57; J. M. STERCK-PROOT, *De historische schoonheid van Haarlem*, *Heemschutserie*, 13, Amsterdam, 1942², p. 11, afb. 1; SWILLENS, *van Campen*, p. 31; PETERS, p. 219, afb. 203.

Afb. 90

Haarlem, Gemeentearchief

89* Gefantaseerde voorgevel voor het stadhuis

Pen en aquarel - 12 x 16 - niet gesigneerd, niet gedateerd
(ca. 1630?)

Het stadhuis wordt hier opgevat als een brede, rechthoekige vleugel die op de hoeken met een vierkante, boven het dak uitstekende toren wordt afgesloten. De torens hebben op de begane grond, waarin een deur is gelaten, twee verdiepingen, met een hoog venster dat aan weerszijden door een beeld wordt geflankeerd, bovenaan een halve verdieping met laag venster en twee nissen bekroond met gekanteelde muur en spitse helm. Naast de torens verschijnt nog een smalle muur met beeld en kanteel even hoog als die van het hoofdgebouw. Dit is, door zijn nisindeling, in de vorm zoals deze in werkelijkheid bestond (zie nr. 86), in vier traveeën verdeeld. De twee uiterste hebben op de begane grond een deur, op de verdieping een hoog venster, waarnaast weer beelden zijn geplaatst. De twee middentraveeën met klein venster onder de nisboog, vertonen in een tweede ondiepe boog een deur, waarboven een beeldje is aangebracht; de toegang tot deze twee deuren gaat over een achttien treden tellende brede trap. Elke muur tussen de traveeën is nog met een beeld versierd op gelijke hoogte als de andere. Boven de gekanteelde muur het steile dak met twee rijen dakkapellen, en op de nok de twee ooievaarsnesten. Groepjes pratende mensen staan op het marktplein; enkele lopen op de trappen van het stadhuis.

Opschrift: geen

Uit de typische travee-indeling in nissen, de vensters en de sculpturale versiering blijkt duidelijk dat met dit gebouw het stadhuis van Haarlem bedoeld wordt; vroeger ging het door voor „Het derde Raadhuis te Leeuwarden, vroeger het oude Auckamahuis dat van 1618-1715 hiertoe gebruikt werd. Naar een tekening van P. Saenredam (1655)” (P. L. MULLER, *Onze gouden Eeuw*, II, Leiden, s.d., p. 220 en PETERS, p. 409, afb. 407), welke vergissing werd rechtgezet door S. A. WALLER ZEPER, *Het Auckamahuis eertijds te Leeuwarden*, in *Oudheidkundig Jaarboek*, IV, 1924, p. 258-262. Op de rug van het blad staat met potlood in 17e eeuwse handschrift de datum 1655 7/4, (7 april 1655); deze is echter niet in het handschrift van Saenredam (de vorm van de 6 verschilt totaal van de wijze waarop Saenredam dit cijfer maakt). Gudlaugsson (p. 68) meent dat de stoffering wellicht van P. Post zou kunnen zijn; de figuren zijn echter samen met het gebouw op het blad getekend. De tekenstijl is ook niet helemaal die van Saenredam te noemen (vergelijk met

nrs. 8 en 103). Zowel de toeschrijving als de datering zijn dus nog nader te bezien.

Herkomst: S. Feitama, 16 oktober 1758, Kb. I, nr. 53, Amsterdam; P. Calkoen Wzn., 10 september 1781, Kb. F. nr. 446, Amsterdam, verkocht aan Nijman; Abr. de Haas, 8 november 1824, Kbh.F. 10, Amsterdam, verkocht aan Hulswit; H. van Cranenburgh, 26 oktober 1858, Port. F. 142, verkocht aan Wilm; J. Camberlijn, 24 april 1865, nr. 388, Parijs; Donker en Wigtersma, Amsterdam, 11 maart 1919, Parijs; veiling Fr. Muller, Amsterdam, 2-5 december 1941.

Tentoonstellingen: onbekend.

Literatuur: S. A. WALLER ZEPER, *Het Auckamabuis, eertijds te Leeuwarden*, in *Oudheidkundig Jaarboek*, IV, 1924, p. 258-262 *passim*, afb. I; VERMEULEN, *Handboek I*, p. 479; SWILLENS, *Saenredam*, p. 64-65, nr. 14, afb. 58; GUDLAUGSSON, p. 68; P. L. MULLER, *Onze Gouden Eeuw*, II, Leiden, z.j., p. 220, met afb.; PETERS, p. 409, afb. 407; SWILLENS, *van Campen*, p. 30.

Afb. 91

Amsterdam, verz. Mevrouw P. de Boer

90* Gezicht op de Grote Markt

Pen en aquarel - 12,7x 19,4 - gesigineerd, gedateerd 1629

Hier wordt een gezicht gegeven op de noordoostkant der markt. Het huis uiterst links is de „Hoofdwacht”, gelegen op de hoek Markt-Smedestraat; het wordt door Saenredam nog weergegeven in zijn begin 17e eeuwse toestand, met hoge stenen trap, drie verdiepingen en zolder onder de trapgevel, waarin later grondige veranderingen werden gebracht (zie G. H. KURTZ, *De Geschiedenis van ons Vereenigingsgebouw "De Hoofdwacht"*, in *Haarlem, Jaarboek der Vereeniging Haarlem*, 1942, p. 33). De overige huizen, langs deze marktzijde gebouwd, werden nog niet volledig geïdentificeerd; vooral de burcht met gekanteelde toren (rechts) stelt grote moeilijkheden. Zij hebben alle een sierlijke, min of meer versierde trapgevel, verscheidene verdiepingen, meestal door horizontale lijsten afgetekend; terwijl de begane grond als winkel werd ingericht. Twee huizen blijken van hout te zijn, nl. het linkse, dat ten dele door de Hoofdwacht wordt verborgen, en rechts het voorlaatste huis vóór de woonburcht. Op de voorgrond rechts een gedeelte van de overdekte Vismarkt, die in de 17e eeuw groter was dan thans en langs de noordzijde van de Grote Kerk in een boog over de markt liep. Als stoffage spelende kinderen, een ruiter, enkele wandelende personen en een marktkraam met handelaren en kopers.

Opschrift: in de rechter benedenhoek: *P. Saenredam fecit. A^o 1629.*

Deze tekening bevindt zich in het *Album Amicorum* van P. Scriverius, hoogleraar te Leiden, f° 153.

Herkomst: gekocht bij Fr. Muller, Amsterdam.

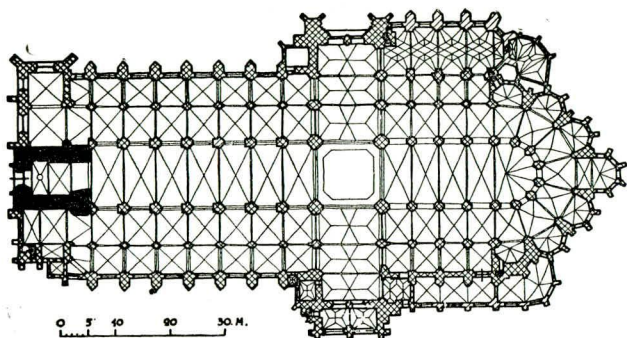
Tentoonstellingen: onbekend.

Literatuur: D. J. H. TER HORST, *Het Album Amicorum van Petrus Scriverius*, in *Het Boek*, 1938-39, p. 289; J. G. VAN GELDER, *De schoonheid van ons land, Prenten en tekeningen*, Amsterdam, 1958, p. 27, afb. 55.

Afb. 71

's-Gravenhage, Koninklijke Bibliotheek

'-HERTOGENBOSCH, ST. JANSKERK

Deze kerk, aanvankelijk parochiekerk, sedert 1366 kapittelkerk, werd opgetrokken op de plaats waar de oudere romaanse kerk had gestaan, waarvan de 13e-eeuwse romaansgotische westtoren werd bewaard langs de huidige westgevel. De bouw werd bij het koor en de straalkapellen in 1280 begonnen, en was in 1312 reeds grotendeels voltooid. Het plan was geïnspireerd op de kathedralen van Keulen en Amiens, waardoor de St. Jan tot de scheppingen van de klassieke gotiek behoort. Deze (eerste) kerk werd bij de grote stadsbrand van 1419 grotendeels vernield; in datzelfde jaar begon Willem van Kessel met de nieuwbouw bij het huidige koor, in grote lijnen het oude plan volgend, waarin echter door de opeenvolgende architecten belangrijke veranderingen en uitbreidingen werden aangebracht. Aldus ontstond een vijfbeukige kruisbasiliek (schip omstreeks 1470 tot begin 16e eeuw), waarin de romaanse westtoren is bewaard, met een sterk geaccentueerd transept (beide armen tweede helft 15e eeuw), een grote lantaarntoren op de kruising (begonnen ca. 1500 door Jan Heyns), een zevenzijdig afgesloten koor met dubbele omgang en zeven straalkapellen (waarvan de askapel één travee groter is), de verschillende aanbouwen tegen transept en koorpartij, (waarvan de ten noorden van het koor gelegen kapel der Illustere Vrouwen broederschap de belangrijkste is; zie voor silhouet nr. 93). Deze laatste werd opgetrokken tussen 1480—1496 door Alard Duhamel, die van 1478—1495 de werken leidde, en de kerk haar huidige gedaante gaf. Enerzijds geïnspireerd op de franse voorbeelden, vertoont de St. Jan typisch brabantse eigenaardigheden als kapiteelloze pijlers en de vorm en het tracé van het triforium, dat als zwikvulling verder loopt tot op de scheibogen (zie nr. 94). Hierin is zij verwant met de St. Rombouts te Mechelen, de St. Gomarus te Lier, de St. Pieter te Leuven en de O.L.V. te Breda; zij is echter het hoogtepunt, zowel naar plan en opstand als naar versiering van de groep kerken die tot de brabantse gotiek gerekend worden. De kruisingstoren werd in 1584 door blikseminslag vernield, en tussen

1519—97 hersteld. Sinds 1860 is de kerk voortdurend in restauratie: 1871—1874 werd de westtoren met machinaal gevormde klinkers om-metseld; de plastische versiering werd door te willekeurige veranderingen vervangen; de verweerde uitwendige steenlaag werd voor het grootste deel vernieuwd. Ook het interieur werd niet gespaard, en in neo-gotische vrijheid werden talrijke vernieuwingen aangebracht (o.a. heiligenbeelden tegen de pijlers). Hierbij heeft het rijke kerkmeubilair twee zijner belangrijkste stukken verloren: het hoogaltaar van Hans van Mildert (1616-1620) (zie nr. 94) en het koordoxaal van Coenraad van Norenburgh (1611) (zie nr. 96). Toch bezit de kerk nog mooie 15e eeuwse koorbanken (zie nr. 94) en andere stukken van grote kwaliteit.

Zij is thans de Rooms-Katholieke kathedraal van het bisdom 's-Hertogenbosch; de kerk is eigendom van de Rooms-Katholieke Parochie van St. Jan de Evangelist; de toren is eigendom van de Gemeente 's-Hertogenbosch.

91* Gezicht buiten de stad op de vesting

Pen - 5,2 x 26,8 - niet gesigineerd, gedateerd 23 juli 1632

In het met een paar lijntjes aangeduide landschap, is links duidelijk een gedeelte van een vestingonderdeel te herkennen, dat bestaat uit een toren en een platform waarop een stuk geschut; over de borstwering heen kijkt een soldaat. Rechts op de tekening een groep woningen met een gotische kerk, waarvan duidelijk de niet-voltooiden westtoren, schip en dwarsbeuk met dakruiter en polygonaal koor te onderscheiden zijn. Tussen beide liggen, zeer onduidelijk en klein in silhouet getekend, enkele iets meer opvallende huizenconstructies, die te identificeren zijn aan de hand van de opschriften.

Opschrift: in de linkerbovenhoek: *Een boeckjen der stadt 's hartogenbosch in brabant* - boven de huizengroep (van links naar rechts): *schans - Engelen - crevekeur - bommel - orten* - onder de derde huizengroep van rechts: *Den 23 Julij 1632*.

Deze tekening wordt aan Saenredam toegeschreven hoofdzakelijk op grond van het handschrift. De tekening is nogal onduidelijk. *Schans* en *Crevekeur* zijn twee forten uit de verdedigingsgordel; *Orten* is de plaats Orthen ten noord-oosten van 's-Hertogenbosch.

Herkomst: onbekend.

Tentoonstellingen: *Rotterdam* 1937, nr. 55; *Amsterdam* 1938, nr. 55; 's-Hertogenbosch, *Zo zagen zij Brabant*, 1961, Kab. 3.

Literatuur: SWILLENS, *Saenredam*, nr. 57, afb. 108.

Afb. 92 's-Hertogenbosch, Provinciaal Genootschap van
Kunsten en Wetenschappen in Noord-Brabant

92* Panorama van de stad vanuit het zuidwesten

Pen, gewassen en aquarel - 4,8 x 37 - gesigineerd en gedateerd
7 juli 1632

Op de voorgrond loopt een zijarm van de Dommel die samen met de uitspringende lunette een onderdeel van de stadsvesting vormt. Daarachter verrijst de compacte massa van de stad in een langgerekt silhouet dat door de St. Janskerk in het midden geheel gedomineerd wordt, en waaraan vele kerken, kloosters, torentjes en windmolens een grillig aspect verlenen.

Opschrift: in de linker benedenhoek: *Pr. Saenredam* — in het midden onder tegen de bladrand: *shartogenbos* — in de rechter benedenhoek: *1632 den 7 Julij*.

Het woord *shartogenbos* is vermoedelijk door een andere hand toegevoegd.

Herkomst: verzameling Jhr. van de Bogaerde van Terbrugge, Heeswijk; aangekocht op veiling Casino, 's-Hertogenbosch, 23 september, z.j. (1902-03) onder directie van Fr. Muller.

Tentoonstellingen: *Rotterdam* 1937, nr. 54; *Amsterdam* 1938, nr. 54; 's-Hertogenbosch, *Zo zagen zij Brabant*, 1961, Kab. 3.

Literatuur, SWILLENS, *Saenredam*, nr. 51, afb. 109.

Afb. 94 's-Hertogenbosch, Provinciaal Genootschap van
Kunsten en Wetenschappen in Noord-Brabant

93* Gezicht op de stad vanuit het noorden, in de buurt van de St. Janskerk

Pen, bruine inkt en aquarel - 13,7 x 39,9 - gesigineerd, gedateerd
19 juli 1632

De gehele voorgrond wordt ingenomen door een groot erf waarop links één boom groeit, vooraan drie boomstronken staan en verder enige stukken boomstam verspreid liggen. Links is dit erf afgesloten met een paar kleine houten schuurtjes en een hek met een grote overdekte poort, rechts door een bakstenen muur, achteraan door een laag, gebouw met talrijke vierkante

venstertjes, een lang stuk muur waarvoor een waterputtende figuur, twee poorten en een rijtje lage stenen gebouwtjes. Hierachter bevindt zich het klooster der Zusters van Orthen, een vrij heterogeen complex van gebouwen waarin de kerk, naar het bekende type van de Bedelorden gebouwd, met haar dakruiter het gemakkelijkst te herkennen is. Rechts op de achtergrond, achter enkele daken en bomen, verheft zich de St. Janskerk, die in haar constructie met luchtbogen en steunberen, en in haar versiering van dakbalustrade op het schip, noorder transeptarm en beide torens vrij nauwkeurig is gedetailleerd.

Opschrift: op het muurtje in het midden: *Het Orter-Klooster in S'hartogen-Bosch - in de rechter benedenhoek: Ao 1632 den 19 Julij. Pr. Saenredam fecit.*

Herkomst: verzameling J. de Vos; verzameling de Grez, Brussel; ca 1911 verworven.

Tentoonstellingen: Brussel, *De Jérôme Bosch à Rembrandt*, Palais des Beaux Arts, 1937, nr. 48, afb. XXXII; Parijs, *Le paysage hollandais au XVIIe siècle*, Orangerie des Tuileries, 1950, nr. 160; Utrecht 1953, nr. 132; Zürich 1953, nr. 193; Rotterdam, *Oude Tekeningen van Vlaamse en Hollandse meesters uit de verzameling de Grez*, museum Boymans, 1954, nr. 39, afb. 15.

Literatuur: *Inventaire des dessins donnés à l'Etat Belge par Mme la Douanière de Grez*, Brussel, 1913, nr. 3120; J. MOSMANS, *De St. Janskerk te 's-Hertogenbosch*, 's-Hertogenbosch, 1931, p. 467, 490, afb. 273 en afb. 281; L. VAN PUYVELDE, *Meisterzeichnungen aus den königlichen belgischen Museen der schönen Künste zu Brüssel*, Frankfurt, 1937, nr. 17; SWILLENS, *Saenredam*, nr. 56, afb. 110.

Afb. 93 Brussel, Koninklijke Musea voor Schone Kunsten

94 Interieur van het koor

Paneel - 128,8 x 87 - gesigineerd, gedateerd 1646

Bij de noordoostelijke kruisingspijler staande, heeft de schilder het prachtige koor dezer kathedraal met zijn rijk meubilair vastgelegd. Langs weerszijden schieten de kapiteelloze bundelpijlers naar omhoog; hun profiel gaat ongemerkt over in ribben, scheibogen, en muraalbogen. Alleen in de zevenzijdige absis zijn de gewelfschilden geheel te zien; de ribben hiervan lopen samen in de sluitsteen, precies op de bovenrand van het schilderij. Daaronder volgt de lichtgeleding van het koor, in de absis bestaande uit uiteraard smalle vensters met één stijl, in de koorzijde — alleen rechts te bemerken — uit vierdelige ramen, alle met laatgotisch maaswerk. Lager loopt, rondom heel het

gebouw, het typisch brabantse triforium: vertikaal wordt de vensterindeling verdergezet door slanke stijlen, waartussen bovenaan een versiering van twee rijen driepassen, onderaan een doorgewerkte balustrade van in een cirkel gevatte driepassen is aangebracht. Ook de muren boven de scheibogen tussen koor- en omgang zijn geheel met gebeeldhouwde traceringen bedekt. De profilering der scheibogen zelf loopt door in de kapiteelloze diensten der bundelpijlers; tussen deze wordt, langs de rechterkant, een doorkijk op de kooromgang en de straalkapellen gegeven, waarvan echter slechts enige vensters en constructieve elementen te zien zijn. De bevloering bestaat uit grote plavuizen waartussen gebeeldhouwde grafstenen zijn ingewerkt. Aan meubilair en versiering heeft de schilder een ruime aandacht besteed. Vooreerst wordt het oog getrokken naar het barokhoogaltaar, dat Hans van Mildert tussen 1616 en 1620 opbouwde. Op drie trappen staat de altaartafel met kaarsenbank; hierop vier kandelaars en twee bloemenmandjes. Over de gehele breedte is een hoge zwart marmeren basis opgericht, waarin in het midden tussen twee zuiltjes een nis is aangebracht, die een kruisbeeld bevat; langs weerszijden een voorstelling in reliëf. Op deze basis staan links en rechts twee wit marmeren korintische zuilen die het grote altaarstuk van Abraham Bloemaert, de Aanbidding der Herders, omlijsten. Deze zuilen dragen een hoofdgestel met afgesneden segmentfronton; op deze segmenten is langs weerszijden een zittende figuur geplaatst, waarvan alleen de gerechtigheid (rechts) is te identificeren. Tussen de beide frontonsegmenten staat een zwart marmeren kapelletje: twee wit marmeren korintische zuiltjes dragen, op een hoofdgestel, een geprofileerde segmentboog; in de nis staat een wit marmeren beeld van St. Jan de Evangelist; een cartouche, met voorstelling van de H. Geest en met twee guirlandes aan het hoofdgestel verbonden, versiert het vlak tussen de nis en de boog. Deze wordt in het midden, op een klein voetstuk bekroond door een wit marmeren Mariabeeld, terwijl langs weerszijden een in hetzelfde materiaal vervaardigd engeltje knielt. Achter dit altaar hangen tegen het triforium in de polygonale koorafsluiting, twee wapenborden, links dat van Philips II, waarvan het opschrift, op de datum 1598 in het midden na, onleesbaar is, rechts dat van Albert van Oostenrijk met als opschrift bovenaan ALBERTO AVSTRIA CO, de datum 1621 in het midden, en onderaan PATRI PATRIAE SILVA - DVCI DICAT CONSECRAT; beide borden vertonen verscheidene geschilderde wapens en zijn met wimpels en schilden opgesmukt. Tegen verschillende pijlers zijn Heiligenbeelden op console en onder baldakijn aangebracht evenals twee kleine rouwborden. Links en rechts in het koor de laatgotische koorbanken (eerste helft 15e eeuw); Renaissancehekken met koperen spijlen sluiten de koorruimte van de

omgang af. Achter de linkerkoorbank staat het grafmonument van bisschop Masius (zie nr. 97), met recht er tegenover de sedilia.

De lichtwerking op dit schilderij brengt een intieme rustige sfeer teweeg; de vensters en de gewelven van de absis, en de noordwand van het koor worden zacht belicht, terwijl de overige partijen, op de heldere vensters der kapellen in de diepte na, in een stemmig halfdonker blijven.

Opschrift: op de wang van het linker koorgestoelte: A^o 1646
Pieter Saenredam dit geschildert de Sint Jans kerck in SHertogenbosch

Het meubilair, dat tijdens de beeldenstorm (1566) en in de jaren 1629-1649 sterk had geleden, werd voor een gedeelte in de 19e eeuw door neogotische stukken vervangen, o.a. de heiligenbeelden tegen de pijlers en het hoogaltaar (zie hiervoor C. F. X. SMITS, *De kathedraal van 's-Hertogenbosch*, Brussel-Amsterdam, 1907, p. 227-231 passim).

Het schilderij van Abraham Bloemaert, (1564-1651) dat in 1612 werd vervaardigd en in 1629 uit het altaar werd verwijderd om elders te worden opgehangen, bevindt zich thans in het Louvre (SWILLENS, in *Historia*, p. 335; L. DEMONTS, *Catalogue des Peintures*, III, *Ecole flamande, hollandaise, allemande, et anglaise*, Parijs, 1922, p. 99, nr. 2327, afkomstig uit de collectie Milliott, 1793, afmetingen 360 x 200). Volgens J. MOSMANS, *De St. Janskerk te 's-Hertogenbosch*, 's-Hertogenbosch, 1931, p. 443-444, stelde het altaarstuk van Bloemaert „De H. Drie-vuldigheid met Maria Middelaars” voor, gedateerd 1620; het doek werd in 1629 naar België gevoerd en kwam in 1845 terug in de St. Jan, waar het in de doopkapel werd opgehangen. De beide grote wapenborden werden in 1795 verbrand (C. F. X. SMITS, *De Grafzerken, wapen- en rouwborden der St. Janskerk van 's-Hertogenbosch*, s.l., 1912, p. 339). De graftombe van bisschop Masius evenals de koorbanken en de koorhekken zijn nog aanwezig.

Op het ogenblik dat Saenredam de schets (nr. 95, gedateerd 1632) maakte, was het altaarstuk dus niet meer aanwezig; op de tekening onttrekt een gesloten gordijn het mogelijk aanwezige schilderij aan het oog. Wellicht maakte Saenredam gebruik van een schets van Abraham Bloemaert om het ontbrekende schilderij in te vullen; mogelijk zag hij het schilderij elders. De twee scheibogen rechts geven de indruk rond te zijn i.p.v. spits.

Herkomst: parochiekerk van Ixtasson bij Bayonne; kunsthandel D. A. Hoogendijk, Amsterdam, 1937; Jhr. J. A. G. Sandberg, Wassenaar; kunsthandel D. A. Hoogendijk, Amsterdam, 1938; verworven 1954.

Tentoonstellingen: Rotterdam 1937, nr. 13 afb. VIII; Amsterdam 1938, nr. 13, afb. VIII; New York, *Dutch Paintings, The Golden Age*, Metropolitan Museum of Art, 1954, nr. 74, afb. 74.

Literatuur SWILLENS, *Historia*, p. 335, afb. p. 334; E. MICHEL, *Catalogue raisonné des peintures flamandes du XVe et du XVIe siècle*, Parijs, 1953, p. 12; A. HEPPNER, *Saenredams' „nieuw realisme” in de XVIIe eeuw*, in *Maandblad voor Beeldende Kunsten*, XVI, 1939, p. 118, afb. 3; *Paintings and sculpture from the Kress Collection*, National Gallery of Art, s.l., 1956, p. 160, nr. 62, afb. p. 161; PLIETZSCH, p. 122.

Afb. 96 Washington, D. C., Samuel H. Kress Foundation
National Gallery of Art

95 Interieur van het koor

Pen, bruine inkt, aquarel, en zwart krijt - 40,8 x 32 - gesigneerd, gedateerd 1 juli 1632

Deze tekening, voorbereidende schets voor nr. 94, geeft praktisch hetzelfde gezicht weer. De dieptewerking is hier minder groot; in de plaats van het altaarstuk hangt een gesloten gordijn, terwijl de altaartafel van haar versiering is ontdaan. Het koorgestoelte links springt meer naar voren; de rechter koorbank, evenals de gewelfschilden ontbreken, wellicht doordat de tekening boven en rechts werd afgesneden.

Opschrift: op de koorbank links onder: *de St. Jans, ofte grote, kerck, in s'Hartogenbosch, in brabant, van mij Pr. Saenredam 1632 den 1 Julij aldus naer tleeven geteeckent.*

Herkomst: verzameling Robinson; verzameling Malcolm; aankoop 1895.

Tentoonstellingen: onbekend.

Literatuur: HIND, p. 45, afb. XXVI (1); SWILLENS, *Saenredam*, nr. 49, afb. 113.

Afb. 97 Londen, The British Museum, Printroom

96 Gezicht op het doxaal

Pen, bruine inkt, aquarel en zwart krijt - 25,3 x 39,4 - gesigneerd, gedateerd 3 juli 1632

Vóór de zeer schetsmatig aangeduide kooromgangen en koor,

staat het monumentale in wit en zwart marmer door Coenraad van Norenborch tussen 1611 en 1613 opgebouwde doxaal, dat op de plaats van zijn bouwvallige voorganger werd opgericht. Het is opgebouwd uit drie traveeën, zogenaamde ritmische traveeën, die gedragen worden door gekoppelde zuilen, waartussen vier beelden prijken. De balustrade bestaat uit een opeenvolging van nissen met heraldische figuren, de voorstelling der drie goddelijke deugden op consoles, en panelen die bovenaan opengewerkt, onderaan in reliëf gebeiteld zijn. Ter bekroning dienen vier paar kandelaars. Rechts boven op het doxaal staat een klein orgel met geopende vleugels. De deur van de doorgang in het midden van de doxaalruimte is half geopend waardoor in de diepte een gedeelte van het hoogaltaar zichtbaar wordt. Links en rechts daarvan een nis met altaarblok ervoor.

Opschrift: op de basis van de linkerzuil: *1632 den 3 Julij Pr. Saenredam* — op de trede van het doxaal: *Dit is Het kostelijke ockzael van de St. Jans kerck in S'hartogenbos.*

Dit doxaal werd in 1866 afgebroken en aan het Victoria and Albert Museum te London verkocht waar het zich thans nog bevindt. Het opschrift op de trede van het doxaal is waarschijnlijk van een latere hand.

Herkomst: aankoop veiling verzameling Jacob de Vos, 22 mei 1883.

Tentoonstellingen: onbekend.

Literatuur: HIND, p. 45, nr. 2, afb. XXVI (2); HENKEL, p. 62; SWIL-LENS, *Saenredam*, nr. 50, afb. 112; STEPPE, p. 282, note 64; VENTE, afb. 42.

Afb. 99

Londen, The British Museum, Printroom

97* Graftombe van bisschop Masius

Pen en aquarel - 20,7 x 21,3 - niet gesigneerd, gedateerd
30 juni 1632

Het praalgraf is frontaal gezien. Op een rechthoekige onversierde steen rust de graftombe die de vorm heeft van een vrij eenvoudige sarcofaag. Het grafschrift, omlijst door twee geprofileerde horizontale banden en rechts door een vertikaal staande lijst in de vorm van een schilddak (die aan de andere kant ontbreekt), geeft de volgende tekst te lezen: *GISBERTVS MASIVS Hic iacet: quem bommelia mundo protulit, ducis Silua insula excepit, mors virtutibus Canisq{ue} autem* [dit woord geschrapt]

auctum intercept. quid hic triumphas germana somni? ille tibi reddidit quod debuit; et quod non debuit in patriam transtulit. obiit ii. iulii. Ao. M. D.C. XIV. Hierboven komt de bredere tombe met geprofileerde dekplaat; in het midden een doodshoofd, waaronder het devies van de bisschop OMNIA MORS AEQVAT. Links boven het graf is de bisschop geknield op een kussen, naar rechts gewend, gekleed in een zwaar gedrapeerde koorkap, die met borduurwerk op schild en banden is versierd. Zijn scherp getekend hoofd is kaal op de kruin, het gelaat omlijst door een korte spitse ringbaard. Tussen de samengevoegde handen houdt hij de kromstaf. Vóór hem staat, op een kussen, zijn met edelstenen bezette mijter, bij de knielbank die langs de voorzijde een profiel van twee tegen elkaar oplopende voluten vertoont; de zijkant draagt onder een guirlande het bisschoppelijke wapen; op de bank ligt een boek.

Opschrift: in de linker benedenhoek: 1632 6/30 - rechts naast de basis van het graf: *aen de ander zijde was oock soo een punt als dit is; is bij mijn versuym te maecken.*

Op grond van de tekenwijze en handschrift is aan de toeschrijving praktisch niet te twijfelen. Het grafmonument van deze vierde bisschop van 's-Hertogenbosch is wellicht uitgevoerd door Hans van Mildert in of kort na 1614, overlijdensjaar van de bisschop. Het is een goed voorbeeld van een vroeg 17e eeuwse praalgraf. Van de meubilairstukken is het een der weinige, dat, hoewel het meermaals van plaats veranderde (op schilderij nr. 94 en tekening nr. 95 staat het tegen de noordwand van het koor) en beschadigd werd, in de kerk behouden bleef (C. F. X. SMITS, *De kathedraal van 's-Hertogenbosch*, Brussel-Amsterdam, 1907, p. 227-231 passim; IDEM, *De grafzerken, wapen- en rouwborden der St. Janskerk van 's-Hertogenbosch*, s.l., 1912, p. 324) en zich thans in de zuidelijke kooromgang bevindt. Het beeld is thans andersom op het voetstuk geplaatst zodat de bisschop links en de bidstoel rechts staan; staf, mijter, baard en wapen op de bidstoel ontbreken, terwijl een kruisbeeld op de bidstoel werd geplaatst.

Herkomst: aangekocht op veiling Fr. Muller, Amsterdam, 11-14 december 1906.

Tentoonstellingen: Rotterdam 1937, nr. 52; Amsterdam 1938, nr. 52; 's-Hertogenbosch, *Zo zagen zij Brabant*, 1961, Kab. 3.

Literatuur: SWILLENS, *Saenredam*, nr. 48, afb. 115.

Afb. 98 's-Hertogenbosch, Provinciaal Genootschap van Kunsten en Wetenschappen in Noord-Brabant

98* Plattegrond en opmeting.

Pen en weinig aquarel (rood en geel) - 34,2 x 51,1 - niet gesig-neerd, gedateerd 29 juni 1632.

Deze tekening geeft een schematisch beeld van de plattegrond der kerk, waarop alle belangrijke bouwonderdelen zijn aangetekend: het vijfbeukige schip met de ingebouwde westtoren, het transept met zijn zware kruisingspijlers, het koor met kooromgang en kapellen, evenals de plaats van het doxaal (zie nr. 96) en van de Lieve Vrouwekapel. Details, zoals de samenstelling der bundelpijlers, de ligging der vensters e.d. zijn evenwel weggelaten. Verscheidene maten zijn ingeschreven, enkele onderdelen worden met naam verklaard.

Opschrift: boven onder de bladrand: een met twee vertikale streepjes eindigende lange horizontale lijn en daaronder: *Dit Is de grootte vande voet. waer meede deese kerck is gemeeten. Den 29 Junij 1632.* - in de kapel ten noorden van de toren: *kapel vande zilveren. St Jan.* - in de toren: *onder de Tooren* - ten zuiden van de toren: *twont* - in de kruising: *Nota. Dit bij versuymte wijt geteijckent moet zijn alst getal wtwijst* - in de zuider transeptarm: *Nota. Dit als Boven meede naer de cijfer getal.* - in de askapel: *lieu Vrous Capel* - links onder de tekening: *Grondt teijckeningh vande St. Jans, (ofte grootte) kerck. staende inde stadt van S'Hartogen bosch. in brabant.* - onder de plattegrond over heel de breedte van het blad een schaalverdeling.

De toeschrijving op grond van het handschrift is niet te betwijfelen. De lijn bovenaan de vermelding *Dit is de grootte vande voet* is precies 24,6 cm lang, welke maat ook op de plattegrond van de St. Pieterskerk voorkomt (zie nr. 102). De hulplijnen zijn nog zichtbaar.

Herkomst: Jhr. M. A. Snoeck; Jhr. Mr. M. W. Snoeck, Zwolle.

Tentoonstellingen: onbekend.

Literatuur: SWILLENS, *Saenredam*, nr. 47, afb. 114; P. T. A. SWILLENS, *Pieter Saenredam als Teekenaar*, in *Elsevier's Geïllustreerd Maandschrift*, XLV, dl. 90, 1935, p. 377, passim, afb. 5.

Afb. 95 's-Gravenhage, verz. Jhr. Mr. M. A. Beelaerts van Blokland

's-HERTOGENBOSCH, ST. PIETERSKERK

De voormalige St. Pieterskerk op het Ortheneinde werd gebouwd als herinnering aan een bezoek aan Rome door enige Bossche ingezetenen bij gelegenheid van het Heilig Jaar 1450. In 1569 tot parochiekerk verheven werd het kerkgebouw in 1629 aan de Katholieke eredienst onttrokken. Het werd in 1646 gesloopt. Kort tevoren waren de preekstoel en het beschilderde houten gewelf, waarop episoden uit het leven van de apostelen Petrus en Paulus, overgebracht naar de St. Annakapel, toenmaals in gebruik bij de Waalse gemeente. Deze kapel werd in 1819 eveneens afgebroken. De preekstoel bleef behouden en vond in 1847 een plaats in het nieuwe kerkgebouw van de Waalse gemeente in de Verwersstraat, sinds 1958 in gebruik bij de evangelisch-lutherse gemeente.

99* Interieur vanuit de middenbeuk naar het oosten

Paneel - 40,5 x 55,5 - gesigneerd, gedateerd 1632

Vanuit de tweede travee van het middenschip, dat slechts zeer eenvoudige kapiteel- en basisloze pijlers en diensten heeft en waarvan boven links nog een deel van een blind venster is te zien, wordt de blik gericht op de weinig uitspringende noordertranseptarm, en op het koor. In de noordgevel van het transept zijn twee muurnissen en een groot venster; in de oostgevel naar het doxaal, boven de profilering van een blind venster, is een gedeelte van het beschilderde gewelf te bemerken, terwijl daaronder zich nog een houten altaarbaldakijn bevindt. Het driehoekig afgesloten koor heeft vijf vensters; in drie ervan zijn tussen het laatgotische maaswerk de figuren op de gebrandschilderde ramen aangegeven. De rest van de koorruimte is aan het oog onttrokken door het laat-15e eeuwse doxaal dat op een kleine verhoging van één trede staat en uit vijf traveeën is samengesteld. De middelste boog hiervan is rond, onversierd en breder dan de vier andere, die accoladebogen met hoge kruisbloemen vertonen. De zuilen, in dit geval uit marmer, hebben eigenaardige kussenvormige kapitelen. Op de rechte, staande vlakken tussen de bogen zijn consoles en baldakijntjes aangebracht, bedoeld als plaats voor heiligenbeelden, terwijl de zwikken met bladornament zijn gevuld. De balustrade bestaat uit vier panelen, elk met driepasnissen; in het midden springt een erkervormige preekstoel uit, die van onderen eindigt in een met een rozet versierd druipgewelf. Van figuratieve decoratie is in dit doxaal niets aanwezig. In de uiterst linkse en rechtse

travee staat een altaarblok waarboven een met een fijne colonnet omgeven muurnis. In de drie overige traveeën wordt de doorgang naar het koor afgesloten door een vroeg-Renaissance koorhek, met koperen spijlen, waarvan de linkervleugel van de bredere middendeur geopend is. Links boven op het doxaal staat een klein orgel met geopende luiken en torenvormige bekroning. Het houten tongewelf op koor en middenbeuk is ingedeeld in vakken, die geschilderde taferelen uit het leven van de H.H. Petrus en Paulus vertonen. De bevloering bestaat uit grote tegels, waartussen een paar grafstenen verspreid liggen.

Opschrift: op het druipgewelf onder de preekstoel: *P. Saerdam 1632.*

In vergelijking met de tekening van 13 juli 1632 (zie nr. 100) zijn op dit schilderij de grote trekbalken boven het middenschip, de preekstoel, de banken, en de trekstangen van de doksaalbogen weggelaten; bovendien is de scheiboog tussen de eerste travee van midden- en noorderzijbeuk op dit schilderij rond. Dit doxaal is enkel uit dit schilderij en uit een tekening (zie nr. 100) bekend.

Herkomst: particuliere verzameling, Pau; kunsthandel Duits, Londen, 1958; aankoop 1959.

Tentoonstellingen: onbekend.

Literatuur: onbekend.

Afb. 100

Londen, Particuliere verzameling

100 Interieur vanuit de middenbeuk naar het oosten

Pen, bruine inkt en aquarel (grijs, licht- en roodbruin) -
27,5 x 37,5 - gesigneerd, gedateerd 13 juli 1632.

Deze tekening geeft ongeveer hetzelfde gezicht weer als het schilderij nr. 99, behalve dat zij de preekstoel, de banken, de trekbalken boven het middenschip en de trekstangen van het doxaal vertoont.

Opschrift: op de bank rechts: *Pieter Saenredam fecit* — in de rechter benedenhoek: *Ao. 1632. den 13 Julij. de sinte pieters kerck, binnen S'Hartogenbosch in brabant.*

Het standpunt van waaruit dit gezicht gemaakt werd, verschilt lichtelijk van het schilderij waardoor de spits van de scheiboog

tussen de eerste travée van midden- en noorderzijbeuk behouden blijft, daarboven ook het blinde venster in zijn geheel is te zien, doch een klein gedeelte van het beschilderde tongewelf wegvalt.

Deze tekening is in fac-similé aanwezig; het origineel is geëxposeerd op de tentoonstelling *Holländische Zeichnungen aus der Rembrandtzeit* te Hamburg.

Herkomst: veiling verzameling Jacob de Vos Jbzn., 22 mei 1883, nr. 476.

Tentoonstellingen: *Rotterdam* 1937, nr. 51; *Amsterdam* 1938, nr. 51.

Literatuur: SWILLENS, *Saenredam*, nr. 54, afb. 116; STEPPE, p. 113, afb. 136; VENTE, p. 185, afb. 41; PETERS, p. 55, afb. nr. 204.

Afb. 101

Amsterdam, Rijksprentenkabinet

101* Copie van glasraam met voorstelling van bisschop
Gisbert Masius

Pen, gewassen en aquarel - 39,4 x 24,8 - niet gesigneerd,
gedateerd 9 juli 1632.

Een afgeschuind, onversierd gotisch venster wordt door twee vensterstijlen in drie partijen verdeeld, waarvan de bovenafsluitingsvorm der twee buitenste rond is. Drie brugankers doen, door hun horizontale indeling, negen gelijke vierkanten ontstaan. Vóór een wijds en diep landschap met bergen en boten zit de bisschop, frontaal gezien en gekleed in albe en schoudermanteltje, met samengevouwen handen geknield op een tapijt, waarop links van hem, ook zijn kromstaf en mijter liggen; onder het tapijt staat op een smalle band: POSITVS. IN. MEDIO . QVO . ME . VERTAM . NESICIO. In een wolken- en stralenkrans, afgezet met gevleugelde engelenkopjes, verschijnen hem rechts Christus aan het Kruis met op een banderol HINC PASTOR A VVLNERE en links de Moeder Gods met boven haar een banderol HINC LACTOR AB VBERE. Boven in het midden van het venster prijkt in een cartouche het wapen van de bisschop met zijn devies OMNIA MORS AEQVAT, ter weerszijden omgeven door een aanvliegend engeltje. Onder het raam loopt over heel de breedte de inscriptie: REVERENDI SIMVS DOMINVS GHISBERTVS MASIVS EPISCOPVS BVSC ODVCEN ANNO 1597.

Opschrift: in de linkerbovenhoek: 1632. Den 9 Julij. — in de rechterbovenhoek: *In St. pieters kerck binnen S'Hart...bosch.*

Toeschrijving op grond van tekenstijl en handschrift; bovendien was Saenredam in die tijd te 's-Hertogenbosch werkzaam. In de rechterbovenhoek zijn de letters *ogen* (van *S'Hartogenbosch*) afgesneden. Het is niet bekend waar in de kerk dit

glasraam heeft gestaan. De bladrand is aan de onderkant beschadigd.

Herkomst: onbekend.

Tentoonstellingen: 's-Hertogenbosch, *Zo zagen zij Brabant*, 1961, Kab. 3.

Literatuur: SWILLENS, *Saenredam*, nr. 52, afb. 117.

Afb. 102 's-Hertogenbosch, Provinciaal Genootschap van
Kunsten en Wetenschappen in Noord-Brabant

102* Plattegrond en opmeting

Pen en aquarel (rood en geel) - 18,5 x 32,8 - niet gesigineerd,
gedateerd 13 juli 1632

De plattegrond wijst meteen op het zeer eenvoudige karakter dezer kerk, waarvan de zuidmuur langer is dan de noordmuur. De westgevel staat schuin op de lengte-as der kerk. De zijbeuken zijn aanmerkelijk smaller dan de middenbeuk. Een transept in de eigenlijke zin van het woord is niet aanwezig. Tegen de pijlers van het middenschip is langs de koorzijde de opstelling van het doxaal (zie nr. 99) aangeduid. De zijbeuken eindigen bij het begin van het koor op een rechte muur. Het koor zelf is vrij breed in verhouding tot zijn diepte en heeft een driezijdige afsluiting. Detaillering van onderdelen is niet uitgevoerd. Verscheidene maten zijn ingeschreven.

Opschrift: naast het koor: *De gront vande Ste. Pieters kerck. binnen S'Hartogen bosch in brabant. van mijn gedaen den 13. en Julij 1632.* - naast de westgevel: *Dit is de Orterstraat -over de gehele lengte van het blad een schaalverdeling - hieronder een met twee vertikale streepjes eindigende lange horizontale lijn en daaronder: Dit is de grootte vande voet daer deese meede gemeeten is.*

De toeschrijving berust op het handschrift. De lengte van de lijn, die de voetmaataangeeft, is 24,6 cm (zie ook nr. 98). De hulplijnen zijn nog waar te nemen. Dit blad is op een groter vel papier geplakt waarop in inkt in de marge is bijgevoegd: *thans 1835 de Diaconie-School* in 19e eeuw's handschrift.

Herkomst: Jhr. M. A. Snoeck; Jhr. Mr. M. W. Snoeck, Zwolle.

Tentoonstellingen: onbekend.

Literatuur: SWILLENS, *Saenredam*, nr. 55, afb. 118.

Afb. 103 's-Gravenhage, verz. Jhr. Mr. M. A. Beelaerts
van Blokland

's-HERTOGENBOSCH, STADHUIS

Afgaande op de ouderdom van de Mariaklok in de huidige stadhuistoren dateert het middengedeelte van het stadhuis, dat Saenredam in tekening bracht, uit de jaren 1370. In 1463 zou het stadhuis ernstig door brand zijn geteisterd.

Van 1529 tot 1532 werden ingrijpende verbouwingen uitgevoerd. De gevels van het stadsteerhuis (links), in 1515 door de stedelijke regering voor dat doel ingericht, en van het gildehuis „St. Nicolaas” van het kramersambacht (rechts), dat eerst in 1599 eigendom van de stad zou worden, werden toen aan de bestaande middenpartij aangepast. Uit die periode dateren de pui, die in 1632 wegens bouwvalligheid gestut moest worden, en de crypte. Bouwmeester Jan Darkennis sneed voor de voorgevel de beelden van Karel V, hertogin Johanna van Brabant (1355-1406), haar gemaal Wenzel van Luxemburg en van keizer Maximiliaan, die een grote vriend van 's-Hertogenbosch is geweest.

In 1607 werd de gevel versierd met koperen windvanen en enige eenvoudige schelpmotieven in renaissance-stijl.

In 1670 volgde een totale verbouwing, die het stadhuis in- en uitwendig een geheel ander aanzien heeft gegeven. Slechts de kelders met de fraaie centrale crypte bleven in oude gedaante bewaard.

103* Exterieur langs de voorzijde

Pen en aquarel - 46 x 31 - gesigneerd, gedateerd 10 juli 1632

De voorgevel van het eigenlijke „Raethuijs” is de smalle hoge muur met de trapgevel, waarvóór in 1529-1530 het prachtige laatgotische bordes werd opgericht. Dit laatste werd geplaatst voor de onderverdieping van het hoofdgebouw, en bestond uit een arcade van drie bogen, elk één travee diep, gedekt met kruisribbengewelven waarvan de aanzetten nog zichtbaar zijn; in de buitenste traveeën geeft een dubbele poort toegang tot de benedenruimte. De bovenzijde van het bordes wordt omsloten door een balustrade met maaswerk waarin wapenschilden zijn gevat; deze plaats werd waarschijnlijk zowel voor afkondigingen als voor terechtstellingen gebruikt. Hierachter ligt de hoofdverdieping, waarvan het bovenste gedeelte van de ingang en van de ramen met glas-in-lood vensters zichtbaar blijven. Boven de hoofdingang wordt de met rosetten versierde waterlijst onderbroken door het beeldhouwde stadswapen, dat door twee leeuwen gehouden wordt. De volgende verdieping heeft drie kruisvensters en is versierd met de beelden van Karel V, Johanna

van Brabant, Wenzel van Luxemburg en keizer Maximiliaan, op bladconsoles. Iets hoger, in de as van de kruisvensters, zitten drie kleine rondvensters waarvan het middelste groter is en een uurwerk bevat; hierboven is het speelwerk „de perdekens” aangebracht; tussen rondvenster en uitstekende versiering is de datum 1607 nog leesbaar. Tenslotte is in de overigens vlakke en onversierde muur nog een klein rondvenster dat met de zolder overeenstemt; daarboven werd de datum 1533, jaar waarin het gebouw door Jan Derkennis werd voltooid, in een steen gebeiteld. De trapgevel is versierd met in 1607 aangebrachte schelpen, zuiltjes die als voetstuk dienen voor putti, en leeuwtes die schilden en, op de top, een windvaan vasthouden. Hierachter verschijnt de spits van de dakruiter; drie grote schoorstenen evenals de leeuwtes en putti, worden rechtgehouden met trekstangen. De gevels van het stadsteerhuis (links) en van het gildehuis St. Nicolaas (rechts) vertonen beiden een bijna identiek aanzien. Toegang tot de kelder van het stadsteerhuis verleent een links gelegen trap; de overlufelde begane grond, die twee vensters heeft en in het midden een geopende deur waarvóór twee mannen staan, dient als onderbouw voor de verdiepingen; op deze hoogte wordt de gevel door de steunberen in drie traveeën verdeeld; in het onderste gedeelte hiervan zijn drie met een rondboog bekroonde zeer hoge vensters aanwezig; verder zijn de vlakken blind en enkel met een rondboog verlevendigd. Over de hele breedte wordt het huis boven afgesloten door een muurtje, dat met drie erkers en twee schelpen is opgesmukt waarop motieven van het Raadhuis, als windvaan en zuiltjes, zijn herhaald. Van het St. Nicolaashuis is de begane grond voor het grootste deel door het bordes aan het oog onttrokken. Hier is de gevel in vier smalle traveeën verdeeld, zoals reeds gelijkvloers, doch vooral in de etages op te merken valt. De vensters zijn horizontaal duidelijk van elkaar gescheiden; verder stemt de versiering van deze gevel met zijn pendant overeen. Rechts tegen dit huis volgen de gevels van twee aanmerkelijk lagere winkelhuizen.

Opschrift: boven links: *RAET-HVYS binnen der stadt S'Hertogenbosch* - rechts boven: *ANNO 1632 7. maent. 10 dach.* - onder in de middelste travee van het bordes: *Pr. Saenredam fecit.*

Dit stadhuis werd, met behoud van bepaalde delen, waaronder de kelders, in 1670-1679 door het huidige gebouw vervangen, echter met dien verstande dat er eer mag worden gesproken „van een vooral in decoratief-architectonisch opzicht ingrijpende omvorming van een oud complex dan van een vrijen nieuwbouw” (M. D. OZINGA, *Het Stadhuis te 's-Hertogenbosch en zijn meester*, in *Oudheidkundig Jaarboek*, VII, 1938, p. 21). Voor de

overeenstemming inzake afmetingen en indeling van het oude en nieuwe gebouw, zie M. D. OZINGA, *op.cit.*, p. 19-20.

Herkomst: C. Ploos van Amstel, 1880; Jhr. J. Groll van Franckenstein, 1833; C. Rolas du Rosey, 1864; K. E. von Liphart, 1898.

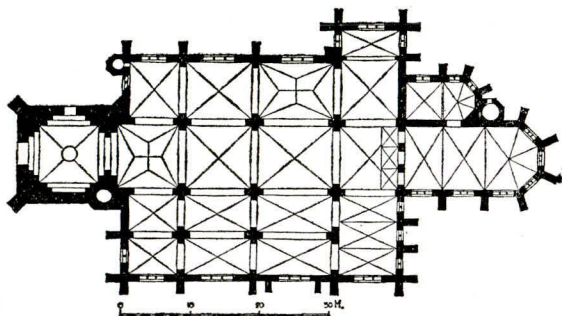
Tentoonstellingen: Amsterdam, *Hollandsche Teekenkunst der Gouden Eeuw*, Rijksprentenkabinet, 1935, nr. 50; Rotterdam 1937, nr. 53, afb. XX; Amsterdam 1938, nr. 53, afb. XX; Brussel 1961, nr. 34.

Literatuur: C. F. X. SMITS, *Het Stadhuis te 's-Hertogenbosch*, in *Bulletin van den Nederlandschen Oudheidkundigen Bond*, 2e ser., I, 1908, p. 213 en 226; J. PH. VAN DER KELLEN DZN., *Afbeeldingen van de belangrijke prenten en teekeningen in het Rijksprentenkabinet*, Amsterdam, 1908, IV, nr. XXIV; J. MOSMANS, *Het voormalige Stadhuis te 's-Hertogenbosch*, in *Het Huis Oud en Nieuw*, VII, 1909, p. 52, 53-61 passim.; A. MULDER, *Het Stadhuis te 's-Hertogenbosch*, in *Bulletin van den Nederlandschen Oudheidkundigen Bond*, 2e ser., II, 1909, p. 28; VERMEULEN, *Handboek II*, p. 51, 53, afb. 375; HENKEL p. 62; SWILLENS, *Saenredam*, nr. 53, afb. III; M. D. OZINGA, *Het stadhuis te 's-Hertogenbosch en zijn bouwmeester*, in *Oudheidkundig Jaarboek*, VII, 1938, afb. I en noot 1; PETERS, p. 228, afb. nr. 313; VERMEULEN, *Handboek III*, p. 239.

Afb. 104

Amsterdam, Rijksprentenkabinet

RHENEN, ST. CUNERAKERK

Dit gebouw is een laatgotische in baksteen overwelfde hallekerk met een transept en een imposante westtoren. Door de aanwezigheid van relikken van de H. Cunera, was Rhenen een belangrijke bedevaartplaats geworden en hieraan zal het wel te danken zijn, dat de kerktoeren een der monumentaalste van ons land is (zie nr. 104).

Koor en transept zijn het oudst; zij stammen vermoedelijk uit de eerste helft of uit het midden van de 15e eeuw. Het schip, dat in zijn oudere, basilikale gedaante beter bij de kruisvormige aanleg gepast zal hebben dan thans, werd in de tweede helft van de 15e eeuw tot zijn huidige omvang vergroot (1451: aflat ten voordele van de „opbouw, versiering, vergroting en verbetering” der kerk). Hierbij werden telkens twee van de vroegere traveeën samengevoegd tot één grote. Er ontstond zo een wijde hallekerk zonder een duidelijk betoonde asrichting; een andere eigenaardigheid is de dubbele zuiderzijbeuk, die iets breder is dan de noordelijke (zie nr. 106 en nr. 107).

De prachtige toren, gebouwd van 1492 tot 1531, is verwant met de Utrechtse Domtoren (1321—1382) en de O.L. Vrouwetoren te Amersfoort (tweede helft 15e eeuw). De oorspronkelijke bekroning is na een brand in 1897 vervangen door een andere in afwijkende vorm. Ook de kerk is toen gerestaureerd. Een nieuwe restauratie van de toren werd begonnen in 1934. Nadat in dat zelfde jaar de kappen van de kerk waren afgebrand werd het gehele gebouw onder handen genomen. Zware oorlogsschade uit 1945 is nu grotendeels hersteld. Wegens al deze gebeurtenissen zijn de tekeningen van Pieter Saenredam ook als document van onschatbare waarden geworden. De vorm van de oorspronkelijke torenbekroning en van de traceringen kunnen wij dank zij deze tekeningen goed beoordelen. Inwendig is nog steeds het zeer belangrijke, door Saenredam weergegeven Renaissance doksaal aanwezig. Dit fraaie, om-

streeks 1550 vervaardigde werk, dat de stijl vertoont van Colijn de Nole, is bij de beeldenstorm verminkt; reeds in Saenredams tijd waren de figurale taferelen op de lage panelen van de borstwering weggehakt (zie nr. 106).

De toren is eigendom van de Gemeente Rhenen, de kerk van de Nederlands Hervormde Gemeente.

RHENEN, KONINGSHUIS

Dit „Paleis van de Winterkoning” werd in de jaren 1630-1631 in opdracht van de Staten van Utrecht gebouwd voor de uit zijn landen verdreven koning van Bohemen (1619-1620), Frederik V van de Pfalz, een neef van de stadhouders Maurits en Frederik Hendrik.

Het paleis kwam op de plaats te staan van het Sint Agnietenklooster, even ten noordwesten van de Sint Cunerakerk. Het was ontworpen door de architect Bartholomeus van Bassen, die ook betrokken is geweest bij de bouw van de stadhouderlijke paleizen Honselaersdijk bij Naaldwijk en Ter Nieuwburg bij Rijswijk. Het gebouw bestond uit een hoofdvleugel, waarop twee achterwaarts gerichte zijvleugels aansloten, en een hogere uitbouw met trappenhuis midden tegen de achterzijde van de hoofdvleugel. De lange op het noorden gelegen voorgevel was geleed met pilasterstellingen terwijl gebogen, driehoekige en gebroken frontons de vensters bekroonden (zie nr. 104 en nr. 105). In tegenstelling tot het beginnende classicisme der gevelgeleding, dat doet denken aan Jacob van Campen (Coymanshuis te Amsterdam), waren de uiteinden van deze façade voorzien van levendig versierde geveltoppen in de geest van de hollandse Renaissance. Na de dood van de winterkoning in 1632 geraakte het paleis steeds meer buiten gebruik. In de 18e eeuw kwam het door vererving aan de keurvorst van Hannover, die het reeds danig vervallen gebouw liet opmeten en restaureren door zijn „Oberlandbaumeister” von Bonn, (deze opmetingen bevinden zich thans in het Staatsarchief te Hannover) doch desondanks ging het verval verder tot het huis in 1812 werd gesloopt. Hier en daar vindt men in Rhenen nog fragmenten toegepast, die van het paleis afkomstig zijn. Met twee fragmenten van een gebeeldhouwd fries in het Centraal Museum te Utrecht zijn dit de enige overblijfselen van het gebouw.

104* Exterieur van de St. Cunerakerk en van het Koningshuis vanuit het zuidwesten

Pen en aquarel - 35,3 x 46,4 - gesigneerd, gedateerd 27 en 28 juni 1644

In het midden van de tekening verrijst de zware westertoren, ontworpen naar model van de Utrechtse Domtoren. Het zware

en gesloten karakter van de onderste geleding wordt slechts gebroken door de overkraging van het portaal en doorsneden door een paar blindtraceringen. De eerste verdieping, even groot als de begane grond, heeft tussen de steunberen op de hoeken een groot venster, geflankeerd door een blinde lancet; bovenaan wordt ze afgedekt door een balustrade met pinakeltjes, hetgeen de overgang vormt naar de tweede verdieping, die inspringt en hoger is dan de twee andere geledingen; zij is ook rijker versierd aan de hoeken, heeft een smal blind venster langs weerszijden van de grote galmgaten en wordt tenslotte met een balustrade bekroond. In tegenstelling tot deze verdiepingen, alle volgens vierkant plan, is de lantaarn achthoekig, geheel door-gewerkt en rijk gedecoreerd; boven haar balustrade komt een klokvormige helm, waarop een kleine lantaarn met kruis. Rechts van de toren ligt de kerkruimte: de drie travéeën van de zuider-zijbeuk met hun topgevels, balustrade en vensters, het licht uitspringende transept met dakruiter, en het kooreind zijn duidelijk te onderscheiden. Links van de toren bevindt zich het „Koningshuis”, met groot middenrisaliet en twee zijvleugels met trapgevels. Op het licht golvend voorplan meerdere bomenrijen, enkele wandelaars en een met twee paarden bespannen hooi-wagen.

Opschrift: rechts op de muur: *Pieter Saenredam dese gemaect den 27 ende 28 Junij int Jaer 1644.*

Herkomst: C. M. Kneppelhout van Sterkenburg, Driebergen.

Tentoonstellingen: *Rotterdam* 1937, nr. 57, afb. XVII; *Amsterdam* 1938, nr. 57, afb. XVII; *Utrecht* 1953, nr. 144.

Literatuur: HOFSTEDE DE GROOT, nr. 27; J. C. OVERVOORDE, *Het slot van den Winterkoning te Rhenen*, in *Bulletin van den Nederlandschen Oudheidkundigen Bond*, IV, 1902-03, p. 74-78, afb. p. 76; SWILLENS, *Saenredam*, p. 35, nr. 161, afb. 119; SWILLENS, *van Campen*, p. 29, p. 82; PETERS, p. 106, afb. nr. 242.

Afb. 106

Haarlem, Teylers Stichting

105* Toren der St. Cunerakerk en exterieur van het Koningshuis vanuit het noordwesten

Pen, gewassen en aquarel - 51,5 x 39,5 - gesigneerd, gedateerd 29 en 30 juni 1644

Van de toren zijn alleen de tweede en derde verdiepingen met de bekroning zichtbaar; in vergelijking met nr. 104 is de detaillering der versiering en de constructie van het maaswerk duidelijker, doch het geheel in proportie veel minder slank. Ook het Ko-

ningshuis is nauwkeuriger gedetailleerd, vooral in de noordgevels (links), waarvan de horizontale en vertikale gevelordonnantie door middel van pilasters en lijsten, duidelijk waarneembaar is, evenals de versiering met afwisselend driehoekige en gebogen frontons boven de vensters van de begane grond, de voluten en de bekroning van de trapgevel; vlak en onversierd daarentegen is de westzijde. Twee bouwvallige muren sluiten de met bomen en struiken beplante tuin af. Op het voorplan rechts twee staande en een liggende figuur.

Opschrift: op de bovenrand van de tuinmuur links: ... [S]aenredam dit geteijckent den 29 en 30 Junij 1644 - in de linker benedenhoek: [Ker]ckx thoren der stadt Rheenen, ... Conincx van Bohemen sijn Hoff.

Het opschrift in de linker benedenhoek is van een latere hand. De tekening is langs de linkerzijde afgesneden; daardoor ontbreekt een klein gedeelte van de signatuur. De stoffering op de voorgrond wordt toegeschreven aan J. de Moucheron (1667—1744) (veilingcat. G. Schaak, 1748, Kunstboek D nr. 28).

Herkomst: Gerrit Schaak, veiling 1748; C. M. Kneppelhout van Sterkenburg, Driebergen; Dr. C. Hofstede de Groot.

Tentoonstellingen: Rotterdam 1937, nr. 58, afb. XIX; Amsterdam 1938, nr. 58, afb. XIX.

Literatuur: HOFSTEDE DE GROOT, nr. 28; WEISSMAN, afb. 66; X., *De toren van Rhenen*, in *Beeldende Kunst*, VII, 1920, p. 62-63, afb. 50; J. C. OVERVOORDE, *Het slot van den winterkoning te Rhenen*, in *Bulletin van den Nederlandschen Oudheidkundigen Bond*, IV, 1902-03, p. 74-78, afb. p. 76; SWILLENS, *Saenredam*, p. 35, nr. 162, afb. 120; SWILLENS, *van Campen*, p. 29, 82.

Afb. 105

Amsterdam, Rijksprentenkabinet

106 Interieur door het middenschip van het westen naar het oosten

Pen en aquarel - 38,1 x 53,3 - gesigineerd, gedateerd 4 juli 1644

In het schip komt het karakter van hallekerk duidelijk tot uiting zowel doordat de kruisribbengewelven der drie beuken (in de noordelijke dwarsbeuk en in het middenschip tegen de toren een stergewelf) even hoog zijn, als door de afwezigheid van bovenlichten in de middenbeuk. In het middenschip valt de disproportie op die door de verbouwing van omstreeks 1450 is ontstaan tussen de hoogte van deze beuk en de spanning van zijn schei-

bogen. De meeste bundelpijlers in de drie beuken hebben zeer eenvoudige bases; alleen de basementen van beide pijlers uiterst links en rechts op de tekening zijn ietwat hoger en rijker geprofileerd; de scheibogen lopen direct in de kapiteelloze diensten over, terwijl de schalken onder de gordelbogen en de ribben kleine bladkapitelen vertonen, die eveneens op consoles terug te vinden zijn. Tussen de pijlers van het schip valt de blik op koorpartij en doksaal. Dit is een der eerste Renaissancedoksalen in de Nederlanden ontstaan, te dateren omstreeks 1550. De drie traveeën, met ietwat opgehoogde rondarcaden, dragen een balustrade, samengesteld uit een reeks ionische pilasters waartussen panelen zitten, die onderaan blind, bovenaan doorgewerkt zijn. Tussen de bogen en in de zwikken is de figurale sculptuur aangegeven. De koorwand van het doksaal heeft in de middelste travee een met halve zuiltjes en fronton omgeven venster, langs weerszijden hiervan een met gebeeldhouwde deuren afgesloten doorgang, eveneens tussen zuiltjes waarop hoofdgestel en fronton. Boven het doksaal verschijnen de drie vensters van de absis en de gewelfribben van het koor. Door de rechter-zijbeuk — dat hij dubbel is blijkt, langs de transeptkant, uit de bundelpijlers en de twee scheibogen, die bovendien lager zijn dan de scheiboog langs de noordertranseptarm — is een gedeelte van de één trede hoger gelegen en uit twee traveeën bestaande transeptarm te zien, waarin twee geprofileerde, sterk afgeschuinde vensters te voorschijn komen, evenals een hoekschalk op console neerkomend, en een horizontale lijst onder de vensterdorpels. De linkerkant der tekening vertoont een gedeelte van de noordertranseptarm waarin eveneens het gewelf opgevangen wordt door een op console rustende schalk; in het geprofileerde venster is een gehistorieerd glasraam geschetst. In de smallere noorderzijbeuk zijn het stergewelf en het tochtportaal onder het venster te bemerken. De bevloering waarin een paar grote grafstenen voorkomen, is schetsmatig aangeduid. Als versiering hangen er in deze ruimte twee kronen, twee rouwborden en twee naamborden, waarvan het ene aan de zuidwestelijke kruisingspijler, het andere in de zuidertranseptarm.

Opschrift: op het naambord tegen de zuidwestelijke kruisingspijler: *15 voet afstant* — onder het venster in de doksaalwand het oogpunt en: *3 v[oet] 9 d[uim]* — in de linker benedenhoek: *Ste Cunere kerck binnen Rheenen* — op de basis van de pijler rechts: *Pr. Sardam den 4 Julij 1644*

De tekening is aan de rechterkant afgesneden.

Herkomst: veiling verzameling Royaards van den Ham, januari 1899, nr. 2544.

Tentoonstellingen: *Rotterdam* 1937, nr. 56, afb. XVIII; *Amsterdam* 1938, nr. 56, afb. XVIII; *Brussel* 1961, nr. 36.

Literatuur: HOFSTEDE DE GROOT, nr. 31; WEISSMAN, afb. 65; SWIL-
LENS, *Saenredam*, nr. 164, afb. 123; STEPPE, p. 247, afb. 86; S. J.
FOCKEMA ANDREAE-E. H. TER KUILE, *Duizend jaar bouwen in*
Nederland, I, Amsterdam, 1958, p. 292.

Afb. 109

Amsterdam, Rijksprentenkabinet

107* Interieur van schip en zijbeuken van het zuiden
naar het noorden

Paneel - 50 x 69 - gesigneerd, gedateerd 30 april 1655

Vanuit de dubbele zuiderzijbeuk geeft dit paneel een gezicht door de eerste travee van het middenschip en van de met een stergewelf afgedekte noorderzijbeuk. In de muur hiervan is in het rijk getraceerd venster een gehistorieerd glasraam aangebracht, waaronder zich het rechthoekige portaal bevindt dat met enkele treden toegang tot de kerk geeft. Links sluiten de traveeën van de drie beuken aan, met op de achtergrond twee vensters van de noorderzijbeuk. Rechts een doorkijk op het transept, waarin zich het doksaal bevindt en op de eerste koortravee. Het karakter van hallekerk blijkt hier duidelijk uit de lichte partijen die namelijk rechtstreekse verlichting ontvangen, en het vooral onder de gewelven in het donker blijvende middenschip. Als decoratie komen twee kaarsenkronen en twee rouwborden voor, evenals drie kleine figuurtjes. De bevloering is hier, in tegenstelling tot alle andere tekeningen van deze kerk, volledig aangegeven: drie grote grafstenen liggen op het voorplan; in de middelste zijn bij wijze van ingebeiteld grafschrift, signatuur en datering aangebracht.

Opschrift: op de grafsteen in het midden vooraan: *Reensche kerck. pieter saenredam. dit met schilderen volleijnt den 30 april 1655*

Het doksaal is hier in een zeer eenvoudige vorm zonder versiering weergegeven (vgl. nr. 106 en nr. 108) Vroeger was het schilderij overdadig gestoffeerd met talloze figuurtjes en zelfs een preekstoel tegen een pijler van het middenschip; deze (vermoedelijk) 19e eeuwse toevoegsels werden in 1938-1939 bij het schoonmaken van het schilderij verwijderd.

Herkomst: vóór 1887 in de verzameling von Aretin, Schloss Haidenburg; veiling Freiherr Carl von Aretin, 15 februari 1887, nr. 118; Museum Ferdinandeum, Innsbruck; in 1938 uit het museum verwijderd; kunsthandel Cassirer; aankoop 1950.

Tentoonstellingen: Londen, *Dutch Pictures 1450—1750*, Royal Academy of Arts, 1952³, nr. 491, met afb.; Zürich 1953, nr. 190; Milaan 1954, nr. 142; Rome 1954, nr. 139.

Literatuur: E. JACOBSEN, *Holländische Bilder im Ferdinandeum zu Innsbruck*, in *Oud-Holland*, XV, 1897, p. 217—218, met afb.; JANTZEN, p. 85, nr. 415; *Katalog der Gemäldesammlung*, Museum Ferdinandeum, Innsbruck, 1928, nr. 679; SWILLENS, *Saenredam*, p. 17, 32, nr. 200, afb. 125; H. GERSON, *Pieter Saenredam, interieur van de Cunera-kerk te Rhenen*, in *Verslag van de Vereeniging Rembrandt over het jaar 1950*, s.l., s.d., p. 16—17, met afb.; BRINKGREVE, nr. 13; PLIETZSCH, p. 120, afb. 205; SWILLENS, *van Campen*, p. 30.

Afb. 107 's-Gravenhage, Koninklijk Kabinet van Schilderijen „Mauritshuis”

108* Interieur van schip en zijbeuken van het zuiden naar het westen

Pen en krijt op blauw papier - 30,5 x 39,7 - gesigneerd, gedateerd 7 juli 1644

Deze tekening geeft praktisch hetzelfde beeld van deze kerk als het schilderij (nr. 107) waarvoor zij als voorbereiding diende.

Opschrift: op de basis van de pijler links: boven: *Pr. Saenredam* — onder: *den 7 Julij. Ao: 1644* — rechts van dezelfde basis: *6 voet afstant* — onderaan in het midden tegen de bladrand: *Ste Cunere kerck, binnen Rhenen* — op de trede van het portaal in de noorderzijbeuk: *4 v[oet]*

Het doksaal is hier in zijn normale vorm afgebeeld, zoals beschreven onder nr. 106. De tekening is langs de linkerkant, mogelijk ook langs de rechterzijde afgesneden.

Herkomst: verzameling Prof. Dr. J. P. Six, Amsterdam; veiling Six, Fr. Muller, Amsterdam, 16—18 oktober 1928, nr. 451.

Tentoonstellingen: onbekend.

Literatuur: HOFSTEDE DE GROOT, nr. 29; SWILLENS, *Saenredam*, nr. 166, afb. 124; H. GERSON, *Pieter Saenredam, interieur van de Cunera-kerk te Rhenen*, in *Verslag van de Vereeniging Rembrandt over het jaar 1950*, s.l., s.d., p. 16 met afb.; STEPPE, p. 247, note 6.

Afb. 108 Laren, verz. Jhr. Ir. Six van Wimmenum

109* Interieur door de drie beuken vanuit het zuid-oosten naar het noordwesten

Pen en aquarel - 40,8 x 44,5 - gesigineerd, gedateerd 5 en 6 juli 1644

Voor het maken van deze tekening heeft de kunstenaar zich opgesteld onder de buitenste scheiboog tussen de zuiderdwarsbeuk en de aansluitende transeptarm. Tussen de zuidermuur (links op de tekening), waarin het eerste venster met het tochtportaal eronder merkbaar is, en de eerste rij bundelpijlers, loopt de buitenste beuk van het zuidelijke zijschip; in de westmuur hiervan, onder het grote venster met laatgotische vulling, is, behalve de horizontale lijst onder de vensterdorpel, een muurnis aangebracht, waarvóór in de hoek een stenen trap met leuning naar de verdieping van een bijgebouwtje voert. Tussen de twee rijen pijlers ligt de binnenste, bij het middenschip aansluitende beuk, waarvan eveneens in de westmuur een gedeelte van de vensterracering te voorschijn komt. De middenbeuk zelf, waarvan de gewelven wegens de hallekerkbouw in het donker blijven, sluit tegen de westtoren aan; in de doorgang hiertussen is een orgeltribune opgericht, waarop het rugpositief en de hoofdkast, beide met geopende beschilderde vleugels, zich bevinden. In de hoek rechts naast het orgel zijn de westwand en een gedeelte van de laatste travee van de noorderzijbeuk te zien; ook hier is weer de rijke venstervulling aanwezig. Op de vloer zijn enkele grafstenen aangeduid; een dubbele gotische kroon hangt in het middenschip.

Opschrift: onderaan op het tochtportaal: 1644. *Pr. Saenredam den 5 en 6 Julij* - tussen de onderrand der muurnis en het tochtportaal: 3 v[oet] 10 d[uim] - op de basis van de pijler rechts: *Ste Cunerekerck binnen Rheenen*.

Het bijgebouwtje in kwestie, dat thans niet meer bestaat (zie plattegrond der kerk), lag een beetje uitspringend tussen de twee meest westelijke steunberen van de zuidmuur, was dus vrij ondiep, en communiceerde met de beuk op de begane grond langs een smalle deur, zoals blijkt uit een plattegrond van 1864 (Rijksarchief Utrecht, *Topografische Atlas der Provincie*, nr. 450). Een foto van 1934 (Rijksdienst van de Monumentenzorg, 's-Gravenhage, negat.nr. 14357) toont aan door de aanwezigheid van de vroegere daklijn op het metselverband, dat er vroeger een verdieping heeft opgestaan; dit dak is trouwens op dezelfde hoogte als op de foto, te bemerken op de tekening nr. 104. De functie van dit gebouwtje, waarschijnlijk noch gerfkamer we-

gens zijn ligging, noch librije wegens zijn kleine afmetingen, noch doopkapel wegens zijn verbindingswijze met de kerk en zijn verdieping, is nog niet verklaard.

Herkomst: verzameling Prof. Dr. J. P. Six; veiling Six, Fr. Muller, Amsterdam, 16-18 oktober, 1928, nr. 450.

Tentoonstellingen: Londen, *Exhibition of Dutch Art 1450-1900*, Royal Academy of Arts, 1929, nr. 556.

Literatuur: HOFSTEDE DE GROOT, nr. 30; SWILLENS, *Saenredam*, nr. 165, afb. 121; BRINKGREVE, nr. 14.

Afb. 110

Parijs, verz. F. Lugt

110* Interieur van de buitenste zuiderzijbeuk van het oosten naar het westen

Pen en aquarel - 31 x 16,7 - gesigneerd, gedateerd 1644

Deze tekening geeft een gedeelte weer van de zuiderzijbeuk zoals deze ook op voorgaande tekening nr. 109 voorkomt, doch de kunstenaar heeft zich hier dichter bij het tochtportaal opgesteld.

Herkomst: verzameling J. C. Spengler.

Tentoonstellingen: onbekend.

Literatuur: SWILLENS, *Saenredam*, nr. 163, afb. 122; E. FISCHER-J. STHYR, *Seks Aarhundreders europaisk Tegnekunst, København*, 1953, p. 109, afb. tegenover titelblad.

Afb. 111

Kopenhagen, The Royal Museum of Fine Art
Department of Prints and Drawings

ROME

111* Gezicht op de Santa Maria della Febbre en de St. Pieterskerk in aanbouw

Paneel - 37,8 x 70,5 - gesigneerd, gedateerd 1629.

In het heuvelachtige en beboste landschap, dat links op het schilderij voorkomt, staat naast een zandweg en scherp afgetekend tegen de lichte hemel, het vrij ingewikkelde gebouwencomplex, dat uit drie delen is samengesteld. De Santa Maria della Febbre staat links, achter de obelisk; het is een kleine rondbouw waarvan het hogere centrum boven de vensterloze rondgang uitsteekt; het platte koepeldak wordt gedragen door dikke steunberen, waartussen in de muren vensters zijn gelaten. Rechts hiervan is een gedeelte van de nieuwbouw van de (huidige) St. Pieterskerk te zien, namelijk de zuidoostelijke kruisingspijler en, daaronder, de scheiboog die aansluit tegen de gevel van de sacristie; beide bogen zijn met cassetten versierd. De gebouwen rechts omsluiten de kapellen die langs de zuidelijke zijbeuk van de oude St. Pieter waren gebouwd; op de muur hiervan komt een pauselijk wapen voor. De slanke obelisk voor de Santa Maria della Febbre is de vaticaanse obelisk (*agulia Sancti Petri*) die op een klein voetstuk tussen het gras staat. Naast de weg liggen enkele bouwfragmenten tussen de begroeide hopen aarde verspreid. Op de voorgrond rijdt een met twee paarden bespannen wagen, waarin een kardinaal gezeten is; hij wordt door twee gewapende dienaren begeleid.

Opschrift: op de steen onderaan in de obelisk: *P. Saenredam. fec. Ao. 1629*

Dit schilderij dat tot de vroegste werken van Saenredam behoort, berust eveneens op een tekening van Maarten van Heemskerck (G. HÜLSEN - H. EGGER, *Die Skizzenbücher von Marten van Heemskerck*, II, Berlijn, 1916, p. 7 en fo. 72 r). Voor wat de gebouwen betreft, werd de tekening zeer getrouw gecopieerd; want Saenredam, zelfs indien hij te Rome was geweest, had de voorgestelde toestand nooit kunnen zien, aangezien deze reeds op het einde der 16e eeuw geheel was gewijzigd door de voltooiing van de St. Pieterskerk. Alleen werden langs de linkerzijde op het schilderij een paar gebouwtjes vervangen door de doorkijk op het landschap, een van de weinige die Saenredam heeft geschilderd. De Santa Maria della Febbre is een romeins mausoleum, vermoedelijk uit de 2e eeuw n.C., dat tijdens de Middeleeuwen bekend stond onder de titel of als de kerk van

de H. Andreas; mogelijk heeft de bedoeling bestaan deze centraalbouw in het nieuwe complex als sacristie op te nemen (T. MAGNUSON, *Studies in Roman Quattrocento Architecture*, Stockholm, (1958), p. 190); het beeld van de Santa Maria della Febbre bevindt zich in de huidige sacristie der St. Pieterskerk.

Herkomst: verzameling Koning Frederik de Grote van Pruisen; veiling Fr. Muller, Amsterdam, 25 november 1924; veiling Ant. W. H. Mensing, Amsterdam, 15 november 1938, nr. 96; kunsthandel D. A. Hoogendijk, Amsterdam; Jhr. J. A. G. Sandberg, Wassenaar, 1950; kunsthandel D. A. Hoogendijk, Amsterdam, 1951; particuliere Nederlandse verzameling; in 1954 aan de Kress Collection.

Tentoonstellingen: *Rotterdam* 1937, nr. 1, afb. 1a; *Amsterdam* 1938, nr. 1, afb. 1a; Parijs, *Le paysage hollandais au XVIIe siècle*, Orangerie des Tuileries, 1950, nr. 82.

Literatuur: REGTEREN ALTENA, p. 2, 3, afb. 2; SWILLENS, *Saenredam*, p. 8, 27, 28, nr. 38 afb. 28; BERNT, nr. 715; *Paintings and Sculpture from the Kress Collection*, National Gallery of Art, s.l., 1956, nr. 61, afb. 159; PLIETZSCH, p. 123.

Afb. 115 Washington, D.C., National Gallery of Art,
 Samuel Kress Foundation

112* Interieur van de porticus van het Pantheon

Paneel - 57,7 x 38,1 - gesigneerd, gedateerd 1643

De porticus vormt de voorhal en de toegang tot de grote koepeltempel, die ca 120 n. C. door keizer Hadrianus werd gebouwd. Zijn rechthoekig grondplan sluit met een lange zijde aan bij de centraalbouw en is door middel van zuilen en gecanneleerde pijlers, waartussen twee absidiolen in de zware steunmuren van het gebouw uitgespaard zijn, in een brede middenbeuk en twee smallere zijbeuken ingedeeld. Vanuit de rechterzijbeuk geeft het schilderij een gezicht volgens de lengte-as door de drie beuken. De grote poort rechts verleent toegang tot de tempelruimte. De zuilen en pijlers met hun (te zware en gedeformeerde) korintische kapitelen dragen een zware architraaf waarop de twee reeksen bogen staan, die het gewelf dragen. De zuilenrij links vormt de open hoofdingang. In het midden twee in toga gehulde personen in gesprek.

Opschrift: op de fries onder de boog boven links: *P. Saenredam*
1643

Dit schilderij berust op twee tekeningen van Maarten van Heemskerck uit zijn schetsboeken te Berlijn (G. HÜLSEN - H.

EGGER, *Die Skizzenbücher von Marten van Heemskerck*, II, Berlijn, 1916, p. 34 fo 2 r en p. 27 fo 39 r).

Herkomst: Vitale Bloch, Parijs; particuliere verzameling Kopenhagen.

Tentoonstellingen: Kunsthaus Zürich, 1958—59.

Literatuur: X., in *The Burlington Magazine*, december 1959, afb. IX; PLIETZSCH, p. 123.

Afb. 112

Londen, E. Speelman Ltd.

113 Gezicht van de Aracoeli naar het zuiden

Paneel - 26,5 x 47,5 - gesigneerd, gedateerd 1633

Op de met struiken en planten begroeide heuvel staat, vóór een afdalende muur, een obelisk: op een geprofileerde basis rust een verweerde onderbouw, waarop aan elke hoek een liggende leeuw de zeer snel versmallende en spits eindigende naald draagt. Enkele bouwfragmenten liggen tussen de struiken verspreid. Achter de muur rijzen uit de diepte een reeks gebouwen waarvan het Colosseum (zie ook nr. 114) en rechts de boog van Titus gemakkelijk te herkennen zijn. Op de achtergrond het Albanigebergte.

Opschrift: op het linker vlak van de onderbouw der obelisk:
Pr. Saenredam fec. A. 1633

Dit schilderij is rechtstreeks nagevolgd naar een tekening van Maarten van Heemskerck, in zijn schetsboek te Berlijn (G. HÜLSEN - H. EGGER, *Die Skizzenbücher von Marten van Heemskerck*, I, Berlijn, 1913, p. 7-8 en fo 11 r) waardoor van Regteren Altena de verkeerde mening dat Saenredam toch in Italië zou zijn geweest, kon recht zetten (REGTEREN ALTENA, p. 2; zie ook PLIETZSCH, p. 123). Het schilderij is in 1940 door oorlogshandelingen vernietigd.

Herkomst: verzameling Paul Fourché, geschonken in 1904.

Tentoonstellingen: Rotterdam 1937, nr. 2.

Literatuur: *Catalogue de la collection Paul Fourché*, Orléans, 1908, nr. 244; REGTEREN ALTENA, p. 3, 4, afb. 4; SWILLENS, *Saenredam*, p. 8, 27, 28, nr. 60, afb. 29; H. GERSON, *Ausbreitung und Nachwirkung der holländischen Malerei des 17. Jahrhunderts*, Haarlem, 1942, p. 98; PLIETZSCH, p. 122.

Afb. 113

voorheen in Orléans, Musée des Beaux Arts

114* Gezicht op de ruïnes van het Colosseum

Paneel - 42,5 x 72 - gesigineerd, gedateerd 1631

Het Colosseum, het grote, in de 1e eeuw n.C. onder de Flavische keizers gebouwd amfitheater, wordt afgebeeld in de zeer vervallen toestand, waarin het zich tijdens de 17e eeuw bevond na gedurende eeuwen als "steengroeve" te zijn gebruikt. Een gedeelte van de grote buitenmuur is verdwenen, waardoor links op het schilderij de ruïneuze en met struiken begroeide binnenstructuur van het gebouw te voorschijn komt. Een klein stuk van de buitenzijde toont, in het midden van het schilderij, de strenge opbouw en sobere versiering. De begane grond en de verdiepingen worden scherp van elkaar gescheiden door een breed hoofdgestel dat gedragen wordt door een in een vrij vlug ritme opeenvolgende reeks ingebouwde zuilen, waarbij het systeem van de superpositie der klassieke romeinse orden wordt aangewend. Op de eerste verdieping zijn een paar van de boogopeningen dichtgemetseld. De bovenste geleding, d.i. de muur waarop het velum werd gespannen, is blind en enkel met korintische pilasters versierd. Rechts van het Colosseum enige andere bouwvallen. Op de voorgrond, tussen de gedeeltelijk begroeide puinhopen en heuveltjes speelt zich een ruitergevecht af waarbij een met paarden bespannen karos ijlings de vlucht neemt.

Opschrift: in de linker benedenhoek: *Ao 1631 P. Saenredam fecit*

Een tekening van Maarten van Heemskerck heeft als voorbeeld voor dit schilderij gediend (G. HÜLSEN - H. EGGER, *Die Skizzenbücher von Marten van Heemskerck*, II, Berlijn, 1916, p. 29 en fo 47 r). De stoffage is van de hand van Pieter Post (PLIETZSCH, p. 123).

Herkomst: ca 1880, particuliere verzameling, Zwitserland; Basel. Galerie Schulthess, 1958; kunsthandel Mont, New York, 1959; Zwitserse kunsthandel.

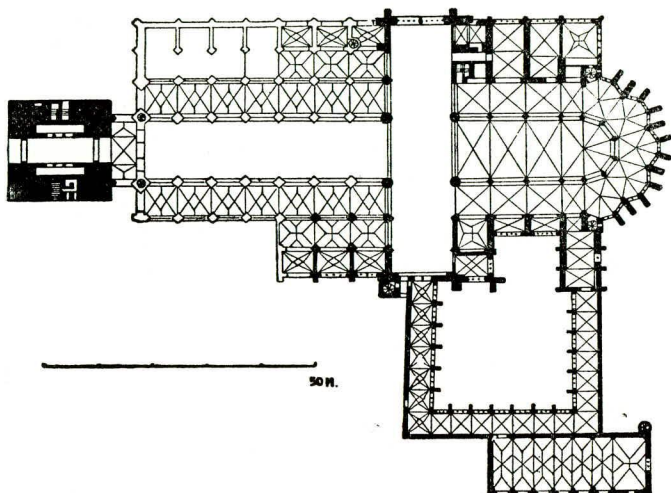
Tentoonstellingen: onbekend.

Literatuur: PLIETZSCH, p. 123, afb. 209.

Afb. 114

Kettwig-Ruhr, verz. Dr. Herbert Girardet

UTRECHT, DOMKERK EN -TOREN

De voornaamste gotische kathedraal (St. Maarten) van Nederland werd begonnen in 1254 nadat de vorige, romaanse, Dom door brand ernstig was beschadigd. De opzet is direct verwant met de klassieke Franse gotiek. In de 13e eeuw kwam de kooromgang gereed. Daarna volgde, in het begin van de 14e eeuw het hoofdkoor (onderbouw) met de beide zijbeuken, e.e.a. volgens enigermate gewijzigde plannen. In 1321 werd een aanvang gemaakt met de monumentale, vanouds vrijwel geheel vrijstaande toren. Gezien tegen de achtergrond van de 14e eeuwse torenbouw is het ontwerp daarvan hoogst origineel (zie nr. 116). Het diende dan ook tot voorbeeld bij de bouw van talrijke Nederlandse torens van jonger datum. Dat de bijzondere opzet Saenredam's belangstelling had, blijkt uit de tekeningen nr. 120 en nr. 121. Na de voltooiing van de toren in 1382 zette men het werk aan de kerk voort. De koorlantaarn kreeg zijn volle hoogte, zijn stenen overwelfing en zijn luchtbogen. Tevens werd een aanvang gemaakt met de kruisgang. In de 15e eeuw volgden het dwarsschip en de westvleugel van de kruisgang; het eerste, gereed in 1479, bleef echter onoverwelfd. Direct begon men aan het schip, dat in 1517 onder de kap was. Ook dit bleef onoverwelfd, zoals aangetoond wordt op tekening nr. 117, onze beste documentatie over dit schip, dat verwoest werd bij de storm van 1 augustus 1674. Op het einde van de 19e eeuw kregen dwarsschip en kruising houten schijngewelven, die de door Saenredam getekende houten plafonds aan het oog

onttrekken. Het gebouw is eigendom van de Nederlands Hervormde gemeente en een restauratie is in voorbereiding; de toren is eigendom van de Gemeente Utrecht.

115* Gezicht op de domtoren en het oude stadhuis vanaf de Oude Gracht

Pen en aquarel - 51,2 x 38,5 - gesigineerd, gedateerd 15 oktober 1636

Vanuit het noordwesten, staande tussen de Ganzenmarkt en de Oude Gracht die rechts op de tekening loopt, wordt hier een gezicht gegeven op twee belangrijke gebouwen, nl. het stadhuis en de domtoren. Deze laatste verrijst alles overheersend op de achtergrond. Op de (niet zichtbare) begane grond rusten twee even grote vierkante geledingen met diepe nissen, welke op de tweede geleding met een gedeeltelijk doorgewerkte balustrade zijn afgeschermd. Een opengewerkte borstwering tussen pinakels vormt de overgang naar de volgende geleding die met haar vierkant plan inspringt; de zeer hoge galmgaten zijn gevat tussen twee slanke blinde nissen met tracering; een uitspringende lijst en een tweede doorgewerkte balustrade vormen hier de bovenafsluiting. De op haar beurt inspringende achzijdige lantaarn is voor het grootste gedeelte doorluchtig en bezit in haar openingen prachtig maaswerk; de steunen tussen en de wimbergen boven de bogen zijn, evenals de met fiaaltjes bekroonde bovenste balustrade uitzonderlijk fijn weergegeven. De vrij korte spits draagt kruis en windwijzer. Tegen de toren sluit het middenschip aan, dat bij de storm van 1674 werd verwoest; een kleine traptoren, de balustrade aan de goot en de tracering van de vensters zijn duidelijk getekend. De woningen onmiddellijk tegen de domtoren zijn niet precies te onderscheiden. De acht huizen, met hun houten gevels en uitspringende verdiepingen liggen aan de Vismarkt; verscheidene hiervan zijn winkels. Op de hoek aan de Stadhuisbrug, aan de overkant waarvan nog een groot stenen huis met fraaie trapgevel en windvaan is te zien, ligt het oude stadhuis, dat bestond uit de huizen "Hasenberch" op de hoek en "Lichtenberch". Het eerste, dat met zijn oude gevel in de Oude Gracht stond, werd in 1546 door Willem van Noort, wie de bouw van een nieuw stadhuis was toevertrouwd, met de rooilijn van "Lichtenberch" gelijk getrokken, zo-

dat het een nieuwe gevel moest krijgen. Deze werd in de Renaissance stijl opgetrokken en heeft drie geledingen, die door geaccentueerde kroonlijsten worden gescheiden en boven afgesloten, terwijl de verticale travee-indeling geschiedt door pilasters, met superpositie der orden. Aldus ontstonden op elke geleding vijf traveeën, op de begane grond met een arcade, op de verdiepingen met kruisvensters bekroond door driehoekige frontons. In het midden op het dak staat een grote kapel met rijk gedecoreerd venster; daarboven rijst het torentje van 1582 op, dat onder zijn slanke peervormige helm, in zijn doorgewerkte achtkantige bovenpartij een uurwerk en een klokkenspel herbergt. Aansluitend volgt het huis „Lichtenberch”, van welks Middeleeuwse gevel slechts het vlakke en onversierde verhoogde gedeelte zichtbaar is; op de tweede verdieping was een roepstoel aangebracht; de poort op de begane grond werd eveneens in 1546 door Willem van Noort ontworpen en tegen de oude gevel opgebouwd (C. M. DE LEUR, *Het Utrechtsche Stadhuis en omgeving*, in *Jaarboekje van Oud-Utrecht*, 1933, p. 138-140.). Wegens het grillige verloop van de straat worden enkele andere huizen verborgen door de machtige woonburcht „Het Keizerrijk”. Dit omstreeks 1410 door Gerrit de Keyser gebouwde huis was ten tijde van Saenredam stadseigendom en bevatte de Waag en kantoorruimten (J. W. C. VAN CAMPEN, *Jan de Beyers teekening van de Ganzenmarkt te Utrecht*, 1767, in *Jaarboekje van Oud-Utrecht*, 1947-1948, p. 92). Op zijn begane grond met brede luifel en een portaal, rusten drie door een uitspringende lijst afgetekende verdiepingen, die elk in een ondiepe nis vier grote kruisvensters tellen waarboven een versiering met gotisch loofwerk. In het midden van de eerste verdieping prijkt een stenen beeld, terwijl bovenaan een gekanteelde muur loopt waarvan de onderzijde met driepas-hangboogjes is gedecoreerd. Rechts op de tekening is nog een gedeelte van de Oude Gracht zichtbaar, evenals de stadskraan.

Opschrift: links op het dak van het portaal: *Pieter Saenredam fecit.* - links op de luifel: *Int Jaer 1636. den 15. October dese binnen wijtrecht volteijckent.*

De huizen Hasenberch en Lichtenberg werden in 1824 afgebroken bij het bouwen van het huidige stadhuis; enkele bouwfragmenten bevinden zich in het Centraal Museum (*Catalogus van het Historisch Museum der Stad*, Utrecht, 1928, nr. 346 en 347). Het Keizerrijk op de hoek van de Oude Gracht en Ganzenmarkt is thans bij het stadhuis getrokken en verloor door verbouwing zijn vroegere uiterlijk.

Herkomst: verzameling Jeronymus Tonnemans; 21 oktober 1754 gekocht door de Stad Utrecht.

Tentoonstellingen: *Rotterdam* 1937, nr. 61, afb. XXI; *Amsterdam* 1938, nr. 61, afb. XXI; *Utrecht* 1953, nr. 143; *Zürich* 1953, nr. 203, afb. p. 87; *Gent* 1958, nr. 14.

Literatuur: *Top. Atl. Utrecht*, nr. 113; HOFSTEDE DE GROOT, nr. 4; WEISSMAN, afb. 20; TH. HAAKMA WAGENAAR, *De eerste omloop van den domtoren in de XIVe en XVIe eeuw*, in *Jaarboekje van Oud-Utrecht*, 1934, p. 75, 77, 78; SWILLENS, *Saenredam*, nr. 131, afb. 126; BREMMER, nr. 11; A. HEPPNER, *Saenredams' „nieuw realisme” in de 17e eeuw*, in *Maandblad voor Beeldende Kunsten*, XVI, 1939, p. 118, afb. 5; J. Q. VAN REGTEREN ALTENA, *Dutch Master Drawings of the seventeenth Century*, Londen, 1949, p. XVI, afb. 11; J. Q. VAN REGTEREN ALTENA, *Holländische Meisterzeichnungen des siebzehnten Jahrhunderts*, Basel, 1948, p. 9, nr. 11; SWILLENS, *Domtoren*, p. 40.

Afb. 116

Utrecht, Gemeentearchief

116* De domtoren vanuit het westen

Pen en aquarel - 50,9 x 29,4 - niet gesigneerd, niet gedateerd (september 1636?)

De domtoren wordt hier frontaal uit het westen gezien, vanaf de Maartensbrug. Op deze tekening is de begane grond te zien met zijn praktisch onversierde muren en de doorgang, die met het venster van de Michaelskapel onder één rijk gedecoreerde boog is gevat; de opbouw der overige geledingen stemt overeen met het gezicht dat tekening nr. 115 geeft. Beter is hier de grillige vorm der balustrades op de tweede en derde geleding te zien, evenals de kleine uurwijzer in de centrale nis der derde geleding (d.i. de Egmondkapel) en de grote boven op het galmgat. In de lantaarn hangen de klokken van het klokkenspel, terwijl ook het ribbengewelf door de tracteringen heen zichtbaar wordt. De spits valt weg wegens de korte afstand, waarop de tekening werd gemaakt. Aan de voet van de toren zijn een paar huizen schetsmatig aangeduid evenals (rechts) de tuinpoort van het Bisschops-hof. Rechts in de diepte zijn een paar traveeën van de zuider-transeptarm geschetst.

Opschrift: op het linker huis: *ST MAERTENS DOMS TOORN* - op het rechter huis: *BINNEN UTRECHT* - in de linker benedenhoek: *N° 29* [dit geschrapt] *Tour de l'Eglise de St. Martin, Cathédrale d'Utrecht*.

De beide opschriften zijn niet van Saenredams hand. De toeschrijving aan Saenredam wordt betwijfeld wegens de technisch

slappe tekening der gebouwtjes aan de voet van de toren (F. LUGT - J. VALLERY-RADOT, *Inventaire général des dessins des Ecoles du Nord*, Paris, 1936, nr. 228; eveneens schriftelijke mededeling van de heer J. Vallery-Radot), daarentegen door Swillens (*Domtoren*, p. 35-44) als vast aangenomen. Indien de toeschrijving juist is, zal de tekening zeker in 1636, hoogstwaarschijnlijk in september, ontstaan zijn. Volgens Swillens (*Domtoren*, p. 37) zou onder de *stant teijckeningh*, die op de opmeting (nr. 120) vermeld wordt, deze tekening van de domtoren moeten worden verstaan.

Herkomst: verzameling Gaignières; in 1716 in de Bibliothèque Royale. Tentoonstellingen: onbekend.

Literatuur: C. HOFSTEDE DE GROOT, *Eine verschollene Handzeichnung Pieter Saenredam's*, in *Repertorium für Kunstwissenschaft*, XXII, 1899, p. 170; F. LUGT-J. VALLERY-RADOT, *Inventaire général des dessins des écoles du Nord*, Cabinet des Estampes, Parijs, 1936, nr. 228; SWILLENS, *Saenredam*, nr. 123; H. BOUCHOT, *Inventaire de Gaignières*, nr. 6219.

Afb. 117

Parijs, Bibliothèque Nationale

117* Interieur van het middenschip en koor vanuit het westen

Pen en aquarel - 54,4 x 42,2 - gesigneerd, gedateerd 3 september 1636

Dit interieur werd gemaakt vanuit de vijfde travee van het (toen nog bestaande) middenschip, tegen de noordmuur ervan. Daardoor is alleen de indeling van de zuidmuur te volgen: zeer ingewikkelde kapiteelloze bundelpijlers met hoge bases dragen de scheibogen tussen schip en zijbeuk; de vierdelige triforium-balustrade loopt onder de hoge vensters; hier tussen bemerkt men de aanzetten voor de niet uitgevoerde kruisribbengewelven, gedragen door fijne kapiteeltjes waarvan de diensten tot beneden lopen en in de basis van de pijlers worden opgenomen. Helemaal boven tegen de bladrand verschijnt nog een strookje van de houten zoldering die provisorisch het gewelf verving; dezelfde afdekking valt op in de kruising, waar de pijlers de aanzetten voor stenen overwelling dragen. Het koor met zijn drie traveeën en zevenzijdige afsluiting is tot in alle details uitgetekend en bezit, evenals het schip, de klassieke franse opbouw in drie geledingen; alleen de pijlers tussen

absis en kooromgang, waarvan nog een paar vensters zijn te zien, hebben kleine kapitelen; het triforium in de absis is tweeledig, en uiteraard zijn de bovenlichten smal en hoog, met hooggotische tracering, waarboven de kruisribbengewelven. In de zuiderzijbeuk zijn nog, onder de scheibogen, enkele fragmenten van gewelven, ribben, gordelbogen en diensten en een venster te onderscheiden. Het meubilair bestaat uit enkele banken, de koorafsluiting met de preekstoel en, nauwelijks zichtbaar, tegen de zuiderkoorwand, het koorgestoelte. Vijf grote kroonluchters en een paar wapenborden vormen met de op de pijlers geschilderde imitatie van tapijten, de versiering van dit interieur. In de vloer zijn enige grafstenen aangegeven.

Opschrift: op de basis van de derde pijler rechts: *Int Jaer 1636 den 3 septembr Pr. Saenredam.* - onder in het midden: *Den Ste. Maertens Doms kerck binnen uijtrecht.*

Het oogpunt zit op de koorafsluiting naast de noordoostelijke kruisingspijler.

Herkomst: verzameling Jeronymus Tonnemans, Amsterdam; 27 oktober 1754 door de Stad Utrecht gekocht.

Tentoonstellingen: *Rotterdam* 1937, nr. 63, afb. XXII; *Amsterdam* 1938, nr. 63, afb. XXII; *Utrecht* 1953, nr. 139; *Zürich* 1953, nr. 200; *Utrecht* 1959, nr. 45.

Literatuur: *Top. Atl. Utrecht*, nr. 562; HOFSTEDE DE GROOT, nr. 1; SWILLENS, *Saenredam*, p. 40, 47, nr. 120, afb. 157; BREMMER, nr. 13; BERNT, nr. 514, met afb.; BRINKGREVE, nr. 2.

Afb. 118

Utrecht, Gemeentearchief

118* Interieur van het koor naar het oosten

Pen en zwart krijt, gehoogd met wit, rood en lichtbruin - 38,1 x 31,2 - gesigneerd, gedateerd 17 september 1636

Dit hooggotische koor, gezien vanuit de middelste koortravee naar de absiswand, is volgens de klassieke franse indeling opgebouwd. De scheibogen tussen koor en omgang worden in de absis door kapiteeltjes opgevangen, in de koortraveeën echter gaan ze zonder overgang in de pijlers over, die nog sokkels en baldakijnen voor heiligenbeelden dragen. Boven de kleine muurvlakken volgen het vrij diepe triforium met zijn driepasornament en blinde nissen tegen de achterkant, de vensters met hun maaswerk, en daarboven het gewelf van de absis, waarvan de ribben worden opgevangen door slanke colonetten. Tussen de bogen der onderste geleding zijn gewelven en vensters van de koor-

omgang en de daarop geopende kapellen te zien. Links en rechts in het koor staat een rij dubbele Renaissance-koorbanken, daterend van 1563; tussen de pijlers rechts in de absis is het grafmonument van bisschop Georg van Egmond (1549) ingebouwd; in het midden verborgen achter een preekstoel, bevindt zich het H. Graf (1501-1507). Links staat een laatgotische trap waarvan de functie nog niet geheel is verklaard. De vloer van de absis ligt drie treden hoger dan die van het koor. Een driedubbele kaarsenkroon en geschilderde tapijtenimitatie op de pijlers smukken het interieur op.

Opschrift: op de koorbank rechts: over de gehele lengte van de voorkant: *Pieter Saenredam* - op het schuine verbindingsstuk: *den 17 Septem[ber]* - op de plint bovenaan de rug van de benedenrij: *Int Jaer ghe* [deze drie letters geschrapt] 1636 - in het grafmonument rechts het oogpunt en 6 voet (?) - beneden in het midden boven de bladrand: *Ste Maertens Doms kerck, Binnen uijtrecht.*

Door afsnijding zijn enkele letters van het opschrift verloren gegaan; de aanduiding 6 voet is zeer moeilijk te lezen. Het gewelf van de absis is platgedrukt getekend, dit in tegenstelling tot de weergave op tekening nr. 117. De trap in de absis, die volgens S. MULLER (*Oud-Utrechtsche Vertellingen*, Utrecht, 1904, p. 19) naar het „hemelhoge sacramentshuisje” leidde, heeft waarschijnlijk zowel wegens zijn ongewone plaats in de kerk als wegens zijn afmetingen, een andere bestemming gehad; bovendien schrijft dezelfde auteur (*De Dom van Utrecht*, Utrecht, 1906, p. 16), dat het sacramentshuis in de vierde travée staat. In 1507 maakte Jan van Schaijdijck (S. MULLER, *De Dom*, *op.cit.*, p. 16) een houten wenteltrap; dit kan wel de op de tekening afgebeelde trap zijn. Deze zou kunnen gediend hebben om een tribune te bereiken die op het H. Graf was gebouwd, en dus boven het hoogaltaar uitstak, en waarop een belangrijke reliek werd geëxposeerd of getoond (misschien van St. Maarten?), zoals in andere grote kerken (o.a. Dom te Keulen) gebruikelijk was. Op een gravure van H. Winter, gedateerd 1668 (Gemeente-archief, Utrecht), voorstellende een promotie in de Dom, is op het H. Graf een tribune te zien waarop de stadstrompetters staan; deze tribune is langs de bedoelde trap te bereiken.

Herkomst: veiling Munnicks van Cleeff, 1860.

Tentoonstellingen: *Utrecht* 1953, nr. 140.

Literatuur: HOFSTEDE DE GROOT, nr. 2; SWILLENS, *Saenredam*, p. 47, nr. 126, afb. 156; PETERS, p. 84, afb. nr. 229.

Afb. 119

Hare Majesteit de Koningin

119* Interieur vanuit de zuidertranseptarm naar het noorden

Pen en krijt op blauw papier - 38,5 x 52,5 - gesigineerd, geda-teerd 15 september 1636

Staande in de zuidelijke transeptarm dicht bij de zuidwestelijke kruisingspijler heeft de tekenaar hier allereerst een gezicht ge-geven op de dwarsbeuk. In het midden van het blad rijst de kruisingspijler op. Langs deze wordt de blik naar de achter-grond getrokken op de grote noordwand van de noordertran-septarm, waarin een groot geprofileerd en afgeschuind gevelven-ster is aangebracht, versierd met hooggotisch maaswerk; in het glas zijn vaag de uitgebeelde onderwerpen geschetst. Iets hoger dan het midden ligt voor dit raam, gesteund door een slanke, op de vensterafschiuing rustende colonnet, een loopgang met ijze-ren borstwering, die de verbinding vormt tussen de triforia van de west- en de oostmuur van deze transeptarm. De laatst ge-noemde muur wordt bijna helemaal in beslag genomen door het grote laat 16e-eeuwse orgel, dat met geopende beschilderde luiken wordt afgebeeld. In de Renaissance tribune is het rug-positief ingewerkt; op een versierde onderbouw rust de hoofd-kast, die, zoals gebruikelijk, met drie doorluchtige achtzijdige en verjongde torentjes wordt bekroond; op de plint van de hoofd-kast, onder de rechter vleugel is het opschrift ET ORGANO leesbaar. Ter bescherming van het orgel dient een houten, met wapenschilden beschilderd baldakijn dat op de scheiding tussen triforium (dit is achter de torentjes nog even te bemerken) en bovenlichten is bevestigd. Hoger nog enkele delen van de ven-sterstijlen. Naast het orgel opent zich de noordelijke koorom-gang met zijn scheiboog op colonetten; daarboven weer het tri-forium dat rechts, naast de noordoostelijke kruisingspijler ver-der loopt in het koor. Door de eerste scheiboog is aldaar een gedeelte van de gewelven der eerste en tweede traveeën, evenals van een kapel te zien. De linkerhelft van de tekening toont het middenschip, waarvan de kapiteelloze pijlers met doorlopende scheibogen, de colonetten en vooral de vorm van het triforium worden weergegeven; dit triforium is lager dan in het koor, heeft ook een andere, latere versiering en vertoont weer de met de balustrade corresponderende blinde nissen in de achterwand. De dubbele noorderzijbeuk heeft netgewelven, de aangebouwde kapellen hebben stergewelven, waarvan de ribben en bogen door corresponderende colonetten tegen de pijlers worden opge-vangen; de twee blinde muren zijn de afsluiting waar de noor-derzijbeuken nog niet waren voltooid. Het meubilair is zeer rijk; buiten het reeds vermelde orgel zijn aanwezig een dubbel koor-hek met preekstoel, een kerkmeestersbank met rijk gesculp-

teerde lambrizing tegen de zuidwestelijke kruisingspijler, een koorbank in de noordertranseptarm, vier grote kaarsenkronen, verschillende wapenborden waarvan één, tegen de noordoostelijke kruisingspijler, van Keizer Karel met het devies PLVS OVLTRE en de datum 1546. Verdere decoratie is de geschilderde nabootsing van tapijten op de pijlers. De vloer is zeer schematisch aangegeven.

Opschrift: in de linker benedenhoek: *Den 15.en September int Jaer 1636 Pieter Saenredam geteijckent* — boven de onderste bladrand rechts: *Ste. Maertens Doms kerck binnen uijtrecht.*

Het oogpunt is aangeduid op de lambrizing tegen de zuidwestelijke kruisingspijler op een lijntje dat langs weerszijden met een A werd gemerkt. Het meubilair is uit de kerk verdwenen; het orgel, dat werd gebouwd door Peter Jansz. de Swart met zijn helpers van 1569 tot 1571 en waarvan Salomon Vredeman de Vries en Adam Willaerts in 1602-1603 de luiken beschilderden, werd in 1824-1825 afgebroken (zie cat. *Haarlem* 1961, nr. 61). Het wapenbord van Karel V werd aangebracht ter herinnering aan het in 1546 in de Dom gehouden kapittel van het Gulden Vlies.

Herkomst: Veiling Munnicks van Cleeff, 1860.

Tentoonstellingen: *Rotterdam* 1937, nr. 62; *Amsterdam* 1938, nr. 62; Washington, *Dutch Drawings*, 1958, nr. 54; *Haarlem* 1961, nr. 61, afb. 31.

Literatuur: *Top. Atl. Utrecht*, nr. 566; HOFSTEDE DE GROOT, nr. 3; S. MULLER, *De Dom van Utrecht*, Utrecht, 1906, pl. XIV; H. D. COSTER, *Het koperen bek van het altaar van St. Maarten in de dom te Utrecht*, in *Bulletin van den Koninklijken Nederlandschen Oudheidkundigen Bond*, 2e ser., II, 1909, p. 212, 214, afb. 5; G. VAN KLAVEREN, *De dom van Utrecht*, Utrecht, 1926, afb. VII; SWILLEN, *Saenredam*, p. 40, 47, nr. 124, afb. 155; VENTE, afb. 19.

Afb. 122

Utrecht, Gemeentearchief

120* Blad met drie plattegronden van de domtoren

Pen en aquarel - 41,3 x 27,7 - gesigneerd, gedateerd september 1636

Op dit blad staan de plattegrond en de opmetingen van de begane grond en de eerste twee verdiepingen van de toren, met de nodige maten en toelichtingen. Onderaan beginnend zijn afgebeeld:

a. plan van de begane grond, hoofdzakelijk de zware muur-massa met twee trappen aanduidend waarop het hele gewicht rust; alle maten zijn ingeschreven, ook van de diensten die (links) het gewelf van de op de eerste verdieping gelegen verbinding met het schip moesten dragen Hierbij behoren de volgende opschriften links: *Oost - onder: N^o J en Noordt - rechts: West - in de doorgang; Doorgangh vande tooren beneeden op straet - langs de westzijde: Hier aen de westzijde staet in drie steenen wtgehouden dit naervolgende geschrifte ter gedachte.*

*doen men schreef M.cccxx ende een
leijtmē van mij den eersten steen
daer na M.ccc ende twe en tachtich
was ic volmaect somen siet warachtich.*

*Mc ter x bis. semel. i.
festo paulique Johannis
Turris Adaptatur qua
Traiectum decoratur.
Renovatum 1599.*

*Johan van den doem was zijn naem
die mij began aldus bequaem
begrauen in de selue doemkerken
alsmen aldaer claer mach mercken.*

b. plattegrond ter hoogte van de St. Michaelskapel, waarop duidelijk de structuur met de talrijke nissen is te volgen. Langs de bovenkant zijn in twee nissen een kleine zwarte rechthoek en een *A* aangegeven. Behalve de ingeschreven maten horen hierbij: in de plaats van het altaar: *St. Michiels Autaer - onder de plattegrond: Dit is de Grondt van N^o -2- ter plaetse van de onderste nisse (ofte eerste Solderingh vande Tooren) - rechts boven: A A sijn 2 gaten daermen eertijds de luijden in kerckerde, waren wel 33 voeten diep.*

c. de plattegrond ter hoogte van de Egmondskapel met ingeschreven maten en nauwkeurige weergave van de structuur dezer verdieping. Als toelichting staat er onder: *Deese Grondt van N^o -3- is vande tooren daer inde stant teijckeningh tselve staet aangeweesen (te weeten) aen den eersten ommegangh.*

Links op de tekening komt een niet verder beschreven schaalverdeling voor.

Opschrift: boven onder de bladrand over de gehele breedte: *Eenijghe Gronden in Platte forme; vande Ste: Maertens Doms-Tooren, binnen vtrecht, Soo alsse van Mijn Pieter Saenredam:*

sijn ghemeeten Inde Maent September des Jaers 1636. - langs de rechterkant van het blad een schaalverdeling met er onder: Een kennemer, ofte kermmer voet, verdeelt in elff duijmen: met welcke grootte van voeten deesen in alles is ghemeeten.

De linker schaalverdeling is 14,15 cm lang, de rechter 27,5 cm.

Herkomst: verzameling Jeronymus Tonnemans, Amsterdam; 21 oktober 1754 gekocht door de Stad Utrecht.

Tentoonstellingen: onbekend.

Literatuur: *Top. Atl. Utrecht*, nr. 635; HOFSTEDE DE GROOT, nr. 5; TH. HAAKMA WAGENAAR, *De eerste omloop van den domtoren in de XIVe en XVIe eeuw*, in *Jaarboekje van Oud-Utrecht*, 1934, p. 75; SWILLENS, *Saenredam*, p. 41-42, nr. 121, afb. 158; SWILLENS, *Domtoren*, p. 35-44, afb. 2; J. W. C. VAN CAMPEN, *De Opschriften van den Domtoren*, in *Jaarboekje van Oud-Utrecht*, 1951, p. 45-62 passim.

Afb. 120

Utrecht, Gemeentearchief

121* Blad met drie plattegronden van de domtoren

Pen en aquarel - 41,3 x 27,7 - niet gesigneerd, niet gedateerd (september 1636)

Als vervolg op de voorgaande tekening nr. 120, worden hier plattegrond en opmetingen van drie andere geledingen gegeven, namelijk van onder naar boven:

a. ter hoogte van de eerste inspringende geleding, met ingeschreven maten; onder de tekening: 4. Tussen deze en volgende plattegrond een schaalverdeling met als verklaring: *kennemer, ofte kermmer, voete grootte Als vooren gemeeten etc.*

b. ter hoogte van de voet van de achzijdige lantaarn, met ingeschreven maten en, in een rechthoek die de kamer aanduidt met het klavier van het klokkenspel: *speelhuis ofte Sitplaats daer men op de klokken Baijert*; onder de tekening: 5. Tussen deze en de volgende tekening een schaalverdeling.

c. ter hoogte van de bovenste balustrade (onder de spits) met enkele maten; onder de tekening: 6; er boven: 457. *Trappen de hooghte vande derde tot hier toe etc.*

Opschrift: boven onder de bladrand: *veruolgh vande Gronden: vanden Dom voorseijd*

De toeschrijving en datering staan buiten alle twijfel gezien hun verband met voorgaande tekening nr. 120, en de overeenkomst van het handschrift. De schaallijn tussen 5 en 6 is 14,05 cm, die tussen 4 en 5 is 27,4 cm lang; er is dus wel een licht verschil met de lengten op het vorige nummer vast te stellen.

Herkomst: verzameling Jeronymus Tonnemans, Amsterdam; 21 oktober 1754 gekocht door de Stad Utrecht.

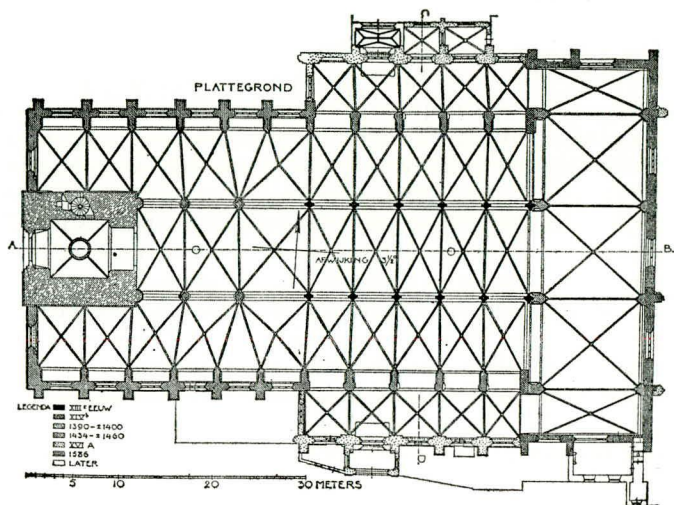
Tentoonstellingen: onbekend.

Literatuur: *Top. Atl. Utrecht*, nr. 635; HOFSTEDE DE GROOT, nr. 5; SWILLENS, *Saenredam*, p. 41-42, nr. 122, afb. 159; SWILLENS, *Domtoren*, p. 35-44, afb. 3; J. W. C. VAN CAMPEN, *De opschriften van den Domtoren*, in *Jaarboekje van Oud-Utrecht*, 1951, p. 45-62, passim.

Afb. 121

Utrecht, Gemeentearchief

UTRECHT, BUURKERK

Deze is de oudste parochiekerk van de stad. Van de eerste, romaanse, kerk zijn echter slechts bescheiden gegevens bekend. Na een brand van 1253 begint men met de huidige kerk, oorspronkelijk opgezet als gotische kruisbasiliek naar klassiek-frans model. Een twaalfstal bundelpijlers uit het oostelijk deel van het middenschip dateren nog van deze 13e-eeuwse bouw. Tegen het einde van de 14e eeuw wordt een begin gemaakt met de forse Westtoren, waarvan de bovenste geleding nooit werd voltooid. Omstreeks 1400 werd het schip in westelijke richting tot aan deze toren doorgetrokken. Inmiddels was ook een nieuw koor tot stand gekomen. In de 15e eeuw verbouwt men de kerk door verbreding der zijbeuken tot hallekerk. In het begin der 16e eeuw volgt nogmaals een verbreding door het optrekken van tweede zijbeuken (tekening nr. 129 is vanuit zo'n tweede zijbeuk gezien). In 1586, na de Hervorming, wordt het koor afgebroken. Nadien heeft het gebouw geen ingrijpende wijzigingen meer ondergaan, zodat de tekeningen van Saenredam een toestand weergeven, die nog praktisch met de huidige overeenstemt. Vooral op de nrs. 124 en 125 zijn duidelijk de basementloze bundelpijlers te onderkennen, die nog tot de 13e eeuwse opzet behoren (de basementen bevinden zich beneden het vloerniveau). De kerk is eigendom van de Nederlands Hervormde Gemeente, de toren van de Gemeente Utrecht.

122* Interieur door het schip van het zuiden naar het noorden

Paneel — 58,8 x 41,6 — gesigneerd, niet (meer) gedateerd (tussen 1650—1655?).

Dit interieur wordt gezien vanuit de derde travee (vanaf de kruising) die rechts naast de zuidelijke ingang ligt in de buitenste zijbeuk, en loopt door heel de breedte van de kerk naar de noordmuur; onder het grote venster, helemaal op de achtergrond, verleent een boog toegang tot een later bijgebouwde kapel, waarin het onderste gedeelte van het venster zichtbaar blijft. Aldus krijgt men achtereenvolgens: de buitenste zuidelijke zijbeuk helemaal op de voorgrond, vóór de twee rechthoekige pijlers die links en rechts op het paneel staan; tussen deze pijlers en de volgende twee basisloze bundelpijlers, met kleine kapitelen, ligt de binnenste zuidelijke zijbeuk; daarachter, eveneens door pijlers van dezelfde vorm gedragen, het middenschip; vervolgens de binnenste noordelijke zijbeuk, waarvan het gewelf weer door rechthoekige pijlers wordt gedragen, waarop ook het gewelf van de buitenste noordelijke zijbeuk rust. Links en rechts sluiten de andere traveeën van deze ten dele vijfbeukige pseudo-hallekerk aan; in het middenschip is een muur tussen scheibogen en gewelfschilden waarin echter geen vensters zijn aangebracht; de gehele verlichting gebeurt dus door de vensters van de buitenste zijbeuken, waarvan er op de achtergrond enkele zijn te zien. In de linkerhoek van de buitenste zuiderzijbeuk ziet men nog net het venster in de muur, waar deze zijbeuk (die niet over de gehele lengte van het schip werd gebouwd) eindigt. De vloer bestaat hoofdzakelijk uit grote grafzerken. Als meubilair een kaarsenkroon en een bank rondom een bundelpijler gebouwd. Een groot bord rechts en een paar rouwborden, evenals drie kleine figuren, versieren de ruimte.

Opschrift: in de rechter benedenhoek: *Pieter Saenredam Dit gemaect... buer...*

Het opschrift is gedeeltelijk weggeschrapt, waardoor de datering is verdwenen. Dit paneel zal waarschijnlijk wel ontstaan zijn in dezelfde jaren als nr. 123 (gedateerd 1654) en de constructie-tekeningen nr. 125 (gedateerd 1653) en 126 (gedateerd 1653), waaruit wel blijkt, dat Saenredam zich in die jaren speciaal met het uitwerken van dit interieur der Buurkerk heeft beziggehouden. Ook de stijlovereenkomsten met schilderij nr. 123 wijzen hierop. Met ditzelfde werk en een ander, dat ons niet bekend is, vormt het de in drie schilderijen gesplitste uitwerking van het interieur dat voorkomt op tekening nr. 124.

Herkomst: verzameling van Winter tot 1874; nadien verzameling Prof. Dr J. P. Six.

Tentoonstellingen: Utrecht, *Tentoonstelling van Oude Schilderkunst*, 1894, nr. 175; Amsterdam, *Catalogus der Verzamelde schilderijen en Familieportretten van de Heeren Jhr. P. H. Six van Vromade, Jhr. J. Six en Jhr. W. Six wegens verbouwing in het Stedelijk Museum van Amsterdam*, 1900, p. 27, nr. 130; Rotterdam 1937, nr. 16, afb. II; Rotterdam 1955, nr. 114; afgebeeld in *Nederlandse Kunstagenda*, 1955.

Literatuur: JANTZEN, p. 83, nr. 419; SWILLENS, *Saenredam*, p. 59, nr. 221, afb. 169.

Afb. 129

's-Graveland, verz. Jkvr. H. M. A. F. Six

123* Interieur door het schip van het zuiden naar het noordwesten

Paneel — 40,7 x 33,5 — gesigneerd, gedateerd 21 april 1654

Aansluitend bij het interieur van vorig schilderij, vormt het de geschilderde weergave van het linker deel van tekening nr. 124. De twee pijlers links en rechts vooraan, waarvan de linker met ondiepe muurnissen is versierd, staan vóór de travee waarin de zuidelijke ingang zich bevindt. Tussen de bundelpijler in het midden en die welke nog even rechts ervan met een colonnet zichtbaar is, ligt het middenschip, waarvan de gewelven vrij schemerig blijven. Links van deze pijlers volgen, in de zuider zijbeuk, de vensters van resp. de derde en de tweede travee (gerekend vanaf de westgevel), waartussen een met een nis versierde steunmuur staat met een colonnet; tussen deze steunmuren zijn ondiepe kapellen gemaakt. Rechts van de centrale pijler keren een dergelijke steunmuur en kapel met venster terug. Drie groepen van twee figuren, een zittende vrouw en een blaffende hond vormen de stoffering.

Opschrift: in de linker benedenhoek: *Pr. Saenredam f. A^o 1654 4/ 21.*

De stoffage is later aangebracht.

Herkomst: verzameling W. A. Coats, Londen; veiling Christie, Londen, 4 februari 1927, nr. 34; kunsthandel Asscher & Welcker, Londen; verworven 1936.

Tentoonstellingen: onbekend.

Literatuur: SWILLENS, *Saenredam*, p. 57, nr. 195, afb. 168.

Afb. 126

Esch, verz. Dr. F. H. Fentener van Vlissingen

124* Interieur door het schip van het zuiden naar het noorden

Pen en krijt op lichtgrijs papier — 30,1 x 40 — gesigneerd, gedateerd 2 augustus 1636

Deze tekening werd gemaakt vanuit de travee rechts van het portaal in de buitenste zuidelijke zijbeuk. Zij geeft in haar geheel een beeld dat begrepen ligt in een hoek van iets meer dan 90°. Door de pijlers op het voorplan, die tussen de beide zuidelijke zijbeuken staan, wordt de tekening in drie delen gesplitst. De linker en de middenpartij zijn met kleine verschillpunten uitgewerkt op de schilderijen nr. 122 en nr. 123. Het schilderij naar de rechtse partij, waarvan de constructietekening nog bestaat (nr. 126), is ons niet bekend. Langs deze kant kijkt men, door de beide zijbeuken en het middenschip heen, in de hoek van de noordertranseptarm, waar het gewelf van de kleine travee tegen de muur door consoles wordt gedragen. Verschillende kronen en borden zijn in de kerk opgehangen.

Opschrift: in de rechter bovenhoek: *Pieter Saenredam geteijckent den 2 augustij A°. 1636.* — in het midden boven de onderbladrand: *Buijer kerck binnen utrecht.*

Herkomst: aankoop 1899 uit verzameling C. M. Kneppelhout van Sterkenburg, Driebergen.

Tentoonstellingen: *Rotterdam* 1937, nr. 73; *Amsterdam* 1938, nr. 73; *Utrecht* 1953, nr. 136; *Zürich* 1953, nr. 197.

Literatuur: HOFSTEDE DE GROOT, nr. 21; *Suppl. Top. Atl. Utrecht*, nr. 1148; SWILLENS, *Saenredam*, nr. III, afb. 165; TH. HAAKMA WAGENAAR, *Bouwgeschiedenis van de Buurkerk te Utrecht*, Rotterdam, 1936, p. 296, fig. 117.

Afb. 127

Utrecht, Gemeentearchief

125* Interieur door het schip van het zuiden naar het noordwesten

Pen en aquarel — 43,2 x 33,6 — gesigneerd, gedateerd 7 november 1653

Deze constructietekening is de rechtstreekse voorbereiding van schilderij nr. 123; zij geeft dus, op de stoffering na, hetzelfde interieur weer.

Opschrift: in het midden van de pijler rechts vooraan: *Dit gedeelte vande buur kerck binnen Utrecht heb ick aldus om te*

schilderen voleijndt met teecken en op den 7 November 1653 ende den 21 April 1654, heb ick dese met schilderen gedaen op een Paneel van grote als dese teecke[ning] — boven de horizonlijn links: d'afstant 20 voet

Het zeer moeilijk leesbare opschrift werd met behulp van een kwartslamp ontcijferd. Vanaf *ende den 21 April* werd naderhand door Saenredam bijgevoegd; de blauwgrijze kleur werd later aangebracht. De horizonlijn, waarop het oogpunt is aangeduid, ligt op ongeveer 1/5 der bladhoogte. De achterzijde is ingezwart, de inktlijnen zijn doorgetrokken.

Herkomst: aankoop 1899 uit verzameling C. M. Kneppelhout van Sterkenburg, Driebergen.

Tentoonstellingen: onbekend.

Literatuur: *Suppl. Top. Atl. Utrecht*, nr. 1150; SWILLENS, *Saenredam*, p. 34, 57, nr. 192, afb. 166.

Afb. 128

Utrecht, Gemeentearchief

126* Interieur door het schip van het zuiden naar het noordoosten

Pen en aquarel — 42,2 x 32,3 — niet gesigineerd, gedateerd 8 november 1653

Deze constructietekening heeft gediend ter vervaardiging van een schilderij naar het rechter gedeelte van tekening nr. 124, welk schilderij, gezien het opschrift op deze tekening, gedateerd 21 maart 1654, ons niet bekend is. De tekening geeft dus een binnengezicht, beter gedetailleerd dan op de schets, vanuit de buitenste zuidelijke zijbeuk naar de noordertranseptarm. Als stoffage twee figuren en een hond.

Opschrift: onder de nis in de pijler rechts vooraan: *Dit gedeelte ofte gesicht van de buur kerck binnen utrecht heb ick aldus geyndicht mette pen te teecken en omme soo groot op een paneel geschildert te werden. Int Jaer 1653. den 8. November ende dit gedaen met schilderen op den 21 maart 1654. — bij het oogpunt op de pijler rechts achter: afstand 15 v(oet)*

De toeschrijving, op grond van tekenstijl en handschrift, lijdt geen twijfel. De horizonlijn, waarop het oogpunt is aangeduid, ligt op ongeveer 1/5 der bladhoogte; enkele hulplijnen zijn nog

zichtbaar. De blauwgrijze kleur is later aangebracht. De achterzijde is ingezwart, de inktlijnen zijn licht doorgetrokken.

Herkomst: aankoop 1899 uit verzameling M. Kneppelhout van Sterkenburg, Driebergen.

Tentoonstellingen: onbekend.

Literatuur: *Suppl. Top. Atlas, Utrecht*, nr. 1153; SWILLENS, *Saenredam*, p. 34 nr. 193 afb. 167.

Afb. 130

Utrecht, Gemeentearchief

127* Interieur door het schip van het noorden naar het zuidwesten

Paneel - 60,1 x 50,1 - gesigneerd, gedateerd 1644

Staande onder de gordelboog tussen de derde en de vierde travee (vanaf de kruising gerekend) in de buitenste noordelijke dwarsbeuk tegen het portaal, bemerkt men rechts de brede, met ondiepe nissen versierde pijler tussen de vierde en de vijfde travee der beide noordelijke zijbeuken. Op de twee basisloze bundelpijlers komen neer de scheibogen van de vierde, vijfde en zesde travee tussen zijbeuk en middenschip, waarvan ook de gewelfribben ten dele te zien zijn. Links op de achtergrond de westmuur, met afgeschuind venster, van de buitenste zuidelijke zijbeuk, die niet over heel de lengte der kerk werd doorgetrokken. In het midden wordt de ruimte begrensd door de zuidelijke zijbeuk tussen steunberen waaraan eveneens ondiepe kapellen werden gebouwd, die door grote, onderaan dichtgemaakte vensters worden verlicht. De vloer bestaat uit plavuizen en grafstenen. Een muurschildering versiert de onderste nis van de pijler rechts, waaraan bovendien een wapen- en een rouwbord zijn bevestigd. In de zuiderzijbeuk hangt nog een groot broederschapsbord; een klein wapenbord is in de zuidwesthoek van de zuidertranseptarm aan de muur te zien. Behalve de figuurtjes op de achtergrond, bestaat de stoffage uit een jongetje dat karikaturen tekent op de pijler, waarop reeds de vier Heemskinderen staan afgebeeld en een kind dat met een hondje speelt.

Opschrift: op de schuine kant van de pijler vooraan rechts: *de buer kerck binnen utrecht aldus geschildert int Jaer 1644 van Pieter Saenredam.*

Dit schilderij stemt overeen met de rechterhelft van de tekening nr. 124. Het opschrift is in wit, behalve de naam zelf die in zwart is uitgevoerd. Waar W. Stechow alle figuren aan Jan Both toeschrijft, meent N. Maclaren (*The Dutch School*, Londen,

1960, p. 380, n. 1896) in die op de achtergrond een andere hand, wellicht die van Saenredam zelf, te moeten onderscheiden. Dit schilderij werd gegraveerd door C. Ploos van Amstel (N. MACLAREN, *op.cit.*, p. 381, note 14).

Herkomst: verzameling van der Pot, Rotterdam; 1824 of 1825 gekocht door Charles Galli, Edinburgh; 1866 Alexander Allan, Edinburgh; Alexander Allan Sale, Edinburgh, 11 januari 1896; gekocht door William B. Patterson, Glasgow; Arthur Kay, Glasgow; verworven 1902.

Tentoonstellingen: Edinburgh, Royal Institution Rooms, 1826, nr. 35; York, *Yorkshire Fine Art and Industrial Exhibition*, 1866, no. 502; Londen, Royal Academy, 1902, nr. 225; Birmingham, Museum and Art Gallery, 1950, nr. 54.

Literatuur: HOFSTEDE DE GROOT, nr. 22; JANTZEN, nr. 411, SWILLENS, *Saenredam*, nr. 160, afb. 171; *National Gallery Summary Catalogue*, Londen, 1958, p. 216, nr. 1896; N. MACLAREN, *The Dutch School, National Gallery Catalogues*, Londen, 1960, p. 380.

Afb. 125

Londen, The National Gallery

128 Interieur door het schip van het zuiden naar het zuidoosten

Paneel — 58,4 x 49,5 — gesigneerd, gedateerd 1645

Dit schilderij sluit aan bij het vorige en geeft de linker helft weer van de tekening nr. 129. Zodoende krijgt men wederom de twee pijlers tussen de noordelijke zijbeuken op het voorplan, daarachter de bundelpijlers die de gewelven van het middenschip dragen, links op de achtergrond in de zuidertranseptarm, het grote afgeschuinde venster met zijn onderaan gedeeltelijk gestopte laatgotisch maaswerk, en rechts twee kleinere vensters in de buitenste zuidelijke zijbeuk; in het glasraam van het rechtse is een wapenschild met twee gekruiste sleutels geplaatst. Onder deze laatste twee vensters zijn grote ondiepe muurnissen uitgespaard. In de middenbeuk hangt een grote kaarsenkroon. Als stoffage zijn vier figuurtjes in de ruimte verspreid.

Opschrift: onderaan in de nis van de pijler vooraan links: *pieter Saenredam 1645 dit geschildert na de buer kerck, van utrecht*

De stoffage is zeer waarschijnlijk van een latere hand.

Herkomst: veiling Christie, Londen, 16 juni 1900, nr. 63; verzameling mej. L. E. Whatman, Maidstone; Alexander James Trousdell, Meopham (Kent).

Tentoonstellingen: Canterbury, *Old Masters from Houses in Kent*, Tower House, 1937, nr. 24.

Literatuur: N. MACLAREN, *The Dutch School, National Gallery Catalogues*, Londen, 1960, p. 381.

Afb. 124

Eigenaar onbekend

129* Interieur van het noorden naar het zuiden

Pen en krijt op blauw papier — 26,7 x 41,7 — gesigineerd, gedateerd 16 augustus 1636

Deze tekening, gemaakt onder de gordelboog tussen de derde en de vierde travee van de buitenste noorderzijbeuk, is de schets die als grondslag heeft gediend voor de twee voorgaande schilderijen, nr. 127 en nr. 128, die resp. de rechter- en de linkerhelft uitbeelden. De pijler, die hier in het midden van het voorplan staat en de tekening in twee helften verdeelt, is op de panelen weggevallen. Op de stoffering na, stemt het hier afgebeelde interieur met dat van de schilderijen overeen.

Opschrift: op de pijler vooraan links: *Den 16. augustij int Jaer 1636. P. Saenredam* — op de pijler in het midden vooraan: *BUIER KERCK, binnen utrecht.*

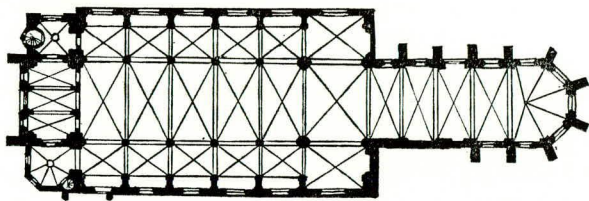
Tentoonstellingen: *Rotterdam* 1937, nr. 74.

Literatuur: *Top. Atl. Utrecht*, nr. 794; HOFSTEDE DE GROOT, nr. 21; JANTZEN, nr. 411; SWILLENS, *Saenredam*, nr. 115, afb. 170; TH. HAAKMA WAGENAAR, *De bouwgeschiedenis van de Buurkerk te Utrecht*, Rotterdam, 1936, p. 243, fig. 98.

Afb. 123

Utrecht, Gemeentearchief

UTRECHT, ST. CATHARINAKERK

Zij werd omstreeks 1470 begonnen als kerk van het Karmelietenklooster. In 1529 werden kerk en klooster met gasthuis overgedragen aan de ridders van St. Jan, die in 1551 het schip voltooiden. Het gebouw is een eenvoudige kruisbasiliek met kruisribbengewelven. In 1860—1861 werd het inwendige in vroeggotische trant gewijzigd door het aanbrengen van talrijke profileringen in stucwerk en van een algehele polychromie. In 1898 werd aan de westzijde één travee toegevoegd, waaraan tevens een toren werd gebouwd. De top van de nieuwe gevel werd een copie van die van de oude. Tot voor enkele jaren vertoonde het interieur door deze wijzigingen geen enkele overeenkomst meer met de toestand waarin het door Saenredam werd weergegeven. Sedert 1955 is een restauratie onder handen, waarbij de neo-gotische toevoegingen zoveel mogelijk worden verwijderd en waarbij voor de vormgeving van de venster-traceringen Saenredam's tekeningen, bijv. nr. 133, als uitgangspunt zijn genomen. Daardoor herkreeg het interieur, voorsnog zonder het koor, het karakter, dat het in de 17e eeuw heeft bezeten (zie nr. 130). Sedert 1853 is deze kerk de R.K. kathedraal van het bisdom Utrecht. Het gebouw (ook de toren) is eigendom van de R.K. parochie van de H. Catharina.

130 Interieur vanuit het middenschip naar het koor

Paneel - 116,8 x 95,8 - niet gesigineerd, niet gedateerd (na 1636)

Staande in de vierde travee van de middenbeuk tegen de zuidmuur is eerst vooral de opbouw van de noorderschipmuur te volgen. Drie eenvoudige geprofileerde scheibogen tussen middenschip en noorderzijbeuk worden opgevangen door slanke zuilen - tegen de kruisingspijler door een halve zuil - met achthoekige geprofileerde bases en dubbele koolbladkapitelen, waarop ook de schalken rusten, die de kruisribbengewelven helpen

dragen. Boven elke boog zit een hoge ondiepe muurnis, die onderaan afgezet wordt met een horizontale door de schalken onderbroken lijst; het bovenste derde dezer nis wordt ingenomen door vierdelige vensters, terwijl op het muurvlak daaronder de stijlen, aan hun bovineinden met driepassen verbonden, voortlopen om op kleine slanke bases te eindigen; in het midden tussen deze stijlen zijn, op halve hoogte, twee in driepasvorm afgesloten openingen aangebracht. Van de overwelling in de middenbeuk is slechts één gewelf volledig te zien, aansluitend bij het kruisingsgewelf, dat langs de schipzijde gedragen wordt door twee kapiteelloze pijlers, langs de koorzijde door twee in de muur ingewerkte driezijdige basisloze halve pijlers met profiel (in de plaats van kapiteel). Daarachter volgen de traveeën van het koor, waar de kruisribbengewelven op steunberen neerkomen, en drie smalle hoge vensters in de absis; onder de vensters bevinden zich nog brede, lage muurnissen. Van de zuidmuur van koor en middenbeuk is alleen het ritme der constructieve elementen ten dele waar te nemen. Twee traveeën van de noorderzijbeuk, afgedekt met kruisribbengewelven, zijn door de scheibogen te zien; de gewelven komen langs de noordmuur neer op steunberen, met vrij vlakke nissen versierd, waartussen ondiepe kapellen werden gebouwd. Door de zijbeuk volgt nog een gezicht op de weinig uitspringende noordertranseptarm, waarin alleen een gedeelte van een ongeprofileerd afgeschuind venster opvalt. Het meubilair bestaat uit een dubbele koorafsluiting waarin onder de triomfboog een preekstoel is ingewerkt, en in het koor uit twee koorbanken. Als versiering vallen, behalve de rouwborden, te noteren de gewelfdecoratie en de (niet meer leesbare) opschriften op de bogen van de kruising. Meerdere figuren zijn in de ruimte opgesteld, waarvan in de linker benedenhoek, twee mannen die vermoedelijk een grafsteen aftekenen. De bevoering bestaat uit grote platte stenen, een paar grafzerken en kleine plavuizen.

Opschrift: geen

Toeschrijving aan Saenredam op grond van stijlkenmerken en overeenkomsten met de tekening nr. 131. Het model van hoeden wijst erop dat de stoffage tussen 1665 en 1670 moet aangebracht zijn; de mogelijkheid bestaat dat van I. van Nickele deze stoffering uitvoerde en misschien (SWILLENS, *Saenredam*, p. 61) het schilderij voltooidde waardoor de afwezigheid van datum en signatuur te verklaren is. Ook Gudlaugsson (p. 66, note 15) vermeent in de stoffage de hand van Van Nickele te zien.

Herkomst: veiling Steyn Schepen, 28 april 1911; verkocht door J. Goudstikker, Amsterdam, aan Drouot; Second Viscount of Bearsted, Londen; geschenk van Lord Bearsted in 1948.

Tentoonstellingen: Londen, *Exhibition of Dutch Art 1450-1900*, Royal Academy of Arts, 1929, nr. 72; Manchester, *Dutch old Masters*, Art Gallery, 1929, nr. 44; Londen, *17th century Art in Europe*, Burlington House, 1938, nr. 153; Londen, *The Bearsted Collection*, Art Gallery, 1935, nr. 24; Londen, Whitechapel Art Gallery, 1955, nr. 27.

Literatuur: E. A. VAN BERESTEYN, *Geschiedenis der Johanniter Orde in Nederland tot 1795*, 's-Gravenhage, 1934, afb. nr. 5; SWILLENS, *Saenredam*, p. 53, 61-62, nr. 222, afb. 177; *Catalogue of Pictures and Porcelain at Upton House*, Londen, 1950, p. 30, nr. 128; GUDLAUGSSON, p. 66 note 15.

Afb. 131

Upton House, (Banbury), National Trust

131* Interieur vanuit het middenschip naar het koor

Pen, krijt en weinig aquarel - 37,7 x 50,7 - gesigineerd, gedaateerd 2 oktober 1636

Deze tekening, die Saenredam als voorbereiding van het paneel nr. 130 maakte, vertoont praktisch hetzelfde interieur. Stoffage is niet aanwezig; langs de bovenrand is van het gewelf minder te zien, tussen de zuilen zijn trekstangen aangebracht en rechts bemerkt men nog enige onderdelen van gewelven en steunberen van de zuiderzijbeuk.

Opschrift: op de basis van de zuil rechts: *Pieter Saenredam - daaronder: Int Jaer 1636 den 2en oktober - in het midden beneden: Ste Catrine kerck, binnen uijt trecht*

Tegen de noordwestelijke kruisingspijlers zijn de halve zuilen, die de eerste scheiboog opvangen, uiterst vaag weergegeven zodat het (halve) kapiteel de indruk wekt zonder steunmiddel te blijven.

Herkomst: verzameling Jeronymus Tonneman, Amsterdam; 21 oktober 1754 door de stad Utrecht gekocht.

Tentoonstellingen: *Rotterdam* 1937, nr. 81; *Amsterdam* 1938, nr. 81; *Utrecht* 1953, nr. 142; *Zürich* 1953, nr. 202.

Literatuur: *Top. Atl. Utrecht*, nr. 887; HOFSTEDE DE GROOT, nr. 25; WEISSMAN, afb. 69; E. A. VAN BERESTEYN, *Geschiedenis der Johanniter orde in Nederland tot 1795*, 's-Gravenhage, 1934, afb. nr. 3; SWILLENS, *Saenredam*, nr. 128, afb. 176; *Catalogue of Pictures and Porcelain at Upton House*, Londen, 1950, p. 30.

Afb. 132

Utrecht, Gemeentearchief

132* Interieur vanuit de noorderzijbeuk naar de zuidertranseptarm

Pen en krijt (zwart, wit en weinig geel) - 30,3 x 40,1 -
gesigneerd, gedateerd 20 oktober 1636

Voor dit interieur koos de tekenaar als standpunt de derde travee (vanaf de kruising) in de noorderzijbeuk, van waaruit hij als richting de zuidoostelijke kruising nam. Links, tussen de muur en de twee zuilen loopt de noordelijke zijbeuk, die in het transept uitmondt en waarvan de scheiboog gedeeltelijk in de kruisingspijler verdwijnt. In de noordertranseptarm is enigszins vaag de oostwand met zijn nissen te zien. Door de beide scheibogen van de noorderzijbeuk valt de blik op de zuidwand van het koor met zijn nissen, korte diensten op consoles en gewelfaanzetten. Op de driezijdige zuidoostelijke kruisingspijler komen de triomfboog en de scheiboog met de zuidertranseptarm neer. Tegen de oostmuur van de zuidertranseptarm is het orgel aangebracht; boven een vijfzijdige tribune, waarvan de panelen met een gesneden pilaster- en bogenordonnantie zijn versierd, verheft zich op een fraai gedecoreerde onderbouw de hoofdkast met drie torentjes bekroond; de geschilderde luiken zijn gesloten; het orgel heeft geen rugpositief. Helemaal rechts op de tekening, tussen de voorste zuil en de bladrand is nog even een fragment van de zuidmuur van de middenbeuk waar te nemen, evenals een gedeelte van twee traveeën van de zuidelijke zijbeuk, met venster, een steunbeer en enkele gewelfribben. Bij het meubilair dienen vermeld de koorafsluiting met nauwelijks zichtbaar een stuk van het klankbord van de preekstoel, en één kerkeradebank in elke transeptarm.

Opschrift: op de grafzerk in het midden vooraan: *Int jaer 1636 Pieter Saenredam den 20en October* - beneden in het midden boven de bladrand: *Ste. Catrijne kerck binnen uijtrecht*

Het orgel moet ca. 1550 gebouwd zijn, wellicht door Cornelis Gerritsz of door Pieter Jansz. de Swart; in latere tijd is het verdwenen (cat. tent. *Haarlem* 1961, p. 167, nr. 59).

Herkomst: aankoop 1899 uit verzameling C. M. Kneppelhout van Sterkenburg, Driebergen.

Tentoonstellingen: *Rotterdam* 1937, nr. 80; *Amsterdam* 1938, nr. 80; *Haarlem* 1961, nr. 59, afb. 30.

Literatuur: HOFSTEDE DE GROOT, nr. 26; *Suppl. Top. Atl. Utrecht*, nr. 1248; E. A. VAN BERESTEYN, *Geschiedenis der Johanniter orde in Nederland tot 1795*, 's-Gravenhage, 1934, afb. 2; SWILLENS, *Saenredam*, nr. 133, afb. 178; VENTE, afb. 18.

Afb. 133

Utrecht, Gemeentearchief

133* Interieur door het transept van het zuiden naar het noorden.

Pen, zwart en wit krijt, en weinig aquarel - 30,2 x 39,3 - gesigneerd, niet gedateerd (1636, oktober?).

Het midden van het blad toont vanaf de zuidwestelijke kruisingspijler, waaraan een rouwbord hangt, de kruising en de noordelijke transeptarm. Deze bestaat slechts uit één travee waarvan twee gewelfribben en de scheiboog, langs de kant der kruising, opgevangen worden door, links, een zware zuil, en rechts een in de koormuur ingewerkte basisloze halve pijler met drie zijden; de twee andere ribben komen in de hoeken neer op kleine consoles; in de noordwand bevindt zich een venster met laatgotische vulling en een gehistorieerd glasraam; daaronder hangt boven een geprononceerde horizontale lijst, een klein wapenbord. In de noordmuur van koor zijn, door het weglaten van de zuidoostelijke kruisingspijler, twee hoge smalle driedelige vensters te bemerken, waarvan de onderste helft is dichtgemaakt, terwijl in het glas zelf een niet te identificeren onderwerp is uitgebeeld. In het middenschip worden de gewelfribben en gordelbogen gedragen door schalken die op de zuilen met koolbladkapitelen staan; in de vensternissen is alleen het bovengedeelte van glas voorzien, terwijl de stijlen over het blinde vlak tot beneden zijn doorgetrokken waar ze op smalle bases rusten. In de noorderzijbeuk bemerkt men nog enkele ribben die langs de muurkant op een driezijdige pilaster neerkomen, en een paar vensters.

Opschrift: onder op de schacht van de zuil links: *P. Saenredam* - onder op de noordmuur van de transeptarm is het oogpunt aangeduid en: *6 voet* - onder rechts boven de bladrand: *De Ste. Catryne kerck, binnen wijttrecht*.

Als datum is zonder twijfel 1636 aan te nemen, jaar waarin Saenredam te Utrecht werkte; afgaande op de datering van de tekeningen nr. 132 en nr. 133, is deze schets waarschijnlijk wel in oktober gemaakt.

Herkomst: aankoop 1900.

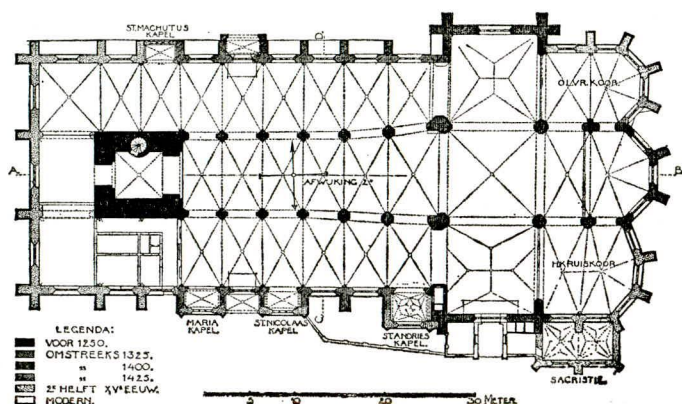
Tentoonstelling: *Rotterdam* 1937, nr. 82; *Amsterdam* 1938, nr. 82.

Literatuur: *Suppl. Top. Atl. Utrecht*, nr. 1250; E. A. VAN BERESTEYN, *Geschiedenis der Johanniter orde in Nederland tot 1795*, 's-Gravenhage, 1934, afb. nr. 4; SWILLENS, *Saenredam*, nr. 132, afb. 179.

Afb. 134

Utrecht, Gemeentearchief

UTRECHT, ST. JACOBSKERK

Oudtijds een der vier parochiekerken, opgezet in de 13e eeuw als vroeg-gotische kruisbasiliek met westtoren. Op het einde van de 14e eeuw wordt een nieuw transept gemaakt, waartegen een hoofdkoor met twee kleine zijkooren. In het begin van de 15e eeuw maakt men nieuwe zijbeuken in het formaat van dat van het schip zodat de kerk een hallekerk werd. Omstreeks 1460 worden deze zijbeuken naar het westen verlengd langs en voorbij de toren. Doordat daartussen, ten westen van de toren, een ruimte werd gemaakt, staat deze van toen af aan geheel ingebouwd. Eind 15e eeuw vervangt men de kleine zijkooren door grotere; eerst het zuidelijke H. Kruiskoor, dan het noordelijke O.L.V. koor. Het is vooral deze koorpartij, die door Saenredam is uitgebeeld (zie o.a. nr. 134). Deze is thans nog vrijwel als in de 17e eeuw, behalve dat bij een her-inrichting in 1882 — uit deze tijd dateren allerlei toevoegingen aan het meubilair in neo-Renaissancevormen — de fraaie koperen koorhekken (zie nr. 136) naar het oosten werden verplaatst. De laatgotische hekken voor de zijkooren zijn tussen 1516—1519 gemaakt door Jan van den Ende uit Mechelen, en het vroeg-Renaissance hek van 1566 is van Jan de Clerck uit Antwerpen. De kerk is eigendom van de Nederlands Hervormde Gemeente, de toren, die in 1953 een nieuwe spits kreeg, van de Gemeente Utrecht.

134 Interieur door de koorpartij vanuit het zuiden

Paneel - 55,3 x 45,7 - gesigineerd, gedateerd 1642

De koorpartij wordt hier gezien vanuit de zuidwesthoek der

zuidelijke koorkapel (H. Kruiskoor). De pijler links op het schilderij is de zuidoostelijke kruisingspijler; op zijn samenstellende delen komen, zoals op dit schilderij is te zien, drie brede platte en strak geprofileerde scheibogen neer: links de scheiboog tussen kruising en zuidelijke transeptarm; in het midden de scheiboog tussen dezelfde transeptarm en het Kruiskoor; rechts de scheiboog tussen de koortraveeën van hoofd- en Kruiskoor. Op deze laatste boog rust een muur, die het kruisribbengewelf helpt dragen. In het midden staat een basisloze samengestelde pijler die de gewelven van koortravee en absis van het Kruiskoor draagt, evenals de scheiboog tussen beide koren, die zeer smal is doch tot aan het gewelf reikt. Rechts, nog steeds in het Kruiskoor, een gedeelte van de koorafsluiting met gewelf en venster. Onder de vensterdorpel loopt een horizontale lijst; ter hoogte hiervan begint het profiel van de scheiboog tussen de beide absiden. Alleen de kruisingspijler vertoont imposten; de overige bogen lopen rechtstreeks in hun steunmiddelen door; elke gewelfrib wordt in dit koor op een kleine console opgevangen. In de ruimte van het hoofdkoor keren dezelfde architecturale elementen terug; de gewelfribben rusten hier op bladkapiteeltjes, die op hun beurt gedragen worden door diensten die ofwel door een niet voltooid of later afgehakte colonnet gedragen worden zoals op de pijler (eerder een steunmuur) op de achtergrond. In de absiswand zijn twee geprofileerde hooggotische vensters (ca. 1400) en twee muurnissen te bemerken. Achter het hoofdkoor ligt het noordelijke zijkoor, waarvan de noordmuur en een absiswand, beiden met een groot venster, door de scheibogen heen te zien zijn. Links op het voorplan staat een deel van het prachtige laatgotische koorhek, tussen 1516-1519 door Jan van den Ende uit Mechelen vervaardigd (frontaal gezicht op tekening nr. 13). Boven dit hek lopen in de diepte nog enkele ribben van de dwarsbeuk. Ter versiering dienen vier grote wapenborden: op de achtergrond het wapen van de familie van Quellenborg; op de pijler links dat van de familie Byler waarop, behalve de signatuur, ook nog te lezen is *obiit quarta decem.... 1628*; rechts hiernaast een wapenbord van het geslacht Meerenborg, waarop te lezen is *D.O.M. obiit 19. Junij 1631*; tegen de muur rechts een tweede bord van de Byler's, waarop *obiit 27. Januari A^o 1636*. Als stoffage, een man in oosters kostuum vergezeld van een hond, die een wapenbord bekijkt.

Opschrift: op het linker wapenbord tegen de pijler in het Kruiskoor: *Pieter Sardam int Jaer 1642*.

Een onderdeel van een der gotische koorhekken wordt nog bewaard in het Centraal Museum (*Catalogus van het Historisch Museum der Stad*, Utrecht 1928, nr. 1437).

Herkomst: tot 1933 in de "fürstbisschöfliche Galerie" in Würzburg, nr. 157 (als Anthonie de Lorme); verworven 1933.

Tentoonstelling: *Rotterdam* 1937, nr. 21, afb. III; *Amsterdam* 1938, nr. 21, afb. III; *Zürich* 1953, nr. 188, afb. 6; *Milaan* 1954, nr. 140, afb. 6; *Rome* 1954, nr. 137, afb. 8.

Literatuur: SWILLENS, *Saenredam*, p. 65, nr. 157, afb. 173; *München, Alte Pinakothek, kurzes Verzeichnis der Bilder*, München, 1957, p. 92, nr. 6622.

Afb. 135

München, Alte Pinakothek

135* Interieur door de koorpartij vanuit het zuiden

Pen en krijt op blauw papier - 36,6 x 24 - gesigneerd,
gedateerd 12 augustus 1636

Deze schets was voorbereiding van schilderij nr. 134; ze geeft dus hetzelfde beeld weer. Alleen ontbreekt de stoffage, terwijl in het hoofdkoor een kaarsenkroon hangt en de wapen en rouwborden genummerd zijn.

Opschrift: in het midden boven de onderste bladrand: *Ste. Jacobs kerck binnen uijtrecht* - in de rechter benedenhoek: *Den 12. August [ij] in 'tjaer 1636 Pr. Saenredam.*

De tekening is rechts afgesneden; daardoor ontbreken een paar letters van het opschrift. Het opschrift beneden in het midden is in donkerder inkt dan het andere. Het oogpunt is aangeduid op de noordwand van de Onze Lieve Vrouwekapel naast de kruisingspijler.

Herkomst: aankoop 1899 uit verzameling C. M. Kneppelhout van Sterkenburg, Driebergen.

Tentoonstellingen: *Rotterdam* 1937, nr. 78, afb. XXVII; *Amsterdam* 1938, nr. 78, afb. XXVII.

Literatuur: *Suppl. Top. Atl. Utrecht*, 1907, nr. 1173; HOFSTEDE DE GROOT, nr. 24; SWILLENS, *Saenredam*, p. 65, nr. 113, afb. 172; BRINKGREVE, nr. 15.

Afb. 136

Utrecht, Gemeentearchief

136* Interieur door het transept van het noorden naar het zuiden

Pen en aquarel op blauw papier - 27 x 42 - gesigneerd,
gedateerd 14 augustus 1636

Staande in de noordertranseptarm kijkt men door heel de dwarsbeuk heen en tevens in koorpartij en middenschip. Het kruisings-

gewelf met zijn bogen rust op de vier kruisingspijlers, waarvan alleen die langs de koorzijde een eenvoudige afgeschuinde basis hebben. De zuidertranseptarm is afgedekt met een (afgesneden) stergewelf; in de zuidgevel zijn een groot venster en daaronder een muurnis aangebracht. Op deze transeptarm is het H. Kruiskoor geopend waarvan drie vensters en enkele gewelfaanzetten zijn te zien boven het koorhek. Links, onder de triomfboog, ligt het hoofdkoor, waarvan men slechts een gedeelte van het gewelf en van een venster kan waarnemen. Rechts op de tekening een doorkijk op het middenschip met zijn zeszijdige pijlers; het karakter van hallekerk blijkt duidelijk uit de afwezigheid van bovenlichten. Helemaal op het achterplan en nauwelijks door de scheibogen heen te volgen, de ribben en twee vensters uit de zuidelijke zijbeuk. Behalve de rouw- en wapenborden aan de kruispijlers en vier kroonluchters (twee in de dwarsbeuk, twee in het middenschip) zijn vooral te noteren het laatgotische orgel dat zich met gesloten luiken en drietorenopbouw op een tribune in de zuidwesthoek van de zuidertranseptarm bevindt, en de koorhekken; voor de beide zijkoren zijn ze, met hun geelkoperen spijlen in laatgotische vormen uitgevoerd, voor het hoofdkoor maakte Jan de Clerck uit Antwerpen in 1566 een Renaissance-afsluiting met koperen balusterzuilen.

Opschrift: links van de muurnis in de zuidertranseptarm: *den 14. augustus int Jaer 1636.* - op het bord tegen de noordoostelijke kruisingspijler: *Ste. Jacobs kerck, binnen uijtrecht Pieter Saerdam.*

Herkomst: verzameling Prof. Dr J. P. Six; veiling Six, Fr. Muller, Amsterdam 16-18 oktober 1928, nr. 453; verzameling Koenings, Haarlem; bruikleen aan Museum Boymans.

Tentoonstellingen: Rotterdam, *Nederlandsche Teekeningen uit de verzameling Koenigs*, Museum Boymans, 1934, nr. 63, afb. XXII; Rotterdam 1937, nr. 77; Amsterdam 1938, nr. 77.

Literatuur: HOFSTEDE DE GROOT, note onder nr. 24; SWILLENS, *Saenredam*, nr. 114, afb. 175; N. S. TRIVAS, *Pieter Saenredam*, in *Apollo*, XXVII, 1938, p. 155, met afb.

Afb. 137

Rotterdam, museum Boymans-van Beuningen

137* Interieur door de zuidelijke zijbeuk, transeptarm en zijkoor vanuit de zuidelijke zijbeuk

Pen, aquarel en krijt (zwart, wit en rood) - 38,7 x 50,7 - gesigneerd, gedateerd 8 augustus 1636

Vanuit de derde travee (gerekend vanaf de dwarsbeuk) in de zuidelijke zijbeuk, ziet men links twee der samengestelde pijlers tussen midden- en zijbeuk, evenals de zuidwestelijke kruisings-

pijler. Tegen deze laatste loopt de platte scheiboog van schip en zijbeuk zonder overgang naar beneden. De scheiboog tussen zijbeuk en zuidertransept komt tegen de kruisingspijler neer op een smalle impost om dan door een driezijdige pijler te worden gedragen; langs de zuidmuur van de zijbeuk, wordt hij opgevangen door een platte pilaster. Tegen de eerste travee van de zijbeuk werd de St. Andrieskapel gebouwd (2e helft 15e eeuw) waarvan de geprofileerde scheiboog, ribben en diensten zijn te zien, terwijl in het volgend vak, tussen afgesneden diensten, een venster is aangebracht. De vorm van het afgesneden stergewelf op de zuidertranseptarm en de zijde waarop dit gewelf wordt gedragen, tonen duidelijk aan dat deze kerk in verschillende tijden werd gebouwd. Op de achtergrond ligt het H. Kruiskoor waarvan de gewelfribben en de venstertraceringen goed te volgen zijn; in het glas van het linker absisvenster is een wapenschild geschilderd voorstellende een hoofd op een schotel met opschrift *S IAN*, in het middelste een ander met twee gekruiste sleutels, en *S. Piet.* Door de scheibogen van de zijbeuk heen bemerkt men verder de gewelven van het middenschip en van de andere koren, evenals een paar vensters. Alle gewelven liggen op dezelfde hoogte en in de middenbeuk zijn dus geen bovenlichten aanwezig, hetgeen het karakter van hallekerk wederom aantoonst. Bij meubilair en versiering gaat de aandacht naar de koorhekken die hier frontaal worden gezien, naar de preekstoel en de kerkbanken in het middenschip, naar het orgel in de zuidertranseptarm waarvan de opbouw en de versiering met gebeeldhouwde panelen in de balustrade goed zichtbaar zijn, naar de kerkbank tegen de zuidmuur, naar de stamboom die op de oostwand van de St. Andrieskapel is geschilderd, en naar de kaarsenkronen, rouw- wapen- en gildeborden.

Opschrift: in de linker benedenhoek: *Desen den 8en Augustus. 1636 van mijn Pieter Saerdam geteijckent* - in het midden boven de onderste bladrand: *Ste. Jacobs kerck: binnen vtrecht* - op de stijl naast de linker deur van het koorhek aanduiding van het oogpunt en: *6 voet hoog.*

Het orgel werd ca. 1550 door een onbekend meester gebouwd en ca. 1650 afgebroken (cat. tent. *Haarlem* 1961, nr. 62).

Herkomst: Jeronymus Tonneman, Amsterdam; op 21 oktober 1754 gekocht door de stad Utrecht.

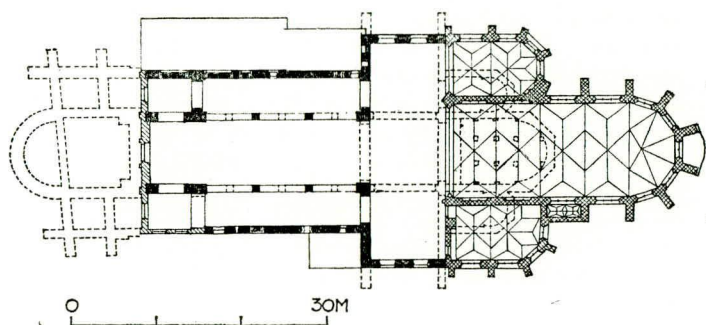
Tentoonstellingen: *Rotterdam* 1937, nr. 79; *Amsterdam* 1938, nr. 79; *Haarlem* 1961, nr. 62.

Literatuur: *Top. Atl. Utrecht*, nr. 814; *HOFSTEDE DE GROOT*, nr. 23; *WEISSMAN*, afb. 68; *SWILLENS, Saenredam*, nr. 112, afb. 174.

Afb. 138

Utrecht, Gemeentearchief

UTRECHT, ST. JANSKERK

Deze werd omstreeks het midden van de 11e eeuw als kapittelkerk gesticht, en vormt de noordelijke arm van bisschop Bernoldus' (1027—1054) Kerkenkruis rond de Dom. Oorspronkelijk een met hout plat afgedekte kruisbasiliek, vertoonde zij sterke overeenkomst met de St. Pieter. Een — waarschijnlijk kort na de bouw toegevoegde — rijke westpartij, bestaande uit een absidiaal gesloten westkoor geflankeerd door twee torens, is sinds lang geheel verdwenen. Een laatste restant was de in 1681 gesloopte Z.W. toren. In de jaren 1508—1539 werd het romaanse koor vervangen door een rijzig gotisch koor, evenals zijn voorganger voorzien van twee zijkapellen (zie nr. 140). In 1657 werd het interieur van het schip verminkt door het wegbreken van om de andere pijler; de nrs. 138 en 139 geven de toestand van vóór die tijd weer. Zuilen, zoals de Pieterskerk bezit, heeft de Janskerk nooit gehad. In 1683 werd de v.m. St. Antoniuskapel (zie nr. 141 en 142), gelegen ten noorden van het schip, vervangen door de nog bestaande Hoofdwacht. Het koor onderging in 1947 e.v. een ingrijpende restauratie. De kerk is eigendom van de Nederlands Hervormde Gemeente.

138* Interieur vanuit het middenschip naar het koor

Paneel - 65,5 x 83,4 - niet gesigineerd, niet gedateerd (ca. 1650-1655?)

Het romaanse middenschip wordt hier gezien vanuit de meest westelijke travee en afgebeeld in zijn toestand vóór de veranderingen van 1658: de pijlers met eenvoudige vierkante bases (be-

halve die vooraan) en imposten dragen de scheibogen en de muren, waarin boven elke boog een klein afgeschuind venster is aangebracht, zoals het beste op de zuidmuur te zien is. Daarboven loopt een houten netgewelf over de kruising tot tegen de triomfboog; deze wordt door gotische bundelpijlers gedragen. Het prachtige 16e eeuwse koor heeft een vijfzijdige afsluiting met hoge vensters, binnen de traceringen waarvan de figuren der glasramen werden geschetst; het stenen netgewelf wordt gedragen door korte diensten op consoles; op een schild van de eerste travee is de datum 1539 (voltooiing van het koor) aangebracht. Links op het schilderij is in de noorderzijbeuk, die door aanbouw geen rechtstreekse verlichting had, een gedeelte te zien van de platte zoldering met balken, die vroeger ook over het middenschip heeft gelegen; door de scheiboog valt de blik op de St. Antoniuskapel met het grafmonument van Dirk van Wassenaer (zie nr. 141). Rechts door de scheibogen is de wand van de zuiderzijbeuk te zien. Onder de triomfboog is een 16e eeuwse Renaissance koorafsluiting in steen opgetrokken, waardoor het koor voor de helft aan het oog onttrokken wordt; in het midden is een preekstoel opgericht waarvan het klankbord met een torenvormige bekroning en twee rouwborden is georneerd; langs weerszijden bevindt zich als toegang tot de koorruimte een deur tussen pilasters en onder fronton, met daarboven een hoge, schelpvormige nis; de muurvlakken, tussen de pilasters tegen de kruisingspijlers en deze deuren, zijn met een ondiepe rondboognis versierd; in de pilaster tegen de zuidoostelijke kruisingspijler is een niet te identificeren beeld ingewerkt; vóór de preekstoel staat een lange, hoge houten kerkbank, en een kleinere tussen de pijlers van de eerste travee links. Onder de imposten loopt in de middenbeuk langs weerszijden een balk, waarop enkele wapenborden werden geplaatst. Langs de westkant tegen de noordmuur van het middenschip rust op een balkonconstructie een houten tribune, waaronder een rouwbord en een grafschrift hangen; twee epitafen zijn in andere pijlers van dezelfde wand ingemetseld. De vloer bestaat uit enige zeer grote grafstenen.

Opschrift: geen.

De toeschrijving op grond van de schilderstechniek en de picturale kwaliteiten aan Saenredam lijkt geen twijfel. De datering echter is minder eenvoudig. Volgens Plietzsch (p. 120), die echter noch bronnen opgeeft noch bewijzen levert, is het schilderij in 1646 gemaakt. Daartegenover staat de mogelijkheid dat het een laat werk van Saenredam zou zijn; het ontbreken van figuren en van een signatuur zou er op wijzen, dat dit stuk niet geheel voltooid is (*Gids, Schilderkunst en beeldhouw-*

kunst, Museum Boymans, Rotterdam, 1951, p. 55, nr. 400). Inderdaad is het schilderij veel eerder in de buurt van latere werken als het interieur van Rhenen (den Haag, Mauritshuis, gedateerd 1655, zie nr. 107) en van de Pieterskerk te Utrecht (Aerdenhout, verz. J. W. Nienhuys, gedateerd 1654, zie nr. 171) te situeren dan bij de werken van omstreeks 1640-45. Op de tekening nr. 139 staat in de St. Antoniuskapel een kist, welke op dit schilderij niet voorkomt.

Herkomst: verzameling Dr. E. Kulenkampf, Bremen; 1930 geschonken door D. G. van Beuningen, A. J. M. Goudriaan en F. Koenigs.

Tentoonstellingen: Bremen, Kunsthalle, 1904; Bremen, S. Pauli, 1910, met afb.; Rotterdam 1937, nr. 19; Amsterdam 1938, nr. 19.

Literatuur: JANTZEN, nr. 425; *Jaarverslag Museum Boymans*, 1930, met afb.; SWILLENS, *Saenredam*, p. 44, 59-60, nr. 224, afb. 161; BREMER, nr. 2; A. HEPPNER, *Saenredams' "nieuw realisme" in de XVIIe eeuw*, in *Maandblad voor beeldende kunsten*, XVI, 1939, p. 117-118, afb. 2; *Gids, Schilderkunst en Beeldhouwkunst*, museum Boymans, Rotterdam, 1951, p. 55, nr. 400, afb. 21; N. POSTHUMUS MEYJES, *Karakter en schoonheid van de Noordnederlandse schilderkunst in de zeventiende eeuw*, Amsterdam, 1957, p. 20-21; *Afbeeldingen schilderijen*, museum Boymans-van Beuningen, Rotterdam, 1959, afb. 49; PLIETZSCH, p. 120, afb. 202.

Afb. 139 Rotterdam, museum Boymans-van Beuningen

139* Interieur vanuit het middenschip naar het koor

Pen en weinig aquarel (grijs, geel, blauw, rose, lichtbruin) - 38,4 x 49,5 - gesigneerd, gedateerd 15 september 1636.

Deze tekening geeft hetzelfde interieur weer als het schilderij nr. 138, waarvoor ze als voorbereiding diende, behalve in de volgende punten: boven de scheibogen van het middenschip en van de St. Antoniuskapel is een geschilderde bandversiering aangebracht, in de St. Antoniuskapel bevindt zich een kist die eveneens op tekening nr. 142 voorkomt, als stoffage staan twee figuurtjes te praten in het middenschip.

Opschrift: op de basis van de pijler vooraan links: *Bij mijn Pieter Saenredam. den 15 September Int Jaer 1636.* - in de linker benedenhoek: *De St. Jans kerck: binnen Vtrecht.*

Herkomst: onbekend.

Tentoonstellingen: Zürich 1953, nr. 201.

Literatuur: HOFSTEDE DE GROOT, nr. 9; WEISSMAN, afb. 7; SWILLENS, *Saenredam*, nr. 125, afb. 160; BERNT, nr. 513, met afb.

Afb. 140 Hamburg, Kunsthalle, Kupferstichkabinett

140* Interieur vanuit de noordelijke zijbeuk op koor en noordelijke zijkapel

Pen, zwart en weinig gekleurd krijt - 30,8 x 37,8 - gesigneerd, gedateerd 7 oktober 1636

Onder de scheiboog van noordertranseptarm en noorderzijbeuk, waarvan links de muur en rechts de pijler staan, openen zich de noorderzijkapel en het koor, achter de dwarsbeuk waarin slechts een klein stuk van de noordgevel, van het houten tongewelf en van de trekbalen is te zien. Onder een fors geprofileerde scheiboog, zonder onderbreking overgaand in eenvoudig basementen, valt de blik op de noordelijke zijkapel. De met vaag aangegeven beschilderingen versierde stergewelven gaan uit van consoles tussen de met laatgotisch maaswerk gevulde vensters, die met hun afschuining op een vrij hoge muur rusten. De toegang tot deze kapel wordt afgesloten ten dele door een stuk muur en ten dele door een van spijlen voorzien hek waarin een deur die langs twee treden te bereiken is. Boven deze afsluiting en ongeveer in de helft van de boogopening is een zware, geprofileerde balk aangebracht. Rechts van deze kapel staat de noordoostelijke kruisingspijler met vrij platte koolbladkapitelen; in dit deel van het gebouw draagt hij geen boog omdat deze (vermoedelijk) bij de overwelving van het koor werd gesloopt, terwijl op de dwarsbeuk de houten gewelven werden gelegd; langs de koorzijde echter vangt hij de triomfboog op. In het koor zelf verschijnen de netgewelven met hun talrijke, uitgebeitelde sluitstenen, en de vensters boven de koorafsluiting. Beter dan op voorgaand schilderij en tekening is hier de fijnheid te volgen van de deuromlijsting, met pilasters, hoofdgestel, driehoekig fronton en schelpnis evenals van het hoofdgestel dat over de gehele afsluiting loopt. Tegen de kruisingspijler staat nog een iets eenvoudiger pilaster van dezelfde opbouw; in zijn schacht is een romaans beeld van Johannes de Doper geplaatst. In het muurvlak is enkel de omtrek van een ondiepe nis te volgen. Twee rouwborden zijn er opgehangen; in de vloer zijn een paar grafstenen geschetst.

Opschrift: op de balk in de zijkapel: *Pieter Jansz. Saerдам deese gheteijckent* - op het hoofdgestel van de koorafsluiting: *int Jaer 1636: den 7en october* - beneden links boven de bladrand: *de St. Jans kerck, binnen uijttrecht.*

Het laat 12e-eeuws beeld van Johannes de Doper, afkomstig van de romaanse St. Jan en hier herbruikt, wordt thans nog in het Centraal Museum bewaard (*Catalogus van het Historisch Mu-*

seum der Stad, Utrecht, 1928, nr. 1329). Op de basis van de kruisingspijler is het oogpunt aangeduid.

Herkomst: aankoop 1899 uit verzameling C. M. Kneppelhout van Sterkenburg, Driebergen.

Tentoonstellingen: *Rotterdam* 1937, nr. 75; *Amsterdam* 1938, nr. 75.

Literatuur: HOFSTEDE DE GROOT, nr. 10; *Suppl. Top. Atl. Utrecht*, - nr. 1031; SWILLENS, *Saenredam*, nr. 130, afb. 162; BREMMER, nr. 14.

Afb. 141

Utrecht, Gemeentearchief

141* Interieur van de St. Antoniuskapel

Paneel - 42 x 34 - gesigneerd, gedateerd 1645

De St. Antoniuskapel, die langs de noorder zijbeuk door de proost Dirk van Wassenaar († 1465) werd gesticht, wordt hier van het westen naar het oosten gezien. Links de brede noordmuur van het gebouw, met hoge, sterk afgeschuinde vensters. De twee grote scheibogen rechts worden gedragen door onversierde pijlers, waardoor gedeelten van de noorderzijbeuk en van het middenschip zichtbaar zijn. De afdekking bestaat uit een half rond houten tongewelf; in de bevloering liggen enkele grote grafstenen verspreid. Tegen de oostmuur staat een eenvoudig altaar met nisvormige opbouw, waarin een kruisbeeld; drie personen zijn ervoor gekniel. Rond het altaar twee rouwborden en een ingemetseld laatgotisch grafmonument met drie fialen bekroond, dat het wapen draagt van de stichter der kapel.

Opschrift: onderaan rechts op de basis van de pijler: *Pieter Saenredam dit gemaect int Jaer 1645. dit is inde St. Janskerck binnen aldus te sien tot vtrecht.*

Het gedeelte van het opschrift *binnen aldus te sien* is mogelijk van een andere, latere hand. Op dit schilderij ontbreken het grafmonument op de pijler rechts en in de hoek links de opbergkast, waarschijnlijk voor doop- of begrafenisregisters, die voorkomen op de tekeningen nr. 139 en nr. 142. Deze kapel werd in 1681 verbouwd tot Hoofdwacht.

Herkomst: Mr. A. J. Labouchère, Zeist; 1924 bruikleen aan het Centraal Museum; aankoop 1949.

Tentoonstellingen: *Rotterdam* 1937, nr. 20; *Amsterdam* 1938, nr. 20; *Utrecht* 1953, nr. 84; *Zürich* 1953, nr. 189; *Milaan* 1954, nr. 141; *Rome* 1954, nr. 138; *Gent* 1958, nr. 10; *Haarlem* 1961, nr. 66.

Literatuur: SWILLENS, *Saenredam* p. 52-53, nr. 169, afb. 164; BREMMER, nr. 3; *Catalogus der Schilderijen*, Centraal Museum, Utrecht, 1952, nr. 239; LEYMARIE, afb. p. 152; PLIETZSCH, p. 121, afb. 206.

Afb. 142

Utrecht, Centraal Museum

142* Interieur van de St. Antoniuskapel

Pen en krijt op blauw papier - 28 x 41,5 - gesigneerd, gedateerd 6 oktober 1636

Het interieur dat deze tekening, als voorbereiding voor het paneel nr. 141 geeft, stemt met dat schilderij in de meeste punten overeen. Toch is het altaar onversierd, staat er in de hoek links naast het altaar de opbergkist, hangt rechts tegen de muur een bel, is de doorkijk op de overige kerkruimte meer gedetailleerd; bovendien ontbreekt de stoffering en is in de pijler vooraan rechts een grafmonument ingemetseld dat tot de typische produkten van de Utrechtse beeldhouwkunst behoort.

Opschrift: op de trede van het altaar: *St. Jans kerck. Binnen Vtrecht.* - onder het grafschrift van het grafmonument: *int Jaer 1636 den 6 october* - op de pijler beneden rechts: *Pr. Saenredam geteijckent*

Links van de altaartafel is het oogpunt aangeduid. Mogelijk is de tekening boven afgesneden. Een grafmonument zoals in de pijler aangebracht wordt nog bewaard in het Centraal Museum (*Catalogus van het Historisch Museum der Stad*, Utrecht, 1928, nr. 1387). Vergelijk met dit interieur dezelfde voorstelling door D. A. Rosemale (1681; *Catalogus Schilderijen Centraal Museum*, Utrecht, 1952, nr. 237).

Herkomst: verzameling Prof. Dr J. P. Six; veiling Six, Fr. Muller, Amsterdam 16-18 oktober 1928, nr. 452; verkocht aan Beets; verzameling F. Koenigs, Haarlem; verzameling D. G. van Beuningen; verworven 1941.

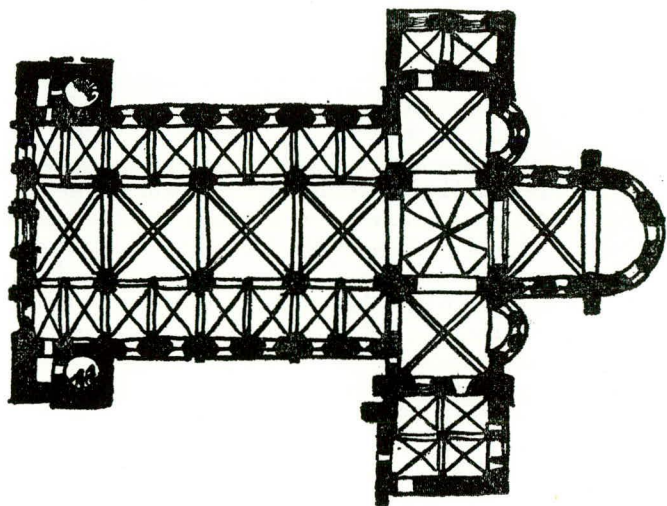
Tentoonstellingen: Rotterdam, *Nederlandsche Teekeningen uit de collectie Koenigs*, Museum Boymans, 1934, nr. 64, afb. XXIII; Rotterdam. 16-18 oktober 1928, nr. 452; verkocht aan Beets; verzameling F.

Literatuur: HOFSTEDE DE GROOT, nr. 11; SWILLENS, *Saenredam*, nr. 129, afb. 163.

Afb. 143

Rotterdam, museum Boymans-van Beuningen

UTRECHT, VOORMALIGE KERK VAN ST. MARIE

De meest merkwaardige der romaanse kerken van Utrecht werd, nadat zij reeds in 1577 bij het beleg van Vredenburg en in het begin der 18e eeuw was verminkt, tijdens de 19e eeuw, in twee étappes, nl. tussen 1813—1816 en in 1844, helaas geheel gesloopt. Ongetwijfeld vormen Saenredam's afbeeldingen de beste documentatie die we bezitten aangaande deze kerk, die gesticht werd ter voltooiing van het kerkenkruis rond de Dom in het laatste deel van de 11e eeuw, maar groten-deels in de 12e eeuw werd gebouwd. Het was een geheel in steen overwelfde (zie nr. 149) kruisbasiliek in gebonden stelsel, met twee wijd uiteengelegen Westtorens, waarvan er een ten tijde van Saenredam reeds was verdwenen (zie nr. 145 en nr. 146) en een koepel boven de kruising. Boven de zijbeuken bevonden zich nog meer galerijen met graatgewelven (zie nr. 156). Daardoor was de Mariakerk verwant aan verschillende noorditaliaanse kerken, in het bijzonder met de S. Ambrogio te Milaan. In later tijd (begin 15e eeuw) werd het oorspronkelijk koor door een gotisch koor vervangen (zie nr. 147 en nr. 148).

143* De Mariaplaats met de Mariakerk vanuit het westen

Paneel - 110,5 x 139 - gesigineerd, gedateerd 1663

De met twee bomen beplante Mariaplaats wordt links afgesloten door een vrij eentonige hoge muur, langs de oostkant (op de achtergrond) door enkele huizen, en rechts door de Mariakerk, in haar gedaante van vóór de storm van 1674. De westgevel is zeer breed omdat tegen de drie beuken ook twee torens waren aangebouwd. Met de breedte en de hoogte van het middenschip stemt overeen alles wat zich onder de met hangboogjes versierde driehoekige topgevel bevindt; de zijbeuken liggen achter het schuine stuk tussen de topgevel en de rechtse hoeken, waar de plaats is van de in plattegrond vierkante torens. De gevel is in drie geledingen verdeeld. Op de begane grond staat, in het midden, een vrij kleine westingang: een deur die in een ondiep uitgekraagd portaal zit, waarboven zich een romaans venster met gotische vulling bevindt en die door twee zuilen wordt geflankeerd; deze zuilen - een derde is nog tegen de linker toren overgebleven - droegen het gewelf van de oostvleugel van het atrium dat vroeger tegen de kerk moet hebben gestaan, en dat langs deze zijde ook een verdieping heeft gehad; hierop wijzen duidelijk de blinde bogen en de pilasters, over de gehele breedte van de verdieping nog aanwezig (zie S. J. FOCKEMA ANDREAE - E. H. TER KUILE - M. D. OZINGA, *Duizend jaar bouwen in Nederland*, I, Amsterdam, 1948, p. 157). Boven deze arcade verlicht een betrekkelijk klein gotisch roosvenster het middenschip (zie het interieur nr. 158); daarboven volgt de specifiek romaanse topgevel waarin een geopend luik. De linker toren werd bij het beleg van Vredenburg in 1577 afgeschoten, zodat alleen een met struikgewas begroeide stomp hier de gevel afsluit; de rechter toren verheft zich met zijn talrijke geledingen, die met hangboogjes of met galmgaten zijn versierd, in de lucht doch mist een bekroning. Tegen de middelste travee van het middenschip is de galerij hoger opgetrokken, zodat een pseudo-transept ontstaat (dit is in de drie afmetingen kleiner dan de echte dwarsbeuk), waarvan het dak, rustend op een eveneens met hangboogjes versierde gevel, tegen dat van de middenbeuk aansluit (de bedoeling was ongetwijfeld op deze wijze de druk van de gewelven op het middenschip te helpen opvangen; zie FOCKEMA ANDREAE, *op.cit.*, p. 156); tegen deze gevel is een latere kapel aangebouwd. Tussen dit pseudo-transept en de noordelijke transeptarm, die verder uitspringt, en waarop het motief der hangboogjes terugkeert, ligt een travee van de zijbeuk, die twee verdiepingen telt, elk met twee vensters, en met een steunbeer is versterkt. Op de kruising is de toren vervangen door een vrij eigenaardig bouwwerk, in de vorm van een centraalbouw met vier armen, versierd met hangboogjes en bekroond met een kort achzijdig torentje. Naast de kerk loopt een muur met hekwerk, aansluitend bij de tegen de transeptarm gebouwde huizen, waarvan het eerste het best is gedetailleerd met trapgevel, ven-

sters en luifel. Op de achtergrond verrijzen de torens van twee andere belangrijke gebouwen: in het midden de Domtoren (zie hiervoor ook nr. 115 en nr. 116), links de toren van de Buurkerk, die op het einde van de 14e eeuw in baksteen werd gebouwd, doch nooit werd voltooid en dus van een houten kap werd voorzien, die van vier- naar achtkant overgaat en met een kleine lantaarn is bekroond. Vóór de Mariakerk en verspreid over het plein de personages, kinderen en honden, op de achtergrond een ezeltje, die de stoffage uitmaken.

Opschrift: op de boog boven de westdeur der Mariakerk: *Pieter Saenredam fecit 1663*

In vergelijking met de tekening nr. 144 heeft Saenredam een paar storende elementen, zoals twee bomen en een schuurtje, die de westgevel verbergen, weggelaten; ook is de zuidwest-toren op dit schilderij iets hoger; vergeleken met de nrs. 145 en 146 is de gevel hier minder breed en ietwat slanker.

Herkomst: veiling verzameling M. Roëll-Hodson, Amsterdam, 25 april 1872; aankoop 1872.

Tentoonstellingen: Londen, *Exhibition of Dutch Art 1450-1900*, Royal Academy of Arts, 1929, nr. 57; Rotterdam 1937, nr. 14, afb. 10; Brussel 1946, nr. 95, afb. 66.

Literatuur: HOFSTEDE DE GROOT, nr. 13; MULLER, *Authoriteit*, p. 198-199; SIX, p. 19, 24, afb. 2; C. G. 'T HOOFT, *Het oude Raethuys door Pieter Saenredam*, in *Jaarboek van het Genootschap Amstelodamum*, XX, 1914, p. 210; R. FRITZ, *Das Stadt- und Strassenbild in der holländischen Malerei des 17. Jahrhunderts*, Berlin, 1932, p. 54; SWILLENS, *Saenredam*, p. 35, nr. 216, afb. 128; MARTIN, p. 278, afb. 164; A. HEPPNER, *Saenredams' „nieuw realisme” in de XVIIe eeuw*, in *Maandblad voor Beeldende Kunsten*, XVI, 1939, p. 117, afb. 1; BREMMER, nr. 9; N. S. TRIVAS, *Pieter Saenredam*, in *Apollo*, XXVII, 1938, p. 155; E. H. TER KUILE, *Duizend jaar bouwen in Nederland*, I, Amsterdam, 1946, p. 156; SWILLENS, *Domtoren*, p. 35, afb. 40; *Gids, Schilderkunst en Beeldhouwkunst*, Museum Boymans-van Beuningen, Rotterdam, 1951, p. 55, nr. 399; LEYMARIE, p. 150; *Afbeeldingen schilderijen*, museum Boymans-van Beuningen, Rotterdam, 1959, afb. 48; PLIETZSCH, p. 120, afb. 210; BRINKGREVE, nr. 5.

Afb. 144

Rotterdam, museum Boymans-van Beuningen

144* De Mariaplaats met de Mariakerk vanuit het westen

Pen en aquarel - 35 x 50 - gesignd, gedateerd 18 september 1636

Deze tekening, voorstudie voor het schilderij nr. 143, stemt hiermee overeen, behalve in de stoffage en de aanwezigheid van twee bomen voor de westpartij der kerk.

Opschrift: onder op de gevel der Mariakerk rechts van de ingang: *Pieter Saenredam fecit* - in de rechterbenedenhoek: *Int Jaer 1636, den 18en September naer t'leeuen gedaen binnen nijtrecht*.

De stoffage is kennelijk later aangebracht, vermoedelijk door Pieter Post (GUDLAUGSSON, p. 68).

Herkomst: verzameling Cranenburg 1858.

Tentoonstellingen: *Rotterdam* 1937, nr. 59, afb. XXIII; *Amsterdam* 1938, nr. 59, afb. XXIII; Parijs, *Le paysage hollandais au XVIIe siècle*, Orangerie des Tuileries, 1950, nr. 161; *Utrecht* 1953, nr. 141.

Literatuur: HOFSTEDE DE GROOT, nr. 13; H. J. SCHOLTEN, *Catalogue raisonné des dessins des écoles française et hollandaise*, Haarlem, 1904, p. 87-88, nr. 79; MULLER, *Authoriteit*, p. 198; SWILLENS, *Saenredam*, nr. 127, afb. 127; GUDLAUGSSON, p. 68; BRINKGREVE, nr. 3; TH. HAAKMA WAGENAAR, *De Bouwgeschiedenis van de Buurkerk te Utrecht*, Rotterdam, 1936, p. 337, fig. 133; VERMEULEN, *Handboek I*, p. 308, afb. 15.

Afb. 145

Haarlem, Teylers Stichting

145* De Westgevel

Paneel - 65,5 x 51,5 - gesigneerd, gedateerd 1662

De gevel wordt praktisch in zijn omtrek gezien; alleen de toren wordt ook van terzijde bekeken. De structuur en de geledingen zijn dezelfde als op schilderij nr. 143, met volgende verschillen: de gevel is breder en gedrukker; het roosvenster is groter en zit lager, zodat de middelste blinde boog kleiner is geschilderd en zelfs bijna helemaal in de muur verdwijnt; de gevel, vóór de toren, is bijna in zijn geheel weergegeven en vertoont twee blinde rondbogen boven elkaar en een steunmuur die haaks op de gevelhoek staat; de verdere omgeving is niet aangeduid, en vervangen door enkele bomen links; vóór het gebouw, op het plein, staan drie figuurtjes te praten.

Opschrift: onder de bovenste lijst van de toren: *Pieter Saenredam fecit* 1662.

Herkomst: verzameling Prof. Dr. J. P. Six; veiling Six, Fr. Muller, Amsterdam, 16-18 oktober 1928, nr. 42; verzameling A. Jurgens, Londen;

particuliere verzameling, Engeland; kunsthandel Duits, Londen; 1952 aankoop van kunsthandel Duits, Londen.

Tentoonstellingen: Utrecht, *Catalogus der tentoonstelling van Oude Schilderkunst te Utrecht*, 1894, nr. 174; Amsterdam, *Catalogus der verzamelde schilderijen en familieportretten van de Heeren Jhr. P. H. Six van Vromade, Jhr. J. Six en Jhr. W. Six, wegens verbouwing in het Stedelijk Museum van Amsterdam*, 1900, p. 27, nr. 130; Londen, *Exhibition of Dutch Art 1450-1900*, Royal Academy of Arts, 1929, nr. 47; Delft, *Kersttentoonstelling Nederlandse Meesters uit particulier Bezit*, Museum het Prinsenhof, 1952, nr. 66, afb. 6; Utrecht 1953, nr. 86, afb. 28; Rome, *Il seicento Europeo*, Palais des Expositions, Rome, 1956, nr. 269.

Literatuur: HOFSTEDE DE GROOT, nr. 12; SIX, p. 19, afb. 1; JANTZEN, nr. 422, p. 82; C. G. 'T HOOFT, *Het oude Raethuys door Pieter Saenredam*, in *Jaarboek van het Genootschap Amstelodamum*, XII, 1914, p. 210; SWILLENS, *Saenredam*, p. 60, 65, 66, nr. 219, afb. 132; BERNT, nr. 714; PLIETZSCH, p. 124.

Afb. 146

Egham, verz. Fr. Jurgens

146* De Westgevel

Pen en aquarel - 35,2 x 30,1 - gesigineerd, gedateerd 30 augustus 1636

Deze tekening diende als voorbereiding voor het schilderij nr. 145, en geeft dus hetzelfde beeld. Alleen is de stoffage achterwege gelaten en staat tegen elke hoek een schuurtje met schuin dak aangebouwd.

Opschrift: boven de topgevel: *Ste Marijen kerck binnen utrecht* - onderaan op de linker schuur: *Int Jaer 1636. den 30. augustus van mijn Pr. Saenredam* - onder de schuur links met potlood: *Den 12. ende* - onder de schuur rechts met potlood: *13 September is (dese) schuer affgebrooken int Jaer...*

Herkomst: onbekend.

Tentoonstellingen: Rotterdam 1937, nr. 68; Amsterdam 1938, nr. 68; Zürich 1953, nr. 199; Utrecht 1953, nr. 138; Vancouver, *The changing Landscape of Holland*, The Fine Art Gallery, International Festival, 1958, nr. 68; Utrecht 1959, nr. 49, afb. 22.

Literatuur: *Top. Atl. Utrecht*, nr. 744; HOFSTEDE DE GROOT, nr. 12; SIX, p. 19; *Beeldende Kunsten*, IV, 1918, nr. 26; SWILLENS, *Saenredam*, p. 65, nr. 119, afb. 131; A. HEPPNER, *Saenredam's „nieuw realisme” in de 17e eeuw*, in *Maandblad voor Beeldende Kunsten*, XVI, 1939, p. 118, afb. 4.

Afb. 147

Utrecht, Gemeentearchief

147* Exterieur van de Mariakerk vanuit het noordoosten en de Mariaplaats

Paneel - 44 x 63 - gesigneerd, gedateerd 10 november 1659

Het belangrijkste bouwdeel op dit schilderij is het gotische koor dat in het begin der 15e eeuw werd gebouwd en in 1421 voltooid was. Het heeft een vijfzijdige afsluiting met hoge, smalle vensters tussen de steunberen. Op de lengte-as is tussen de steunberen een gebouwtje gevoegd, dat op de begane grond een ingang heeft, terwijl op de verdieping, die gedeeltelijk het koorvenster verstopt, een schilderij met een kerkinterieur (mogelijk de Mariakerk zelf?) vertoont. Links van de ingang, tussen de steunberen, bevindt zich een klein, overhuifd winkeltje. Op de nokpunt van het koor staat een beeld van Keizer Hendrik IV. Tegen de noordoosthoek van de absis geeft een polygonale trapstoren met scherpe spits toegang tot de zoldering boven het koor. De oostmuur van het koor wordt helemaal in beslag genomen door kapellen, waarvan het dak tot onder de koorkornis loopt zodat het koor langs deze kant geen rechtstreekse verlichting ontvangt. De noordelijke transeptarm en de kruisingsbekroning vertonen weer de typische romaanse kenmerken. Tegen de kapellen en de arm van de dwarsbeuk zijn schuurtjes en huizen aangebouwd; in het tweede huis is een romaans portaal ingewerkt. Langs de oostkant der kerk staat een muurtje met een soort luifel, waaraan klederen (of huiden) zijn opgehangen; tegen het muurtje leunen twee grote molenstenen (?). Als stoffage zit een vrouw in de ingang der kerk, twee zijn voor het muurtje bezig (met het schoonmaken van vis?); enkele figuren wandelen over de rechts gelegen Mariaplaats, die met bomen is beplant en op de achtergrond door een huis en een lange muur wordt begrensd.

Opschrift: op de muur boven de luifel: *De St. Maria kerck tot utrecht* - op de rand van de luifel: *Pr. Saenredam fecit A^o 1659. 11/10*

Het beeld op de nok van het koor, in gepolychromeerd hout, is in 1563 vermoedelijk gemaakt door de utrechtse beeldsnijder Rijck Hendricksz van Beest; het wordt thans bewaard in het Rijksmuseum te Amsterdam (zie P. T. A. SWILLENS, *Rijck Hendricksz. van Beest, beeldhouwer te Utrecht*, in *Jaarboekje van Oud Utrecht*, 1950, p. 72-76; *Catalogus van Beeldhouwwerken in het Rijksmuseum*, Amsterdam, 1904, nr. 124).

Herkomst: verzameling W. A. Coats, Londen; veiling Christie, Londen, 4 februari 1927, nr. 66; kunsthandel Asscher & Welcker, Londen.

Tentoonstellingen: Brussel, *Cinq siècles d'art*, 1935, nr. 770; Haarlem, *Oude Kunst*, Frans Halsmuseum, 1936, nr. 37; Rotterdam 1937, nr. 17, afb. XI; Amsterdam 1938, nr. 17, afb. XI; Parijs, *Le paysage hollandais au XVIIIe siècle*, Orangerie des Tuileries, 1950, nr. 84; Utrecht 1953, nr. 87; Zürich 1953, nr. 191; Milaan 1954, nr. 143; Rome 1954, nr. 140; Rotterdam 1955, nr. 116, afb. 55.

Literatuur: SWILLENS, *Saenredam*, p. 35, nr. 207, afb. 130; BREMMER, nr. 7; PLIETZSCH, p. 123.

Afb. 148

Aerdenhout, verz. J. W. Nienhuys

148* Exterieur van de Mariakerk vanuit het noord-oosten en de Mariplaats

Pen en aquarel - 35,2 x 48,7 - gesigineerd, gedateerd 12 juli 1636

Als voorbereiding van het schilderij nr. 147 geeft deze tekening hetzelfde gezicht; alleen de stoffering verschilt, terwijl links van het gebouw een paar bomen staan en de Mariplaats rechts iets meer is afgesneden.

Opschrift: op de rand van de luifel: *Den 12 Julij: 1636. gedaen van mijn P. Saenredam, naer t'leeuen*

Herkomst: verzameling Daniël de Jongh, Rotterdam; veiling 14-18 maart 1810, Rotterdam.

Tentoonstellingen: Rotterdam 1937, nr. 67, afb. XXIV; Amsterdam 1938, nr. 67, afb. XXIV; Utrecht 1953, nr. 134; Zürich 1953, nr. 195; Gent 1958, nr. 11; Utrecht 1959, nr. 50.

Literatuur: *Top. Atl. Utrecht*, nr. 748; HOFSTEDE DE GROOT, nr. 14; MULLER, *Mariakerk*, p. 199; WEISSMAN, afb. 8; SWILLENS, *Saenredam*, nr. 107, afb. 129; P. T. A. SWILLENS, *Rijck Hendriksz van Beest, beeldhouwer te Utrecht*, in *Jaarboekje van Oud-Utrecht*, 1950, p. 72, noot 4; BERNT, nr. 512, met afb.; BRINKGREVE, nr. 4.

Afb. 149

Utrecht, Gemeentearchief

149* Interieur van middenschip en koor vanuit het westen

Paneel - 121,5 x 95 - gesigineerd, gedateerd 29 januari 1641

In de derde travee (vanaf de kruising) van het middenschip staande, tegen de zuidmuur, bemerkt men allereerst de zware structuur van het romaanse schip. De gelede pijlers dragen de op brede platte ribben rustende gewelven van het middenschip. In de eerste en de derde travee (deze laatste niet zichtbaar) is

in de bovenmuur een klein venster; daaronder komen de twee bogen voor de galerij, afgesloten met een balustrade, en de twee scheibogen tussen midden- en zijbeuk, waarvan de plattegrond volgens het "gebonden systeem" is uitgevoerd. De scheibogen rusten op zuilen met achtzijdige onversierde kapitelen - alleen op de galerij hebben ze bladwerk - en zwaar geprofileerde artistieke bases. De middelste travee maakt uitzondering: de galerij is immers uitgevoerd als pseudo-transept (zie nr. 143) en verschaft door haar dwarsgewelf een betere verlichtingsmogelijkheid in tegenstelling tot de vrij duistere zijbeuken en middenschip. Op de kruising gaat het gewelf van het vierkant over naar een achthoek door de aanwending van hoektrompen. Het gotische koor, van de kerk afgescheiden door een lage blinde muur met twee deuren en een houten balustrade, vormt zowel inzake structuur met zijn slanke gotische vensters en zijn lichte kruisribbengewelven, als inzake verlichting een scherp contrast. Als versiering zijn op de pijlers wandapijten nagebootst en enkele wapenschilden opgehangen. Op de eerste pijler links de gedeeltelijk zichtbare afbeelding van een stier met een kort onderschrift: *accipe posteritas quod per tua* [secula narres], *taurinis cutibus fundo solidata* [collumna est]. Als stoffage enkele figuren die deze voorstelling bekijken, twee spelende honden in het schip en enkele pratende mannen in de kruising. Op de pijler rechts zijn tussen de signatuur twee karikaturen getekend. In de vloer liggen verscheidene grafstenen.

Opschrift: op de pijler rechts: *Dit is de St. Mariae kerck binnen nijttrecht. Pieter Saenredam ghemaect ende voleijndicht den 29 Januarij int Jaer 1641.*

De signatuur is vanaf *ende* in wit geschilderd. De stier op de pijler, in verband met de legende dat de kerk op huiden werd gebouwd, wordt thans nog als bouwfragment in het Centraal Museum bewaard (*Catalogus van het Historisch Museum der Stad, Utrecht, 1928, nr. 1383*). Dit schilderij zou gemaakt zijn als schoorsteenstuk voor Constantijn Huygens (MARTIN, p. 281; PLIETZSCH, p. 122). De stoffage is vermoedelijk door P. Post uitgevoerd (GUDLAUGSSON, p. 68). Bij de restauratie in 1937 bleek dat het schilderij naar boven en naar links vergroot was; de bijgevoegde delen werden verwijderd; de oude toestand is gereproduceerd in SWILLENS, *Saenredam*, afb. 133.

Herkomst: schoorsteenstuk in Constantijn Huygens' huis te 's-Gravenhage; in 1885 uit het Nederlands Museum verworven.

Tentoonstellingen: *Rotterdam 1937, nr. 15, afb. IX; Amsterdam 1938, nr. 15, afb. IX; Bolsward, Stadhuis, 1950, nr. 50; Rome, Il Seicento Europeo, 1956, nr. 268, afb. 31.*

Literatuur: HORSTED DE GROOT, nr. 15; SIX, p. 25; JANTZEN, p. 84, nr. 410; WEISSMAN, afb. 9; G. J. HOOGWERFF, *Jan van Scorel, peintre de la renaissance hollandaise*, 's-Gravenhage, 1923, p. 89, note 3, afb. 62; VERMEULEN, *Handboek I*, p. 242, note 1; SWILLEN, *Saenredam*, nr. 151, afb. 133; MARTIN, p. 281, afb. 163; N. S. TRIVAS, *Pieter Saenredam*, in *Apollo*, XXVII, 1938, p. 155; STEPPE, p. 342; GUDLAUGSSON, p. 68; *Catalogus tentoongestelde schilderijen*, Rijksmuseum, Amsterdam, 1956, p. 182, nr. 2099; *Catalogue of Paintings*, Rijksmuseum, Amsterdam, 1960, p. 273, nr. 2099; PLIETZSCH, p. 122; BRINKGREVE, nr. 12.

Afb. 150

Amsterdam, Rijksmuseum

150* Interieur van kruising en zijabsiden vanuit de zuidelijke zijbeuk

Pen en krijt - 30,4 x 39,9 - gesigneerd, gedateerd 16 juli 1636

Dit gezicht werd getekend onder de gordelboog tussen de tweede en de derde travee (vanaf de kruising gerekend) van de zuidelijke zijbeuk. Rechts loopt de zuidmuur; hiertegen staan halve zuilen die op een plint rusten en de bogen en graten van het gewelf opvangen; links worden de scheibogen gedragen, afwisselend door de halve zuilen tegen de pijlers, en door een zuil met versierd kapiteel en hoekklauwen op de basis. De zuidwestelijke kruisingspijler valt op door zijn afmetingen en ingewikkelde structuur; op twee pilasters met impost rust de scheiboog tussen zijbeuk en zuidelijke transeptarm. Door dit pand valt de blik in de ondiepe zuidelijke zijabside die diepe afgeschuinde vensters heeft en met een halve kalot is afgedekt. Rechts op de tekening is in de oostwand van de noordelijke transeptarm dezelfde absis te zien, waarboven rechts een blind venster. Tussen de twee oostelijke kruisingspijlers staat de muur, die het koor afsluit, waarop een balustrade. Behalve een rouwbord op de pijler links, is op de zuil in het midden een muurschildering aangebracht, voorstellende een vrouwelijke heilige onder een baldakijn; in de zuidwestelijke kruisingspijler is een epitaaf (?) ingewerkt, waarvoor een vrouw geknielt is. Tussen de plavuizen liggen enkele grafstenen, tussen de zuilen zijn trekstangen aangebracht.

Opschrift: Op de basis van de pijler links: *Den 16en July 1636 Pieter Saenredam fecit* - beneden in het midden boven de bladrand: *Ste Marijen kerck Binnen uijttrecht*.

Op de muur van de zuidelijke zijabsis is het oogpunt aangeduid.

Herkomst: verzameling H. Busserus; aankoop 1899 uit verzameling C. M. Kneppelhout van Sterkenburg, Driebergen.

Tentoonstellingen: *Rotterdam* 1937, nr. 72; *Amsterdam* 1938, nr. 72; Washington, *Dutch Drawings, Masterpieces of five Centuries*, Exhibition of the Printroom of the Rijksmuseum Amsterdam and circulated by the Smithsonian Institute, 1958, nr. 53.

Literatuur: HOFSTEDE DE GROOT, nr. 19; *Suppl. Top. Atl. Utrecht*, nr. 1089; MULLER, *Authoriteit*, p. 201-202; SWILLENS, *Saenredam*, p. 30, nr. 108, afb. 147.

Afb. 151

Utrecht, Gemeentearchief

151* Interieur van kruising en zijabsiden vanuit de zuidelijke zijbeuk

Pen, potlood en rood krijt - 72,2 x 66 - niet gesigneerd, geda-teerd 2 mei 1641

Deze constructietekening geeft hetzelfde interieur als de teke-ning nr. 150; het schilderij, waarvoor zij diende, is echter niet bekend.

Opschrift: in de linker benedenhoek: *Dit gesicht is aldus te sien inde sinte Marije kerck, binnen utrecht. Deese teijckeningh aldus volmaeckt met teijckenen, den 2 dach in de maent Maij, int jaer 1641. ende met schilderen voleijndicht opden 12 April 1647. op een paneel van 2 voet en 8½ duim hoogh ende 2 voet en 4 duym breed, kermer maet.* - in de rechter benedenhoek: *Maria kerk binnen Utrecht.*

Toeschrijving op grond van tekenwijze en handschrift; het op-schrift in de rechter benedenhoek is echter van een latere hand. Vanaf de woorden *Deese teijckeningh* is de inkt donkerder, vanaf *ende met schilderen* weer bleker. De achterzijde is inge-zwart, de inktlijnen zijn doorgetrokken; de randen vertonen de gaatjes van het bevestigen op het paneel. Het blad is aan de linkerzijde afgesneden; het opschrift werd opgeplakt. De hori-zonlijn, waarop het oogpunt is aangeduid, ligt op ongeveer 1/6 van de hoogte; de hulplijnen zijn duidelijk te zien.

Herkomst: geschenk van de directeuren van de Teylers Stichting te Haarlem.

Tentoonstellingen: onbekend.

Literatuur: *Suppl. Top. Atl. Utrecht*, nr. 1091; JANTZEN, nr. 410, p. 84, afb. 34; MULLER, *Authoriteit*, p. 201-202; SWILLENS, *Saenredam*, p. 66, nr. 152, afb. 148.

Afb. 152

Utrecht, Gemeentearchief

152* Interieur van de noordelijke zijabside vanuit de noordelijke zijbeuk

Copie door H. Tavernier - pen en grijze aquarel - 50 x 47,5 - niet gesigneerd, niet gedateerd (ca. 1784).

Vanuit de tweede travee van de noorderzijbeuk, waarvan links de buitenmuur, rechts de scheibogen met het middenschip staan, wordt de noordelijke zijabside gezien, evenals een gedeelte van de koorafsluiting met haar tribune. De vorm van al deze elementen is dezelfde als op tekening nr. 150, behalve dat het kapiteel van de zuil rechts onversierd is.

Opschrift: onder het beeldvlak over de gehele breedte: *Gezigt in de St. Marijen Kerk à Utrecht aan de Noordzijde of de Gang van dien*

Toeschrijving aan Tavernier en datering berusten op de signatuur en datum 1784 van zijn andere copieën (o.a. van de nrs. 216, 217, 218, 219, in het Koninklijk Huisarchief te 's-Gravenhage) naar Saenredamtekeningen, die thans op het gemeentearchief te Utrecht berusten. Het origineel van de tekening in kwestie is echter niet meer bewaard; uit de overige copieën blijkt, dat Tavernier zeer minutieus werkte, zodat de voorstelling als betrouwbaar mag worden beschouwd.

Herkomst: Veiling Munnicks van Cleeff, 1860.

Tentoonstellingen: onbekend.

Literatuur: SWILLENS, *Saenredam*, nr. 104, afb. 142.

Afb. 153

Hare Majesteit de Koningin

153* Interieur van het transept vanuit het noordoosten

Paneel - 59 x 45 - gesigneerd, gedateerd 1637

Tussen de noordoostelijke (links) en de noordwestelijke (rechts) kruisingspijlers, is de kruising zelf met haar achtzijdig gewelf op hoektrompen te zien. Op de achtergrond de zuidelijke transeptarm met kruisgewelf op zware platte ribben en een ruitvormig venster in de zuidgevel, waartegen ook een gotische galerij is aangebouwd; deze bestaat uit twee bogen, die van één zuil uitgaand op de zijmuren neerkomen; in de zuidwestelijke hoek springt de afgesloten toegangstrap tot deze galerij uit; achter de met nissen versierde balustrade staan, in ondiepe

muurnissen, twee deuren. In de zuidwestelijke wand bemerkt men de openingen van de zuidelijke zijbeuk en galerij, en een klein venster. Eén travee van de zuidmuur in het middenschip is ook afgebeeld met twee kleinere traveeën, waarin zijbeuk en galerij zijn verdeeld (gebonden systeem), en boven in het grote muurvlak een klein, ten dele gestopt venster; de vensters in de zijbeuk hebben gotische vulling. De vloer bestaat hoofdzakelijk uit grafstenen. Een vrij drukke stoffage vult de kruising.

Opschrift: onder de zuidkant van het kruisingsgewelf: *Pr. Saenredam. Pinxit Anno 1637*

De hoektromp, op de tekening nr. 154 goed uitgevoerd, is hier perspectivisch slecht geschilderd. In vergelijking met de vermelde tekening is de balustrade van de koorafsluiting weggelaten, en is ook de versiering (tapijtenimitatie, baldakijntjes en kapiteelsculptuur) vereenvoudigd. De stoffering is door een latere hand toegevoegd.

Herkomst: bevond zich 1827 in het huis van Huygens te 's-Gravenhage; 1875, gekocht van de heer Colmette te Cahors; uit het Nederlands Museum 1885.

Tentoonstellingen: onbekend.

Literatuur: JANTZEN, p. 83, nr. 406; SWILLENS, *Saenredam*, p. 30, 53, nr. 145, afb. 144; *Catalogus der tentoongestelde schilderijen*, Rijksmuseum, Amsterdam, 1956, nr. 2097; *Catalogue of paintings*, Rijksmuseum Amsterdam, 1960, p. 273, nr. 2097; BRINKGREVE, p. 38, nr. 10.

Afb. 155

Amsterdam, Rijksmuseum

154* Interieur van het transept vanuit het noordoosten

Pen, zwart en rood krijt - 40,2 x 30,6 - gesigneerd, gedateerd 22 juli 1636

Deze tekening diende als voorstudie voor het schilderij nr. 153 en geeft dus hetzelfde interieur weer, behalve wat de stoffering en de versiering der kerk betreft. De hoektromp is hier juist getekend.

Opschrift: in het gewelf van de kruising: *Ste Marijen kerck binnen uijtrecht.* — links naast de balustrade der koorafsluiting: *Hier moet noch een vrij tralijs aan soo dattet dan verder sal wtstecken ende sijn als int leuen was want hier een tralijs vergeeten is.* — op de zijkant van de trede links: *Pieter Saenredam*

dese geteijckent — in de linker benedenhoek: *den 22en Julij 1636*.

Herkomst: verzameling C. Ploos van Amstel.

Tentoonstellingen: onbekend.

Literatuur: MULLER, *Mariekerk*, p. 202; BOCK-ROSENBERG, nr. 13863; SWILLENS, *Saenredam*, p. 30, nr. 109, afb. 143; G. J. HOOGWERFF, *Jan van Scorel, Peintre de la renaissance hollandaise*, 's-Gravenhage, 1923, afb. 64.

Afb. 156 Berlijn-Dahlem, Ehemals Staatliche Museen,
Kupferstichkabinett

155* Interieur van het transept vanuit het noorden

Pen, aquarel en krijt op blauw papier - 31,5 x 22,5 -
gesigneerd, gedateerd 7 juli 1636

Deze tekening geeft ongeveer hetzelfde beeld als de voorgaande. Alleen is ze iets dichter bij de kruising gemaakt, zodat het gezicht op het schip wegvalt, daarentegen de koorafsluiting met haar balustrade, evenals een gotisch venster in de zuidmuur van het koor zichtbaar zijn. In de oostwand van de zuider transept-arm ziet men, boven de absisopening, een afgeschuind romaans venster en onder de muraalboog een klein rondvenster. De balustrade rust op voluutvormige consoles en bestaat uit door-gewerkte panelen tussen pilasters. Als stoffering zijn enkele figuren aangebracht.

Opschrift: in de linker benedenhoek: [d] en 7 Julij. [S] *ardam*
1636

Het opschrift is gedeeltelijk afgesneden. Het oogpunt is in het transept aangeduid op de toegang tot de galerij.

Herkomst: verzameling Prof. Dr. J. P. Six; veiling Six, Fr. Muller, Amsterdam, 16-18 oktober 1928, nr. 454; verkocht aan Beets; verzameling F. Koenigs, Rotterdam.

Tentoonstellingen: onbekend.

Literatuur: G. J. HOOGWERFF, *Jan van Scorel, peintre de la renaissance hollandaise*, 's-Gravenhage, 1923, p. 89, noot 3, afb. 63; SWILLENS, *Saenredam*, nr. 103, afb. 145.

Afb. 154 Rotterdam, museum Boymans-van Beuningen

156* Interieur van middenschip en zuiderzijbeuk vanuit de noorderzijbeuk

Paneel - 40 x 50 - gesigneerd, gedateerd 1637

Op het voorplan in het midden staat de zuil die de scheibogen der eerste twee traveeën van de noorderzijbeuk draagt; links de zware kruisingspijler, waarop een muurschildering die Maria met het kind voorstelt, rechts de samengestelde pijlers tussen de eerste en de tweede travee van het middenschip. Achter de kruising is op de achtergrond nog een gedeelte van de zuidertranseptarm met zijn galerij te zien. Tegen de zuidwestelijke kruisingspijler, die door de linker scheiboog opvalt, sluit de zuidelijke zijbeuk aan met zijn begane grond, waar de diepe vensters met gotisch maaswerk zijn versierd, en zijn galerij waar de kleine romaanse vensters zijn behouden. In de tweede travee van het middenschip bemerkt men in de galerij de pseudo-transeptvorm met het dwarse gewelf; op de begane grond sluit een hek in de muur de toegang af naar een later aangebouwde kapel. Op de vloer liggen, tussen de plavuizen, enkele grafstenen ingemetseld. Enige figuren bewegen zich door deze ruimte die, behalve in de zijbeuk en de galerij, in vrij donkere tonaliteiten geschilderd is.

Opschrift: op de pijler links onder de muurschildering: *Saenredam fecit A: 1637*

Bij de restauratie van het schilderij (1961) werd vastgesteld dat onder de kleur op de pijlers en zuilen van de zuidmuur van het schip zich echt bladgoud bevond. Dit is door de schilder aanvankelijk aangebracht om daarmee de tapijtmotieven, die ook op dezelfde plaatsen als op schilderij nr. 158 voorkomen, fijn uit te werken; hij heeft echter tijdens de uitvoering zijn opzet veranderd en de pijlerkleuren over het goud doorgetrokken (mededeling van de eigenaar). Bij deze restauratie werd het figuurtje, zittend op de zuilbasis, verwijderd.

Herkomst: 1730 Ant. Rutgers, Amsterdam; 1807-1815 in Parijs.

Tentoonstellingen: onbekend.

Literatuur: C. A. VON DRACH, *Briefe des Kunstsammlers Antonie Rutgers an den Landgrafen Wilhelm VIII von Hessen*, in *Oud-Holland*, VII, 1890, p. 187; MULLER, *Mariekerk*, p. 202; MULLER, *Authoriteit*, p. 198, 200; JANTZEN, nr. 407; G. GRONAU, *Erwerbungen der Kasseler Galerie 1912-1922*, in *Berliner Museen*, XLIV, 1923, p. 64; SWILLENS, *Saenredam*, nr. 144, afb. 140; *Katalog der Staatlichen Gemäldegalerie zu Kassel*, 1958, p. 137-138, nr. 427; BRINKGREVE, nr. 9.

Afb. 157

Kassel, Staatliche Gemäldegalerie

157* Interieur van middenschip en zuiderzijbeuk
vanuit de noorderzijbeuk

Pen, wit en zwart krijt - 30 x 40 - gesigneerd, gedateerd
juni (1636)

Deze schets geeft hetzelfde beeld als schilderij nr. 156, waarvoor ze als voorstudie diende, met dit verschil dat hier de trekstangen te zien zijn tussen de zuilen en pijlers. De stoffage is hier eveneens achterwege gelaten.

Opschrift: op de basis van de pijler links nog leesbaar: *Den Juni.* — op de basis van de zuil in het midden: *Pieter Saenredam fecit.*

Het opschrift met de datum, links, is gedeeltelijk weggesneden; toch is de datering zonder twijfel in juni 1636 te plaatsen. In de eerste travee van de zuiderzijbeuk zijn twee oogpunten aangeduid, waarvan dat in het venster is doorgestreept.

Herkomst: Geschenk van Jhr. Mr. V. de Stuers, 's-Gravenhage, vóór 1878.

Tentoonstellingen: *Rotterdam* 1937, nr. 70; *Amsterdam* 1938, nr. 70.

Literatuur: *Top. Atl. Utrecht*, nr. 753; SWILLENS, *Saenredam*, nr. 100, afb. 139.

Afb. 158

Utrecht, Gemeentearchief

158* Interieur van het schip vanuit de kruising

Paneel - 62,5 x 93,5 - gesigneerd, gedateerd 1638

De twee kruisingspijlers worden als repoussoirs gebruikt om van het middenschip een indrukwekkende ruimte te maken. Het „gebonden systeem” wordt hier zeer duidelijk getoond: met elke (grote) travee van de middenbeuk stemmen in de zijbeuken en op de galerij twee (kleinere) traveeën overeen, behalve op de galerij der middelste travee (pseudo-transept); bij de steunmiddelen valt dan de afwisseling van gelede pijlers en zuilen te noteren. De verlichting van de middenbeuk geschiedt langs een sterk afgeschuind venster in de bovenmuur, behalve in het „pseudo-transept”, onrechtstreeks langs de galerij. Bij de gewelven van het middenschip springen weer de platte brede ribben in het oog. Op de achtergrond staat in de westpartij, onder het gotische roosvenster, een galerij van drie bogen, die overeenstemmen met de ingang en de twee vensters; op deze galerij

bevindt zich het orgel. Rechts op het schilderij de noorderzijbeuk in welks sterk afgeschuinde vensters weer gotische vullingen zijn aangebracht; boven de zijbeuk opent zich de galerij. De pijlers en de zwikken boven de zuilen zijn versierd met tapijtimitatie waarin distelmotieven en het bourgondisch vuurslag verwerkt zijn. Op de zuidwestelijke kruisingspijler, langs de kruisingszijde, is het volgende opschrift aangebracht:

Origo fundati templi.

*Tempora cum causis templi venerabilis huius
Quisquis nosce cupis, metra te subscripta docebunt.
Henrico quarto Romani sceptrum tenente
Imperii, cum iam totam victricibus armis
Subderet Italiam, soli praecludere sola
Urbs Mediolanum portas est ausa rebelles.
Quam tandem captam, spoliis prius auctus opimis,
Everit victor, nec templo flamme Mariae
Virginis abstinuit, candenti marmore structo.
Unde dolens, mentemque pio succensus amore,
Instaurare novam venerandi nominis aedem
Proposuit, quocunque solo solisque sub axe.
Tunc Traiectensis praesul, nutricius olim
Principis et duris semper comes acer in armis,
Nomine Conrardus, tulit hoc a Caesare munus,
Ut templum sublime loco fundaret in isto,
Turribus excelsis constructuraque perenni,
Adiutus donis et multo Caesaris auro,
Quale vides firmis subnixum stare columnis,
Fornice perpetuo fastigia summa tegente.
Hoc fanum praesul venerabilis ipse dicavit
Primus, et instituit praebendas canonicosque,
Canturos laudes tibi, virgo Maria! perennes.*

Op de noordwestelijke kruisingszuil vervolgt het verhaal onder een wapenbord als volgt:

*Post ubi sacrati ter sec ab origine templi
Fluxissent anni, fatalis venerat hora.
Pontificis sacri, miseranda coedi perempti.
Causa acris fuit haec, nam dum fundamina muro
Ipsius ecclesiae latomi perquirere tentant
Invenere lutum fluidum fixo sine fundo.
Hoc vitium tardabat opus, nemo sapientum
Huic morbo valuit quantalibet arte mederi.
Ars mendicat opem, miratur nescius artis
Artificum coetus, non artem posse iuvare.*

*Dum sic ergo rei spes esset nulla superstes,
 Enrudiis Hanc Friso solidare spocondit abijssum.
 Pro quo dum pretium sibi posceret immoderatum,
 Huic dilectus erat adolescens filium, illum,
 Accessit Praesul secrete, suadet ut artem
 Eliciat patri, promittit munera, patrem
 Filius auxilio genitricis inebriat, artem
 Elicit, elicitam Pastori clam patre pandit.
 Continuo surgebat opus, iam tempore longo
 Post positum, gaudent omnes super arte reperta.
 Ille sed irarum stimulis agitatus acerbis,
 Deceptumque dolo, tantus dolor urget, ut ipsum
 Iam descendente gradibus, missa celebrata,
 Pontificem ferro trux Friso necaret acuto.
 Eius in Aprili mortem dant festa Tiburti,
 Anno millesimo nomagesimo quoque nono.*

In de vloer zijn talrijke grote grafstenen gelegd. Als stoffage drie figuurtjes in het middenschip, een groepje pratende mannen in de noorderzijbeuk, terwijl er twee op de plint in de noordertranseptarm zitten.

Opschrift: op de basis van de eerste zuil links in het middenschip: *Pr. Saenredam fecit A: 1638*

De stoffage is wellicht door P. Post aangebracht (GUDLAUGSSON, p. 69).

Herkomst: Galerie te Pommersfelden; verzameling Weber, Hamburg; geschenk van Ernst Zeyn in 1912.

Tentoonstellingen: Schaffhausen, *Rembrandt und seine Zeit*, Museum zu Allerheiligen, 1949, nr. 156; Zürich 1953, nr. 187, afb. 5.

Literatuur: MULLER, *Mariekerk*, p. 197; K. WOERMANN, *Katalog der Sammlung Weber*, Hamburg, 1907, nr. 234; JANTZEN, p. 83, nr. 409; E. GALL, *Die Marienkirche in Utrecht und Klosterneuburg*, in *Jahrbuch für Kunstwissenschaft*, 1923, p. 34, afb. 3; G. LABOUCHERE, *De bezoeken der Duitsche Koningen en Keizers aan de stad Utrecht gedurende de Middeleeuwen*, in *Jaarboekje van Oud-Utrecht*, 1930, p. 50; *Katalog der alten Meister*, Kunsthalle, Hamburg, 1930, p. 136, nr. 412; SWILLENS, *Saenredam*, p. 22, 39, nr. 148, afb. 135; SWILLENS, *Domtoren*, p. 140; GUDLAUGSSON, p. 69; PLIETZSCH, p. 122.

Afb. 159

Hamburg, Kunsthalle
 Gemäldegalerie

159* Interieur van het schip vanuit de kruising

Pen en aquarel - 36,4 x 50,5 - gesigineerd, gedateerd 18 juni 1636

Deze tekening geeft, als voorstudie voor het schilderij nr. 158, hetzelfde interieur weer, behalve dat een gedeelte van de linker kruisingspijler is weggefallen en dat de trekstangen in de rechter zijbeuk zijn aangeduid. De beide opschriften op de kruisingspijlers ontbreken; op de noordwestelijke kruisingspijler is alleen de aanhef *Post ubi* aangegeven. De dieptewerking van de tekening is minder groot, terwijl ook de gewelfribben en de boogopeningen tussen transept en noorderzijbeuk meer gedrongen zijn.

Opschrift: in het midden boven de onderste bladrand: *De Ste: Marijen kerck, binnen vjtrecht* - op de basis van de kruisingspijler rechts: *Pieter Saenredam dit voleijndt met teijckenen den 18en Junij. A^o. 1636.*

Herkomst: Jeronymus Tonneman, Amsterdam; 21 oktober 1754 gekocht door de stad Utrecht.

Tentoonstellingen: *Rotterdam* 1937, nr. 60; *Amsterdam* 1938, nr. 60; *Utrecht* 1959, nr. 51.

Literatuur: *Top. Atl. Utrecht*, nr. 750; HOFSTEDE DE GROOT, nr. 15a; SWILLENS, *Saenredam*, p. 39, nr. 99, afb. 134; VENTE, afb. 15; PETERS, p. 47, noot 1, afb. nr. 196.

Afb. 160

Utrecht, Gemeentearchief

160 Interieur door middenschip en noordelijke zijbeuk vanuit de zuidelijke zijbeuk

Paneel - 70 x 105 - gesigineerd, gedateerd 1638 (20 april)

Volgens een door Saenredam reeds meer gebruikt procédé (zie o.a. nr. 156) wordt het schilderij in het midden door een zuil verdeeld, in dit geval in de zuidmuur der voorlaatste travee naar het westen toe, gezien vanuit de zuidelijke zijbeuk, met links en rechts de gelede pijlers. De rechter doorkijk valt op de corresponderende traveeën van de galerij en zijbeuk, in welke laatste de met een hek afgesloten openingen van een later bijgebouwde kapel met gotisch venster en kruisribbengewelven zijn gebroken. Links van de zuil ligt de westpartij der kerk, waarvan de laatste travee smaller is dan de andere. In deze travee staat ook de galerij waarop het orgel, afgebeeld met geopende luiken, werd gebouwd. De galerij-opening naast het orgel is met

een vrij hoog hekwerk afgesloten. De laatste travée van de noordelijke zijbeuk heeft in haar westgevel een naar gotische vormen omgewerkt venster. Langs de noordzijde in de muur onder de nis leidt een deur naar de trap in de noordwestelijke toren. Bij de decoratie der kerk zijn te noteren: de imitatie van wandtapijten met bloem- en distelmotieven, een epitaaf naast de toreendeur, en vooral een muurschildering op de pijler vooraan rechts voorstellende de H. Cyriakus onder een baldakijn. Op de gelede pijler in de diepte rechts is weer het reliëf met de stier afgebeeld (zie nr. 149), dat de aandacht trekt van enkele personen. Twee andere figuren staan op de voorgrond in het midden; één kijkt over de balustrade op de zijbeukgalerij. De vloer bestaat uit plavuizen en grote grafstenen.

Opschrift: onder de voorstelling van de H. Cyriakus: *Pieter Saenredam, Anno 1638*

De datum 1638 wordt aangevuld door het opschrift op de constructietekening (zie nr. 162), waarin vermeld wordt *Den 20en April 1638. heb ick dit volmaect met schilderen*; zoals blijkt uit de afmetingen van de constructietekening werd het paneel in de breedte ongeveer 15 cm ingekort. In de 18e eeuw waren talrijke stoffagefiguren in middenschip en zijbeukgalerij toegevoegd; deze werden bij een restauratie in 1959 verwijderd.

Herkomst: von Reinicke Stiftung, Brunswijk, 1868, nr. 76.

Tentoonstellingen: onbekend.

Literatuur: MULLER, *Mariekerk*, p. 197, p. 202; JANTZEN, p. 78, 83, nr. 408; *Kurzes Verzeichnis der Gemäldesammlung im Herzog Anton-Ulrich Museum*, Brunswijk, 1932, p. 42, nr. 424; SWILLEN, *Saenredam*, p. 40, 58-59, 66, nr. 146, afb. 138.

Afb. 161

Brunswijk, Herzog Anton-Ulrich Museum
Gemäldegalerie

161 Interieur door middenschip en noordelijke zijbeuk vanuit de zuidelijke zijbeuk

Pen en krijt - 30,3 x 40,3 - gesigneerd, gedateerd 30 juni 1636

Hetzelfde interieur als van schilderij nr. 160 komt hier op deze voorbereidende tekening terug. Elke stoffering ontbreekt; tussen de zuilen en pijlers zijn trekstangen weergegeven. Onder de muurschildering op de pijler rechts, die hier duidelijker dan op het schilderij uitkomt, is de naam CYRIACVS toegevoegd. Het

oogpunt is aangeduid op het hek rechts achter in de noorderzijbeuk.

Opschrift: in de linker benedenhoek: *Pieter Saenredam den 30 Junij deese geijndicht met teijckenen A^o 1636.* - in het midden boven de onderste bladrand: *Ste Marijen kerck binnen Uijtrecht.*

Herkomst: onbekend.

Tentoonstellingen: *Rotterdam* 1937, nr. 71; *Amsterdam* 1938, nr. 71; *Brussel* 1961, nr. 35, pl. x.

Literatuur: *Top. Atl. Utrecht*, nr. 754; HOFSTEDE DE GROOT, nr. 16; MULLER, *Mariekerk*, p. 197; MULLER, *Authoriteit*, p. 200 met afb.; SWILLENS, *Saenredam*, p. 40, nr. 105, afb. 136.

Afb. 162

Utrecht, Gemeentearchief

162* Interieur door middenschip en noordelijke zijbeuk vanuit de zuidelijke zijbeuk

Pen en rood krijt - 71 x 122,2 - niet gesigineerd, gedateerd 8 januari 1637

Deze constructietekening voor schilderij nr. 160 geeft hetzelfde interieur en de orgelkast weer in hun zuiver architecturale lijnen.

Opschrift: op de onderste rondstaaf der basis van de halve zuil tegen de pijler links vooraan: *dit is een gesicht inde Sint Mariekerck binnen de stadt vtrecht* - daaronder: *Den 20.en April 1638. heb ick dit volmaeckt met schilderen binnen Haerlem, dus groot.* - in de rechter benedenhoek: *Maria kerk te Utrecht No. 1.*

De toeschrijving op grond van tekenstijl en handschrift lijdt geen twijfel. Vanaf *Den 20.en April* is het opschrift in donkerder inkt; het opschrift in de rechter benedenhoek is van een later hand. De horizonlijn loopt op ongeveer $\frac{1}{4}$ der bladhoogte; op het hek rechts achter in de noorderzijbeuk is op deze lijst het oogpunt aangeduid waarin de duidelijk te volgen hulplijnen (in rood krijt) samenlopen. De inktlijnen zijn doorgetrokken; volgens Swillens (*Saenredam*, p. 110, nr. 142) is de achterzijde ingezwart, hetgeen thans niet meer te constateren valt, aangezien het blad, wegens de talrijke doorgescheurde vouwen en beschadigde plaatsen ter versteviging op ander papier is geplakt.

Herkomst: geschenk van de directeuren van de Teylers Stichting, Haarlem.

Tentoonstellingen: onbekend.

Literatuur: MULLER, *Mariekerk*, 1902, p. 197; *Suppl. Top. Atl. Utrecht*, nr. 1094; MULLER, *Authoriteit*, p. 162; SWILLENS, *Saenredam*, p. 40, nr. 142, afb. 137.

Afb. 163

Utrecht, Gemeentearchief

163* Interieur door de westpartij van het noorden naar het zuiden

Pen en krijt - 30 x 39,5 - gesigineerd, gedateerd 3 juli 1636

Over de gehele breedte van de kerk worden de traveeën van het middenschip en van de zijbeuken gezien vanuit de noordelijke zijbeuk. De scheibogen van deze laatste komen neer: links op de pijler, in het midden op een zuil, rechts tegen de westwand op een halve zuil. In het middenschip is, boven de deur en de beide vensters, de orgelgalerij met uitspringende gotische balustrade en erker gebouwd; zij bestaat uit drie met graatgewelven gedekte traveeën, die langs de kant van het schip op zuilen met teerlingkapitelen en attische basis rusten, en rechts langs de westmuur door halve zuilen worden gedragen. Op de achtergrond liggen de twee traveeën van de zuiderzijbeuk; de muur met drie ingemetselde epitafen in de linker travee is de scheiding tussen zijbeuk en torenruimte. Rechts op de tekening is zeer duidelijk te zien aan de afgesneden muraalboog dat het oorspronkelijke kleinere romaanse venster in later tijd werd vergroot, en bij die gelegenheid van gotische vullingen voorzien. Op de vloer zijn grafstenen en plavuizen geschetst. Als versiering een muurschildering op de pijler op de achtergrond, de figuur zelf is niet te onderscheiden doch het onderschrift *Thom. aq.* maakt de identificatie mogelijk.

Opschrift: op de muur op de achtergrond onder de middelste epitaaf: *den 3 Julij 1636. Pr. Saenredam* - daaronder aanduiding van het oogpunt *en: 5 voet hoogh ruym* - in het midden boven de onderste bladrand: *Ste Maryen kerck, binnen nijtrecht.*

Herkomst: verzameling B. Grahame, 1878; Sir Edward J. Poynter; veiling Sotheby, 25 april 1918, nr. 293; gekocht door Boyers, Brown & Philips; Leicester Galleries; particuliere verzameling Londen.

Tentoonstellingen: onbekend.

Literatuur: HOFSTEDE DE GROOT, nr. 17; SWILLENS, *Saenredam*, nr. 106, afb. 141.

Afb. 164

Parijs, verz. F. Lugt

164* Interieur van de noordelijke zijbeuk van het oosten naar het westen

Paneel - 34,5 x 49,5 - gesigineerd, gedateerd (datum moeilijk leesbaar, ca. 1640)

Op dit schilderij wordt de noorderzijbeuk gezien in heel zijn diepte van onder zijn scheiboog met de noordertranseptarm. De zware, vierkante graatgewelven, gedragen door de corresponderende schei- en gordelbogen, rusten langs de noordwand op halve zuilen met teerlingkapiteel die op een doorlopende plint staat, langs het middenschip op afwisselend een gelede pijler, en een zuil, waarvan de vrij grof geïnterpreteerde attische basis opvalt. In de westmuur het later vergrote venster met gotisch maaswerk. Door de pijlers en zuilen heen valt een doorkijk op het westelijk deel van de zuidelijke middenschipswand met zijn zijbeukgalerij, en op de westhoek van de zuiderzijbeuk. De bevloering vertoont een rij grote grafstenen tussen de plavuizen. De stoffering bestaat uit een vrouw met kind, die op een zuilbasis zit, drie in de zijbeuk wandelende personen, een hond, en één figuurtje in de diepte.

Opschrift: op de basisplint van de eerste zuil links: *P. Sae.. eda....*

Bij recent schoonmaken van het schilderij, dat zwaar geleden had door overschildering, kwam nog enigszins leesbaar het grootste deel van de signatuur te voorschijn; achter de naam volgt een zeer moeilijk te lezen datum, die ofwel als 1637 of als 1641 kan geïnterpreteerd worden. Dat dit werk in ieder geval omstreeks deze tijd moet zijn ontstaan, bewijst de stijlverwantschap met enkele andere schilderijen, namelijk „Interieur van middenschip en koor” (Rijksmuseum, Amsterdam; nr. 149; gedateerd 1641), „Interieur van het middenschip naar het westen” (Kunsthalle, Hamburg; nr. 158; gedateerd 1638), „Interieur van de dwarsbeuk” (Rijksmuseum, Amsterdam; nr. 153; gedateerd 1637). Vooral inzake de kleuren en de lichtwerking bestaan grote overeenkomsten. De trekstangen, die op tekening nr. 165 voorkomen, zijn hier weggelaten.

Herkomst: aankoop 1937 kunsthandel D. A. Hoagendijk, Amsterdam.

Tentoonstellingen: *Rotterdam* 1937, nr. 22; *Amsterdam* 1938, nr. 22; *Utrecht* 1953, nr. 83, afb. 27.

Literatuur: C. H. DE JONGE, *Pieter Jansz Saenredam, 1597—1665, Interieur van de St. Mariakerk*, in *Jaarverslag over 1937 van de Vereniging Rembrandt*, s.l., 1937, p. 28—30 met afb.; SWILLENS, *Historia*, p. 335, afb. p. 332; *Catalogus schilderijen*, Centraal Museum,

Utrecht, 1952, p. 104, nr. 240; M. E. HOUTZAGER, in *Utrechts Nieuwsblad*, 15 november 1960 met afb.

Afb. 165

Utrecht, Centraal Museum

165* Interieur van de noordelijke zijbeuk van het oosten naar het westen

Pen en krijt - 39,9 x 30,1 - gesigineerd, gedateerd 25 juli 1636

In enkele punten (afwezigheid van stoffage, toevoeging van trekstangen tussen de zuilen, slankere vorm van het venster in de westwand) wijkt het interieur op deze tekening af van die op het schilderij nr. 164 waarvoor het een voorstudie is.

Opschrift: op de trekstang in de scheiboog tussen zijbeuk en noordertranseptarm: *ST. MARYEN KERCK, BINNEN UYT-TRECHT* - in de rechter benedenhoek: *Den 25. Julij A^o 1636. Pr. Saenredam, geteyckent.*

Herkomst: aankoop 1899 veiling C. M. Kneppelhout van Sterkenburg, Driebergen.

Tentoonstellingen: *Rotterdam* 1937, nr. 69; *Amsterdam* 1938, nr. 69; *Utrecht* 1953, nr. 135; *Zürich* 1953, nr. 196.

Literatuur: HOFSTEDE DE GROOT, nr. 20; *Suppl. Top. Atl. Utrecht*, nr. 1086, SWILLENS, *Saenredam*, nr. 110, afb. 146.

Afb. 166

Utrecht, Gemeentearchief

166* Interieur van de westelijke traveeën van de zuidelijke zijbeuk

Paneel 39 x 30 - niet gesigineerd, niet gedateerd (ca. 1640)

Als omlijsting van dit hoekje der kerk dienen de gordelboog, de pijler en de halve zuil op het voorplan. Door het (later vergrote en van gotisch maaswerk voorziene) venster in de westwand valt het licht vrij overvloedig binnen waardoor de aandacht vooral op de gewelfpartijen wordt gevestigd. Zoals in de noorderzijbeuk (zie nr. 163) is de muraalboog boven het venster afgesneden; de graatgewelven rusten op brede gordelen scheibogen, die door hun resp. steunmiddelen, pijlers, zuilen en halve zuilen, worden opgevangen. Rechts tussen de zuilen is nog een fragment van het venster en de galerij van het middenschip te bespeuren. Op de plint, die langs de muren rondom heel de kerk loopt zit een man, luisterend naar twee staande figuren. Tegen de zuidmuur bemerkt men een

kleine epitaaf. De vloer van grafstenen en plavuizen wordt zeer delicaat verlicht door een zonnestraal die door het westvenster van de middenbeuk valt.

Opschrift: geen

Voor toeschrijving en datering kan dit paneel vergeleken worden met schilderij nr. 164, waarmee het overeenkomsten inzake stijl en kleurbehandeling bezit.

Herkomst: verzameling A. G. de Visser, 's-Gravenhage, 1885.

Tentoonstellingen: Bordeaux, *La découverte de la lumière des Primitifs aux Impressionistes*, 1959, nr. 121, afb. 20.

Literatuur: JANTZEN, p. 83, nr. 424; *Catalogus van schilderijen*, Amsterdam, Rijksmuseum, 1934, nr. 2098; SWILLENS, *Saenredam*, p. 34, afb. 59, nr. 167, afb. 149; BRINKGREVE, nr. 11, p. 38.

Afb. 167

Amsterdam, Rijksmuseum

167* Doorsnede van een gelede pijler

Pen, potlood en rood krijt - 49 x 29,9 - niet gesigneerd, niet gedateerd (1636-1637?)

Binnen de omtrek van de basisplint, staat, in doorsnede, de samenstelling getekend van (iets meer dan) de helft van een gelede pijler, bestaande uit drie halve zuilen en twee pilasters die in afwisselende opeenvolging tegen de pijlerkern zijn gevoegd. Aan de onderbladrand een maatverdeling.

Opschrift: geen

De toeschrijving aan Saenredam op grond van het feit dat hij dergelijke doorsneden voor zijn constructietekeningen nodig had, is natuurlijk vrij zwak; toch blijft ze, gezien in het geheel van zijn detailopnemingen, wel aanvaardbaar. De datering is hoogstwaarschijnlijk nog in 1636 te plaatsen, ten laatste begin januari 1637, aangezien hij deze doorsnede zonder twijfel voor zijn constructietekeningen der Mariakerk heeft gebruikt, waarvan de vroegste zeker gedateerde — althans van de heden bekende — op 8 januari 1637 is voltooid. Alle hulplijnen zijn duidelijk te volgen. Volgens Swillens (*Saenredam*, p. 109, nr. 138) was deze opmeting samen met de volgende drie nummers vroeger achter op de constructietekening (nr. 162 van deze catalogus) geplakt (in SWILLENS, *Saenredam, l.c.*, afb. 136 te verbeteren in 137).

Herkomst: onbekend.

Tentoonstellingen: onbekend.

Literatuur: *Suppl. Top. Atl. Utrecht*, nr. 1104; MULLER, *Authoriteit*, p. 200; SWILLENS, *Saenredam*, nr. 138, afb. 150b.

Afb. 170

Utrecht, Gemeentearchief

168* Twee opmetingen en een doorsnede van een zuil

Pen — 30,3 x 18,1 — niet gesigneerd, niet gedateerd (1636—1637?)

Op dit blad staan drie details van een zuil met teerlingkapiteel. Boven links (de helft van) een teerlingkapiteel waarvan het profiel geheel werd getekend met enkele ingeschreven maten. Boven rechts dezelfde opmeting voor een attische basis. Daaronder een grote doorsnede van teerling- en achthoekig kapiteel.

Opschrift: geen

De toeschrijving aan Saenredam staat hier iets steviger op grond van het handschrift. Zie voor de datering onder nr. 167. Op de achterkant van dit blad staat nr. 169.

Herkomst: onbekend.

Tentoonstellingen: onbekend.

Literatuur: *Suppl. Top. Atl. Utrecht*, nr. 1104; MULLER, *Authoriteit*, p. 200; SWILLENS, *Saenredam*, p. 42, nr. 136, afb. 150a.

Afb. 168

Utrecht, Gemeentearchief

169* Schetsblad met opmeting van drie zuilen en een pilaster

Pen - 30,3 x 18,1 - niet gesigneerd, niet gedateerd (1636-1637?)

Op dit blad, dat de achterkant vormt van vorig nummer, staan ruw geschetst vier steunelementen, waarvan de vormen toch voldoende duidelijk op die van de Mariakerk wijzen; van links naar rechts:

- a. een zuil met achtzijdig kapiteel en attische basis; de meeste maten ingeschreven;
- b. een pilaster met grove aanduiding van impost; de hoogte ingeschreven;

- c. een zuil met teerlingkapiteel en attische basis, voor de helft getekend; de maten van de basis ingeschreven;
- d. een zuil met teerlingkapiteel, zonder de basis, de hoogte ingeschreven.

Opschrift: geen

Zie voor toeschrijving en datering onder nr. 167.

Herkomst: onbekend.

Tentoonstellingen: onbekend.

Literatuur: *Suppl. Top. Atl. Utrecht*, nr. 1104; SWILLENS *Saenredam*, p. 42, nr. 135, afb. 150d.

Afb. 169

Utrecht, Gemeentearchief

170* Twee profielen en doorsneden van een zuilenbasis

Pen - 18,5 x 7,7 - niet gesigneerd, niet gedateerd (1636-1637?)

- a. Op de voorzijde van dit blad staat, op de bovenste helft, een meetkundige constructie; op de onderste helft het profiel van een zuil met attische basis met ingeschreven hoogte.
- b. Op de achterzijde een detail van hetzelfde profiel en de doorsnede ervan.

Opschrift: geen

Voor toeschrijving en datering zie de opmerkingen onder nr. 167. Onder a. wordt voorgesteld een cirkel ingeschreven in een vierkant, op de hoeken waarvan weer een cirkel is geconstrueerd, die op zijn beurt is ingeschreven in een tweede vierkant. Dit systeem werd sedert de Middeleeuwen (Villard de Honnecourt) toegepast voor verdubbeling van een oppervlak en diende tevens voor het afleiding van verhoudingen. Wellicht heeft Saenredam, aangezien de diameter van de constructie groter is dan die van de basis, getracht te onderzoeken of dit systeem van verhoudingen ook in de Mariakerk was toegepast.

Herkomst: onbekend.

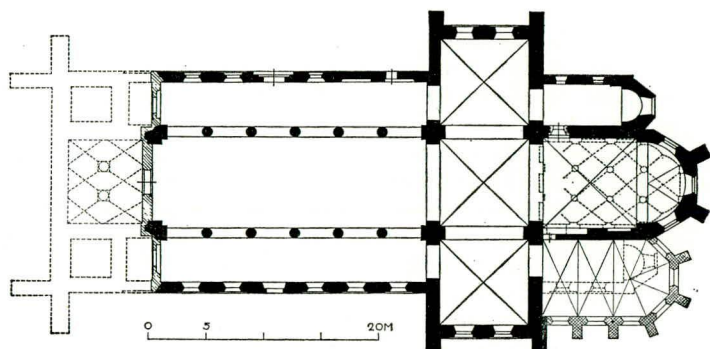
Tentoonstellingen: onbekend.

Literatuur: *Suppl. Top. Atl. Utrecht*, nr. 1104; MULLER, *Authoriteit*, p. 200; SWILLENS, *Saenredam*, nr. 137, afb. 150c.

Afb. 171

Utrecht, Gemeentearchief

UTRECHT, ST. PIETERSKERK

Vóór het midden van de 11e eeuw als kapittelkerk gesticht (gewijd 1048), vormt zij het oostelijk uiteinde van het door bisschop Bernoldus (1027—1054) begonnen kerkenkruis rond de Dom. Oorspronkelijk was het een met hout plat afgedekte kruisbasiliek met twee westtorens, waartussen een naar het schip geopende galerij (zie nr. 175). De vloer van het koor ligt in verband met de fraaie krocht, die de kerk bezit, belangrijk hoger dan die van het schip; oorspronkelijk lag ook de vloer van de kruising nog enkele treden hoger dan die van het schip en transeptarmen. Op het einde van de 13e eeuw heeft men een stenen overwelfing aangebracht boven koor en dwarsschip (zie nr. 172); de inwendige vorm van de absis is toen van half rond uitgekapt tot een halve zeshoek. In de 14e eeuw werd de zuidelijke koorkapel geheel in gotische vormen vergroot en vernieuwd (zie nr. 173). Ernstige schade bracht de storm van 1674 teweeg: de gehele westpartij werd vernield; een eenvoudige 17e eeuwse gevel kwam er voor terug. Het voordien reeds aanwezige houten tongewelf boven het middenschip werd geheel vernieuwd. Voor de kennis van het gebouw zijn Saenredam's tekeningen van grote waarde, daar ze gemaakt zijn vóór deze storm. Het meest karakteristieke element van de Pieterskerk wordt vanouds gevormd door de fraaie zandstenen zuilen, die ook op deze tekening zo goed tot hun recht komen. De kerk, sedert 1956 in restauratie, is eigendom van de Waals Hervormde Gemeente.

171* Interieur van middenschip en koor vanuit het westen

Paneel - 50 x 72,5 - gesigneerd, gedateerd 28 november 1654

Het sobere interieur van deze kerk wordt hier in al zijn eenvoudige grootsheid vanuit het westen bekeken. Het middenschip, waarvan de afdekking niet zichtbaar is, bestaat uit twee rijen zuilen met attische bases (die in werkelijkheid veel minder fijn zijn uitgevoerd) en teerlingkapitelen, waarop de ronde scheibogen rusten. Deze dragen op hun beurt, de horizontaal enigszins door een lijst gebroken bovenmuren waarin kleine vensters zijn uitgespaard. De eenvoudige kruisingspijlers dragen de vier zware bogen waarop het vrij hoge laat 13e-eeuwse kruisribbengewelf steunt. Een dergelijke overwelfingsvorm komt in de koortravee terug; de driezijdige absis wordt door later aangebrachte gotische vensters verlicht. Langs de rechterkant blijft het halve houten tongewelf van de zuidelijke zijbeuk, die schaars verlicht wordt door een klein romaans venster met gotische vulling en één groot venster, bijna helemaal in het duister. De zuider transeptarm daarentegen, waarin twee figuurtjes lopen te praten, is evenals het middenschip en het koor, veel helderder; tussen de beide kruisingspijlers aan dit deel der kerk kan men nog even een stuk venster van de zuidelijke zijkapel opvangen. De vloer van de kerk, die uit grote plavuizen en grafstenen is samengesteld, ligt hier in koor, kruising en schip op hetzelfde niveau.

Opschrift: op de basis van de eerste zuil links: *Pr. Saenredam fecit A° 1654 11/28*

Zoals de kerk hier uitgebeeld wordt, stemt ze niet overeen met de toestand waarin Saenredam ze heeft gezien: in de vloer heeft hij de niveau-verschillen tussen schip, kruising en koor evenals de afsluiting weggelaten; op de voorbereidende tekening nr. 172 heeft hij deze gerespecteerd. Door het schoonmaken van het schilderij komt vooral de koorpartij thans beter tot haar recht.

Herkomst: onbekend.

Tentoonstellingen: Rotterdam, *Kersttentoonstelling*, Museum Boymans, 1932-1933, nr. 15, afb. VI; Haarlem, *Oude Kunst*, Frans Halsmuseum, 1936, nr. 36; Rotterdam 1937, nr. 18; Amsterdam 1938, nr. 18; Utrecht 1953, nr. 85, afb. 31; Haarlem 1961, nr. 67.

Literatuur: SWILLENS, *Saenredam*, p. 35, 44, 67, nr. 198, afb. 152; BREMMER, nr. 5.

Afb. 172

Aerdenhout, verz. J. W. Nienhuys

172* Interieur van middenschip en koor vanuit het westen

Pen en krijt op blauw papier - 28 x 38,2 - gesigneerd, gedateerd 27 augustus 1636

Deze tekening, hoewel zij zonder twijfel als grondslag diende voor het schilderij nr. 171, toont het werkelijk aanzien van het gebouw, op de proporties na, die hier breder en gedrongener zijn. Waar de algemene vorm en constructie van het gebouw met de voorstelling op het paneel overeenstemmen, geeft de tekening — waarheidsgetrouwer en vollediger — de volgende elementen weer: het houten tongewelf met trekbalen op het middenschip en de balen op de kapitelen dezer zelfde ruimte; in de zuiderzijbeuk het (halve) houten tongewelf en de trekbalen; in de noorderzijbeuk dezelfde overwelfingselementen en een ondiepe muurnis; op het oostende van het middenschip is tussen de beide kruispijlers een muurtje opgetrokken om het schip volledig af te sluiten van het transept, dat evenwel toegankelijk is langs een klein, over vijf treden te bereiken deurtje (te verklaren door het niveauverschil tussen schip en dwarsbeuk); in de rechter zijbeuk bestaat deze afsluiting uit een houten schutting; boven het muurtje ter hoogte van de imposten der pilasters, is een balk aangebracht. Ook inzake versiering, is dit interieur rijker aangekleed door de muurschildering, voorstellende de H. Bernoldus, bouwer der kerk met drie kerkmodellen, en links naast zich St. Pieter, rechts St. Andreas; boven de H. Bernoldus zijn de data *m.ccc.xc.* en daaronder 1603 aangebracht; onder het tafereel *RENOVATVM A° M VI° iii.* Op het kapiteel van de eerste zuil rechts zijn twee sirenes geschetst. In de wand van de zuiderzijbeuk is een grafmonument ingemetseld; in de zuidertranseptarm zijn, boven de schutting, een wapenbord en de bovenenden van een paar epitafen te onderscheiden. Tussen de twee zuilen van de noordermuur van het middenschip is een fragment van een muurschildering op te merken, die de Boom van Jesse (duidelijker op tekening nr. 173) voorstelde.

Opschrift: in de rechter bovenhoek: *int Jaer 1636 Den 27en August[us] — op het afsluitingsmuurtje: Ste. Pieters kerck, Binnen uijtrecht.* en aanduiding van het oogpunt (links) met: *5½ voet* — op de basis van de eerste zuil links: *Pr. Saenredam.*

Herkomst: Jeronymus Tonneman, Amsterdam; 21 oktober 1754 gekocht door de stad Utrecht.

Tentoonstellingen: *Rotterdam* 1937, nr. 64, afb. XXVI; *Amsterdam* 1938, nr. 64, afb. XXVI; *Utrecht* 1953, nr. 137; *Zürich* 1953, nr. 198.

Literatuur: *Top. Atl. Utrecht*, nr. 686; HOFSTEDE DE GROOT, nr. 6; SWILLENS, *Saenredam*, p. 40-41, nr. 117, afb. 151; BREMMER, nr. 12; A. M. VAN AKERLAKEN, *De Pieterskerk te Utrecht*, Utrecht, 1954, p. 31, p. 66, afb. III, p. 30.

Afb. 173

Utrecht, Gemeentearchief

173* Interieur vanuit de zuiderzijbeuk op koor en zuidelijke zijkapel

Pen, wit en zwart krijt - 30,7 x 39,9 - gesigineerd, gedateerd 28 augustus 1636

Vanuit de vijfde travee van de zuidelijke zijbeuk, waarvan vier zuilen en een fragment van het houten tongewelf zijn te zien, valt de blik direct op de zuidelijke transeptarm. Deze is onder de scheiboog van de zijbeuk afgesloten door een houten schutting waarvan de deuren geopend staan; ook tussen de kruising en deze transeptarm is een muurtje opgetrokken. In de oostmuur van dit dwarspand zit een luik boven de scheiboog met de zuidelijke zijkapel, die in de 14e eeuw de kleinere romaanse verving; zij telt twee traveeën en een vijfhoekige afsluiting waarvan enkele gewelfribben en twee vensters te zien zijn. Op de kapitelen is sculpturale versiering geschetst; de bases der zuilen benaderen veel meer de werkelijk uitgevoerde vorm dan op voorgaande schilderij en tekening het geval is. Door de zuilen is een klein gedeelte van koor, middenschip en kruising te zien, evenals van de afsluitingsmuur tussen beide laatste, waarop een groot bord in gebeeldhouwde lijst staat. De trappen voor de deur wijzen op het aanmerkelijke niveauverschil. Op de oostwand van de noordertranseptarm staat een muurschildering voorstellende de Boom van Jesse: op een boomstam, die verder naar onder doorloopt (zie tekening nr. 172) staat Maria — evenwel zonder kind — omringd door de koningen van Juda, waarvan enkel de hoofden worden afgebeeld; de slapende Jesse wordt door de koorafsluiting aan het oog onttrokken. Op de vloer zijn enkele grafstenen geschetst.

Opschrift: op de basis van de zuil links: *Den 28en augustus int Jaer 1636. Pr. Saenredam.* — beneden in het midden boven de bladrand: *Ste. Pieters kerck binnen uijtrecht* — het oogpunt is aangeduid op de schutting tussen zijbeuk in transept met: $4\frac{1}{2}$ voet.

Herkomst: aankoop 1899 veiling verzameling C. M. Kneppelhout van Sterkenburg, Driebergen.

Tentoonstellingen: *Rotterdam* 1937, nr. 65; *Amsterdam* 1938, nr. 65.

Literatuur: HOFSTEDE DE GROOT, nr. 8; *Suppl. Top. Atl. Utrecht*, nr. 991; SWILLENS, *Saenredam*, nr. 118, afb. 153; A. M. VAN AKERLAKEN, *De Pieterskerk te Utrecht*, Utrecht 1954, p. 66, afb. IV, p. 32.

Afb. 176

Utrecht, Gemeentearchief

174* Interieur van het schip naar het westen

Paneel - 59 x 111 - gesigineerd, gedateerd 1644

Vanuit de tweede travee (gerekend vanaf de kruising) wordt hier het gehele schip gezien met de westpartij. Er dient meteen echter opgemerkt dat het middengedeelte van dit paneel zodanig is gerestaureerd, wel met de tekening nr. 175 als voorbeeld, dat het als bijna nieuw moet worden aangezien, terwijl alleen de zijkanten nog in hun oorspronkelijke toestand zijn bewaard. De zuilen hebben hier toskaanse kapitelen gekregen, terwijl de scheibogen een gedrukte vorm vertonen. Tegen de westwand ligt, tussen de twee westtorens, de laatste travee, waarin een driebogige, op twee zuilen steunende galerij werd geplaatst; onder deze bogen is de westelijke ingang in het midden te zien, langs weerszijden een blind venster. Op deze galerij vond het orgel een plaats: het rugpositief, rustend op een veelhoekig laatgotisch druipgewelf in hout, is in de balustrade ingewerkt, en vertoont op zijn geopende vleugels een profeet en een andere figuur; de vleugels van de geopende hoofdkast zijn beschilderd, links met de roeping van Petrus, rechts met de Gedaanteverandering op de berg Thabor. Onder de linkervleugel is de kast met de blaasbalgen te zien, terwijl achter de torenvormige bekroning het gotisch venster in de westwand te voorschijn komt. De zuiderzijbeuk (links) met zijn half tongewelf en trek-balken heeft een ingangsdeur en twee romaanse vensters met gotisch maaswerk; in de boognis boven de deur is een klein epitaaf ingewerkt. Ook in de noordelijke zijbeuk zijn het houten gewelf, twee blinde vensters en een half geopende ingang te zien; tegen de westwand hangt een groot schilderij voorstellende het Laatste Oordeel; het schilderij boven de ingang is niet te identificeren.

Opschrift: op het grafmonument links boven de deur: *pieter saenredam heeft dit geschildert int Jaer 1644 de ste pieters kerck* - op de muur er onder: *binnen utrecht*.

Het orgel werd ca 1520 door Gerrit Peterz gebouwd, en ca 1550 door Cornelis Gerritsz herzien; het werd vernield door het instorten van de westpartij tijdens de storm van 1674 (Cat. tent. *Haarlem* 1961, nr. 260).

Herkomst: verzameling Sundblom, Stockholm, Zweden; kunsthandel Neseker, Huizen, 1951.

Tentoonstellingen: Parijs, *Chefs d'oeuvre de la collection D. G. van Beuningen*, Petit Palais, 1952, nr. 118.

Literatuur: onbekend.

Afb. 174 Rotterdam, museum Boymans-van Beuningen

175* Interieur van het schip naar het westen

Pen, aquarel en krijt — 38,4 x 52,3 — gesigineerd, gedateerd 22 augustus 1636

Deze tekening geeft praktisch hetzelfde interieur weer als het schilderij nr. 174, waarvoor ze de voorbereiding vormt. Toch is ze, wegens haar volledige authenticiteit veel betrouwbaarder dan het paneel, dat ten dele volgens deze tekening werd bijgewerkt. Een typisch detail, op het schilderij weggelaten, is de kanonskogel die aan de boog boven het orgel is opgehangen ter herinnering aan het beleg van Vredenburg in 1577 (A. M. VAN AKERLAKEN, *De Pieterskerk te Utrecht*, Utrecht, 1954, p. 60). Ook het opschrift op de boog boven het orgel: *AVG 24 accipe posteritas haec quae Fauere remota insaniente Sacrilegio lividus hostiliter mento hoc nablia fregit ex pacis arce cantaber. december. 24.* staat alleen op de tekening.

Opschrift: op de basis van de eerste zuil rechts: *Den 22. Augustus 1636 bij mij Pieter Saenredam.* — midden boven de onderbladrand: *Ste Pieters Kerck binnen uijtrecht* — bij het oogpunt: *5½ voet.*

Herkomst: vermoedelijk aankoop veiling Jeronymus Tonneman, Amsterdam, 1754.

Tentoonstellingen: *Rotterdam* 1937, nr. 66, afb. XXV; *Amsterdam* 1938, nr. 66, afb. XXV; Dordrecht, *Mens en Muziek*, Dordrechts Museum, 1957, nr. 124, afb. XV; *Utrecht* 1959, nr. 40; *Haarlem* 1961, nr. 60.

Literatuur: *Top. Atl. Utrecht*, nr. 688; HOFSTEDE DE GROOT, nr. 7; WEISSMAN, afb. 5; SWILLENS, *Saenredam*, nr. 116, afb. 154; A. M. VAN AKERLAKEN, *De Pieterskerk te Utrecht*, Utrecht, 1954, p. 45, 60, afb. V, p. 33; VENTE, afb. 14; PETERS, afb. nr. 193.

Afb. 175

Utrecht, Gemeentearchief

WARMOND

176* Copie van Salomon de Braij's ontwerp voor het huis te Warmond (gevel en lengtedoorsnede)

Pen en aquarel - 20,4 x 31 - niet gesigineerd, gedateerd 11, 12 en 14 augustus 1632

Op dit blad heeft Saenredam, zoals blijkt uit het opschrift, een copie op kleinere schaal getekend van de ongetwijfeld grotere ontwerpen die Salomon de Braij in 1629 had gemaakt voor een nieuwe vleugel van het huis te Warmond. De bovenste helft van het blad wordt ingenomen door de voorgevel waarvan twee verschillende ontwerpen bestonden; hij heeft één helft getekend van beide ontwerpen, die precies in het midden loodrecht afgesneden, elkaar raken. In grote lijnen stemt het aanzien van beide delen overeen. Het accent ligt op het midden van het gebouw rond de ingang, die als een risaliet is opgevat; deze bestaat op de begane grond uit een uitspringend balkon op toskaanse zuilen (zie hiervoor de dwarsdoorsnede op tekening nr. 177) en uit vier toskaanse pilasters die een hoofdgestel dragen; hierop steunen vier ionische pilasters die een tweede hoofdgestel dragen, met driehoekig fronton bekroond. Het linker ontwerp, dat iets lager en korter is dan het rechter, heeft in de risaliet slechts één venstertravee (langs weerszijden), en ook is het fronton, waarin een oculus, lager. Tussen de pilasters zijn vensters aangebracht: op de begane grond loopt hierboven een tweede rij kleinere openingen, op de verdieping zijn ze met (driehoekige of gebogen) frontons afgedekt. Op het rechter project loopt de superpositie der orden verder, welke als ritmisch en decoratief element ontbreken op het linker, dat veel soberder is. Rechts bestond ook de bedoeling het centrale fronton met beelden te versieren (aangeduid zijn een Triton en - onduidelijk - Diana). In het muurvlak, precies in het midden tussen de hoek of de hoekafsluiting en de risaliet, is op beide geledingen een nis aangebracht waarin een beeld kan opgesteld worden. Boven deze gevels is schematisch het dak getekend. Op de onderste helft van het blad wordt een lengtedoorsnede gegeven, waarop voorkomen: de indeling van deze bouwpartij in een grote ontvangruimte beneden en boven en op de hoeken een kleinere kamer, de deuren, de vensteropeningen waarvan enkele als nissen voor beelden in de ontvangruimte bedoeld waren, de constructie van zoldering, en de dakkap, en op het rechtse project de plaats en de vorm van twee grote schoorsteenmantels. In twee openingen op de etage zijn enkele maten ingeschreven.

Opschrift: in de linkerhelft van het fronton: *S. Braij 3/6 1629* - in de rechterhelft van het fronton: *3/6 maent/dach 1629 Jaer.* - in de rechterbovenhoek: *Anno 1632 den 11 augustus ende* [dit woord geschrapt] *heb ick dit werck met potloot deurgetrocken ende den 12 dito mette pen / opgemaect / voor Salomon de braij stont op anderhalff vel mediaen pampier / was heel net: ende moeylijck om naer te maecken Ick hadder wel ruijm anderhalven dach werckx aen. Heb het voor deese noch eens voor de braij gemaect.* - in de rechterbenedenhoek: *Den 14 Augustij dito heb ick dit voor de bray meede volmaect was oock heel net ende even groot als het voorseide hierboven / ende heb ick hier meede ruijm een dach werck aen gehad heb het meede noch eens gemaect als het voorseide.*

De toeschrijving aan Saenredam staat vast op grond van het handschrift. Vroeger werden deze tekeningen gehouden voor een ontwerp voor een vleugel van het stadhuis te Haarlem (o.a. VERMEULEN, *Handboek III*, p. 168). Deze verkeerde opvatting werd rechtgezet door E. H. TER KUILE, *Salomon de Braij en het Huis te Warmond*, in *Jaarboekje voor Geschiedenis en Oudheidkunde van Leiden en omstreken*, XLIII, 1951, p. 71-76, die ook overtuigende bewijzen aanhaalt en tevens de esthetische en historische waarden dezer onderwerpen bespreekt. Blijkbaar is het linker project uitgevoerd; echter is door modernisering van het huis in de 18e eeuw van deze toestand niets meer bewaard (E. H. TER KUILE, *op.cit.*, p. 73). De tekening is aan beide bovenhoeken beschadigd. Op het verso van het blad bevindt zich tekening nr. 177.

Herkomst: onbekend.

Tentoonstellingen: Rotterdam 1937, nr. 43; Amsterdam 1938, nr. 43.

Literatuur: SWILLENS, *Saenredam*, p. 9, 16, 21, 63-64, nr. 58, afb. 26; E. H. TER KUILE, *Salomon de Bray en het huis te Warmond*, in *Jaarboekje voor Geschiedenis en Oudheidkunde van Leiden en Omstreken*, XLIII, 1951, p. 71-76, passim, met afb. voor p. 23; VERMEULEN, *Handboek III*, p. 168-169; SWILLENS, *van Campen*, p. 32.

Afb. 177

Haarlem, Gemeentearchief

177* Copie van Salomon de Braij's ontwerp voor het huis te Warmond (dwarsdoorsneden en situatieplan)

Pen - 31 x 20,4 - niet gesigneerd, gedateerd 15 en 18 augustus 1632, 9 september 1632

Boven links toont een dwarsdoorsnede door de middenrisaliet de inwendige structuur en versiering van deze vleugel. Hierbij

verdiene vooral de aandacht het op toskaanse zuilen rustende balkon, de constructie en de bekroning van het fronton, de sobere versiering rond de deuropeningen, de dakkap. Links wordt ook aangetoond hoe deze vleugel tegen het bestaande oudere gedeelte aansluit. Een grote *A* verwijst naar het opschrift. Ietwat lager en rechts op het blad wordt een tweede dwarsdoorsnede gegeven, gemaakt vóór de schoorstenen die in hun opbouw en met hun versiering zeer gedetailleerd werden uitgevoerd. De letter *B* geeft weer de verwijzing naar de bijbehorende tekst; enkele maten zijn ingeschreven. Onder op het blad, over de hele breedte, een vrij uitvoerige situatietekening die de ligging van het huis, tussen gracht en wegen aangeeft; o.a. is te bemerken de plaats van de ophaalbrug (te vergelijken met de prent van Jan van Lamsvelt van 1712, gepubliceerd door E. H. TER KUILE, *Salomon de Braij en het huis te Warmond*, in *Jaarboekje voor Geschiedenis en Oudheidkunde van Leiden en Omstreken*, XLIII, 1951, p. 71-76). Onder deze situatietekening een schaalverdeling.

Opschrift: in de rechter bovenhoek: *A Den 15 Augustij A^o 1632 op een sondach dit voor Salomon de braij voort op gemaect/nademaë [1] by sulckx met grootten ernst ende yver begerde het stont op een mediaen halff vel pampier ende was meede heel net als de voorgaende aen deese ander sijde van dit blat. Somma Ick heb nu van verleenen dinsdach tot nu toe aen de braij sijn dinghen doende geweest. - links ter hoogte van het midden van het blad: B Den 18 augustij dito dit noch voor de braij gemaect als de drie voorgaende ende hoort meede aen het-selve. hebben een gantsche halven dach (ofte 6 uren) meede besich geweest. ende soude mijn dan in langhen tijt niet meer quellen om ijte te dubbeleeren, als Ick hem nu doch voort hielp. - links boven de situatietekening: Den 9 September 1632 heb Ick deese gront voor de braij gedubbelt ende gemaect naer een van hem geteijckent dat stont op anderhalff vel pampier in de langhde aen een gepapt; ende was omtrent een halven dach werckx aen voor mijn te doen. - boven de schaal: *Rijnlantische Roeden*.*

De toeschrijving berust op het handschrift. Op de voorzijde van dit blad bevinden zich de schetsen nr. 176.

Herkomst: onbekend.

Tentoonstellingen: onbekend.

Literatuur: SWILLENS, *Saenredam*, p. 9, 16, 21, 63-64, nr. 59, afb. 27; E. H. TER KUILE, *Salomon de Bray en het Huis te Warmond*, in *Jaarboekje voor Geschiedenis en Oudheidkunde van Leiden en Omstreken*, XLIII, 1951 p. 71-76 passim, afb. na. p. 72; VERMEULEN, *Handboek III*, p. 168-169; SWILLENS, *van Campen*, p. 32.

Afb. 178

Haarlem, Gemeentearchief

BESCHRIJVINGE ENDE LOF DER STAD HAERLEM

De auteur van dit werk is Samuel Ampzing (Haarlem, 24 juni 1590 — Haarlem, 29 juli 1632), een geleerd predikant, tevens dichter en auteur van andere werken, met grote belangstelling voor de geschiedenis, in het bijzonder die van Haarlem. In 1619 werd hij beroepen tot predikant te Haarlem, en waarschijnlijk heeft hij zich vrij vlug aan het werk gezet om het materiaal te verzamelen voor deze publikatie, die in 1628 bij Adriaan Rooman, de stadsdrukker van Haarlem, verscheen. Uit de titel van het boek blijkt voldoende de bedoeling van de auteur: *BESCHRYVINGE ENDE LOF DER STAD HAERLEM IN HOLLAND: In Rym bearbeyd: ende met veele oude ende nieuwe stucken buyten Dicht uyt verscheyde Kronijken / Handvesten / Brieven / Memorien / ofte Geheugenissen / ende diergelijke Schriften verklaerd / ende bevestigd. DOOR SAMVEL AMPZING, van Haerlem. Mitsgaders Petri Scriverii LAVRE-KRANZ Voor LAVRENS KOSTER Van Haerlem, Eerste Vinder vande BOEK-DRUCKERYE. De Voor-rede aen den Leser geeft enig onderwijs van onse Nederduytsche Sprake, ende Spellinge, in desen gebruykt, onder den Tytel ofte Opschrift van Nederlandsch Tael-Bericht: handeld ook een weynig van de Rym-konste, tot nut ende lust der weet-gierigen.* Hij schetst dus de geschiedenis van de Heeren van Haarlem, de stichting en de ontwikkeling der stad, de voornaamste gebouwen en curiosa, en de omgeving. Verschillende bladzijden worden verder gewijd aan culturele activiteiten en geleerden, aan het karakter en de psychologie der Haarlemmers, hun middelen van bestaan, terwijl op het einde een afzonderlijk deel is toegevoegd dat een belangrijk kapittel uit Haarlems Geschiedenis behandelt, namelijk: *PETRI SCRIVERII LAVRE-CRANS Voor LAVRENS COSTER Van Haerlem, Eerste Vinder Vande BOECK-DRUCKERYE.* Voor de illustratie heeft Saenredam een belangrijk aandeel geleverd door zijn tekeningen, die meestal door Jan van de Velde, ook door Willem Akersloot, op plaat werden overgebracht. De tekeningen die Saenredam hiervoor vervaardigde, zijn niet precies te dateren, doch zijn ten laatste in 1628, het jaar waarin het boek werd gepubliceerd, ontstaan; enkele zullen zelfs reeds vóór of in 1626 zijn gemaakt, zoals blijkt uit de datering van nr. 190.

Drie van deze voorstellingen, namelijk de Grote kerk (nr. 27 en nr. 31) en het stadhuis (nr. 88), die tot de illustratie van dit boek behoren, zijn reeds bij de gebouwen in kwestie opgenomen.

178* Gezicht op de stad en omgeving vanuit het zuiden

Ets door Jan van de Velde — 16,1 x 23,4 — gesigneerd, niet gedateerd (vóór of in 1628)

In het midden stroomt de Spaarne, waarop verscheidene boten varen, in de diepte naar de stad toe, waar zij deel uitmaakt van de omwallingsgracht. Tussen twee torens loopt een brug over deze rivier. Helemaal op de achtergrond ligt, over bijna heel de breedte van de prent, de stad uitgestrekt. Boven de massa der huizen, die als het ware bij elkaar gehouden worden door de van ronde torens voorziene wallen, steken talrijke torens uit, met in het midden het profiel van de Grote Kerk. Links van de Spaarne ligt door sloten afgelijnd vlak weiland, waarop koeien grazen; op het voorplan zit, op een heuvel, een figuurtje te schetsen, terwijl twee andere het landschap bekijken. Aan de rechteroever van de rivier zijn verschillende huizen gebouwd, terwijl een paar windmolens in het beboste landschap staan. In de lucht, die ongeveer de helft der beeldhoogte beslaat, zweeft tegen de bladrand een band met het opschrift: *HARLEMUM. Civitas Hollandiae pervetusta, totiusque Kinleimariae. Metropolis, speciosa, nitida, ampla, frequens, solers, rara virtutis atque industriae, laude nobilis, situque ac natura loci longe omnium prima.* Links hiervan het wapen van Haarlem, rechts het wapen van de „dorre boom” dat ook in zekere mate als wapen der stad werd beschouwd.

Opschrift: in de linker benedenhoek van het beeldvlak: *P. Zaen-redam, Invent. J. v. Velde, sculp.* — onder het beeldvlak een nederlands gedicht van drie strofen, elk van vier regels:

*Siet hier een oude Stad, voor duysend jaer geboren,
En daer en boven noch wel honderd jaer te voren,
Het sy dat Ridder Lem, gelijk men meest so seyde,
Of liever 't Haerlemsch Huys' haer gronden heeft geleyd.*

*Hoe meen'ge schoone Kerk! hoe meen'gen hogen Toren!
Hoe menig heerlyk Huys! Te recht weleer verkoren
Om haer zieraed en roem om haere deugd en lof,
En welgelegenheyd tot onser Graven Hof!*

*Wie isser die de Stad naer waerde kan beschryven,
K beken dat ik gewis te kort sou moeten blyven;
En kon ik so ik wou, so ik genegen ben,
So is de plaetz te kleyn, de plaet houd mijne pen.*

Deze voorstelling staat vóór p. 1.

Herkomst: onbekend.

Tentoonstellingen: onbekend.

Literatuur: FRANKEN-VAN DER KELLEN, p. 165-166, nr. 2; SWILLENS, *Saenredam*, nr. 19, afb. 18.

Afb. 179

Haarlem, Gemeentearchief

179* Plattegrond van de stad in vogelvlucht

Ets door Willem Akersloot — 16,2 x 23,8 — gesigineerd, niet gedateerd (vóór of in 1628)

De stad wordt hier gezien vanuit het zuiden. Haar omwalling bestaat uit een brede gracht, die rechts onder en boven tegen de beeldrand door de door de stad kronkelende Spaarne wordt gekruist, en uit een muur met torens en versterkte poorten, waartoe bruggen de toegang vormen. Vrij nauwkeurig gedetailleerd zijn de straten te volgen en de belangrijkste gebouwen, (ook dank zij de legende) te herkennen, o.a. in het midden de Grote Kerk, ernaast de vishal en het stadhuis. Rondom de gracht lopen de hoofdwegen naar de stad toe, en liggen velden, weilanden en enkele huizen. Talrijke schepen varen op de Spaarne of liggen aan de kade gemeerd. In de linker bovenhoek draagt een engeltje het wapen van „de dorre boom”, in de rechter het stadswapen van Haarlem. Tegen de linker rand, in het midden, wijst een windroos het noorden aan.

Opschrift: in het midden tegen de bovenbladrand in een uitgespaarde ruimte: *HAERLEM* — in de rechter benedenhoek aan het beeldvlak in een afgeijnde staande rechthoek de volgende legende in twee kolommen:

1. Groote Kerk. 2. Klock-huys. 3. Stad-huys. 4. tSand. 5. Prinzenhof. 6. Sylkerk. 7. Weeshuys. 8. S. Ursel. 9. Pesthuys. 10. S. Janskerk. 11. Fransche kerk. 12. Bakenesser kerk. 13. Kamper kerk. 14. S. Elisabeths Gasthuys. 15. Oude Mannen huys. 16. Nieuwe Doelen. 17. St. Annenkerk. 18. Werkhuys. 19. Ossemarkt. 20. Oude Doelen. 21. Sparen. 22. Oudegraft. 23. Bakenesser graft. 24. Burgwal. 25. Raemgraft. 26. Volders graft. 27. Sydgraft. 28. Raekx. 29. Beek. evenals: P. Zaenr. inv. W. Akersl. sc. — onder het beeldvlak een nederlands gedicht van drie strofen, elk van vier regels:

*Dit's Haerlem so sy leyt in haere vest besloten,
Wiens deugden niemands mond noch penne kan begroten,*

*Gelegen in een Land de wereld door vermaerd,
En sy den meesten lof van alle steden waerd.*

*Oud, volk-ryk, schoongeboud, vol-timmerd, wel-gelegen,
In 't midden van het Land, aen lieflyke wegen,
Aen veld, aen bosch, aen duyn, aen meynen, aen de see,
Vorwaer een Paradys en een volmaekte Stee!*

*Haer daden syn bekend voor veele honderd jaeren,
Als veele steden hier noch ver te soeken waeren,
Noem ik de Burgery, Raed, Wetten, Wetenschap,
Wat in en om haer is, is op den hoogsten trap.*

Deze plattegrond volgt op vorig nummer vóór p. 1.

Herkomst: onbekend.

Tentoonstellingen: onbekend.

Literatuur: EISLER, p. 148, afb. c; SWILLENS, *Saenredam*, nr. 27, afb. 22.

Afb. 180

Haarlem, Gemeentearchief

180* Zegel van de Heren van Haarlem

Ets door Jan van de Velde — 15,9 x 12,1 — gesigneerd, niet gedateerd (vóór of in 1628)

Aan een strook geëmiteerd oud perkament tegen de bovenbladrand, hangt een staart waaraan het ronde zegel is bevestigd. Binnen 't omschrift Sv. SIMONIS + DE HARLEM MILITIS + is een geharnaste ridder te paard voorgesteld: met de linkerhand houdt hij zijn wapenschild vóór de borst, met de uitgestrekte rechter een zwaard. Het springende paard draagt een schabrak. Onder het zegel splitst de staart zich in twee; hierdoor wordt gescheiden het jaartal 1261. Links boven het zegel het wapen van Simon, heer van Haarlem met omschrift S. SIM ON. VAN HAERLE EM; rechts boven dat van Hendrik, heer van Haarlem met opschrift: INRIC [uitgevaagd?] VAN HAERLE[M].

Opschrift: in de linker benedenhoek van het blad: *Zaenredam, inuent*, in de rechterbenedenhoek van het blad: *Velde, sculp.* — tussen beide onder het beeldvlak een vierregelig nederlands gedicht:

*Dit plagt de Segel - ring van t'Haerlemsch Huys te wesen,
Waerdoor hun naem en roem wel dapper word gepresen:*

*En daerom word dit hier tot eer van dat Geslacht,
En lof van onse Stad, van mij in 't licht gebracht.*

Deze voorstelling staat tegenover p. 4.

Herkomst: onbekend.

Tentoonstellingen: onbekend.

Literatuur: FRANKEN-VAN DER KELLEN, p. 166, nr. 3; SWILLENS, *Saen-redam*, nr. 18.

Afb. 190

Haarlem, Gemeentearchief

181* Gezicht op het slot Brederode

Ets door Jan van de Velde — 16 x 23,9 — gesigineerd, niet gedateerd (vóór of in 1628)

Op de voorgrond ligt een weg, waarop een man, een vrouw en een kind van rechts naar links gaan, langs een gedeeltelijk met hekwerk afgesloten stuk land waarop twee konijntjes dartelen. Daarachter volgt een weiland met grazende koeien. Vervolgens verheft zich op het tweede plan tegen een bewolkte hemel, de ruïne van het vermoedelijk 13e eeuwse slot Brederode. Het bestaat uit een compacte, gesloten massa, bovenaan afgebrokkeld, waarboven nog een kleine torenspits uitsteekt. Het is omringd, over heel de breedte, door bomen en huizen. Tegen de achtergrond enkele heuvels.

Opschrift: in de linkerbovenhoek van het beeldvlak: *P. Zaen-redam, jnvent, J. V. Velde. Sculp.* — onder het beeldvlak een nederlands gedicht van drie strofen, elk van vier regels:

*Hier siet gy Bredero geteykent naer het leven.
So aerdig als 't ons pen of stift sou konnen geven,
So 't tegenwoordig noch verwoest bedorven leyt,
Wat is' al 's menschen doen toch meer dan ydelheyt.*

*Gy siet wel aen 'tgewelt der mueren, ende steenen,
Dat dit Kasteel weleer wat wonders heeft geschenen,
Aen d'oever vanden Ryn van onsen Graef gesticht.
Waert weder als' het was, waert weder op-gericht!*

*Gy siet met eenen ook een lange laen met bomen.
Eer dat gy hier aen't huys van Bredero kont komen,
Die tot de Woning leyt van Burgermeester Loo,
Hard tegen aenden Duyn en dicht by Bredero.*

Deze voorstelling volgt op p. 76.

Herkomst: onbekend.

Tentoonstellingen: onbekend.

Literatuur: FRANKEN-VAN DER KELLEN, p. 167, nr. 6; SWILLENS, *Saenredam* p. 54-55, nr. 22, afb. 20.

Afb. 183

Haarlem, Gemeentearchief

182* Gezicht op de ruïne van het slot Assumburg

Ets - 10,1 x 15,4 - gesigneerd, niet gedateerd (voor of in 1628)

In een landschap, dat zich langs de rechterkant zeer diep uitstrekt, ligt links op een begroeide heuvel de ruïne van het slot. Slechts vier muurfragmenten, waarvan één iets hoger is dan de andere, blijven ervan over; links ervan steekt de spits van een kerktoeren uit. Op het tweede plan verrijzen de torens en daken van het *Assendelfsche Huys* boven een dicht bos. Helemaal in de diepte rechts is een kerk met omliggende huizen nog te bemerken. Op de voorgrond staan of liggen acht koeien tussen gras en planten, terwijl uiterst rechts een visser met zijn hengel loopt. Boven dit landschap een bewolkte hemel.

Opschrift: in de linker bovenhoek van het beeldvlak: *P. Zaenredam, fecit.* - onder het beeldvlak een nederlands gedicht van twee strofen, elk van vier regels:

*Hoe pragtig staet dit Slot van Assumburg verheven!
Maer waer is 't oud kasteel van 't Haerlemsch Huys gebleven,
So oud als Haerlem is' naer Junius bericht
Heeft dese Stam dit Huys en onse Stad gesticht.*

*Eylaes! hoe deerlijk leyt dat heerlijk Slot geschonden!
Maer siet wat word daer by een nieu Kasteel gevonden!
Het Assendelfsche Huys is aen die Stam getrouwd,
Dies heeft die Stam haer Slot by dat Kasteel geboud.*

Deze afbeelding staat na p. 80.

Herkomst: onbekend.

Tentoonstellingen: onbekend.

Literatuur: SWILLENS, *Saenredam*, p. 54-55, nr. 23, afb. 16.

Afb. 185

Haarlem, Gemeentearchief

183* Exterieur van het slot Berkenro

Ets - 10,2 x 15,5 - gesigneerd, niet gedateerd (voor of in 1628)

In het beboste landschap en omgeven door een gracht ligt dit slot, gedeeltelijk in ruïne. Het bestaat uit een binnenplaats, omgeven door vier vleugels met vier hoektorens. Van deze laatste zijn nog de stompen over waarin kruisvensters zijn gebroken; aan de voorzijde zijn de torens met een dak afgeschermd, aan de achterzijde liggen ze open, met laag struikgewas begroeid. In de vleugel aan de voorzijde zijn drie vensters; van twee zijn de luiken geopend. Tegen de hoektoren rechts vóór is een houten uitbouwteje aangebracht dat de ingang vormt, langs een houten bruggetje over de gracht te bereiken. Twee rijk geklede dames en enkele dieren bevolken de voorgrond.

Opschrift: in de linker bovenhoek van het beeldvlak: *P. Zaenredam, fecit.* - onder het beeldvlak een nederlands gedicht van twee strofen, elk van vier regels:

*Dit is een Graeflijk leen, 't Slot Berkenro gebeten,
Het welk het Haerlemsch Huys van dien dag heeft beseten,
Dat Jan van Haerlem dat van onsen Graef ontging,
Aen wien van Velsens hand de vader-moord beging.*

*Daer woond die Stam noch op, door Berk'ro schier vergeten,
Hoe na is ook die Stam genoeg tot een versleten!
En 't slot is meest vernield! Ik wensch dan om dien dag,
Dat God die ed'le Stam, en sy 't Slot bouwen mag.*

Deze plaat staat na p. 88.

Herkomst: onbekend.

Tentoonstellingen: onbekend.

Literatuur: SWILLENS, *Saenredam*, nr. 24, afb. 15.

Afb. 186

Haarlem, Gemeentearchief

184* Gezicht op de ruïne van het huis Kleef

Ets door Jan van de Velde - 15,9 x 23,5 - gesigneerd, niet gedateerd (vóór of in 1628)

Links vóór een heuvelige einder, tekenen zich de ruïnes af van het bij het beleg van Haarlem in 1578 verwoeste slot tegen een bewolkte hemel. De zware, brede slottoren is nog het best

bewaard, tot zijn kantelen toe; links van hem staan een paar afgebrokkelde muren, rechts blijft de lage massa van een hoek-gedeelte over. De ruïne staat, samen met een boerderij, binnen een met bomen afgezette schutting, die loopt tot tegen een bijgebouw. Een grote weide met koeien wordt begrensd door een sloot, waarnaast op het met planten begroeide voorplan drie heren de ruïnes in ogenschouw nemen.

Opschrift: in de linker bovenhoek van het beeldvlak: *P. Zaen-redam inv. en J. V. Velde Sculp.* — onder het beeldvlak een nederlands gedicht van drie strofen, elk van vier regels:

*Dit is het Huys te Kleef so 't huysden word gevonden.
In ons Beleg vernield, in ons Beleg geschonden:
Daer Frederico lag als hy de stad besloot.
Daer Frederico lag als hy de stad beschoot.*

*Wie dattet heeft gesticht kan niemand seker weten,
Maer hoe het is verwoest en is noch niet vergeten.
Foey Spanjaerd die ons' land soo deerlyk hebt geprangd'.
En foey hem die ook noch na syne komst verlangd!*

*Wat dit nu voor een huys mag syn geweest voor desen
Begrypt eenyder licht die op syn huysdig wesen,
En hoog en wyd begryp syn wacker oge slaet.
Waert soo weer opgeboud, het waer ons' lands zieraed.*

Deze illustratie volgt direct op vorig nummer, vóór p. 89.

Herkomst: onbekend.

Tentoonstellingen: onbekend.

Literatuur: FRANKEN-VAN DER KELLEN, p. 167, nr. 7; SWILLENS, *Saen-redam*, nr. 21, afb. 19.

Afb. 184

Haarlem, Gemeentearchief

185* Het beleg van Haarlem

Ets door Willem Akersloot — 16,2 x 24,3 — gesigneerd, niet gedateerd (vóór of in 1628)

De stad wordt hier gezien in vogelvlucht-perspectief vanuit het noorden, temidden van het landschap dat haar omringt. De wallen, de huizen en de meeste gebouwen zijn vrij klein en zonder detail weergegeven; de Grote Kerk daarentegen steekt

als een „Wahrzeichen” boven de belegerde stad uit. De noordermuur heeft bij de belegering de ergste schokken doorstaan: de meeste torens zijn weggeschoten en in de Kruispoort is een bres geslagen (zie detail op tekening nr. 197). Tegenover deze poort zijn talrijke geschutsstellingen opgeworpen, van waaruit de stad bestookt wordt. Het gros van het Spaanse leger heeft ook langs deze zijde zijn kampen opgeslagen, tussen de Spaarne (links) en het huis van Kleef (in de rechter benedenhoek). Troepen rukken naar de stad op, en ruiters komen over de Spaarne aan-gereden. Rechts in de diepte ligt tegen de duinenrand een deel van de Duitse troepen; ten zuiden van de stad zijn andere Duitsers en Walen gelegerd. Op de achtergrond links wordt een zeeslag geleverd. Het voorplan wordt ingenomen door een met gras begroeide hoogte, die als repoussoir dient en waarop eveneens tenten opgeslagen zijn; in de linkerhoek een omlijnde staande rechthoek, door een putto gehouden, waarin de verklaring der verwijzingen. Tussen de horizon en de bovenbladrand in het midden een banderol met *TBELEG VAN HAERLEM*; links hiervan het wapen van Holland, rechts het stads-wapen van Haarlem. In de Spaarne is een windroos aangebracht.

Opschrift: in de linker bovenhoek van het beeldvlak: *P. Zaen-redam invent.* — in de rechterbovenhoek van het beeldvlak: *W. Akersloot sculpt.* — in de rechter benedenhoek van het beeldvlak de volgende legende in twee kolommen:

1. Afgescotene *S* Ians. 2. ende *Kruyz poort*. 3. *Overveen*. 4. *Walen onder Capres*. 5. *Eerste wachte*. 6. *Huys te Kleef, leger plaetse van Don Frederico*. 7. *Spaensch leger onder Noircarmes, ende 't leger van 8 Bossu*. 9. *Leprosen*. 10. *Reguliers*. 11. *'s vijands brugge overt sparen*. 12. *Lie*. 13. *Fuyk*. 14. *Scheeps strijt op't Meyr*. 15. *Rustenburg*. 16. *'s vyands ander brugge*. 17. *Heemstede*. 18. *Duytschen onder Oversteyn en Walen ondr Liques*. 19. *Noch duytschen*. 20. *Spanjaerds de S. Liga*. 21. *Sandvoort*. *A. Prinzen schans*. *B. 's vyands schanze*. *a. gewesene hooge Molen*. *b. Schutterstoren*. — onder het beeldvlak een nederlands gedicht van drie strofen, elk van vier regels:

*Siet hoe de Spanjaerds hier de Haerlemmers benouwen!
En hoe 't de Haerlemmers so seven maenden houwen,
En dat vijandig heyr van bunne wallen slaen!
Noch most die vrome Stad door honger overgaen!*

*Gy hebt den Spaenschen arm voor uwe Stad gebroken,
o vrome Bataviërs! en synen trotz gewroken,
En 't gantsche vaderland een seker heyl bereyd.
Die krone komt u toe voor uwe dapperheyd!*

*Gy weet wat Spanjen is, en wat wy daer verwachten,
Graveert dat in uw hert, en houdt het in gedachten,
Doet als' gy hebt gedaen, en sterkt uw moed, en hand,
En offert goed en bloed voor God, en 't vaderland.*

Deze plattegrond volgt op p. 164.

Herkomst: onbekend.

Tentoonstellingen: onbekend.

Literatuur: SWILLENS, *Saenredam*, nr. 25, afb. 17.

Afb. 181

Haarlem, Gemeentearchief

186* Plattegrond in vogelvlucht van de stad na het beleg

Ets door Willem Akersloot — 15,9 x 24,2 — gesigneerd, gedateerd 1628

Praktisch heel het blad wordt hier door de plattegrond der stad ingenomen; zij wordt hier gezien vanuit het zuiden. In grote lijnen stemt deze voorstelling overeen met de ets nr. 186; ze is iets minder gedetailleerd; de bij de belegering verwoeste huizen laten grote open plekken na; ook verschillende poorten en bruggen zijn verdwenen, terwijl het omliggende land volledig kaal is. In de linker bovenhoek houdt een engeltje het wapen van Holland, in de rechter het stadswapen van Haarlem; onder het linker engeltje is een ruimte uitgespaard die de voorstelling verklaart: *HAERLEM Verwoest door Beleg, ende Brand: ten tydt als sy wederom gekomen was onder de Regeringe vanden Prinze van Oranjen A^o. 1578*. In de rechter benedenhoek is een staande rechthoek omlijnd met de verwijzingen. De windroos staat in het midden tegen de bladrand.

Opschrift: in de rechter bovenhoek van het beeldvlak: *Eerst gedaen door Thomas Thomassen ende Johannes à Doetekum. Nu verkleynt door Pieter Zaenredam ende Willem Akersloot. A^o. 1628*. — in de rechter benedenhoek van het beeldvlak de volgende legende in twee kolommen:

1. Huys daer de Brand begon. 2. Halve maen. 3. Afgeschote kruys. 4. ende S. Ians' poort. 5. Cecilienkloos[ter]. 6. S. Ian Baptist. 7. S. Marien. 8. S. Nikolaes kerk. 9. S. Augustijnen. 10. S. Antonis. 11. Karmelyten. 12. Minrebroeders. 13. S. Claren. 14. S. Michiel. 15. S. Annen. 16. Doelen vande oude Schuts'. 17. Ramen. 18. Barvoete Susters. 19. Oud Pest huys. 20. S.

Gangolfs afgebrande kerke. 21. Oud verbrand Gasthuys. 22. Vel huys. 23. Vroumorissen. 24. Jakobijnen. 5. Syl. 26. S. Katharijn. 27. S. Ursul. 28. Witte Heren. 29. S. Magdaleen. 30. Sinte Margariet. — onder het beeldvlak een nederlands gedicht van drie strofen, elk van vier regels:

*Siet hier de goede Stad van Haerlem als gestorven!
Siet hier de goede Stad tot inden grond bedorven,
En heel en al verwoest door 'bloedig swaerd, en vier!
Wat is de kryg een pest, en al-vernielend dier!*

*Maer sietze nu eens aen. O wat een heerlijk wesen!
Hoe isze uyt haer val en jammer opgeresen!
Besiet haer groeij en bloeij en loffelijken stand,
Door Godes segening en vaderlijke hand!*

*Maer laet des Heeren naem niet meer door onse sonden
Niet meer door onsen stank en grouw'len syn geschonden!
Het oude is genoeg: wy syn genoeg geleerd:
T is best dat wy den Heer en dat hy ons ook eerd!*

Illustratie direct op vorig nummer volgend, vóór p. 105.

Herkomst: onbekend.

Tentoonstellingen: onbekend.

Literatuur: SWILLENS, *Saenredam*, p. 8, nr. 26, afb. 21.

Afb. 182

Haarlem, Gemeentearchief

187* Interieur van een drukkerij

Ets door Jan van de Velde - 16 x 11,8 - gesigneerd, niet gedateerd (vóór of in 1628).

Achter een op het voorplan in diagonaal geplaatste houten bok staat een met een voorschoot geklede drukker die een pas bedrukt vel papier, in vier pagina's ingedeeld, op de stapel legt. Hij verbergt gedeeltelijk de pers waaraan een metgezel bezig is, zodat alleen de houten opbouw, aan de zoldering met spanbalken vastgemaakt, de hefboom, het dubbele verschet en het vormfundament zichtbaar blijven. Tegen de wand links staat een tafel, waarop o.a. twee inkt-tampons liggen en de kleine houten hamer om de vorm te dressereren. Naast de tafel een ton die roet bevat; boven de tafel, op een plank, vijf kruiken met olie, welke in-

grediënten dienden voor de inktbereiding in de drukkerij. Tegen de met een landschapsschilderij en een paar gedrukte spreuken versierde achterwand, staan onder het venster een reeks letterkasten, waaraan een zetter op een stoel zittend, ijverig werkt. Vóór de linker letterkast ligt het opgestapelde papier klaar op een lage tafel.

Opschrift: boven het beeldvlak: *Boekdruckerije te Haerlem gevonden ontrent het Jaer 1440.* — in de linker benedenhoek van het blad: *P. Zaenredam, inuent.* — in de rechter benedenhoek van het blad: *J. v. velde sculpsit.* — onder het beeldvlak in het midden een vierregelig nederlands gedicht:

*Wat is de Druckery een konst wel hoog te roemen!
En wat is Haerlem ook wel over-waerd te noemen!
O ed'le wyse Stad, die dese konst eerst vond!
Wat schort hier Mentz de neus? Diefegge snoert den mond.*

Op te merken is dat omstreeks 1440 er nog geen houten pers van dit model in gebruik was. Uit de indeling der letterkasten, waarin sedertdien weinig verandering is gekomen, blijkt duidelijk dat hier met losse gegoten letters wordt gewerkt. Deze voorstelling staat tegenover p. 376.

Herkomst: onbekend.

Tentoonstellingen: onbekend.

Literatuur: FRANKEN-VAN DER KELLEN, p. 167, nr. 8; SWILLENS, *Saenredam*, p. 55, nr. 16, afb. 3.

Afb. 189

Haarlem, Gemeentearchief

188* Interieur van een drukkerij

Ets door Jan van de Velde — 16,1 x 12,5 — gesigneerd, niet gedateerd (vóór of in 1628)

De pers wordt hier in vooraanzicht getoond, en heeft praktisch hetzelfde model als nr. 187. Alleen wordt hier het ogenblik uitgebeeld waarop het vel papier, onder het vilt en het met grof linnen bespannen verschet op de ingeschoven vorm ligt, terwijl de drukker, zich schrap zettend op het plankje onder de pers, met één korte beweging aan de hefboom, het bovenfundament doet zakken en aldus de druk realiseert. Op de pers zijn de accessoires (borstel, een correctietang, twee gutsen en een hamer)

aangebracht. Links verdeelt een drukker de inkt gelijkmatig over twee tampons, waarmee de vorm weer zal geïnk worden; boven zijn hoofd een plank met vijf oliekruiden. Rechts is de letterzetter aan het werk.

Opschrift: boven het beeldvlak: *TYPOGRAPHIA HARLEMI PRIMVM INVENTA Circà Annum. 1440* — in de linker benedenhoek van het blad: *Zaenredam invent.* — in de rechter benedenhoek van het blad: *velde sculp.* en *P. Scriverius*. Onder het beeldvlak een vierregelig latijns gedicht van P. Scriverius:

*Currat penna licet, tantum vix scribitur anno,
Quantum uno reddunt praela Batava die.
Addidit inventis aliquid Germania tantis:
Hollandus coepit, Theuto peregit opus.*

Dit interieur staat in de *Lavre-crans* tegenover p. 100. Het Gemeentearchief te Haarlem bezit dezelfde voorstelling (op een paar kleine details na) in spiegelbeeld (nr. VS XVII — 36), echter niet gesigneerd.

Herkomst: onbekend.

Tentoonstellingen: onbekend.

Literatuur: FRANKEN-VAN DER KELLEN, p. 168, nr. 12; SWILLENS, *Saenredam*, p. 55, 189, nr. 17, afb. 2.

Afb. 187

Haarlem, Gemeentearchief

189* Studieblad met drukpers

Pen, aquarel en gedeeltelijk penseel - 17,4 x 26,3 - niet gesigneerd, niet gedateerd (vóór 1628)

Deze tekening is een voorstudie voor de ets (nr. 188) in S. AMPZING, *Beschrijvinge*, waarvan ze het centrale gedeelte weergeeft. Rechts op het blad een vlugge schets van een zetter, gezeten vóór een letterkast, en een minder goed zichtbare studie van een drukker die aan de hefboom trekt. Links op het blad schets van een tafel waarop (vermoedelijk bedrukt) papier ligt. Links en rechts van de pers een schets van een onderdeel van de pers.

Opschrift: N° 987 P. *Zaenredam*

De toeschrijving berust op de tekenwijze en op het feit dat deze schets zonder twijfel een voorbereiding voor ets nr. 188 is. Het

in de rechterbovenhoek aangebrachte no. 987 *P. Zaenredam* is van een latere hand. Het blad is aan de linker rand beschadigd. Op het verso van dit blad staat het interieur van de Grote Kerk te Haarlem (nr. 56).

Herkomst: verzameling de Grez, Brussel; verworven ca. 1911.

Tentoonstellingen: onbekend.

Literatuur: *Inventaire des dessins donnés à l'Etat belge par Mme la Douairière de Grez*, Brussel, 1913, nr. 3119; SWILLENS, *Saenredam*, nr. 15, afb. 1.

Afb. 188 Brussel, Koninklijke Musea voor Schone Kunsten

LOSSE ETSEN EN GRAVURES

190* Het beleg der stad Haarlem

Gravure door Cornelis van Kittensteyn — 38,2 x 50,3 — gesigneerd, gedateerd 1626

Deze voorstelling van de stad en omgeving uit het noorden in vogelvlucht-perspectief gezien tijdens het beleg, stemt voor het grootste gedeelte overeen met die in S. AMPZING, *Beschrijvinge* (nr. 185). In de details is ze evenwel nauwkeuriger en beter verzorgd. Op de banderol bovenaan: *TBELEG DER STAD HAERLEM Vande 11. en Decemb. 1572 totten. 13 Iuly. 1573.* De rechthoek met de verwijzingen in de linker benedenhoek heeft een ietwat andere versiering.

Opschrift: in de rechter benedenhoek van het beeldvlak de volgende legende in twee kolommen:

Afgeschoten 1. St. Ians- 2. Kruijspoort. 3. Overveen. 4. Het Walses quartier aen Duijn onder Mr. de Capres. 5. eerste wachte. 6. Huys te Kleef 'tlogement van Don Frederico à Toledo soone van Ferdinando Alvar Hertog van Alba, onder wiens gouvernement de stadt belegerd was. 7. Het Spaensche leger. 8. Het Walsch quartier onder Monsr. de Noircarmes; tot syn rechterhand leggende. Maximilianus Grave van Bossu Stadhouder van Holland. 9. Leprosen. 10. Reguliers. 11. s vyands brugge overt sparen. 12. Lie. 13. Fuyck. 14. Scheep-strijd opt Haerlemmer Meyr. 15. Rustenburg. 16. s. vyants andere Brugge overt Sparen. 17. Heemstede. 18. Het Duytsche Leger int Bosch, soo onder den grave van Oversteyn, als het Walsche Quartier onder Monsr. de Liques. 19. Deselve Duytsche aen Duijn. 20. Het Spaensche Quartier de S. Liga aen Duyn. 21. Santvoort ende de Noord Zee. A. Des Princen schanssen tot sekerheyt ende bevrijdinge der Schepen opt Haerlemmer Meyr. B. sVyands Schanssen. a. de ge-weesene hoge Molen. b. Ende schutters Toren. — onder de legende: P. Saenredam invent. C. van Kittensteyn sculpt. Gerardus Pas Excud. A°. 1626.

Deze gravure komt niet voor in S. AMPZING, *Beschrijvinge*, doch houdt met de daarin opgenomen voorstelling wel rechtstreeks verband. Interessant is vooral de datering 1626, hetgeen aantoonst dat Saenredam ongetwijfeld reeds vóór dat jaar voorbereidende schetsen maakte, die zowel voor deze gravure als voor de illustratie van de *Beschrijvinge* hebben gediend.

Herkomst: onbekend.

Tentoonstellingen: onbekend.

Literatuur: SWILLENS, *Saenredam*, p. 7, nr. 10, afb. 8.

Afb. 191

Haarlem, Gemeentearchief

De volgende tekeningen zijn studies ter voorbereiding van de gezichten op de stad en van de belegering van Haarlem. De toeschrijving berust voor alle op de tekenstijl, bij enkele tevens op het handschrift alsmede op het duidelijk verband met de uitvoering in plaat. Zij zijn dus te situeren in de jaren die het uitgeven van Ampzings werk voorafgaan, en zoals blijkt uit de datering van voorgaande gravure (nr. 190), moeten verscheidene reeds vóór of in 1626 ontstaan zijn.

191* Gezicht op de stad en omgeving vanuit het noorden

Pen — 26,2 x 41,3 — niet gesigneerd, niet gedateerd (ca. 1625—1627)

Op de achtergrond wordt de horizon in het midden door het profiel der stad ingenomen; hieruit is duidelijk de Grote Kerk met haar toren te herkennen. Het hele voorplan wordt ingenomen door verschillende agglomeraties met kerken en huizen, waartussen wegen lopen die naar de stad leiden. Tussen deze agglomeraties en de stad zijn versterkingen opgeworpen. Links en rechts op de achtergrond schematische aanduiding van het landschap, boten op een rivier en huizen.

Opschrift: onder de bovenste bladrand in het midden: *Haerlems Belegb.*

Herkomst: onbekend.

Tentoonstellingen: *Rotterdam* 1937, nr. 39; *Amsterdam* 1938, nr. 39.

Literatuur: SWILLENS, *Saenredam*, p. 62, nr. 4, afb. 12.

Afb. 192

Haarlem, Gemeentearchief

192* Gezicht op de stad vanuit het westen

Pen — 18,4 x 21,7 — niet gesigineerd, niet gedateerd (ca. 1626—1627)

De stad wordt in vergelijking met tekening nr. 191, zowel van dichterbij als vanuit het westen gezien. Boven de vestingsmuren, waarin een paar bressen zijn geschoten, verheffen zich de daken der huizen, en de torens der kerken, waarbij de westgevel der grote kerk, evenals de dwarsbeuk en toren duidelijk te herkennen zijn. Op het voorplan zijn weer enkele onderdelen van geschutsstellingen en een paar ruines geschetst: in de rechter benedenhoek aanduiding van het leprosenhuis.

Opschrift: in het midden boven de Grote Kerk: *Haerlem*. — in de rechter benedenhoek: *Leproosen*.

Herkomst: onbekend.

Tentoonstellingen: *Rotterdam* 1937, nr. 26; *Amsterdam* 1938, nr. 26.

Literatuur: SWILLENS, *Saenredam*, p. 62, nr. 5, afb. 14; FR. DE WITT HUBERTS, *Haarlem's Heldenstrijd in beeld en woord*, 's-Gravenhage, 1946, afb. 67.

Afb. 193

Haarlem, Gemeentearchief

193* Gezicht op de stad vanuit het zuiden

Pen — 22,5 x 19,7 — niet gesigineerd, niet gedateerd (ca. 1626—1627)

De stad ligt op het achterplan en wordt in vogelvlucht-perspectief gezien; ze is zeer schetsmatig aangeduid, behalve langs de voorzijde, de omwalling en de gracht waarin de Spaarne uitmondt die ter rechterzijde loopt. Op het voorplan aanduiding van enkele huizen en gevechtsstellingen.

Opschrift: onder de bovenbladrand in het midden: *Haerlem* — in de bocht van de rivier: *Sparen*.

Herkomst: onbekend.

Tentoonstellingen: *Rotterdam* 1937, nr. 25, afb. XII; *Amsterdam* 1938, nr. 25, afb. XII.

Literatuur: SWILLENS, *Saenredam*, p. 62, nr. 6, afb. 10; FR. DE WITT
HUBERTS, *Haarlem's Heldenstrijd in beeld en woord*, 's-Graven-
hage, 1946, afb. 66.

Afb. 194

Haarlem, Gemeentearchief

194* Plattegrond met detail van de noordelijke muur en de aanvalsstellingen

Pen — 41,9 x 56 — niet gesigineerd, niet gedateerd (ca. 1625—1627)

Aan de bovenbladrand liggen de muur met torens en de versterking rondom de Kruispoort (rechts), met de verklaring der onderdelen. Tussen de St. Janspoort en de Kruispoort hebben de Spanjaarden hun gevechtsstellingen en aanvoerwegen aangelegd, welke eveneens verklaard worden. In de linker bovenhoek loopt de Spaarne en de gracht. Talrijke letters verwijzen naar de uitleg die bijna het hele linkerkwart van het blad vult.

Opschrift: verklaring der Haarlemse versterkingen (v.l.n.r.): S. Catelyn - Ravelyn - verder Rondeel - St. Janspoort - Westwater - 'trondeel - Kruyspoort - de west - westwater. - verklaring der Spaanse stellingen (v.l.n.r. en v.b.n.o.): wacht -wacht gaten - wacht - wacht - wacht plaets - wacht - wacht op St. Jans wech en poort - de eerste schietplaats - wachtgaten - wachtgaten - wacht - galghe -Schanscorven - kruiswech. - in de linker benedenhoek: Al dat bruijn is, is opgeworpen aerde, oft schanssen, en daerse wat dicht aen malcanderen coomen t' samen als L.H. en alle diergelijcken. Dat wit dat tusschen beyden gelaten is, waren diepe grachten een man ruijm diep. A dat zijn de mijn-gaten daermen tot onder de stadtsvesten quam, en somtijts liet springhen. B het Ravelijn d'oude stats rondeel. C Wolsacken daer t'groot geschut tusschen stont. D vestwater van out E de Cruyspoort met de brugh F aerde over beyde sijden met een schans teegen d'water vande G inde vesten. H een muer die lanx d'water eertijts om t'rondeel liep. en was nu de aerde van buijten ontschooten. I trappen van wilghen rijs om op het rondeel te gaan want t'was soo hoogh als de stadts vestwalle. K sackxkens met aerd' gevolt daermen achter schuijld schietende de burgers ergens deurkijckende. L Wachtplaetsen met hoij en stroo. M een deel schans korven om t'rondeel te beschietten maer zij vielen om te vergeefs. N houtten poorten als galgen daerop lagen sackkens met aerde om t'gesicht ut der stadt te beneemen als de wacht opquam. O hier wert t'wedemael t'geschut gestelt om t'craijenest te beschietten. P een galge daermen veerthien aen binck op den dach doen Mr. quirijns t'snachts

van binnen gehanghen wert met noch thien. Q Vervallen huijsen gewrocht inde schanssen. R daer t'geschut d'eerste reijse stont tusschen huijsen en schanskorven om Sint Janspoort ende de Cruijspoortte meede te destrueren S gaten in de aerde met stroo om in te T de leste schietplaets den tweede Julij om brugh tot te vernielen.

V Sint Janspoort

brugge Y de cingel

Cruijspoort ande Leprosen

Leproosen huijs 5 aen schans b

tusschen de Cingel en de ve

om van de Leprosen terstont tot ande stadt te trecken geheel

Schoot vrij: soo hooch als de man aen sijn schouderen.

alles ten getrouwsten ende perfectst gecopieert (ofte naerge-maeckt) naer de originaele principale Quartte, doen door laste ende bijzonder bevel van grave van Bossu was doen maecken.

Dit is (waarschijnlijk) een copie die Saenredam zelf maakte naar de copie van het origineel, dat zoals blijkt uit de tekst, op last van de graaf van Bossu tijdens de belegering van deze sector was opgemaakt. Uit dit en volgend nummer blijkt de nauwgezetheid waarmee Saenredam trachtte de historische werkelijkheid zo dicht mogelijk te benaderen.

Herkomst: onbekend.

Tentoonstellingen: onbekend.

Literatuur: SWILLENS, *Saenredam*, p. 62, nr. 9, afb. 9.

Afb. 195

Haarlem, Gemeentearchief

195* Halvemaanversterking opgeworpen rond de Kruispoort

Pen en aquarel — 28,7 x 41 — niet gesigneerd, niet gedateerd (ca. 1625—1627)

Op het voorplan een gedetailleerd gezicht, vanuit de stad, op de versterking, die in de stad werd aangelegd rondom de afgeschoten Kruispoort in de noordelijke stadsmuur. De verdedigers zijn volop bezig met graafwerken, het aanvoeren van materialen en het afweren der vijanden, die vanuit hun stellingen de stad bestoken. Op de achtergrond het leprosenhuis en helemaal tegen de bladrand het huis Kleef. De windstreken worden aangeduid tegen elke bladrand in het midden, boven noord, rechts oost, onder zuidt, links west. In de linker bovenhoek staat in een omlijnde liggende rechthoek een verklarende tekst.

Opschrift: in de linker bovenhoek: *Dit is die fortresse ofte starcte van die vrome ende vermaerde stadt Haerlem in Holland, met die beleegheringe der spaengaerden, ende die straten, plaatsen, slooten, steeden, elck met een letter geteeckent, om te weeten wat het beduijt ende hoe den naem is, het welcke hier nae wort aangeweesen met A.B.C. Inden eersten beteyckent de A. het oude blockhuys daer die vianden haer kate op gestaen heeft. Ten 2 — B. de plaetse daer de Cruijspoortte gestaen heeft. ten 3 — C. het nieuwe werck ofte halve maen. ten 4 — D. het blockhuys d'welcke de onse op het Craijenest gemaect hebben. ten 5 — E. het blockhuijs tegens sinter katrine klooster over. ten 6 — F. Craijenester Ghracht. ten 7 — G. der vijanden Schanssen. ten 8 — H. het siecken (ofte leproosen) huijs. ten 9 — I. het huijs te Cleeff. ten 10 — K. den pijn r'hoorn. ten 11 — L. die Cruijssstraet. ten 12 — M. het blockhuijs op de plaetse van Sint Jans poortte. ten 13 — N. Sint Jansstraet. ten 14 — O. des hartochs legher bij thuijs te Cleeff. ten 15 — P. de Schanssen op Sint Jans wegh.*
geprent tot leijden bij mij Jan moijt Jacobsz. geswooren boeckprenter ende fijghuersnijder der C.M. 1573. aldus naer een caetje dat in houtgesneden was ende gedruckt dit geteijckent.

Enkele figuurtjes zijn met potlood bijgevoegd.

Herkomst: onbekend.

Tentoonstellingen: Rotterdam 1937, nr. 27; Amsterdam 1938, nr. 27.

Literatuur: SWILLENS, Saenredam, p. 62, nr. 7, afb. 13.

Afb. 196

Haarlem, Gemeentearchief

196* Halvemaanversterking opgeworpen rond de kruispoort

Pen en aquarel — 25 x 33,5 — niet gesigneerd, niet gedateerd (1626—1627 ?)

Een gedeelte der omwalling met bastions, schuilplaatsen en toegangen wordt in vogelvlucht gezien, terwijl in de diepte borstweringen, schansen en schutterijplaatsen zijn opgericht. In twee dorpen zijn kampen opgericht. Over de hele voorstelling bewegen zich de troepen, terwijl vanuit verschillende plaatsen geschoten wordt. De windstreken worden tegen het midden van elke bladrand aangegeven: boven: *noord* — rechts: *oost* — links: *west*

— onder: *zuydt*. Enkele letters verwijzen naar een niet aanwezige legende.

Opschrift: geen

Deze tekening is hoogst waarschijnlijk door een andere hand ingekleurd.

Herkomst: onbekend.

Tentoonstellingen: onbekend.

Literatuur: onbekend.

Afb. 197

Haarlem, Gemeentearchief

197* Detail van de versterking bij de Kruispoort

Pen en aquarel — 20,1 x 37,8 — niet gesigneerd, niet gedateerd (ca. 1626—1627)

Afbeelding van de halvemaaanversterking opgeworpen achter de vernielde Kruispoort, met wallen, kazematten en toegangen. Een paar huizengroepen staan in de buurt, terwijl enkele stukken geschut opgesteld zijn.

Opschrift: onder de bovenbladrand in het midden: *Haerlemsche afgeschotene Kruijs-poort*.

Herkomst: onbekend.

Tentoonstellingen: onbekend.

Literatuur: onbekend.

Afb. 198

Haarlem, Gemeentearchief

198* Prent ter logenstraffing van geruchten omtrent beelden in een appelboom gevonden

Ets door Cornelis Koning - 20,5 x 28 - gesigneerd, gedateerd 1628

In het midden van het blad worden onder elkaar twee doorsneden van takken van een appelaar afgebeeld, in de kern waarvan een donkere figuur, min of meer in de vorm van een viool, is aangebracht. Langs weerszijden staan drie rijen van elk twee door een horizontaal lijntje gescheiden donkere figuurtjes, die enigszins aan in lange, wijde klederen gehulde personen doen denken.

Opschrift: als titel onder de bovenste bladrand: *Waerachtige Afteykeninge der Beelden, buyten de Stad van Haerlem, tuschen de oude Grafelijke Huysen van Bloemendael, ende Brederode, op Kloecken-Hofstede, in eenen Appelboom gewassen, ende den 30.en ende 31.en December 1627 binnen Haerlem van eenen Mter Aertszen door de byle ende sage gevonden, tot bestraffinge, beschaminge, ende overtuyginge van sekere onlangsche valsche Afbeeldinge, ende onder halinge ende wederlegginge van den gestroyden Land-leugen tot onderrichtinge vande bedrogene Wereld. uyt liefde der waerheid uyt gegeven.* - links rond de bovenste doorsnede: *De schyven syn seven, ter wedersyde alsier naer 'tleven vertoond.* - rechts rond de bovenste doorsnede: *Dit is de omtreck der Beelden-schyven, eens pinks dichte door gesaegd.* - boven de beeldrand onder links: *P. Zaenredam delineavit.* C. Koning sculpsit - boven de beeldrand onder rechts: *A. Rومان excudit. A°. 1628.* - onder het beeldvlak, in twee kolommen verdeeld, de volgende toelichtende tekst: *Also een yder ghenoegezam bekend is wat voor een gerucht albier te Haerlem opgegaen is van seker vermeynd Beelden-Myrakel op Kloecken Hoffstede tuschen de oude Graeflijke Huysen Aelbertsberg, ofte Bloemendael, ende Brederode, in het herte van eenen dorren ende onvruchtbaren Appelboom gewaszen ende hoe oock hetselve over al wijd ende breed in alle Landen is verstroyd ende uytgeblasen: so dat daeglijcx van alle kanten om't rechte bescheyd van dese beelden albier word geschreven. Gemerkt ook een yder kennelijk is dat onlangs de voorsz. Beelden in Koper gesneden ende in't licht gegeven zijn welke niet naer waerbeyd soo als sy sijn maer uyt den hoofde ende om de luyden te blindhocken met aensichten ende kledingen sijn gemaect ende opgepronkt waar door veele eenvoudige menschen worden bedrogen. So hebben wy de voorsz. Beeldekens ofte Schaduwen somense best mag noemen naer waerbeyd ende soo alsse sijn aen den dag brengen willen op dat alle verstandigen mogen sien ende merken wat men van dese beelden ende schaduwen houden mag alsoomen ook veel-licht niet eenen Appelen ofte Kersse boom ende andere boomen de tacken sal aen stucken sagen of het Herte sal eenige schaduw eeniger gelijckenisze van sich geven. So sullen dan ook de goede luyden wel lichtelijk konnen bemerken wat een groot onderscheyd tuschen dese ende voorgaende Plate sij alsoo dese Plaete alleene met toelatinge van Mees Aertszoon eertijds Olijslager nu Vlas-koper ende geene andere daer naer oyt getekend, gesneden ende verbeterd is so dat ydereen bevinden sal daer niet een treckxken aen vergeten te wesen waer toe wy ook het getuygenisze versoecken van alle die het gesien mochten hebben gelijk het dan van veel duysenden so hier ter stede als elders is gesien ende noch kan gesien worden. Wat voorders dan eenighe mogen roepen van andere teeckenenen is niet naer waer-*

heyd maer komt alsoo ick voor heenen al geseyd hebbe dat Kersse ende Appel oock andere boomen dat eyghen is dat het herte eenige schaduwe van gelijkenisse geeft 'twelck nu ter tijd eenige nieuwsgierige hebben ondersocht ende bevonden waer te zijn maer daer de roep af opgegaen is daer van en zijn de beelden geene andere als dese ende konter oock anders niet in merken al ist schoon dat ghyse met eenen Kristalijnen Bril wel te degen besiet. - onderaan boven de plaatrand: Gedruckt te Haerlem, by Adriaen Rooman, Ordinaris Stads-Boekdrucker, wonende inde Jakobijne-straet inde vergulde Parze, Anno 1628.

Deze prent werd uitgegeven tot logenstraffing van een andere ongeveer identieke voorstelling (exemplaar van Gemeentearchief, Haarlem, eveneens geëxposeerd), die de zes „geklede figuurtjes” in sterk overdreven vormen had voorgesteld, waardoor ze als R.K. geestelijken konden geïnterpreteerd worden; de bedoeling was zodoende de indruk van een wonder te wekken.

Herkomst: onbekend.

Tentoonstellingen: onbekend.

Literatuur: F. D. O. OBREEN, *Archief voor Nederlandsche Kunstgeschiedenis*, VII, Rotterdam, 1880-1890, p. 17; SWILLENS, *Saenredam*, nr. 30.

Afb. 199

Haarlem, Gemeentearchief

199* Portret van Jan Willemsz Bogaert

Gravure zonder graveursnaam - 11,7 x 13,8 - gesigneerd, gedateerd 1629

Binnen een hoogvaal medaillon tegen een neutrale donkere achtergrond die rechts boven belicht wordt staat een halve figuur driekwart naar rechts, zijn handschoenen met de handen vóór de borst houdend. Hij is gekleed in een met bont afgezette tabbaard over een zwart wambuis met vrij smalle, staande pijp-kraag. Een lange volle baard omlijst het gelaat; op de grotendeels kale schedel, achter en boven de oren vrij kort haar. Het medaillon heeft als achtergrond een rechthoekige, gearceerde cartouche; in de bovenhoeken ervan: *POST TENEBRAS LVX* - in het medaillon het omschrift: *IOHANNES GVILIELMI BOGAERT EXSCHABINVS AMSTELODAMENSIS ETC. AETAT. LI. ANNO 1629.*

Opschrift: in de linker benedenhoek der cartouche: *P. Zaerdam delineavit* - in de rechter benedenhoek der cartouche: *A. Roman exc.* - in de rechter benedenhoek van het blad: *S. Ampzing.*

onder het beeldvlak een vierregelig Latijns gedicht van S. Ampzing, de nederlandse vertaling eronder:

*Illius ora vides, quo saepe Ecclesia Christi
Quo simul usa viro Curia saepe fuit.
Utrique addictus quid ni pro utraque laboret?
Amstelum testis Patria testis erit.*

*Hier siet gy eenen man, die in verscheyde staten
Voor 't land en Kerke Gods sich heeft gebruyken laten.
Soo bied hy allebey met yver noch de hand.
Tuygt dat ô Amsterdam! tuygt dit, ô Vaderland!*

Jan W. Bogaert was schepen van Amsterdam en werd in 1629 verbannen omdat hij de Remonstranten begunstigde. De naam van de graveur is hier niet aangegeven; de gravure wordt aan Jan van de Velde toegeschreven als deel uitmakende van deze reeks portretten (FRANKEN — VAN DER KELLEN, p. 27, nr. 6).

Herkomst: verzameling D. Franken Dzn., Amsterdam, 1871.

Tentoonstellingen: onbekend.

Literatuur: FRANKEN-VAN DER KELLEN, p. 27, nr. 6; SWILLENS, *Saenredam*, p. 4-5, 8, nr. 34.

Afb. 200

Amsterdam, Rijksprentenkabinet

200* Portret van Carolus Leonardi

Gravure door Jan van de Velde — 17,5 x 13,9 — gesigneerd, gedateerd 1629

Binnen een hoogovaal medaillon, tegen een neutrale donkere achtergrond die links boven belicht wordt, is als kniestuk de figuur zittend voorgesteld, driekwart naar links gekeerd en de beschouwer aanziend. De mantel is zo over de stoelrug geworpen dat hij de rechter bovenarm bedekt, terwijl de rechterhand, met zegelring aan de wijsvinger, in de schoot een handschoen houdt. De linkerarm is voor de borst gebogen, de hand onder de mantel verborgen. Hij is gekleed in zwart wambuis, met molensteenkraag en kanten lubben. Het haar is kortgeknipt, hierbij knevel en kinbaardje. Op schouderhoogte links is zijn wapen afgebeeld. Het medaillon heeft als achtergrond een rechthoekige gearceerde cartouche met in de bovenhoeken: *PRO DEO ET PATRIA* — en als omschrift: *CAROLVS LEONARDI, AMSTELODAMENSIS, + MEDICINAE DOCTOR, AETAT. XLII. ANNO MDC29. +.*

Opschrift: in de linker benedenhoek van de cartouche: *P. Zaen-redam delineavit* — in de rechter benedenhoek van de cartouche: *J. V. Velde sculp. A. Roman excud.* — in de rechter benedenhoek van het blad: *S. Ampzing* — onder het beeldvlak een vierregelig Latijns vers van S. Ampzing, de nederlandse vertaling eronder:

*Sic Doctor Medicus, sic Carolus ora ferebat,
Vir Patriae et verae Religionis amans.
Quem Patria Cultusque Dei sacer ardor adegit,
Plus commune bonum quaerere, quam proprium.*

*Dits Doctor Karels Beeld, den man van vromen leven,
Met yver voor Gods Kerk en 't Vaderland ghedreven:
Die daer 't gemeyne Best voor Godt en 't land betracht,
En syn bysonder heyl en tydlijck goed verwacht.*

Carolus Leonardi, geneesheer te Amsterdam, werd in 1629 uit de stad verbannen wegens begunstiging van de Remonstranten.

Herkomst: verzameling D. Franken Dzn., Amsterdam, 1871.

Tentoonstellingen: onbekend.

Literatuur: FRANKEN-VAN DER KELLEN, p. 32, nr. 23; SWILLENS, *Saen-redam*, p. 4-5, 8, nr. 37.

Afb. 201

Amsterdam, Rijksprentenkabinet

201* Portret van Petrus Goetthem

Gravure door Jan van de Velde — 13,3 x 13,9 — gesigneerd, gedateerd 1629

Binnen een hoogovaal medaillon, tegen een neutrale donkere achtergrond, die links boven belicht wordt, is de figuur ten halve lijve zittend voorgesteld, driekwart naar links gekeerd en de beschouwer aanziend. De mantel is over de rechter-schouder geslagen en onder de linkerarm door om het lichaam gewikkeld, zodat de rechterhand met zegelring aan de pink, op de mantel rustend, gedeeltelijk zichtbaar is. De linkerhand omklemt de handschoenen. Onder de mantel draagt hij een zwart wambuis met vrij brede staande linnen pijpkraag. Kort hoofdbaar, een vierkante baard en gedraaide puntknevel. Het medaillon heeft als achtergrond een rechthoekige gearceerde cartouche met in de bovenhoeken: *DOMINVS PROVIDEBIT* — en draagt het omschrift: *PETRVS GOETTHEM PRIMIPILARIS VEXILLI CIVIVM AMSTELODAMENSIVM. AETAT. LII. A^o MDCXXIX +.*

Opschrift: in de linker benedenhoek van de cartouche: *P. Saen-redam delineavit* — in de rechter benedenhoek van de cartouche: *J. V. Velde. Sculp. ARoman. excud.*

P. Goetthem was hopman der Amsterdamse Schutterij en werd wegens zijn begunstiging van de Remonstranten in 1629 verbannen. De ruimte onder de cartouche, bestemd voor een gedicht als op de andere gravures van deze reeks, is opengelaten. Van deze gravure bestaat een tweede staat (FRANKEN-VAN DER KELLEN, p. 31, nr. 18).

Herkomst: verzameling D. Franken Dzn., Amsterdam, 1871.

Tentoonstellingen: onbekend.

Literatuur: FRANKEN-VAN DER KELLEN, p. 31, nr. 18; SWILLENS, *Saen-redam*, p. 4-5, 8, 64, nr. 36, afb. 24.

Afb. 202

Amsterdam, Rijksprentenkabinet

202* Portret van Albert Harmensz. Dingsteden

Gravure door Jan van de Velde — 17,6 x 13,7 — gesigneerd, gedateerd 1629

Binnen een hoogovaal medaillon tegen een neutrale, donkere achtergrond die links boven belicht wordt, is de figuur ten halve lijve voorgesteld, driekwart naar links gekeerd en de beschouwer aanziende. De gehandschoende rechterhand grijpt de om de schouder gedrapeerde van voren tot laag in de schoot neerhangende mantel; de linker hand, die de andere handschoen houdt, is over de rechter neergelegd. Onder de mantel draagt hij een zwart wambuis met vrij brede linnen pijpkraag. Het haar is naar achteren gekamd, aan de slapen tot de oren, in de nek halflang; hierbij knevel en kort vierkant baardje. Het medaillon heeft als achtergrond een rechthoekige gearceerde cartouche met in de bovenhoeken: *POST TENEBRAS LVX.* en draagt het opschrift: *ALBARTVS HERMANNI DINGSTEDEN CIVIS AMSTELODAMENSIS. AETAT. XXV. ANNO MDCXXXIX +.*

Opschrift: in de linker benedenhoek van de cartouche: *P. Saen-redam delineavit* — in de rechter benedenhoek van de cartouche: *J. V. Velde Sculp ARoman exc.*

A. H. Dingsteden was een vooraanstaand Amsterdams burger, die in 1629 werd verbannen omdat hij de Remonstranten begunstigde.

de. De ruimte onder de cartouche, bestemd voor een gedicht zoals op de andere gravures van deze reeks, is opengelaten.

Herkomst: verzameling D. Franken Dzn., Amsterdam, 1871.

Tentoonstellingen: onbekend.

Literatuur: FRANKEN-VAN DER KELLEN, p. 30, nr. 16; SWILLENS, *Saenredam*, p. 4-5, 8, nr. 35.

Afb. 203

Amsterdam, Rijksprentenkabinet

203* Portret van Pieter Bor Christiaensz.

Gravure door Jan van de Velde — 19,9 x 15,2 — gesigneerd, gedateerd 1631

Binnen een hoogovaal medaillon, tegen een neutrale gearceerde achtergrond is de figuur voorgesteld in borstbeeld, driekwart naar links gekeerd en de beschouwer aanziende. Hij is gekleed in een zwarte, met bont afgezette tabbaard over een zwart wambuis met vrij smalle, staande witlinnen pijpkraag. Het op het voorhoofd en kruin dunne haar is kortgeknipt; hierbij knevel en puntbaardje. In het medaillon het omschrift: *PIETER BOR CHRISTIAENZ. HISTORIE-SCHRIJVER, GEBOREN TOT VTRECHT M.D. LIX OVT LXXII IAER, M.D. CXXXI+*.

Opschrift: in de bovenhoeken van de cartouche: *J. v. velde sculpsit* — in de benedenhoek van de cartouche: *P. zaenredam Delineavit.* — in de rechter benedenhoek van het blad: *S. Ampzing* — onder de cartouche een vierregelig nederlands gedicht van S. Ampzing:

*Hier siet gij Pieter Bor, die 't doen van onse Landen
En onsen vluggen tijd ons geeft in onse handen.
'T' is billyk dat sijn beeld in dese plate leefd,
Die 't Land en synen naem een naem en leven geeft.*

Pieter Bor was een nederlands historieschrijver, die vooral bekendheid verwierf met zijn driedelig werk *Geschiedenis der Nederlanden*, uitgegeven in 1621.

Herkomst: verzameling D. Franken Dzn., Amsterdam, 1871.

Tentoonstellingen: onbekend.

Literatuur: FRANKEN-VAN DER KELLEN, p. 27, nr. 7; SWILLENS, *Saenredam*, p. 4-5, 8, nr. 45, afb. 25.

Afb. 204

Amsterdam, Rijksprentenkabinet

204* Beeltenis van Laurens Janszoon Coster

Ets zonder naam van graveur — 21,1 x 15,6 — gesigeneerd,
gedateerd 1630

Gekleed in een lange, met bont afgezoomde mantel, die om het middel met een gordel is dichtgebonden, staat L. C. Coster voor een boomstronk, waaruit nog twijgen ontspringen. Ten voeten uit getekend overheerst hij als een machtige figuur volkomen het landschap, waarin op de achtergrond de torens van de stad Haarlem oprijzen. Het gelaat zelf vertoont niet de gedetailleerde trekken van een portret. In de linkerhand toont hij een letter A; met de rechterhand houdt hij een bord vast, dat ook op zijn rechtervoet rust, en dat als opschrift draagt: *M. S. Viro consulari LAURENTIO COSTERO HARLEMENSI Alteri Cadmo et artis Typographicae circa Annum Domini MCCCCXXX Inventori primo, bene de Literis ac toto Orbe merenti, hanc. Q.L.C.Q. Statuam quia aeream non habuit, pro monumento posuit Civis gratiss. ADRIANUS ROMANUS, Typographus. A° MDCXXX.*

Opschrift: in de linker benedenhoek van het beeldvlak: *P. Saenredam fecit* — in de rechter benedenhoek van het beeldvlak: *A. Romanus excud.* — in de rechter benedenhoek van het blad: *P. Scriverius* — onder het beeldvlak links een Latijns gedicht van P. Scriverius, de nederlandse vertaling rechts:

*Vana quid archetypos & praela MOGUNTIA jactas!
HARLEMI archetypos praelaq; nata scias
Extulit hic, monstrante Deo, LAURENTIUS artem.
Dissimulare virum hunc, dissimulare Deum est.*

*Ments roemt van 't eerste boek uyt hare pers ghesonden:
Tot Haerlem is nochtans de Druckery ghevonden.
Dees Laurens heeft de konst met Godt daer voort ghebraght:
Verswygt men desen Man, soo word oock Godt veracht.*

Het Rijksprentenkabinet te Amsterdam bezit dezelfde voorstelling, uitgevoerd in een andere staat door Pieter Casteleyn.

Herkomst: onbekend.

Tentoonstellingen: onbekend.

Literatuur: SWILLENS, *Saenredam*, p. 8, nr. 41.

Afb. 205

Amsterdam, Rijksprentenkabinet

LOSSE TEKENINGEN

205* Portret van Jan Jansz. van Ermelo

Zwart krijt met weinig rood — 26 x 15,7 — niet gesigneerd, gedateerd 23 oktober 1636

De voorgestelde, die van 1617 tot 1640 koster van de S. Maria-kerk te Utrecht was, is frontaal gezien en in een stoel zittend ten voeten uit afgebeeld. Hij is gekleed in een wijde hooggekraagde jas, die onder de kin is dichtgeknoopt en over de knieën openhangt, zodoende de brede kniebroek vrijlatend. Een brede hoed overschaduwet het gerimpelde goedig glimlachend gelaat. De handen liggen gekruist op de knieën.

Opschrift: boven onder de bladrand: *De koster van de Sinte Marije kerck, Jan gheb [dit woord doorgehaald] Jansz. ghebeeten. 1636. geteijckent den 23 oktober dito naer tleeven* — in de rechter bovenhoek met andere hand: *Par Jacob Roman, Petry Jacoby filius, P. J. Roman.*

Toeschrijving op grond van tekentechniek en van het handschrift. De naam Roman is die van de drukker te Haarlem, voor wien Saenredam de beeltenis van Laurens Coster (zie nr. 204) maakte (SWILLENS, *Saenredam*, p. 66).

Herkomst: verzameling A. Fiorini, Kassel.

Tentoonstellingen: *Rotterdam* 1937, nr. 33, afb. XXIIa; *Amsterdam* 1938, nr. 33, afb. XXIIa.

Literatuur: HIND, p. 44; SWILLENS, *Saenredam*, p. 55, 66, nr. 134, afb. 23; BREMMER, nr. 10; W. BERNT, *Die niederländischen Zeichner des 17. Jahrhunderts*, II, München, 1958, nr. 511, met afb.; PLIETZSCH, p. 122.

Afb. 206

Leipzig, Museum der bildenden Künste

206* Studieblad met rabarberplant

Pen en aquarel - 13,9 x 16,6 - gesigneerd, gedateerd 1630

Uit een zware rabarberplant, met grote stevige bladeren, die elkaar ten dele overschaduwten, groeit rechts een grote zaadstengel. Boven deze plant is als detail een opengesneden (en vergroot) zaadje aangebracht.

Opschrift: ter weerszijden van het zaadje: *een saetjen allenich*

— onderaan tegen de bladrand: *Dese plant rhabarber van mij Pr. Saenredam aldus naer 'tleeven geteeckent Ao. 1630.*

Herkomst: 1902 verworven uit de verzameling von Beckerath, Berlijn.

Tentoonstellingen: *Rotterdam* 1937, nr. 32; *Amsterdam* 1938, nr. 32.

Literatuur: BOCK-ROSENBERG, nr. 5708; SWILLENS, *Saenredam*, p. 9, nr. 43, afb. 5; BREMMER, nr. 18.

Afb. 207 Berlijn-Dahlem, Ehemals Staatliche Museen
Kupferstichkabinett

207* Studieblad met vier tekeningen

Pen, gewassen en aquarel; boomstudies: ook penseel -
13,2 x 18,1 - niet gesigneerd, gedateerd 1617 en 1625

- a. Links boven: Gezicht op Leiden: Boven het vlakke landschap, dat op de voorgrond door enkele lange rijen bomen wordt gemarkeerd, verheffen zich links de Hooglandse kerk, in het midden de stenen 14e-eeuwse toren van het stadhuis met de houten bovenbouw van 1599, uiterst rechts de vierkante toren van het Gravensteen, en de Pieterskerk, waarvan de onderste geleding door de bomen aan het oog worden onttrokken. Tussen deze drie monumentale gebouwen, zijn de met enkele lijntjes aangeduide daken der huizen nauwelijks zichtbaar.

Opschrift: boven tegen de rand: *Leyden. gemaect a^o 1625 varende met de schuyt op den Hage*

- b. Rechts boven: Blekershuizen buiten Haarlem. Langs een brede weg die tussen de grasvelden loopt, liggen verscheidene door bomen en struiken omringde huizen met schuurtjes gegroepeerd, waarvan één, in het midden, groter is dan de andere.

Opschrift: boven over de breedte van het beeldvlak: *eenige bleyckers huijsen aende duijnkant buyte Haerlem 1617:*

- c. Links onder: Boomstudie, bestaande uit het bovenste gedeelte van de stam, waaruit vijf grote ontbladerde en twijgloze takken ontspringen.

Opschrift: geen

- d. Rechts onder: Dergelijke boomstudie als de vorige, echter met een groot aantal twijgen en twijgjes.

Opschrift: geen

De toeschrijving berust op de vergelijking van tekentechniek en handschrift met die van nr. 206.

Herkomst: 1902 verworven uit de verzameling von Beckerath, Berlijn.
Tentoonstellingen: *Rotterdam* 1937, nr. 29, afb. XVI; *Amsterdam* 1938, nr. 29, afb. XVI.

Literatuur: BOCK-ROSENBERG, nr. 5707; SWILLENS, *Saenredam*, p. 5, 7, 62, nr. 1 en 3, afb. 4; BREMMER, nr. 17; PLIETZSCH, p. 118.

Afb. 208 Berlijn-Dahlem, Ehemals Staatliche Museen
Kupferstichkabinett

208* Studieblad met bloemen en planten

Pen en aquarel - 15 x 19,2 - niet gesigneerd, gedateerd 1620
1641

Op de bovenste helft van het blad van links naar rechts:

- a. Een takje van een rozelaar met bladeren, echter zonder bloem.

Opschrift: boven dit takje tegen de bladrand: *rooselaer*

- b. Een volledige hennepplant met aanduiding van de grond waarin hij staat.

Opschrift: boven de plant tegen de bladrand: *hennep* —
onder de plant: 1620

- c. Een erwtenrank met enkele blaadjes, evenwel zonder vruchtjes.

Opschrift: boven de plant: *peulen*

- d. Een volledige struik boterbloemen met verscheidene stengels, blaadjes en vier bloemen.

Opschrift: rechts van de voet van de plant: *botterbloemen*
1641

Op de onderste helft van het blad van links naar rechts:

a. Een takje van een bonenplant, met talrijke kleine blaadjes.
Opschrift: links van de tekening: *boonen* — onder de
stengel: 1620

b. Een volledig ontloken boterbloem van bovenaf in de kelk
gezien, met een kort stukje stengel.

Opschrift: onder de bloem: *Botterbloem. 1641.*

c. Detail van een boterbloemplant, bestaande uit een gedeelte
van de stengel, drie bladeren en twee halfgeopende, neer-
hangende bloemen.

Opschrift: rechts onder aan de stengel: *botterbloem 1641*

d. Detail van een boterbloem bestaande uit een bijna uit-
gebloede aan een kort stengeltje naar voren hangende bloem
en twee rechtopstaande bladeren.

Opschrift: onder de stengel: *botterbloem 1641. inde maij.*

Opschrift: in de rechter benedenhoek van het blad: *Alsmen
blommen ofte kruijt na t leven wil maken soo set het kruijt
ofte blom eerst wat tijt tevoren int water, soo sal tschoonder
ende rechter op staen.*

De toeschrijving berust op de vergelijking van tekentechniek
en handschrift met die van nr. 206.

Herkomst: 1902 verworven uit de verzameling von Beckerath, Berlijn.

Tentoonstellingen: *Rotterdam* 1937, nr. 30; *Amsterdam* 1938, nr. 30.

Literatuur: BOCK-ROSENBERG, nr. 5709; SWILLENS, *Saenredam*, p. 22-23,
nr. 2 en 153, afb. 6.

Afb. 209

Berlijn-Dahlem, Ehemals Staatliche Museen
Kupferstichkabinett

209* Studieblad met twee planten

Pen en aquarel - 14,1 x 19,3 - niet gesigneerd, niet gedateerd
(ca 1641?)

a. Links: gedeelte van een boterbloemplant, bestaande uit twee
rechtopstaande stengels met bladeren, geopende bloemen en
bloemknoppen, een afhangend blad onderaan.

Opschrift: tussen stengel en ahangend blad: *botterblommen
met het kruyt.*

- b. Rechts: een tak van een artisjokplant met een vijftal grote bladeren, een geopende bloem en een knop tussen twee blaadjes.

Opschrift: onder de tak: *dese artisoeh was verslenst* — rechts
boven: *d'se artisjoc bhoorden recht op t staen. want was
verslenst.*

De toeschrijving berust op de vergelijking van tekentechniek en handschrift met die van nr. 206, de datering op de overeenkomst van het handschrift en de tekeningen met de plantstudies van 1641 (zie nr. 208).

Het laatste opschrift is vermoedelijk van een andere hand.

Herkomst: 1902 verworven uit de verzameling von Beckerath, Berlijn.

Tentoonstellingen: *Rotterdam* 1937, nr. 31; *Amsterdam* 1938, nr. 31.

Literatuur: BOCK-ROSENBERG, nr. 5710; SWILLENS, *Saenredam*, nr. 154, afb. 7.

Afb. 210

Berlijn-Dahlem, Ehemals Staatliche Museen
Kupferstichkabinett

COPIEEN NAAR SAENREDAM

Er bestaan verscheidene copieën naar de werken van Saenredam, zowel geschilderd als getekend en gegraveerd. De kwaliteit der meeste hiervan is middelmatig, terwijl zij, op één uitzondering na, namelijk de copie van de Mariakerk door Tavernier (nr. 152), ons het oeuvre van Saenredam toch niet beter leren kennen. Derhalve moge het hier volstaan de volgende copieën op te sommen om tevens de lijst door Swillens (*Saenredam*, p. 131—132) gepubliceerd aan te vullen:

210 Interieur van de zuidelijke zijbeuk naar het westen in de Grote Kerk te Haarlem

Paneel — 40 x 32

Copie van het schilderij te Glasgow, Art Gallery (nr. 63)

Herkomst: onbekend.

Tentoonstellingen: onbekend.

Literatuur: *A descriptive catalogue of the Pictures in the Dulwich Gallery*, Londen, 1876, p. 158, nr. 94 (toegeschreven); *Catalogue of the Pictures in the Gallery of Alleyn's College of God's Gift at Dulwich*, s.l. 1926, nr. 59; SWILLENS, *Saenredam*, p. 131, nr. 1.

Londen, Dulwich Gallery

211 Interieur vanuit de zuidertranseptarm naar het noorden in de St. Odolphuskerk te Assendelft

Paneel — 31 x 38,5

Copie naar het schilderij te Turijn, Galleria Sabauda (nr. 22)

Herkomst: onbekend.

Tentoonstellingen: onbekend.

Literatuur: SWILLENS, *Saenredam*, p. 131, nr. 2.

Amsterdam, Kunsthandel (1928)

212* Schetsblad met het exterieur van het Oude Stadhuis te Amsterdam

Pen, bruine inkt en aquarel - 22,6 x 17,2

Copie van het schetsblad te Haarlem, Teylers Stichting (zie nr. 15).

De voorstelling en de tekst zijn identiek met die van het origineel. De tekentechniek echter is stijver, en mist in haar korte lijntjes de kracht van het origineel; ook de kleuren zijn veel zwakker. Bovendien verraadt ook het geschrift een andere hand: de letters h, d, s, g, o.a. zijn anders gevormd; bij de maat wordt hollandse voetmaat opgegeven waar Saenredam kennemer gebruikt. Vermoedelijk 18e eeuwse copie.

Herkomst: verzameling L. Splitgerber.

Tentoonstellingen: onbekend.

Literatuur: onbekend.

Amsterdam, Gemeentearchief

213 Interieur vanuit de Kerstkapel door de noordelijke kooromgang, koor en zuidertranseptarm van de Grote Kerk te Haarlem

Pen en aquarel — 48,5 x 37 — gedateerd 1844

Copie van het schilderij te Zürich, coll. E. G. Bührle (zie nr. 46)

Herkomst: onbekend.

Tentoonstellingen: onbekend.

Literatuur: *Voorlopige Lijst der Nederlandsche Monumenten van Geschiedenis en Kunst*, V 1, Utrecht, 1921, p. 130; SWILLENS, *Saenredam*, p. 132, nr. 3.

Haarlem, Sacristie der Grote Kerk

214 Interieur vanuit de noordelijke zijbeuk op koor en noordelijke zijkapel in de St. Janskerk te Utrecht

H. Tavernier - O.I. inkt en bruine inkt, aquarel - 30,7 x 28,5
- niet gesigeneerd, niet gedateerd (ca 1784)

Copie naar de tekening te Utrecht, Gemeente archief (zie nr. 140)

Herkomst: onbekend.

Tentoonstellingen: onbekend.

Literatuur: SWILLENS, *Saenredam*, p. 132, nr. 6.

Utrecht, Gemeentearchief

215 Interieur van de St. Antoniuskapel in de St. Janskerk te Utrecht

H. Tavernier - pen en aquarel - 27,7 x 41,2 - niet gesigineerd, niet gedateerd (ca 1784)

Copie naar de tekening te Utrecht, Gemeente archief (zie nr. 142)

Herkomst: onbekend.

Tentoonstellingen: onbekend.

Literatuur: SWILLENS, *Saenredam*, p. 132, nr. 5.

Utrecht, Gemeentearchief

216 Interieur van het transept der Mariakerk te Utrecht vanuit het noorden

H. Tavernier - O.I. inkt - 58,3 x 36 - gesigineerd, niet gedateerd (ca 1784)

Copie van de tekening in Rotterdam, museum Boymans-van Beuningen (zie nr. 155)

Herkomst: Veiling Munnicks van Cleeff, 1860.

Tentoonstellingen: onbekend.

Literatuur: onbekend.

Hare Majesteit de Koningin

217 Interieur van het schip der Mariakerk te Utrecht vanuit de kruising gezien

H. Tavernier - O.I. inkt - 48,5 x 58,8 - gesigineerd, gedateerd 1784

Copie van de tekening in Utrecht, Gemeente-archief (zie nr. 159).

Herkomst: Veiling Munnicks van Cleeff, 1860.

Tentoonstellingen: onbekend.

Literatuur: onbekend.

Hare Majesteit de Koningin

218 Interieur door de westpartij van de Mariakerk te Utrecht van het noorden naar het zuiden

H. Tavernier — O.I. inkt — 47,8 x 59,1 — gesigneerd, gedateerd 1784

Copie van de tekening te Parijs, verz. F. Lugt (zie nr. 163).

Herkomst: Veiling Munnicks van Cleeff, 1860.

Tentoonstellingen: onbekend.

Literatuur: onbekend.

Hare Majesteit de Koningin

219 Interieur van de noordelijke zijbeuk der Mariakerk te Utrecht van het oosten naar het westen

H. Tavernier — O.I. inkt — 46 x 61,7 — gesigneerd, niet gedateerd (ca 1784)

Copie van de tekening te Utrecht, Gemeentearchief (zie nr. 165).

Herkomst: Veiling Munnicks van Cleeff, 1860.

Tentoonstellingen: onbekend.

Literatuur: onbekend.

Hare Majesteit de Koningin

220 Interieur vanuit de zuiderzijbeuk op koor en zuidelijke zijkapel in de St. Pieterskerk te Utrecht

H. Tavernier - pen en aquarel - 31 x 39,5 - niet gesigneerd, niet gedateerd (ca 1784)

Copie van de tekening te Utrecht, Gemeente archief (zie nr. 173)

Herkomst: onbekend.

Tentoonstellingen: onbekend.

Literatuur: SWILLENS, *Saenredam*, p. 132, nr. 7.

Utrecht, Gemeentearchief

ONJUISTE OF TWIJFELACHTIGE TOESCHRIJVINGEN

Van de talrijke, op min of meer losse gronden op Saenredams naam geplaatste schilderijen en tekeningen, worden enkele aangehaald, waarvan de toeschrijving of twijfelachtig, of onzeker, of in bepaalde gevallen duidelijk niet houdbaar blijkt te zijn. De moeilijkheid hierbij ligt in het feit dat zekere werken vrij grote overeenkomsten met de trant van Saenredam vertonen.

Verscheidene onjuiste toeschrijvingen werden door Swillens rechtgezet; derhalve kan het hier volstaan te verwijzen naar zijn opmerkingen in *Saenredam*, p. 135—136.

221 Interieur van een kerk

Paneel — 31 x 28

Vanuit de zuider kooromgang, die vermoedelijk met een houten gewelf is overdekt, kijkt men in de zuidertranseptarm op een groot blind venster in de westmuur, waarin ook in een hoge muurnis een deurtje is aangebracht. Verder valt de blik in de zuider zijbeuk, die een houten ribbengewelf heeft en waar door het hoge venster het zonlicht binnenvalt; dit zijschip is door een hek van de dwarsbeuk afgesloten. In de transeptarm een grote bank, een kaarsenkroon en drie figuurtjes.

Opschrift: geen

De kerk — althans indien dit een bestaand gebouw zou zijn — is niet geïdentificeerd. De kwaliteit van dit schilderij, zowel wat tekening en schilderwijze als wat compositie betreft (met name het onlogische van de bundelpijler in het midden) is te gering om hier aan Saenredam te kunnen denken.

Herkomst: onbekend.

Tentoonstellingen: onbekend.

Literatuur: R. J. HEINEMANN, *Katalog Sammlung Schloss Roboncz*, Lugano, 1958, nr. 376a.

Afb. 211

Lugano, verz. Thyssen

222 Interieur van een gotische kerk vanuit de noordelijke zijbeuk door het middenschip en de zuidelijke zijbeuk

Paneel — 45,7 x 34,9 — gesigneerd, gedateerd 1653

Door twee zuilen, met zeer hoge achtzijdige bases, van de noordelijke zijbeuk heen valt de blik op het middenschip waarin een preekstoel staat, omgeven door een afsluiting. Tussen twee scheibogen en drie zuilen, tussen middenbeuk en zuiderzijbeuk, kan men op deze zijbeuk een houten tongewelf zien en in de wand met gotisch maaswerk gevulde vensters. Tussen de twee zuilen op het voorplan staat een grafdelver in een kuil te praten met iemand, die zich in het middenschip bevindt.

Opschrift: op de basis van de zuil rechts: *P. Saenredam 1653*.

De kerk is niet geïdentificeerd. Noch de signatuur noch de schildertechniek zijn die van P. Saenredam.

Herkomst: veiling Coats, Christie, Londen, 10 juni 1927, nr. 133; kunsthandel Asscher, Londen; veiling Sotheby, 7 december 1960, nr. 71.

Tentoonstellingen: onbekend.

Literatuur: onbekend.

Afb. 212

Londen, Courtauld Institute of Art

223 De Grote Markt en het stadhuis te Haarlem

Paneel — 80 x 110,4 — gesigneerd (?), niet gedateerd (ca. 1660?)

Dit paneel geeft ongeveer dezelfde situatie weer als de ets nr. 88: de Grote Markt wordt gezien vanuit het noorden (tegen de westgevel de Grote Kerk), het stadhuis en face. Links en rechts de huizen die de marktruimte omgeven. Een zeer drukke stoffage is over het plein verspreid; enkele heren spreken vanaf het schavot tot de menigte, die zich heeft verzameld vóór het stadhuis, dat in zijn vorm na de veranderingen van Salomon de Bray in 1630 is afgebeeld.

Opschrift: volgens Swillens (*Saenredam*, p. 127, nr. 209) zou nog flauw zichtbaar zijn: *P. Saenredam*.

Op het eerste gezicht reeds is uit de schildertechniek op te maken dat deze toeschrijving aan Saenredam onjuist is. Volgens D. Bax (*Hollandse en Vlaamse schilderkunst in Zuid-Afrika*,

Amsterdam-Kaapstad, 1952, p. 94-95) zou het de vrede van Breda (1667) kunnen voorstellen, welk onderwerp Saenredam natuurlijk nooit had kunnen uitbeelden; deze auteur die van een signatuur geen gewag maakt, oppert de mogelijkheid het aan Gillis Rombouts toe te schrijven. Swillens (*Saenredam, l.c.*) stelt de datering ca. 1660 voor; het derde kwart der 17e eeuw blijft wel aanvaardbaar.

Herkomst: verzameling Michaelis, Kaapstad.

Tentoonstellingen: onbekend.

Literatuur: SWILLENS, *Saenredam*, p. 60, nr. 209; D. BAX, *Hollandse en Vlaamse schilderkunst in Zuid-Afrika*, Amsterdam-Kaapstad-Pretoria, 1952, p. 93, 94, 95, afb. 47.

Afb. 213

Kaapstad, Michaelis Collection

224* Interieur van de Nieuwe Kerk van het zuiden naar het noorden

Zwart krijt en potlood — 47,4 x 62,8

Interieur vanuit het zuidoostelijke hoekvak gezien, met de bases van de zuilen en pijlers en links de preekstoel. De tekening is niet voltooid.

Opschrift: geen

Vermoedelijk een bijgewerkte calque; sommige elementen als de figuurtjes op de achtergrond, de pijlers tegen de muur rechts, de bogen der venster en de lijnen van het cassettenplafond staan tweemaal naast elkaar afgetekend.

Herkomst: onbekend.

Tentoonstellingen: onbekend.

Literatuur: SWILLENS, *Saenredam*, nr. 178.

Afb. 214

Haarlem, Gemeentearchief

225* Zuil in de Grote Kerk

Potlood — 26,2 x 16,3

Als detail is hier een zuil getekend die staat tussen de noorderkooromgang en het koor, tegen het koorhek. Zij is geheel uitgebeeld met een scheiboog en een gedeelte van het gewelf van de kooromgang. Rechts in de doorkijk op het koor een fragment

van het koorhek en van het triforium in de zuidmuur van het koor. Tegen de schacht is een groot naambord bevestigd; vóór de basis staat een kerkbank.

Opschrift: in de linker benedenhoek: *Pieter Saenredam*

De signatuur die geheel verschilt van Saenredam's schrijfrant, is van een veel latere hand. De zuil is degene die helemaal links vooraan staat op schilderij nr. 43. De tekenwijze echter is strak en hard. Vermoedelijk een 19e eeuws werk, met de bedoeling Saenredam na te bootsen.

Herkomst: onbekend.

Tentoonstellingen: onbekend.

Literatuur: onbekend.

Afb. 215

Haarlem, Gemeentearchief

226* Gezicht op de zuidmuur van het middenschip in de Grote Kerk te Haarlem

Zwart krijt - 28,8 x 18,2

Vrij slordige en grove schets van de bovenste helft van enkele zuilen met kapiteel, scheibogen en aanduiding van de schalken die de gewelfribben opvangen. Ook het klankbord van de preekstoel is geschetst.

Opschrift: geen

De slordige uitvoering en de wijze van het aanbrengen der schaduwen doen de toeschrijving aan Saenredam zeer sterk betwijfelen.

Herkomst: onbekend.

Tentoonstellingen: onbekend.

Literatuur: onbekend.

Afb. 217

Haarlem, Gemeentearchief

227* De preekstoel in de Grote Kerk te Haarlem

Zwart krijt — 31,9 x 11

De preekstoel staat tegen de zuidmuur in het middenschip, tegen de zuil tussen de tweede en de derde travée (vanaf de

kruising gerekend). Boven de afsluiting, die er omheen staat, komen de kuip en het klankbord met zijn grillige torenvormige bekroning uit. De zuil zelf is schematisch aangeduid. Onder de scheibogen een gezicht op de oostmuur van de noordelijke transeptarm met triforium.

Opschrift: geen

Hoewel bepaalde overeenkomsten met de tekentrant van Saenredam zijn aan te wijzen, bestaan er tussen deze schets en de gesigneerde tekeningen van deze meester verschilpunten, zo dat de toeschrijving redelijkerwijze mag betwijfeld worden. Waarschijnlijk is de tekening langs alle zijden afgesneden.

Herkomst: onbekend.

Tentoonstellingen: onbekend.

Literatuur: onbekend.

Afb. 216

Haarlem, Gemeentearchief

228* Grafzerk van Pieter Saenredam

Pen — 25,3 x 13,5

Het grootste gedeelte van het blad wordt ingenomen door een rechthoek, die een ontwerp van grafzerk van P. Saenredam voorstelt. De boorden ervan zijn zo afgetekend dat op de hoeken vierkanten, en langs de vier zijden banden voor een opschrift ontstaan. Het gedeelte binnen deze banden is niet ingevuld.

Opschrift: aan de bovenkant van de grafzerk: *drie voeten* — in de bovenste rand: *Saenredam* — links onder de naam: *10 duijm scharp* — rechts onder de naam: *10 duijm ruijm* — met pijltjes tussen de twee lange boorden de breedte: *20 duijmen* en *twee voeten* — tussen de korte zijden de lengte: *zes voeten* — in de linker lange boord: *6 voeten ruim 2 duijmen* — in de onderste korte boord: *N° — 90* — buiten de grafzerk langs de lange zijde rechts: *seeven voeten* en *voeten van elf duijmen, ofte kermervooten*, daaronder een maatverdeling — tussen de tekening en de onderste bladrand: onderschrift van Joh. Enschede uit 1780: *groote der grafzerk inde Groote kerk bovent graf van Pieter Zaanredam inde zuyder Trans, waarschijnlijk daar in begraven, Schoon Houbraken in zijn schilderboek er geen gewag van maakt van zijn overlyden, wanneer: maar wel meld hij vant stuck(?) schilderij, verbeeldend toudé (afgebrande) Stadhuys van Amsterdam, waar van de Eerste Tekening berust onder Joh: Enschede te Haarlem 1780.*

Het opschrift onder de grafzerk is van een 18e eeuwse hand. De toeschrijving aan Saenredam berust op het handschrift in de grafzerk, doch evenals de datering ca 1665 staat ze op vrij losse gronden; er is geen enkel bewijs dat Saenredam dit ontwerp zelf zou gemaakt hebben. Op de achterzijde is dezelfde grafzerk herhaald, doch alleen met de inschriften *Saenredam* en n° 90.

Herkomst: verzameling Johan Enschedé, Haarlem, 1780.

Tentoonstellingen: onbekend.

Literatuur: onbekend.

Afb. 218

Haarlem, Gemeentearchief

229* Plattegrond in vogelvlucht van Haarlem en omgeving

Pen en aquarel — 22,6 x 32,3

In het midden van het blad ligt de stad; zeer schematisch zijn aangeduid de hoofdstraten en de huizencomplexen, de Grote Kerk en de omwalling. Van het midden van de rechter bladrand vloeit de Spaarne door de stad naar links, waar ze uitmondt in het Haarlemmermeer. Rondom de stad zijn grote wegen en weilanden geschetst waartussen enkele huizen, windmolens en een groot aantal tentenkampen, schansen en andere fortificaties zijn aangelegd. Aan de horizon liggen de duinen en de noordzee, onderaan tegen de bladrand het Spieringmeer waarop een aantal legerboten.

Opschrift: boven de stad: *Haerlem* — boven de horizon v.l.n.r.: *Santpoort*; *Noortzee* — in de duinen boven: *Overveen*; *Brede-rode* — boven de eerste (horizontale) weg: *Pobvelder*; *dat duijtsche legheer aen duijn*; *Hispa: de Sta Lijga*; *CAPRES*; *Monsr. de Capres* — links tussen deze weg, de stad en de Spaarne: *bercken-rode*; *Monsr. de Liques*; *bosch*; *Heemstede*; *fronsberg*; *t'dijtsche leegheer*; *Chivalx*; *Carabijs*; *thuijs*; *Barnadijten*; *le baron de chiureau*; *Bourgoinois*; *dat duijtsche leger Graeft von Overstyn*; *tspaer* — rechts tussen de weg, de stad en de Spaarne: *Sr. don Frederco de Toledo*; *Thuijs te Cleef*; *Scoten*; *Leprosen*; *Munitions des viueres*; *Camp de Hispaniola*; *Cont. de Bossu*; *reguliere artillerie*; *Sr. de Noircarmes*; *Tspaer* — links onder tussen de Spaarne, de loodrechte weg en de onderbladrand: *Haerlemmer Meer*; *camp de*; *der geusen Armeij*; *Stella*; *Corredon*; *Salvator*; *Sol*; *Luna*; *Goleta*; *fuijck*; *Spiering meer* — rechts onder tussen

de Spaarne, de loodrechte weg en de onderbladrand: *Mota; Rustenburch; Candil; d. Laghen Dijck; dit Nieuwe Vaert; Raming; Goming; Armeij du Roij* — in de rechter benedenhoek: *Henri Masen Inuen*.

De toeschrijving aan Saenredam en daardoor ook de datering ca 1626 door Swillens (*Saenredam*, p. 76, nr. 8) zijn vrij twijfelachtig, aangezien in het handschrift dat van Saenredam niet is te herkennen. Hierbij dient erop te worden gewezen dat Swillens zelf (*Saenredam*, p. 62), wegens gemis aan vast vergelijkingsmateriaal uit de vroegere jaren van Saenredam, de toeschrijving met zekere reserves maakte.

Herkomst: onbekend.

Tentoonstellingen: *Rotterdam* 1937, nr. 28; *Amsterdam* 1938, nr. 28.

Literatuur: SWILLENS, *Saenredam*, nr. 8, afb. II.

Afb. 219

Haarlem, Gemeentearchief

230* De St. Pieterskerk met Pieterskerkhof en Gravensteen te Leiden

Pen en aquarel — 19,3 x 35,5

Rechts op de tekening de ingebouwde westgevel der grotendeels 15e eeuwse Pieterskerk met twee traptorentjes, het middenschip met zuidelijke zijbeuk en aangebouwde kapellen, en de zuidertranseptarm. Op de achtergrond het Gravensteen, waarvan de zijde langs het Pieterskerkhof (Tuchthuis) met pilasters en fronton monumentaal is behandeld. De overige zijden zijn afgesloten met huizen. Langs weerszijden van het Pieterskerkhof een rij bomen; enkele figuren als stoffage.

Opschrift: enkele namen van kleuren ingeschreven.

Inzake stijl der gebouwen bestaat er vrij veel overeenkomst met Saenredam's tekenwijze; de bomen echter, evenals de stoffage wijzen op een andere hand. Vermoedelijk een werk in de trant van Saenredam, dat later werd ingekleurd. De kleuren en de manier waarop ze zijn aangebracht verschillen totaal van die van Saenredam. Vermoedelijk tweede helft der 17e eeuw, zeker na 1665 te dateren, jaar waarin de gevel van het Gravensteen werd gebouwd.

Herkomst: onbekend.

Tentoonstellingen: onbekend.

Literatuur: onbekend.

Afb. 220

Londen, verz. Clifford Duits

231* Kloostergang van de Dom te Utrecht

Pen, zwart krijt, weinig aquarel - 19,5 x 30,3

Vanuit de westgang kijkt men over de binnenhof op de oostgang, die door steunberen met pinakels wordt geschraagd. Boven de bogen zijn met reliëf versierde wimbergen en op kornishoogte een balustrade aangebracht. De openingen op het voorplan zijn met prachtig en fantasierijk maaswerk gevuld. De zuiderarm is slechts met een paar lijnen aangegeven.

Opschrift: geen.

Hoewel de tekenwijze zeer dicht die van Saenredam benadert, bijvoorbeeld in de detaillering van het maaswerk, laten bepaalde elementen, (zoals ronde bogen in plaats van spitsbogen, het onnauwkeurig uitwerken van de ribben en de gordelboog die neerkomen op de kolommen tussen de twee openingen op het voorplan) een redelijke twijfel bestaan. Het effect van deze tekening wordt grotendeels vernietigd door het later opwerken met zwart krijt.

Herkomst: onbekend.

Tentoonstellingen: onbekend.

Literatuur: onbekend.

Afb. 221

Utrecht, Gemeentearchief

232 Volksfeest in open lucht

Pen en aquarel over een schets in dun rood krijt — 17,5 x 30,1

Op een plein, dat door kermistenten en kramen wordt omgeven, is een grote volksmenigte verzameld, die zich met allerlei vermakelijkheden bezig houdt. De achtergrond wordt gevormd door huizen en bomen, waarboven de kerktoren uitsteekt.

Opschrift: geen

Deze tekening wordt aan Saenredam toegeschreven op grond van overeenkomsten „met de figurengroepen op Saenredams gezichten van Haarlem in Ampzings Beschrijvinge” ... en de groepen op het schilderij van de Markt te Haarlem nr. 86... die door Gudlaugsson ten onrechte aan Pieter Post worden toegeschreven” (Cat. Tent. *Brussel* 1961, p. 36). Hierbij dient te worden opgemerkt dat ook de toeschrijving aan Saenredam van het bedoelde paneel met het stadhuis niet helemaal vast staat en dat Saenredam een middelmatig figuurtekenaar en -schilder was. De tekening wordt omstreeks 1630 geplaatst (Cat. Tent. *Brussel*, l.c.).

Herkomst: verzameling C. van Noorde, 1 november 1796, Konstboek F, nr. 445.

Tentoonstellingen: *Brussel* 1961, nr. 33.

Literatuur: H. J. SCHOLTEN, *Catalogue raisonné des dessins des écoles française et hollandaise*. Haarlem, 1904, p. 88, nr. 80.

Afb. 222

Haarlem, Teylers Stichting

233* De Brittenburg en omgeving

Doek — 95 x 165 — gedateerd 1627

Op een breed strand, dat langs de achtergrond wordt afgesloten door hoge duinen met in het verschiep een dorpje, liggen links op het voorplan de fundamenteën van de Brittenburg, omgeven door de voorstelling van de verschillende voorwerpen, als beelden, aardewerk, munten, reliëfs en bouwfragmenten, die er werden ontdekt. Het strand is verder bevolkt met een reeks genre-tafereeltjes als het „naar zee dragen”, vissers en boten, wagens, ruiters, pratende mensen en spelende kinderen. In de rechter benedenhoek de aanrollende zee.

Opschrift: in de linker benedenhoek: 1627

Dit schilderij wordt door J. Q. van Regteren-Altena als een mogelijk vroeg werk van Saenredam voorgesteld (zie inleiding *De Teekeningen van Pieter Saenredam*, p. 27); deze hypothese is wellicht niet uitgesloten maar er dient opgemerkt dat landschap en figuren vrij vlot geschilderd zijn en toch een belangrijker plaats op dit schilderij innemen dan de archeologische vondsten, terwijl we weten dat Saenredam maar een middelmatig figuurschilder was. Zolang het uitbeeldingssysteem — bij gebrek aan vergelijkingsmateriaal — de enige grond voor de toeschrijving

is, blijft deze zwak. Voor de opsomming van de gevonden voorwerpen en de jaren waarin ze werden ontdekt, zie het opschrift op schilderij nr. 234.

Herkomst: onbekend.

Tentoonstellingen: onbekend.

Literatuur: J. H. H[OLWERDA], *Afbeeldingen van de Brittenburg*, in *Oudheidkundige Mededeelingen uit 's Rijksmuseum van Oudheden te Leiden*, VII, 1926, p. 8, afb. 7.

Afb. 223 's-Gravenhage, verz. Jhr. Mr. D. A. W. van Tets
van Goudriaan

234* De Brittenburg en omgeving

Doek — 90,7 x 140

In tegenstelling tot vorig schilderij, wordt de Brittenburg en het haar omringende gebied als een plattegrond gezien, die als het ware in drie registers is opgebouwd. Onderaan de zee waarop enkele schepen. Daarop volgt het strand; iets links van het midden ervan liggen de grondvesten van de burcht, systematisch uitgetekend en omringd door de netjes gerangschikte voorwerpen die er gevonden werden, en die in de legende worden opgesomd. Rechts het „Mallegat” (nieuwe „vliet” van de Rijn naar de zee gegraven in 1571), en enkele schepen. Tussen het strand en het land liggen enkele duinruggen. De bovenste helft van het schilderij wordt in beslag genomen door een summiere kaart waarop aangeduid o.a. de loop van de Rijn, de stad Leiden, het Kagermeer, en een reeks dorpen of woonplaatsen. Links boven staan, in een omlijnende rechthoek, een beknopte verklaring van de geschiedenis der burcht en het verhaal van de ontdekking der voorwerpen.

Opschrift: in de linker bovenhoek: *Dese fundamenten vanden zeetoorn ofte vierboet van thuys te britten is bij den iiii Keyser Caius calegula an^o christi 40 begonnen ende by de V. keijser claudius voortgemaect tot een zeetoorn ofte vierboet gelijck als coninck philadelpho Inden mont vanden Nyl door den vermaerden architect sostrado gnide heeft doen maecken genaempt Pharaos alexandria welckentoorn soo hooch was dat hy 400 stadien verre inde zee lichten waarom voorsecker is dat die keyzers voorgenoempt deesen Zee toorn hebben doen Maecken om den schippers daer bij gelicht te werden die gins ende weer wt engelant commende waren waer wt voorsecker blyckt dat*

deesen zeetoorn seer hooch geweest is, want de fondamenten syn 80 roeden int viercant alst gemeeten wert ontdeckt synde: De bouenste fondamenten die recht op gaen loopen onder die duinen, daer die princepale huijsinge ondergeleege is want aen desen Zeetoorn deede keyser Caudius een groote schoone huijsinge Maecken twelck hij nomde den vierde ende was het tol huys daermen alle die goederen, den Ryn afcommende in de Zee aentolhuys vertolt werden welcken loop vanden Ryn anno christi 360 door een groote storm ende cracht vander zee verstoort werden ende doen vielen alle die boomen ende boschagien omme van echtwijck tot Nieuwmegen toe doen werde den Rijn verbij Vianen ende schoonhouen gebracht tot in die mase. voort 1520 waaren deese fondamenten door eenen storm ontdeckt doen werden daer gevonden VI steenen II met geschrift wit steen vier met beelden wit ende swerte steen met eenen groote sluetel alsoomen hier in dese Caerte siet zc als na tleuen gedaen An^o 1532 wast weder door storm sz ontdeckt doen werter veel vremdicheijt gevonden ende duijssteen wt gehaelt An^o 1552 na pontian in ianuarus nat wonderlyck onweeder wert dien steen daer victoria voor opstaet ende aen deen syde letteren ende aen dander syde enen arent ende 40 groote duijszsteenen wt gehaelt elck vier voete lanck ende 3 voeten dick ende noch Medaelgen zct tichelen scheruen van potten schootelen teylen kroesen van Root ende witte gebacken steen anno 1562 in ianuario ist weede ontdeckt geweest ende daer wert weeder gevonden als voor-schreeuen is tichelen ende scherven ende plaveij steenen daer opston EX-GER-INF- voort twee cleijne coperen mannekens veel silueren ende cooperen medaelen ende men bracht veel duijsteens daer van. Maer men heeft geen sonderlinge groote steenen meer gevonden gelyc mer hier 8 siet So anno 1571 Als die nieuwe vliet van cattwijck op den Ryn tot die zee toe gegraven werd doen is by eenige grauers den 16 iuni gevonden veel verscheyden gebacken steen als groote plaveijsteenen met verscheyden letteren oock gootsteen bollesteenen ende eenen steenen boeck oock steenkens rondt niet rechte ende verkeerde letteren alsomen hier siet — voort anno 1576 ianuo 23 doen was vande midnacht tot smorgens te 8 uren een groote geduerige storm van winde wt den Zuijdtwesten door welcke storm de fondamenten van thuijs te britten weeder ontdeckt ende daer werden weeder veel silueren en de cooperen Medaelgen van Lucius, Septimius suerus fuastina augusta antoninus pius augustus antoninus brittannicus ende meer ander Imperatores. — bij de meeste voorwerpen: de afmetingen, het jaar waarin ze gevonden werden, en de opschriften die ze dragen — bij de Brittenburg: links boven: XX ROEDEN LANCK — rechts boven: TWIN-TICH ROEDEN BREET — onder links: TWINTICH ROEDEN — onder rechts: TWINTICH ROEDEN LANCK — in

de plattegrond: *DIE FONDAMENTEN VAN THUYS VAN BRITTEN* — in de zee: *MARIS GERMANICI PARS* *Die zee* — in banderollen de windstreken: boven links: *OOST* — boven rechts: *SVYDT* — onder links: *NOORDT* — onder rechts: *WEST*.

Voor de toeschrijving van dit schilderij aan Saenredam kan ook weer het uitbeeldingssysteem worden aangehaald dat hier zeker meer waarde heeft dan in vorig nummer; toch blijft het voor dit stuk een zeer twijfelachtige hypothese. Het opschrift werd van dit schilderij overgenomen door A. PARS voor zijn beschrijving in *Catti. arborigines Batavorum, dat is: de Katten De voorouders der Batavieren, ofte de twee Katwijken*, Leiden, 1686¹; 1745², p. 93—95.

Herkomst: verzameling van Wassenaar, 's-Gravenhage; Landgraaf van Hessen, aangekocht 1750; museum te Kassel, reeds aanwezig tussen 1787 en 1795; Leiden aangekocht vóór 1925.

Tentoonstellingen: onbekend.

Literatuur: J. H. H[OLWERDA], *Afbeeldingen van de Brittenburg*, in *Oudheidkundige Mededeelingen uit 's Rijksmuseum van Oudheden te Leiden*, VII, 1926, p. 1—13, afb. 1 en 2.

Afb. 224

Leiden, Rijksmuseum van Oudheden

235 Interieur van een gotisch kerkkoor

Pen en aquarel — 37 x 23 — gesigneerd, gedateerd 1640

Vanuit de zuidelijke kooromgang kijkt men tussen de zuilen, met veelhoekige basis en zeer smalle bladkapitelen, in het koor en de noordelijke kooromgang. In het koor staat een eenvoudige preekstoel. Aan de trekstangen tussen de hoge zuilen en aan de zuilen zelf hangen talrijke wapen- en rouwborden. Als stoffering een man op het voorplan en enkele figuurtjes op de achtergrond.

Opschrift: op de basisplint van de zuil links: *Pieter Saenredam 1640*.

Noch de signatuur, noch de tekenwijze zijn die van Saenredam. Het British Museum bezit een aan Saenredam toegeschreven tekening, voorstellende het interieur van een gotische kerk, en gegraveerd door Ploos van Amstel (HIND, IV, p. 46, nr. 6), waarmede de boven besproken tekening zeer nauw is verwant (Cat. tent. *Exhibition of Dutch Art 1450—1900*, Londen, 1929, nr. 555). De toeschrijving aan Saenredam echter is

reeds door Swillens (*Saenredam*, p. 135) als onjuist aangetoond. Eerder zou aan een werk van Houckgeest of van Van Vliet kunnen gedacht worden. De kerk zelf is niet geïdentificeerd.

Herkomst: verzameling Mayor; verzameling J. P. Heseltine; verzameling H. Oppenheimer; veiling Christie, Londen, 11—14 juli 1936; kunsthandel Schaeffer, New York, 1956.

Tentoonstellingen: Londen, *Exhibition of Dutch Art 1450—1900*, Royal Academy of Arts, 1929, nr. 555.

Literatuur: C. HOFSTEDE DE GROOT, *Einige Betrachtungen über die Ausstellung holländischer Kunst in London*, in *Repertorium für Kunstwissenschaft*, L, 1929, p. 141—142.

Afb. 225

New York, kunsthandel Schaeffer (1956)

DOCUMENTATIE

236* Fantasiepaleis

Hans Vredeman de Vries (1527—ca. 1606) — doek — 137 x 164 — gesigineerd, gedateerd (de datum is onleesbaar)

Een geplaveide binnenhof, waar in het midden een fontein is aangelegd en een obelisk opgericht, wordt afgesloten links op het voorplan door een rijk versierd portaal, dat toegang geeft tot een vleugel van een paleis, aan de achterzijde door een lange zuilenhal, waartegen aan weerszijden een eenvoudige arcade met verdieping aansluit, en rechts door een zich in de diepte uitstrekkende woonvleugel met toren. Door de zuilenhal heen is in de diepte een poortgebouw te zien; in de tuinen, achter de arcaden, groeien exotische planten. Het geheel is rijkelijk gestoffeerd met luxueus geklede dames en heren, kinderen, dieren en vogels. De architectuur is overladen gedecoreerd met alle onderdelen van de Renaissance-ornamentatie.

Opschrift: op de plint van de basis der fontein: *HANS VREM*
[dit woord in monogram] *VRIESE INV*

Herkomst: waarschijnlijk uit het bezit van Keizer Rudolf II.

Tentoonstellingen: *Utrecht* 1953, nr. 105, afb. 6.

Literatuur: *Wiener Inventar*, G 1612/18, nr. 83; JANTZEN, nr. 592, p. 22.

Afb. 227 Wenen, Kunsthistorisches Museum Gemäldegalerie

237* Fantasiepaleis

Hendrik van Steenwyck de Jonge (ca. 1580—vóór 1650) — koper — 47 x 70 — gesigineerd, gedateerd 1614

Op de voorgrond links staat een alles beheersende Renaissance loggia die een doorkijk laat op andere gebouwen in de diepte. Langs een brede trap, rechts van deze loggia, bereikt men een lager gelegen plein, dat rechts, wederom langs een trap, verbonden is met het voorplein van een teruggelegen gebouw, bestaande uit een arcade en twee verdiepingen waarvan de bovenste inspringt; de geledingen zijn horizontaal sterk afgelijnd door hoofdgelst en balustrade. Naast deze trap en met het andere gebouw door een arcade verbonden, ligt een ongeveer

vierkant huis met Renaissance topgevels; dit is op zijn beurt door een arcade met verdieping, die langs het plein loopt, met een toren verbonden. Op de achtergrond verrijzen nog verscheidene andere gebouwen. Het hele schilderij is rijk met allerehande personages gestoffeerd.

Opschrift: links onderaan op de muur: *H.V.S. 1614*

Herkomst: Veiling Ewout van Dishoek, 's-Gravenhage, 9 juni 1745, nr. 23; Kabinet Stadhouder Willem V, 's-Gravenhage.

Tentoonstellingen: *Utrecht* 1953, nr. 94, afb. 21.

Literatuur: G. HOET, *Catalogus of naamlijst van schilderijen*, II, 's-Gravenhage, 1752-70, p. 170; *Inventaris Paleis „Het Loo”*, 1763, nr. 29; JANTZEN, p. 36, nr. 457; *Beknopte catalogus der Schilderijen en Beeldhouwwerken*, Koninklijk Kabinet van schilderijen, „Maurits-huis”, 's-Gravenhage, 1949, nr. 171.

Afb. 228 's-Gravenhage, Koninklijk Kabinet van Schilderijen
„Mauritshuis”

238* Genezing van de lamme

Dirck van Delen (1605—1671) — doek — 260 x 280 —
gesigneerd, gedateerd 1636

In een ronde zaal, waarvan de rondgang op de verdieping wordt gedragen door een colonnade en afgesloten door een tribune, wordt Christus, omringd door enkele apostelen, voorgesteld terwijl hij de op de grond liggende lamme geneest. Bij deze zaal sluit aan een kleinere ronde koepelruimte, waar op het hoofdgestel twee engelen een lauwerkrans houden. In de diepte strekt zich de grote zaal uit waar andere zieken hun genezing in het water der bron afwachten.

Opschrift: in de cartouche in de linker benedenhoek: *D. van Delen. fecit/Ter liefden d' achtbaer Schilder kunst, En tot goe leeringh voor de Crancken, Heeft Jacques Orloogh uit goe Gunst. Dit Stuck vereert t 'Gasthuijs ten dancke. 1636. Souckt godt voor d'Engelen.*

Herkomst: door Jacques Orloogh aan de Godshuizen geschonken, 1636.

Tentoonstellingen: *Utrecht* 1953, nr. 34a.

Literatuur: JANTZEN, p. 161.

Afb. 229

Middelburg, Bestuur der Godshuizen

239* Gefantaseerd kerkinterieur

Bartholomeus van Bassen (?—1652) — doek — 100,3 x 135,8
— gesigneerd, gedateerd 1645

Dwars over het voorplan ligt een koor, dat links een absis met altaar bevat, rechts door horizontale zuilen en een pijler van een iets hoger gelegen ruimte wordt gescheiden; twee rondbogen, die in het midden op gekoppelde zuilen rusten, maken de doorkijk mogelijk naar de volgende ruimte. Deze is ingedeeld in drie traveeën: de linker tegen de buitenmuur heeft de vorm van een kapel met een altaar; onder de scheiboog van de middelste zijn de volgende kapellen zichtbaar, terwijl achter de rechter travee een reeks graatgewelven volgen die uitlopen op een koepelvormige ruimte; hier staat een orgel op een tribune, waaronder een kleinere doorgang verder nog in de diepte van het gebouw voert. Als stoffage enkele monniken en gelovigen.

Opschrift: links boven op de cartouche: *omnia non.... pos-
simus omnes: B.V. Bassen 1645*

Mogelijk is de stoffage door C. van Poelenburgh geschilderd.

Herkomst: Archibald M'Lellan; door hem in 1854 gelegateerd.

Tentoonstellingen: *Utrecht* 1953, nr. 7, afb. 18.

Literatuur: JANTZEN, nr. 48, afb. 23; LEYMARIE, p. 150.

Afb. 230

Glasgow, Art Gallery and Museum

240* Interieur van middenschip en koor van de Grote Kerk te Haarlem van het westen naar het oosten

Isaac van Nickele (? —1703) — doek — 113 x 101,5 — ge-
signeerd, gedateerd 1693

Dit schilderij geeft hetzelfde gezicht op de kerk weer als schilderij nr. 29. Alleen is de ruimte van de middenbeuk met banken en preekstoel gemeubileerd, terwijl in de zuiderzijbeuk een orgel is aangebracht.

Opschrift: op de rechter benedenhoek van de kerkbank rechts:
Isaac van Nickele 1693.

Herkomst: verzameling Dr. A. van der Willigen Pz.; aankoop 1874.

Tentoonstellingen: onbekend.

Literatuur: *Catalogus der schilderijen en teekeningen in het Frans Halsmuseum*, Haarlem, 1929, nr. 223; *Beknopte Catalogus Frans Halsmuseum*, Haarlem, 1960, nr. 223.

Afb. 231

Haarlem, Frans Halsmuseum

241* Interieur van het koor der Nieuwe Kerk te Delft

Gerard Houckgeest (ca. 1600—1661) — paneel — 65,5 x 77,5
— gemonogrammeerd, gedateerd 1651

Vanuit de tweede travee van de noordelijke kooromgang kijkt men in de absis, waar het praalgraf van Willem de Zwijger staat, verder in de omgang achter de absis en in de zuidelijke kooromgang. De zuilen hebben hoge achtzijdige bases en kapitelen met twee rijen koolbladeren; het triforium en de bovenvensters van het koor zijn enigszins te zien tussen de trekstangen en de wapenborden. Het grafmonument wordt ten dele verborgen door de zuil op het voorplan. Rond het hek, dat het graf beschermt, staan verschillende figuurtjes.

Opschrift: op de basis van de zuil op het voorplan: *G.H.* [aan elkaar vast] 1651.

Herkomst: veiling Lormier, 's-Gravenhage, 4 juli 1763; veiling van Wouw, 's-Gravenhage, mei 1764; kabinet van Willem V; van 1795 tot 1815 in het Louvre, Parijs; 1815 teruggebracht naar het Mauritshuis.

Tentoonstellingen: *Haarlem* 1961, nr. 40.

Literatuur: onbekend.

Afb. 232 's-Gravenhage, Koninklijk Kabinet van Schilderijen
„Mauritshuis”

242* Interieur door het schip van de Grote Kerk te Rotterdam van het zuiden naar het noorden

Anthonie de Lorme (ca. 1610?-1673) - doek - 85 x 68 -
gesigneerd, gedateerd 1669

Gezicht vanuit de eerste travee tegen de kruising (rechts voor- aan de kruisingspijler) uit de zuiderzijbeuk door het middenschip en de noorderzijbeuk. De zuilen hebben achtzijdige geprofileerde bases en een kapiteel met twee rijen koolbladeren. In het middenschip bemerkt men, boven de scheibogen, de eigen-

aardige vormen van het triforium en de onderrand der bovenlichten. In de kapellen, die tussen de steunberen van de noorderzijbeuk zijn gebouwd, zitten grote vensters met laatgotisch maaswerk. Alleen deze kapellen hebben een overwelfing met kruisribbengewelven; de beuken zijn met houten gewelven gedekt. Als versiering een groot aantal wapen- en rouwborden.

Opschrift: in de rechter benedenhoek: *A. de Lorme. 1669.*

Herkomst: geschenk van W. van der Vorm, 1940.

Tentoonstellingen: onbekend.

Literatuur: *Verslag museum Boymans 1939-1941*, Rotterdam, 1941, p. 40-41, met afb.; G. VAN SPAAN, *Beschrijvinge der Stad Rotterdam*, Rotterdam, 1698, bewerkt door A. C. HAZEWINKEL, Antwerpen, 1943, afb. tegenover p. 53; afgebeeld in *Nederlandse Kunstagenda*, 1961.

Afb. 233 Rotterdam, museum Boymans-van Beuningen

243* Interieur van het schip der Nieuwe Kerk te Delft

Hendrik van Vliet (1611-1675) — paneel — 61 x 55 — gesigeneerd, gedateerd 1666

Vanuit de noorderzijbeuk kijkt men door de ruimte van het schip in de zuidertranseptarm en de zuiderzijbeuk, met op de achtergrond nog even een doorkijk op het koor en de zuidelijke kooromgang. Rechts op de preekstoel spreekt de predikant tot de gemeente die op stoelen rond hem geschaard zit. In de kerkbanken tegen de zuilen hebben twee paar heren plaats genomen. Op de voorgrond heeft een grafdelver zijn werk gestaakt. Drie grote kaarsenkronen en verscheidene rouwborden versieren de ruimte.

Opschrift: op de basis van de zuil rechts: *H. van Vliet Ao 1666.*

Herkomst: veiling verzameling H. de Kat, Dordrecht; veiling Parijs, 7 mei 1866, nr. 88; aankoop 1866.

Tentoonstellingen: Rotterdam, *Vermeer, oorsprong en invloed*, museum Boymans, 1935, nr. 90, afb. 10.

Literatuur: *Jaarverslag museum Boymans*, Rotterdam, 1866, p. 2, nr. 16; H. JANTZEN, in *Onze Kunst*, XV, 1909, p. 146; JANTZEN, p. 105, nr. 541; *Gids, Schilderkunst en Beeldhouwkunst*, museum Boymans, Rotterdam, 1951, p. 101, nr. 488.

Afb. 234 Rotterdam, museum Boymans-van Beuningen

244* Gefantaseerd gotisch Kerkinterieur

Emmanuel de Witte (1617—1692) — doek — 61 x 47,5 —
gesigneerd, gedateerd 1682

Vanuit een travee van de zuider zijbeuk wordt een doorkijk gegeven op het middenschip, op de noordelijke transeptarm, waarin een triforium onder het bovenvenster loopt, op het koor en de noordelijke kooromgang waartegen kapellen zijn gebouwd. De zuilen hebben hoge, achzijdige bases en kapitelen met koolbladversiering. Tegen de zuil, in het midden van het schilderij, staat de preekstoel, waarop een predikant de gemeente toesprekt, die in de banken zit rond de preekstoel. In de noordertranseptarm is een klein orgel aangebracht. Een grote kaarsenkroon en talrijke wapenborden versieren het interieur.

Opschrift: in de linker benedenhoek: *E. de Witte f. 1682*

Herkomst: verzameling mrs C. Speyer of Ridgheurst, Shenley, Herts.; kunsthandel J. Goudstikker, Amsterdam; verzameling H. J. M. Lips, Dordrecht; kunsthandel J. H. Borghouts, Utrecht.

Tentoonstellingen: Londen, *Exhibition of Dutch Art 1450—1900*, Royal Academy of Arts, Burlington House, 1929, nr. 14; Rotterdam, *Nieuwe aanwinsten coll. J. Goudstikker, Amsterdam*, Rotterdamse kunstkring, 1930—1931, 39, nr. 86, met afb.; Rotterdam, *Meesterwerken uit vier eeuwen, 1400—1800* museum Boymans, 1938, nr. 164, afb. 132; Rotterdam, *Kunstschaten uit Nederlandse verzamelingen*, museum Boymans, 1955, nr. 139, afb. 115; Arnhem, *Collectie J. C. H. Heldring*, Gemeentemuseum, 1958, nr. 36, afb. 43; Utrecht, *Collectie J. C. H. Heldring*, Centraal Museum, 1960, nr. 43, afb. 42.

Literatuur: H. SCHNEIDER—W. G. CONSTABLE, *Commemorative Catalogue of the Exhibition of Dutch Art, Royal Academy*, Londen, 1929, Oxford, 1930, p. 154 en afb. LXXXII, rechts; D. HANNEMA, *Catalogue raisonné of the Pictures in the Collection of J. C. H. Heldring*, Rotterdam, 1955, nr. 34, afb. 32.

Afb. 235

Oosterbeek, verz. J. C. H. Heldring

PIETER SAENREDAM

245* H. Goltzius, *Les images presque de tous les Empereurs depuis C. Julius Caesar*

Tekst met kleurhoutsnedes (chiaroscuro), gedeeltelijk met geëtste opdruk in zwart, en enkele verbeteringen met de pen — 30,8 x 22,7 — 1577

Uit een omstandig ex-libris in handschrift van Pieter Saenredam blijkt dat het boek, sinds het vermoedelijk aan Maerten van Heemskerck door de auteur was aangeboden, in het bezit van verschillende kunstenaars (nl. Jacob Rauwaert, Cornelis Cornelisz. van Haerlem, Pieter Jansz. Begeyn) was geweest en in 1639 door Saenredam zelf werd aangekocht. Deze passage luidt als volgt: *Pieter Saenredam, Schilder, heeft dit bouck gekoft, van Pieter begijn voornoemt int Jaer 1639. ende wederomme t'selve inbinden laten, en versien, dat het voor meerder smette en vuylicheijt bewaert kan blijven.* Hieruit blijkt duidelijk met welke grote zorg Saenredam dit werk behandelde en welke gewichtige betekenis het voor hem had.

Herkomst: Maerten van Heemskerck; Jacob Rauwaert; Cornelis Cornelisz. van Haerlem; Pieter Jansz. Begijn; Pieter Jansz. Saenredam; Paulus Vermeulen, schilder; Paulus Vermeulen, broodweger; Isaak van der Vinne; Laurens van Oukerken; Dr. A. van der Willigen; Jhr. J. P. Six; Jhr. Six van Hillegom.

Tentoonstellingen: onbekend.

Literatuur: REGTEREN ALTENA, *passim*; SWILLENS, *Saenredam*, p. 23.

Afb. 226 Amsterdam, verz. Prof. Dr. J. Q. van Regteren Altena

246 Portret van Pieter Saenredam

Jacob van Campen (1595—1657) — zwart krijt — 26 x 18,2 — gedateerd 1628

Binnen een ovaal is de kunstenaar voorgesteld ten halve lijve, naar links gekeerd, zittend op een stoel, het hoofd driekwart naar de beschouwer gewend. De linker arm hangt naast het lichaam, de rechter ligt over de rugleuning van de stoel. Hij heeft een ovaal spits gelaat met hoog voorhoofd, een scherpe neus en strakke, dunne mond. Het tamelijk lange haar is opzij naar achteren gestreken, in het midden is het enigszins naar

voren gelegd; op de kin een begin van baard. Hij is gekleed in een strak zittend wambuis met pijpkraag.

Opschrift: onder het beeldvlak: *Dit heeft Monsieur J. van Campen Naer mij Pieter Saenredam gedaan A° 1628.*

Uit het opschrift zijn de auteur en de datum bekend. Dit is de enige, tot dusver bekende, betrouwbare beeltenis van Pieter Saenredam.

Herkomst: aangekocht 1854.

Tentoonstellingen: onbekend.

Literatuur: HIND, III, p. 65, pl. XXXIII; SWILLENS, *van Campen*, p. 23.

Afb. tegenover titelpagina Londen, the British Museum,
Printroom

247* Schetsblad met vijf koppen

Jan Saenredam (1565-1607) - zwart en rood krijt; pen - 19 x 14 - gesigneerd, niet gedateerd (begin 17e eeuw)

Op de linker helft van het blad staan onder elkaar drie kinderkopjes, de bovenste twee zijn identiek met elkaar doch het tweede is met de pen getekend; op de rechter helft twee gebaarde manskoppen. De twee identieke kinderkopjes, die een jongetje op de leeftijd van ongeveer acht à tien jaar voorstellen, kunnen wel een portret zijn van Pieter, door zijn vader getekend. Dus zouden deze portretjes in 1605—1607 te dateren zijn. Op het verso van het blad: *Saenredam.*

Herkomst: verzameling P. Crozat.

Tentoonstellingen: Londen, *Exhibition of Dutch Art 1450-1900*, Royal Academy of Arts, 1929, nr. 530; Brussel, *Van Jeroen Bosch tot Rembrandt, Hollandsche Teekeningen van de 16e tot de 18e eeuw*, Paleis voor Schone Kunsten, 1937-38, nr. 35, afb. XXIV.

Literatuur: *A Commemorative Catalogue of the Exhibition of Dutch Art 1450-1900*, Londen, 1930, p. 184; E. K. J. REZNICEK, *Hendrick Goltzius als Zeichner*, Utrecht, 1961, p. 175-176.

Afb. 236 Amsterdam, verz. Prof. Dr. J. Q. van Regteren Altena

248* Portret van Pieter Saenredam

Onbekend Nederlands meester - pen en aquarel - 32 x 31 - le helft 17e eeuw

Saenredam wordt tegen een neutrale achtergrond voorgesteld,

in borstbeeld driekwart frontaal naar rechts, de beschouwer aanzien- de. Hij is gekleed in zwart wambuis met brede liggende pijpkraag, waarboven het zwarte kinbaardje en het sluike, de oren bedekkende haar scherp afsteken. Het portret is gevat in een hoogovaal medaillon binnen een rechthoekige lijst; de hoeken en boven- en onderkanten zijn opgevuld in reliëfnabootsing met mascarons, dubbelvoluten en ooffestoenen. In het fries onderaan personifiëren drie zittende putti de bouw-, schilder- en tekenkunst, met als emblemen resp.: schietlood en winkelhaak, palet en penselen, linialen en tekenbord.

Opschrift: geen

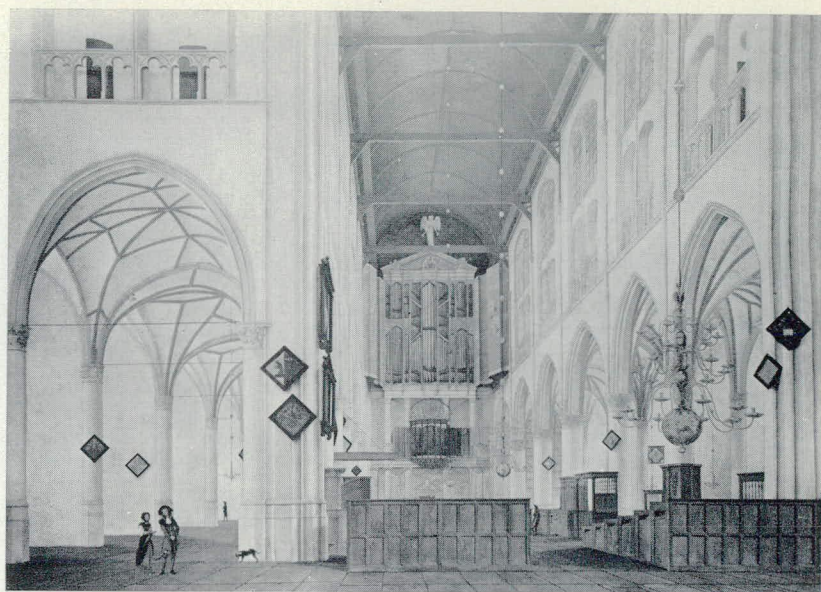
De toeschrijving berust op een traditie, die in dit portret Pieter Saenredam wil herkennen. In vergelijking met het portret dat Jacob van Campen in 1628 van de schilder maakte, waar deze dus 31 jaar oud was (zie afbeelding bij titelpagina) wordt hier een persoon van ongeveer 50 jaar uitgebeeld. Waar in de geslachtsstrekken enige gelijkenis kan worden gevonden, bestaat er toch verschil in de vorm van de mond; bovendien vertoont Saenredam op 31-jarige leeftijd reeds een vrij ver gevorderde haaruitval boven zijn voorhoofd en op zijn slapen, hetgeen op het Zaanse portret niet zover terug te vinden is. De aanwezigheid van de personificatie van de architectuur, die ook op een architect zou kunnen wijzen, is bij een architectuurschilder wel aanvaardbaar.

Herkomst: onbekend.

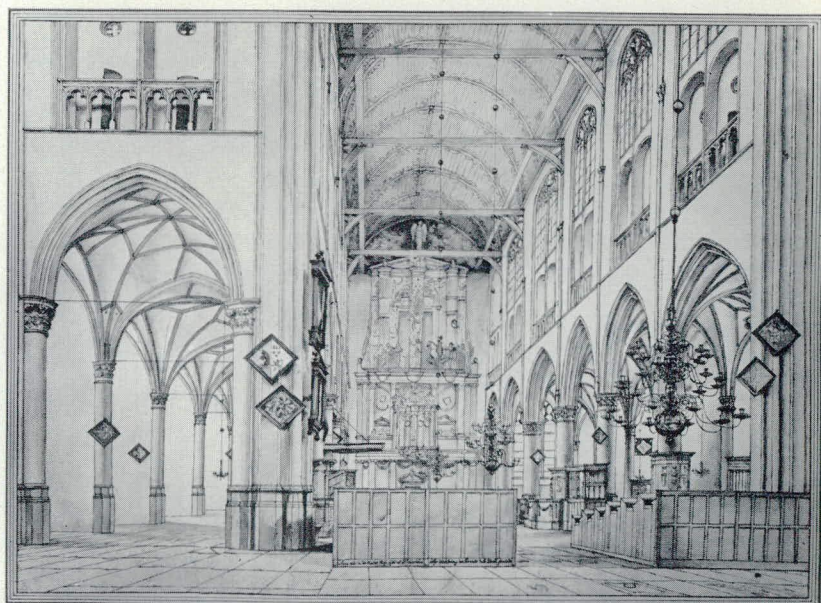
Tentoonstellingen: onbekend.

Literatuur: J. HONIG JSZ.—J. J. HONIG, *Zaanlandia illustrata*, Zaandijk, 1917, nr. 146; SWILLENS, *Saenredam*, p. 3, afb. tegenover titelblad.

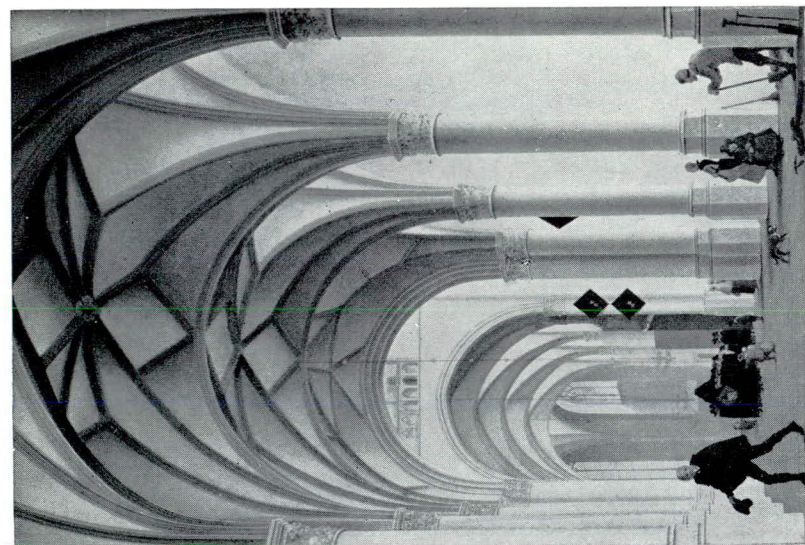
Afb. 237 Zaandijk, Zaanlandsche Oudheidkundige verz.
„Jacob Honig Js. Jr”

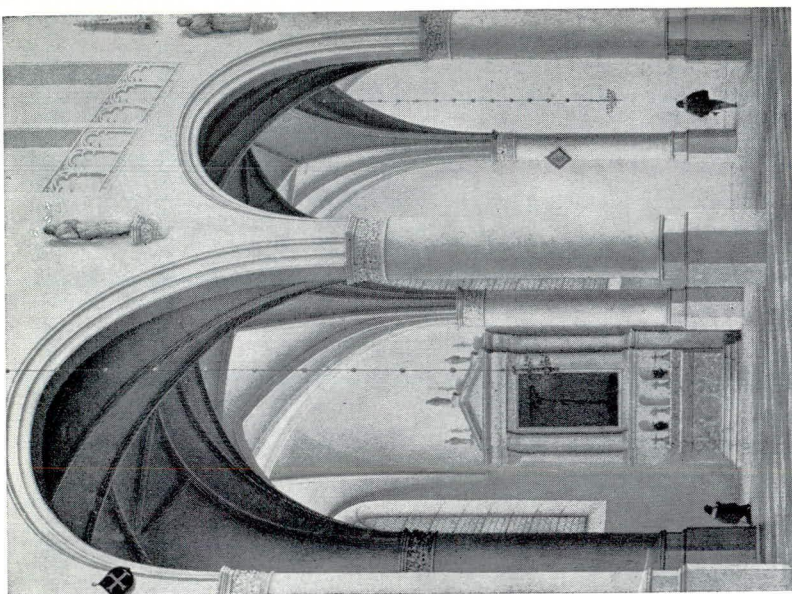
1 | Cat. 2

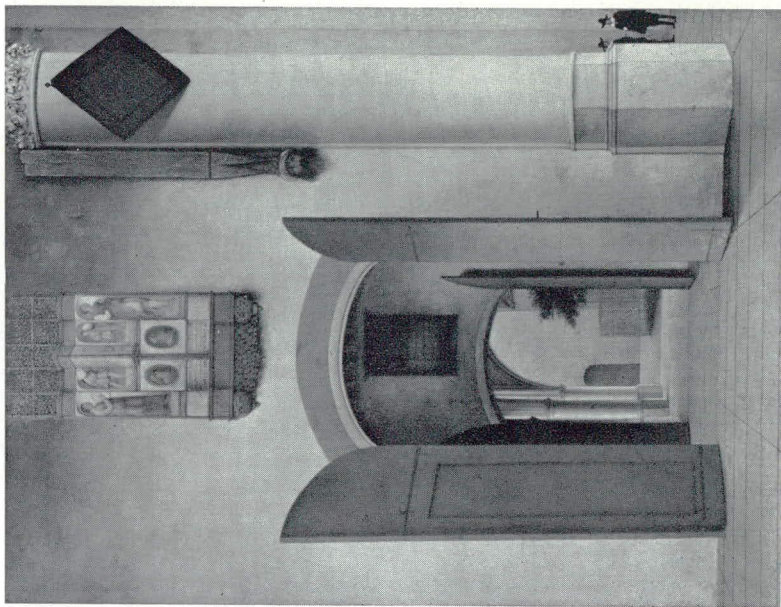
2 | Cat. 3

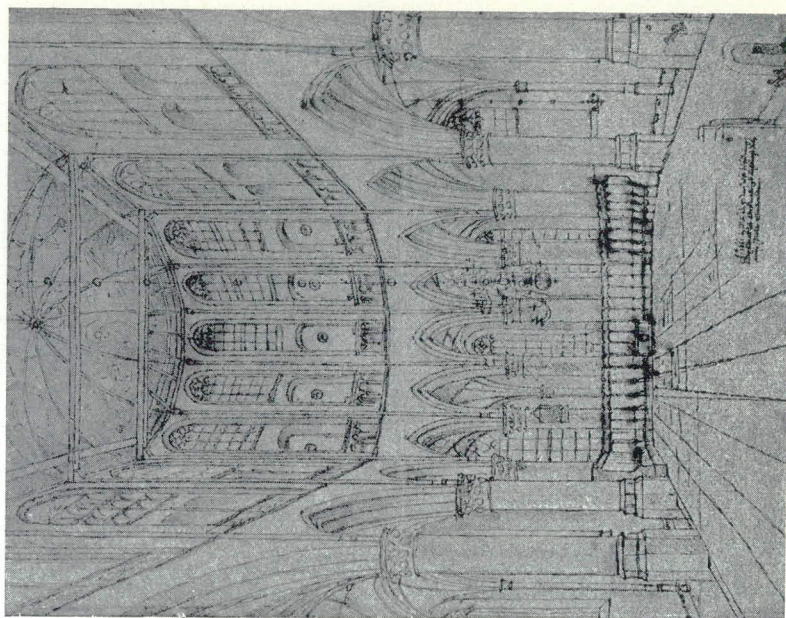
3 | Cat. 5

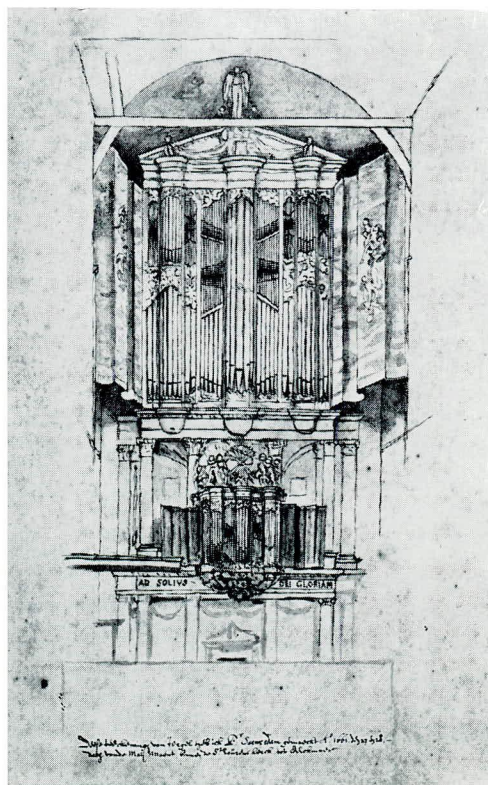
4 | Cat. 4

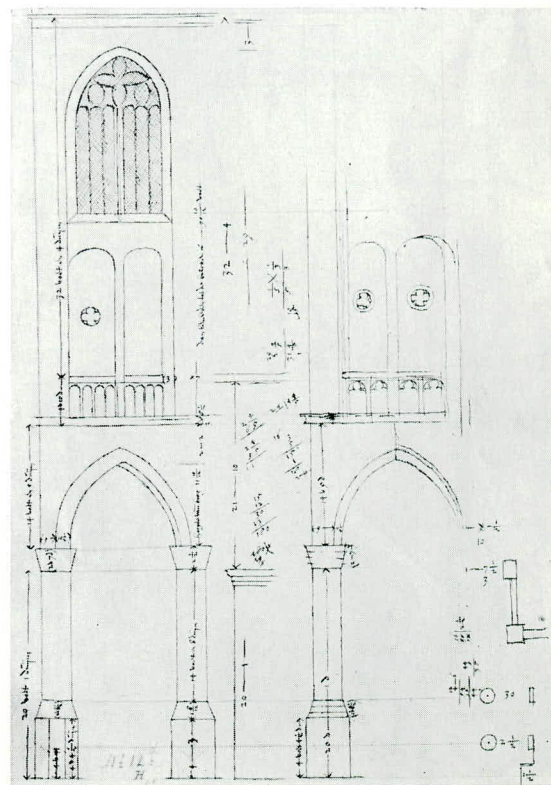
5 | Cat. 6

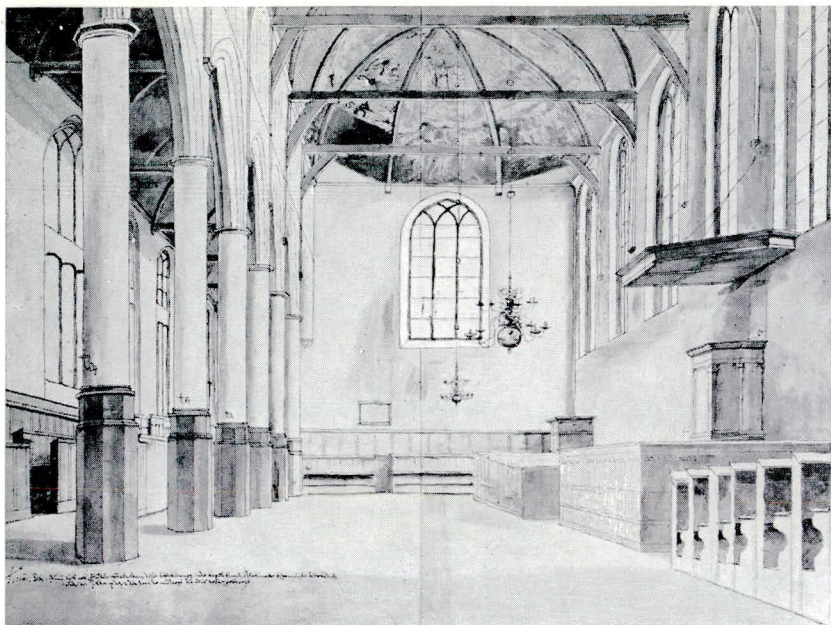
6 | Cat. 1

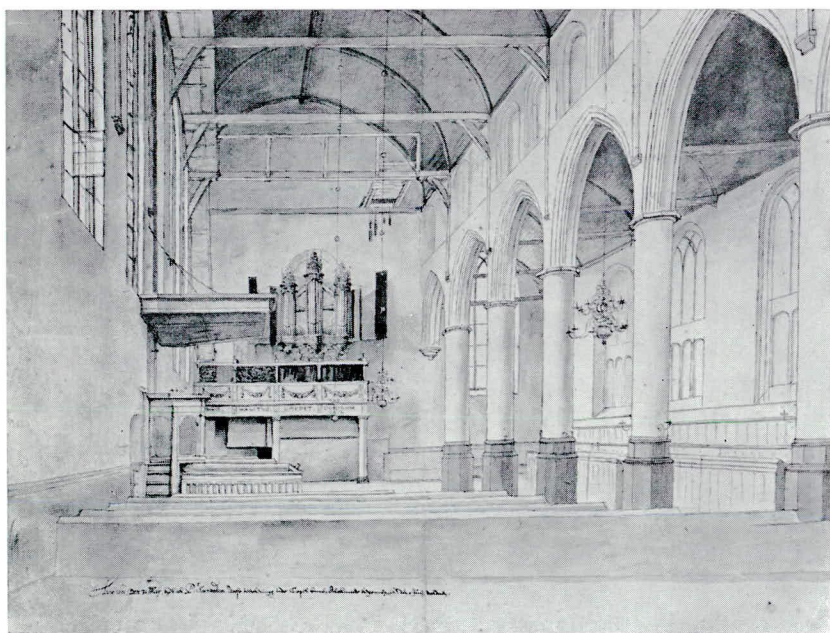
9 | Cat. 8

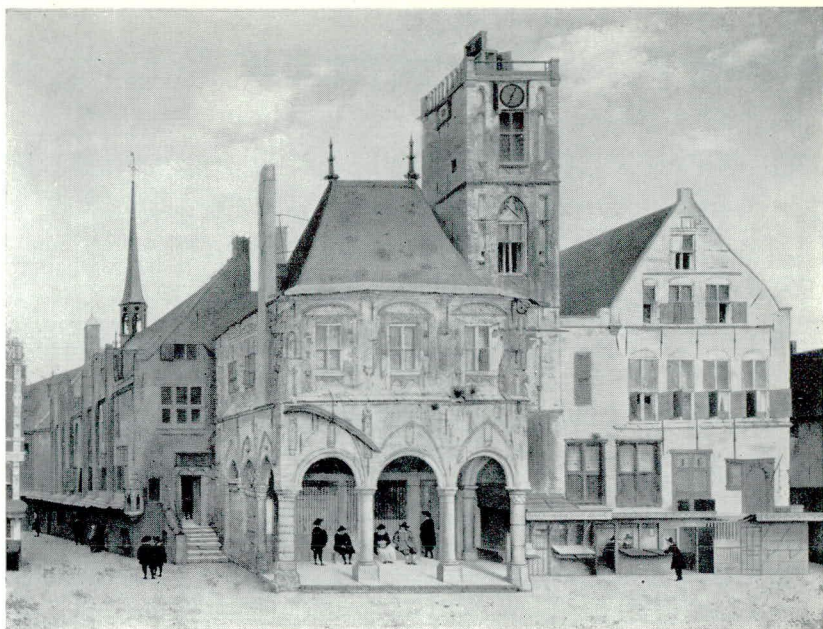
10 | Cat. 10

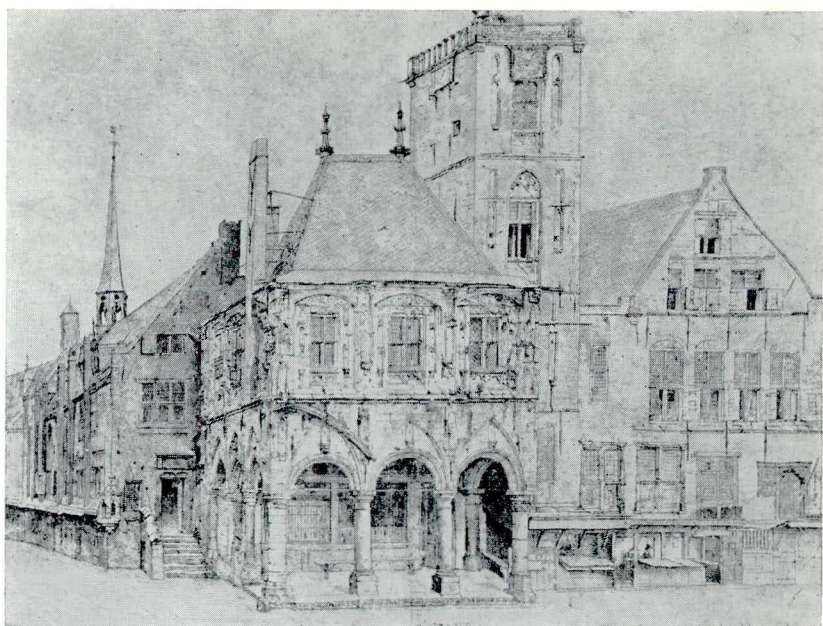
11 | Cat. 11

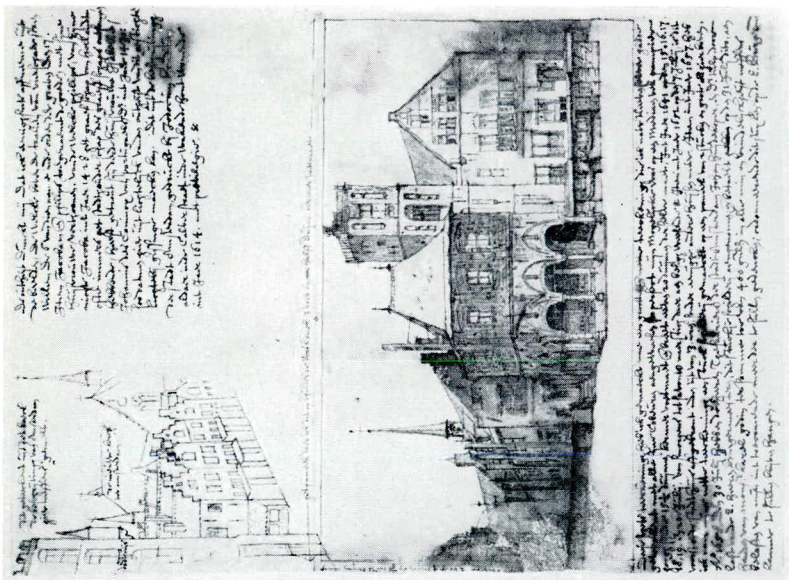
12 | Cat. 12

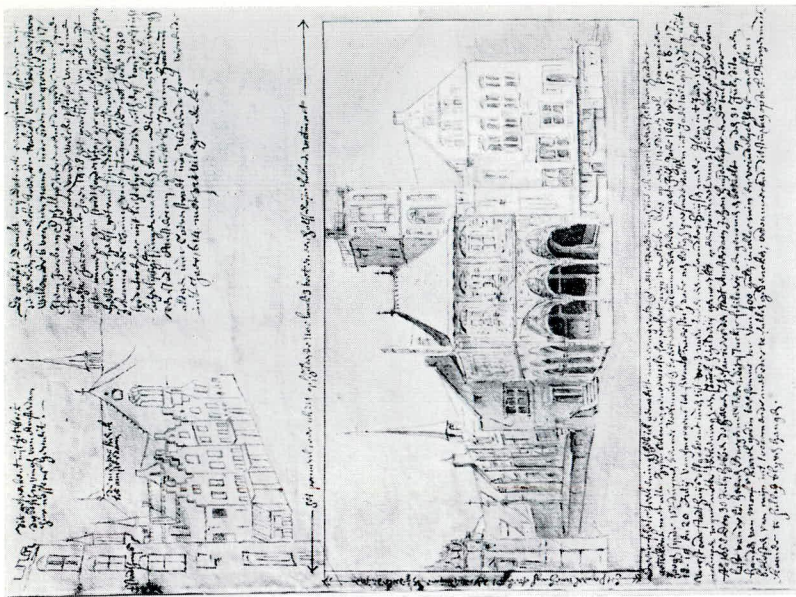
13 | Cat. 13

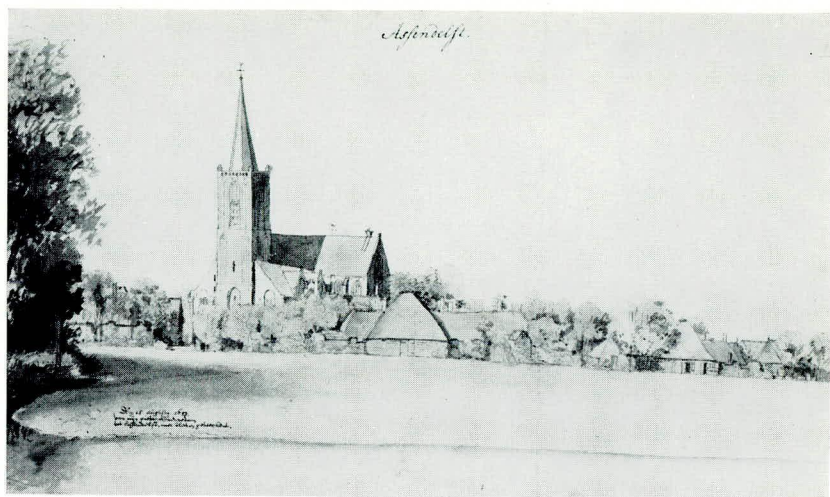
14 | Cat. 14

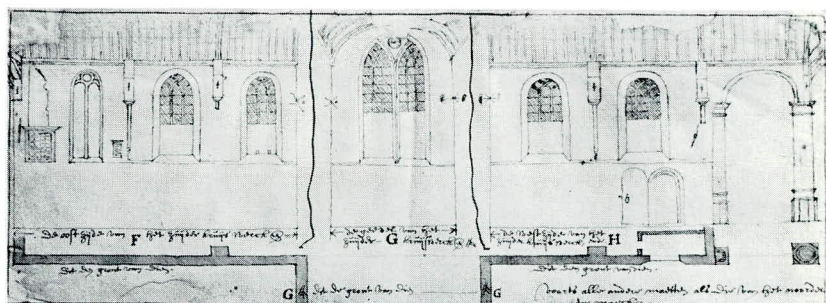
15 | Cat. 15

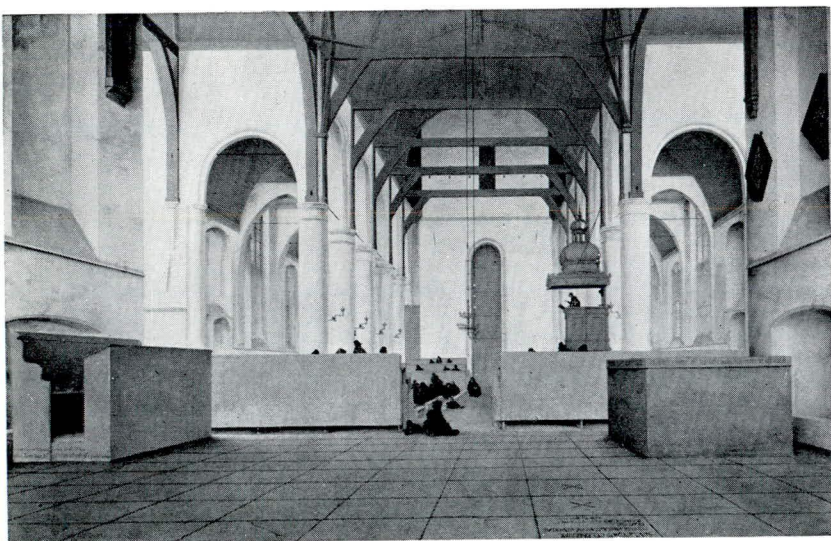
16 | Cat. 212

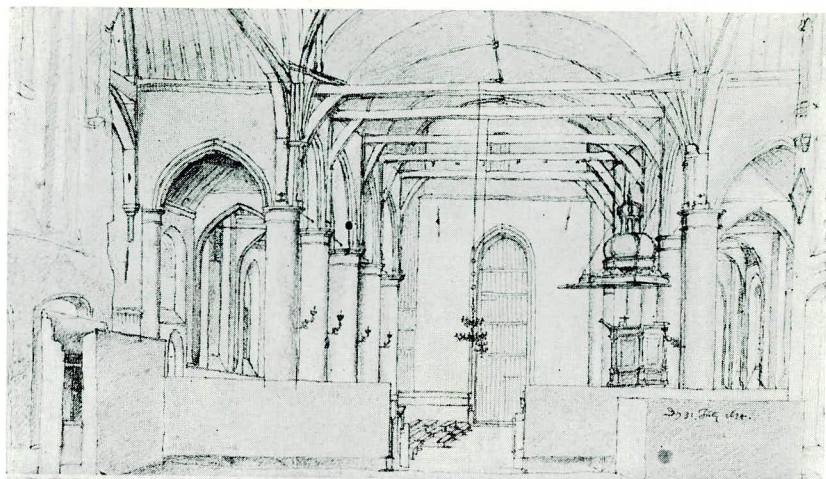

17 | Cat. 16

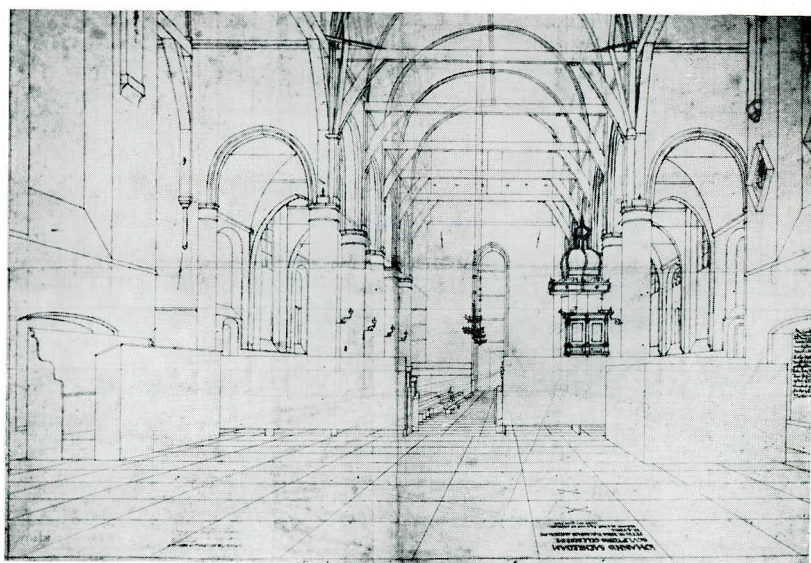

18 | Cat. 26

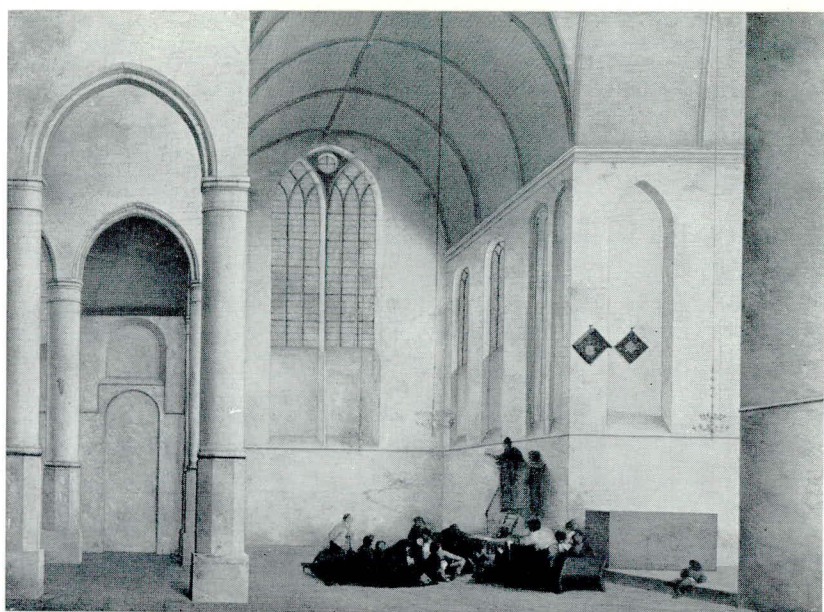

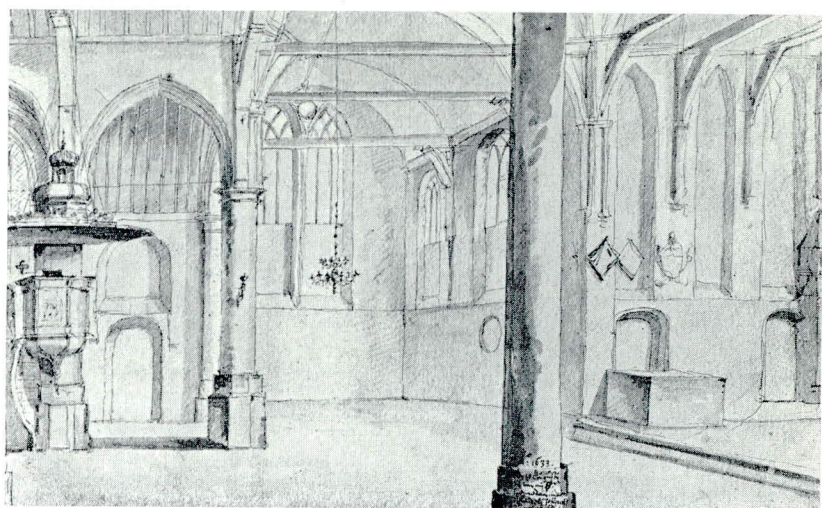
20 | Cat. 20

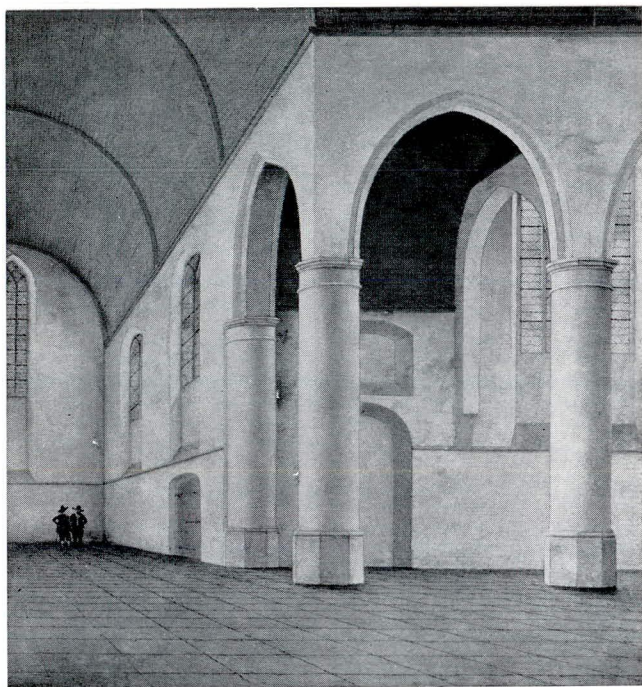
21 | Cat. 21

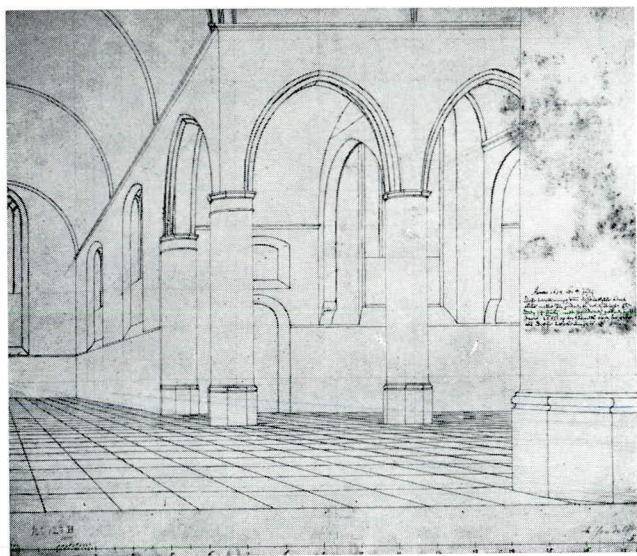
24 | Cat. 22

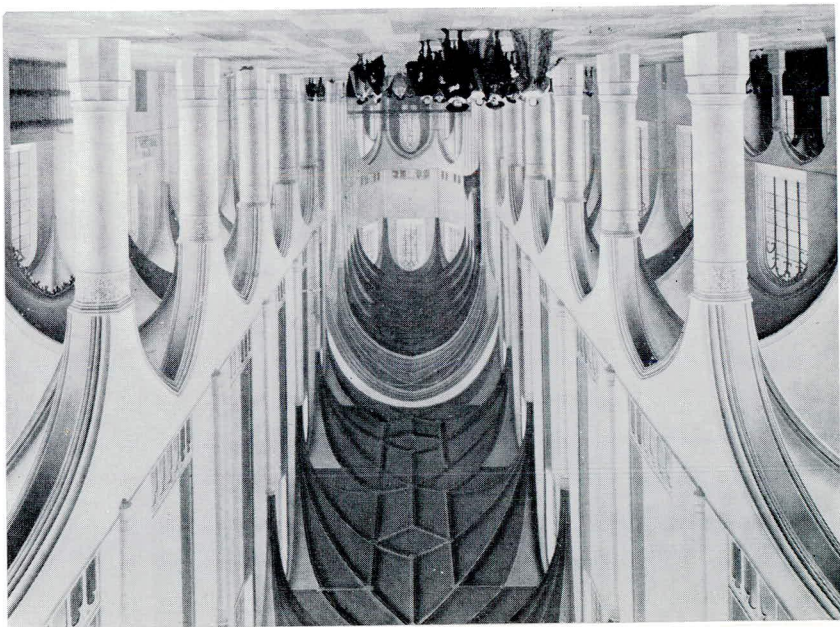
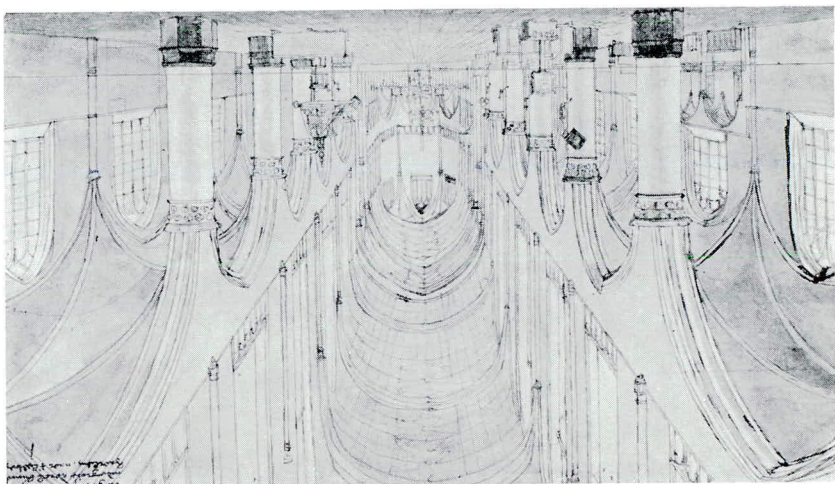
25 | Cat. 23

26 | Cat. 24

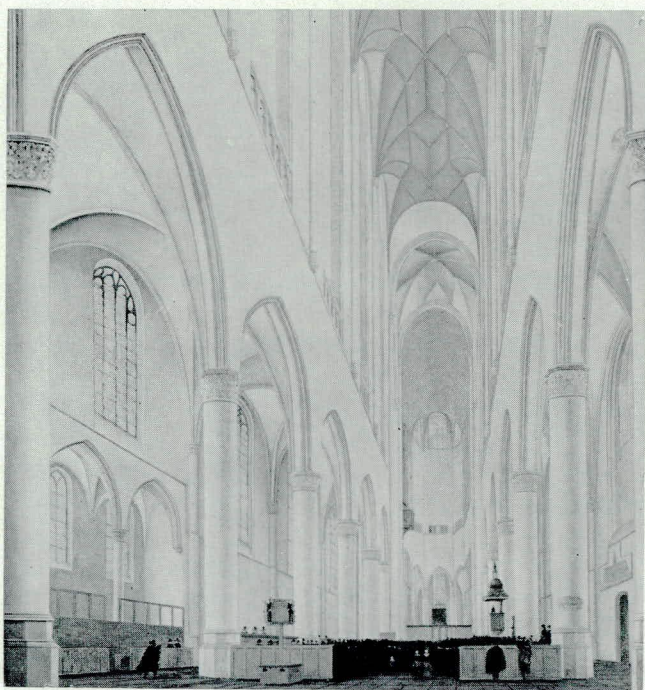
27 | Cat. 25

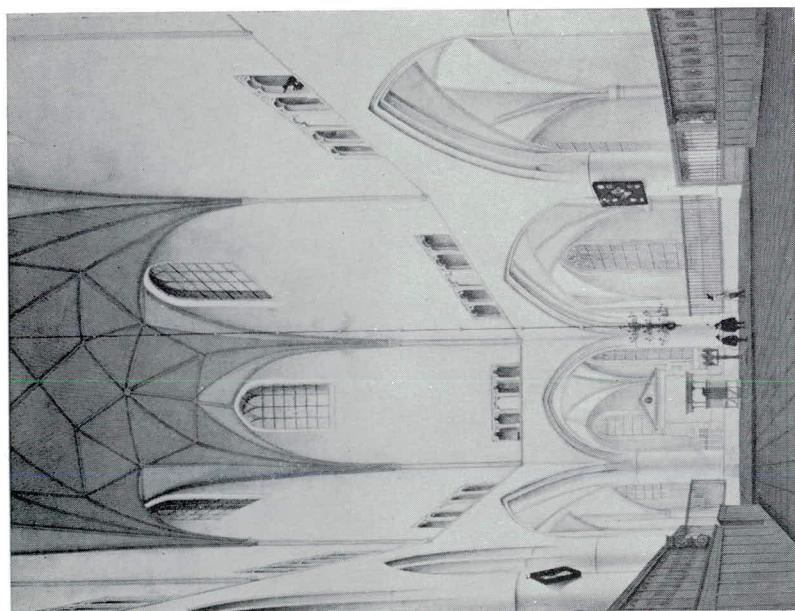

Hier is al de ene Kerk van eene ander gedragen. En ziet de werken teich eens uit, mislaten den waer. Gaveit dat is een veel en niet gering te achten.
 So stonden ge' werk als zyt om' ogen zagen. En niet de werken noch eens op mal' andien nasien. Maar dat wy daer voor ge' en oerfeet d'one betrouwen.
 In wien seunen een' verand'el uwe aaselt. De stylen des verweel' de oogen al de taal. En datmen daer een spoor geveit en agerwe' led.
 Verwogen men uwe best d'een van het gesticht. Thout steen en sijn' we'ke al te maal om best. Om daer word die Kerk bouw' eend en meer gheen.

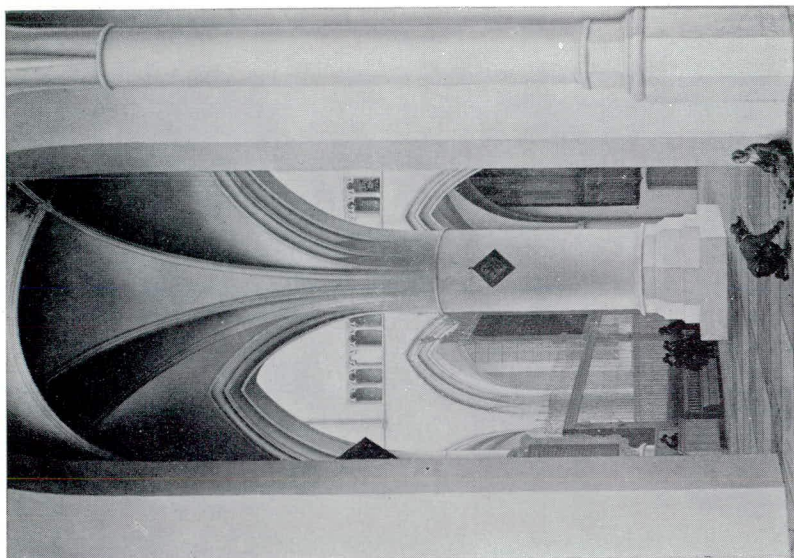
32 | Cat. 31

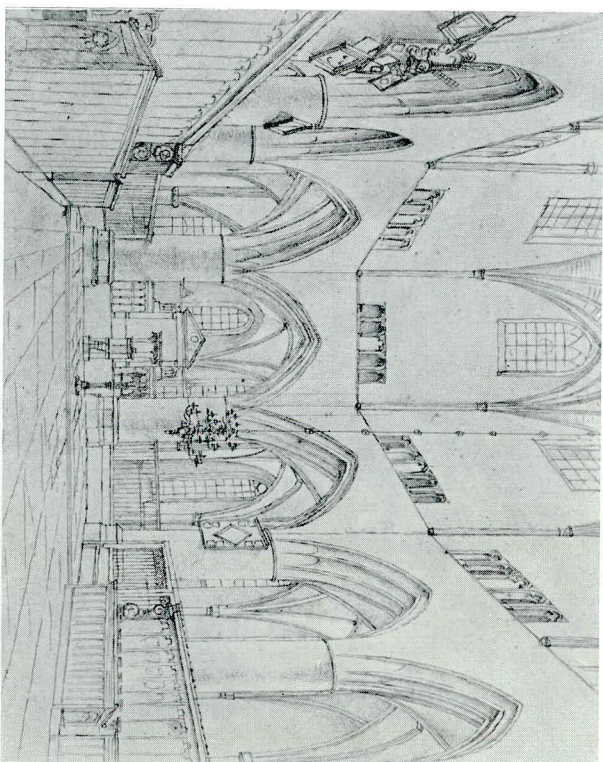
33 | Cat. 32

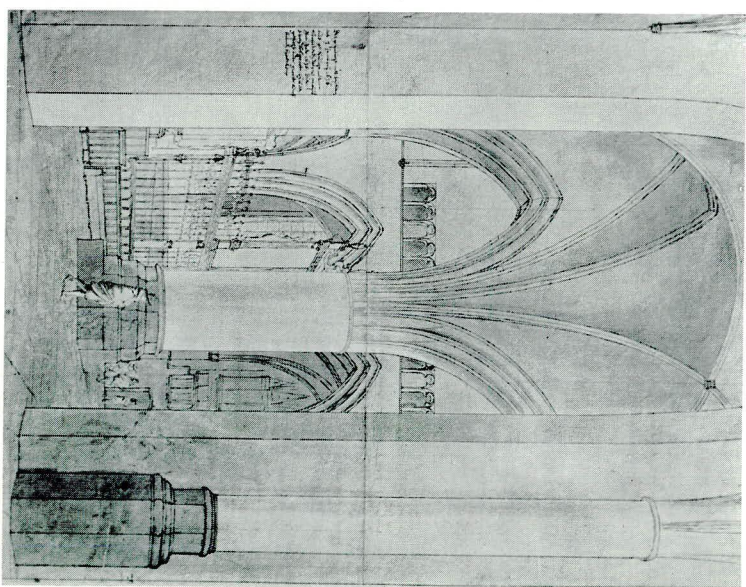
34 | Cat. 33

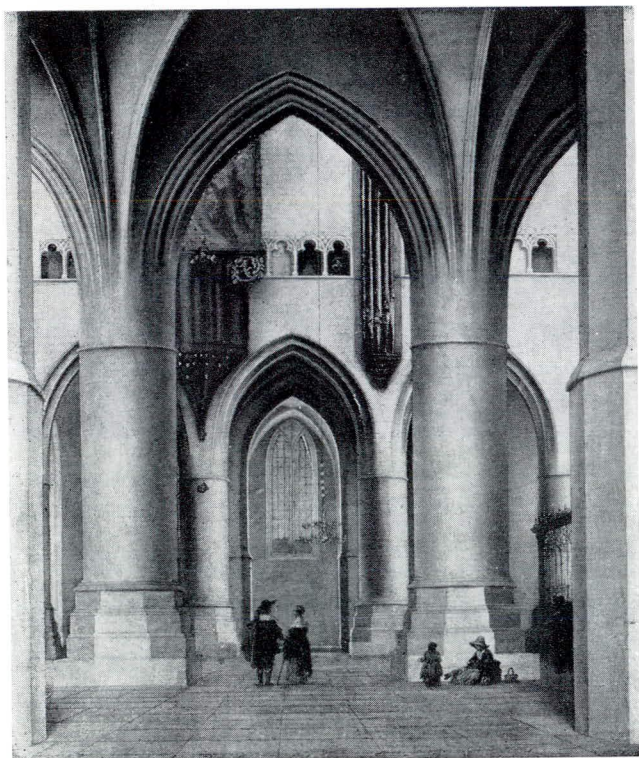
35 | Cat. 41

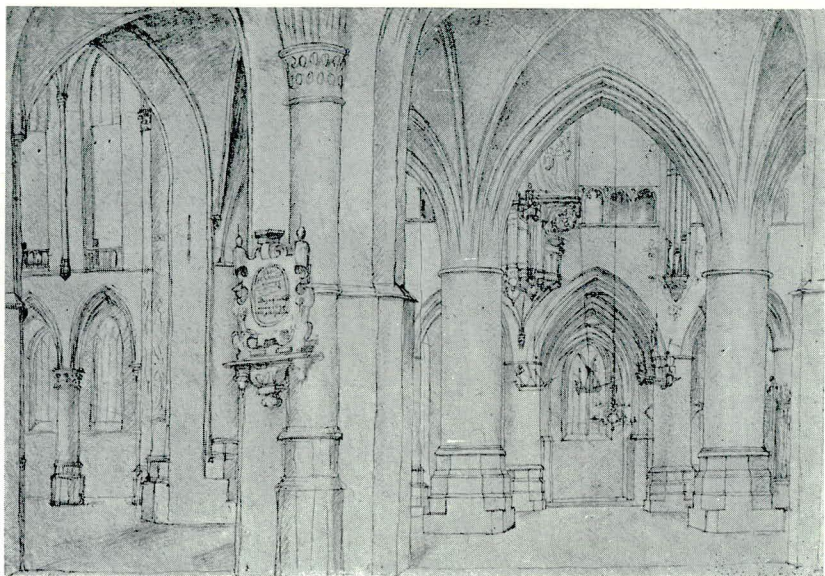

36 | Cat. 34

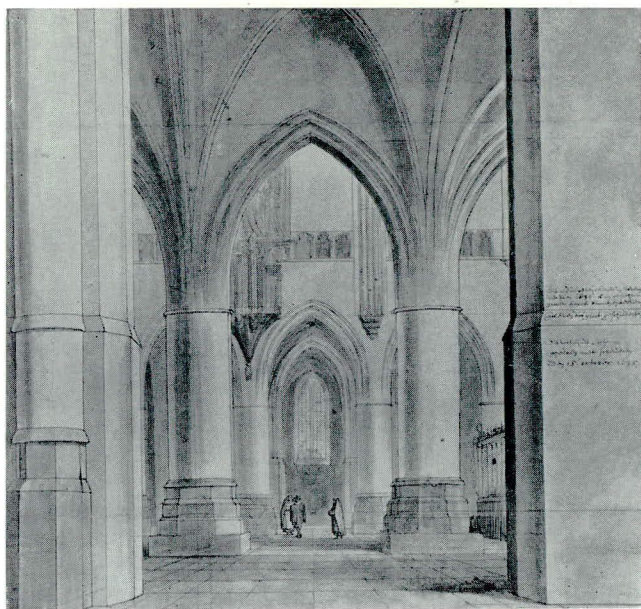

37 | Cat. 42

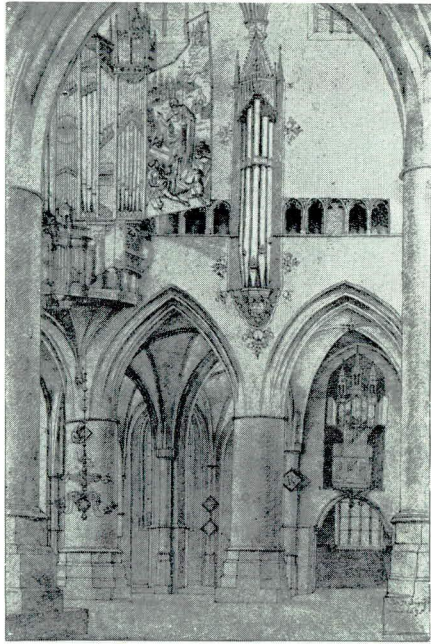

39 | Cat. 36

40 | Cat. 37

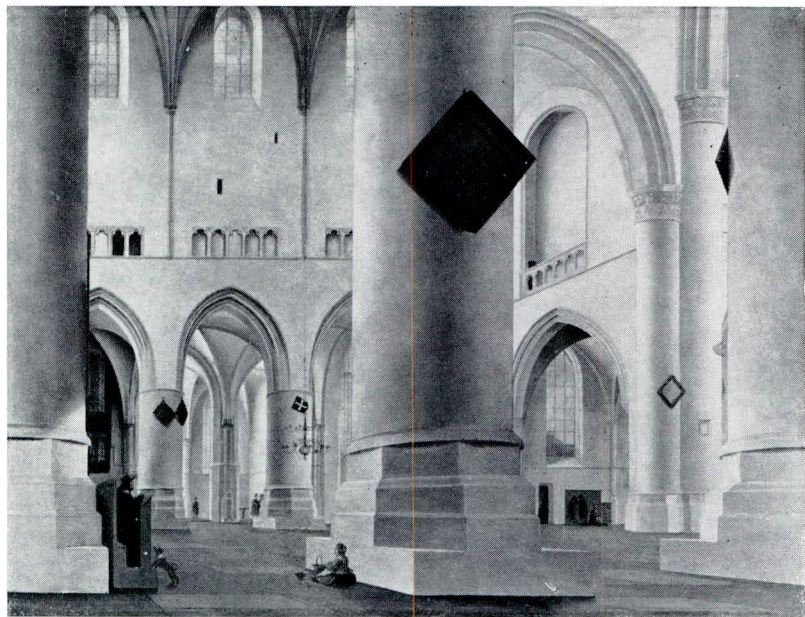

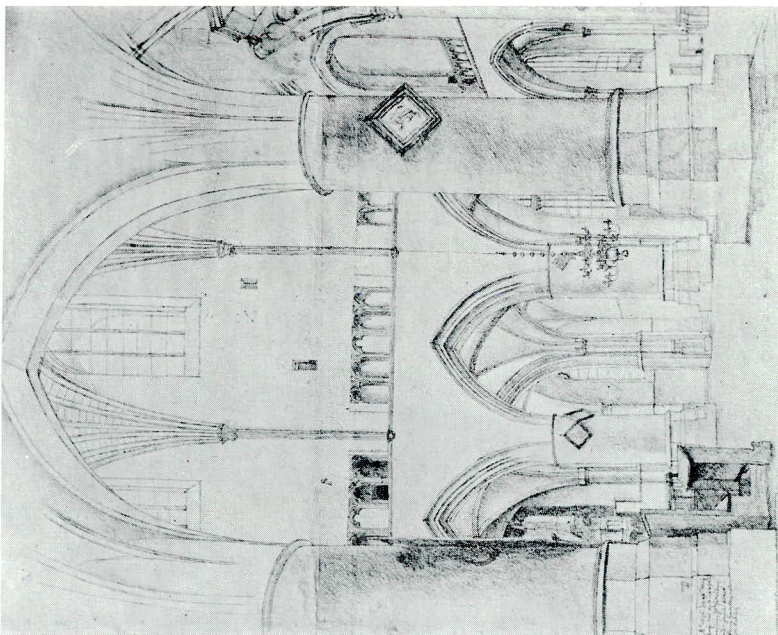

42 | Cat. 39

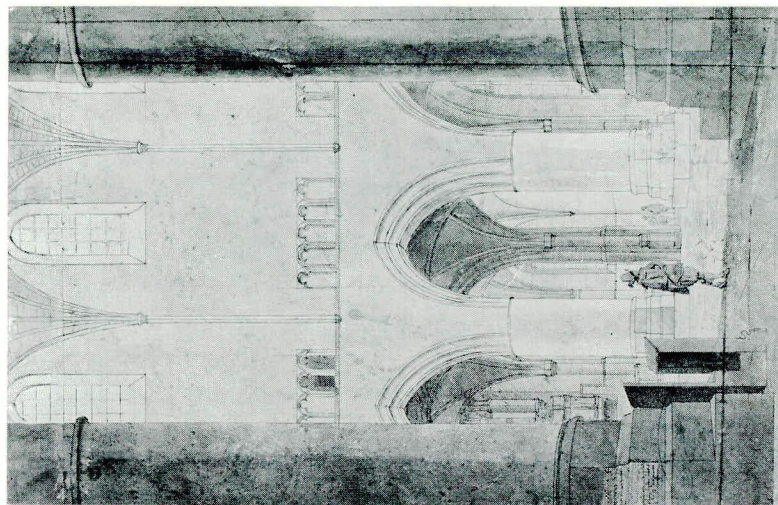

43 | Cat. 40

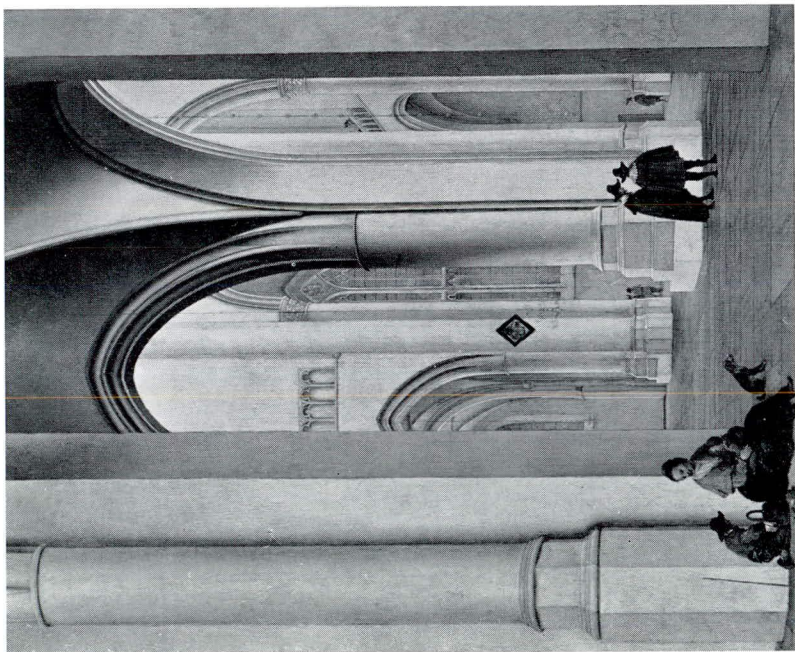

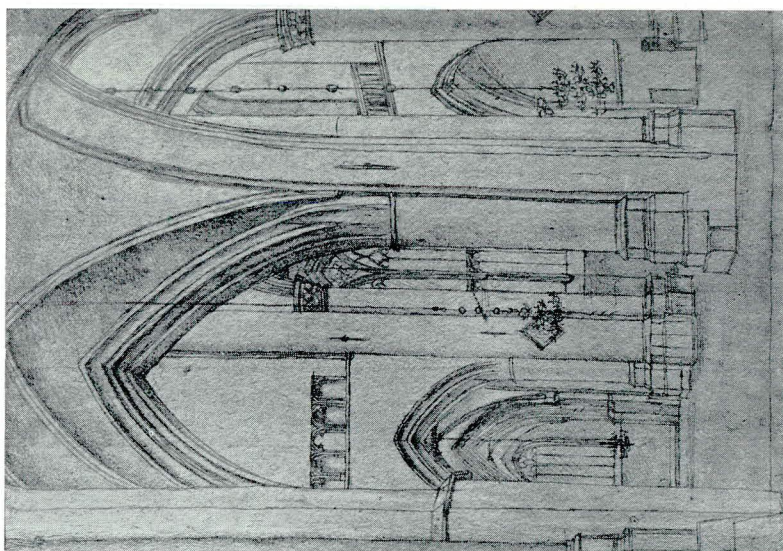
45 | Cat. 44

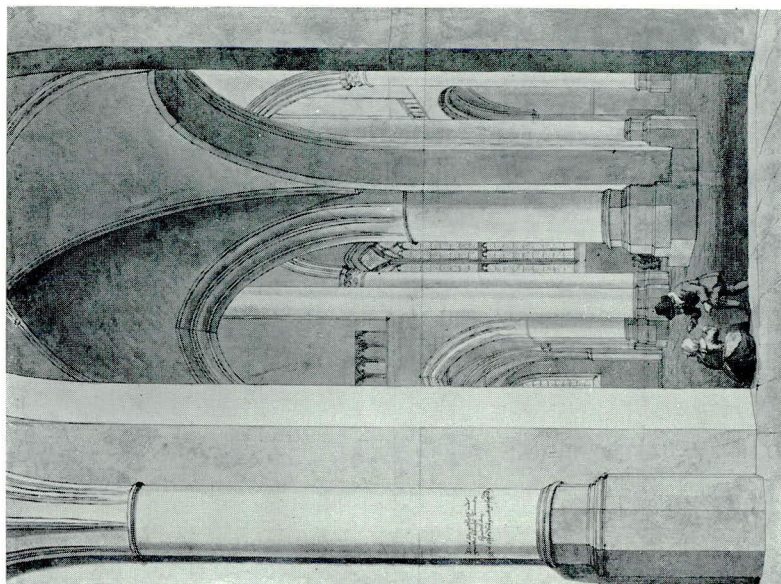
46 | Cat. 45

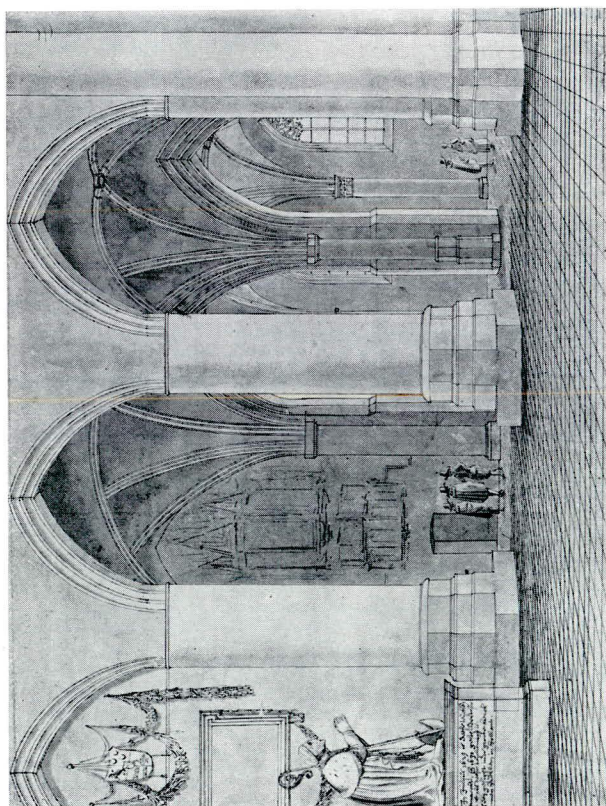
47 | Cat. 46

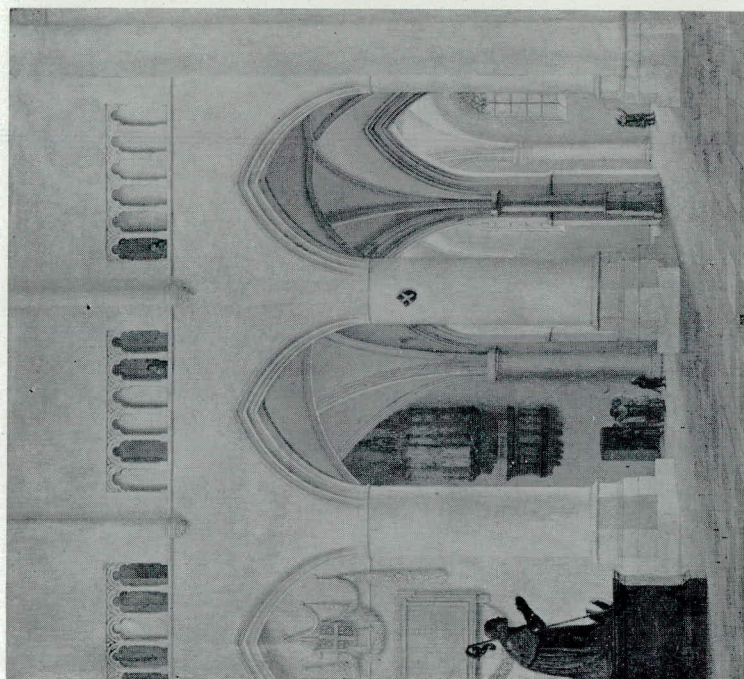

48 | Cat. 47

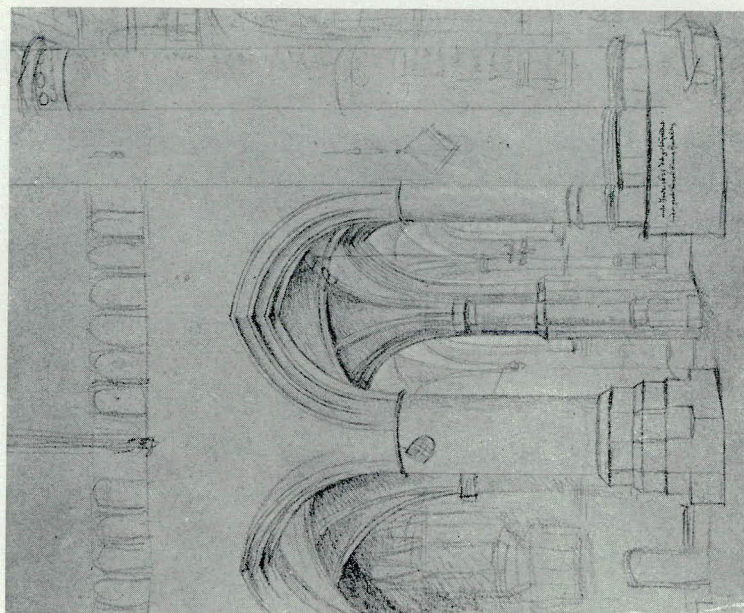

49 | Cat. 48

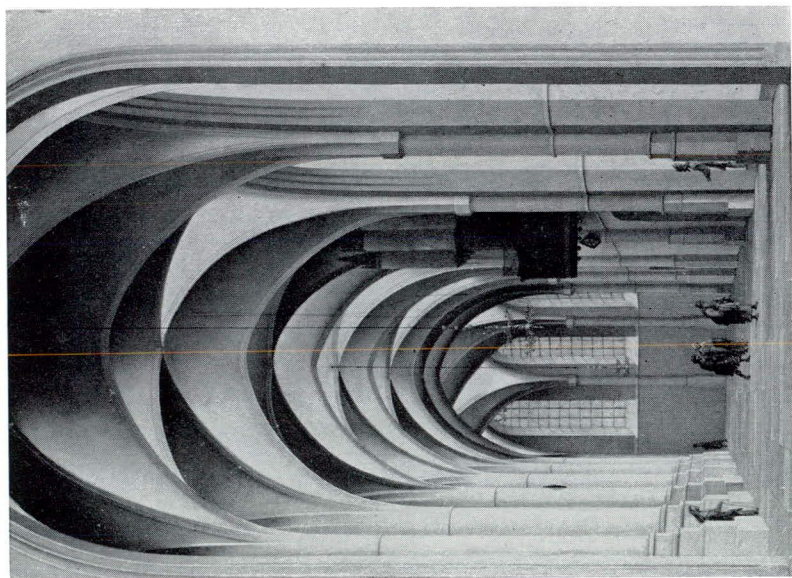

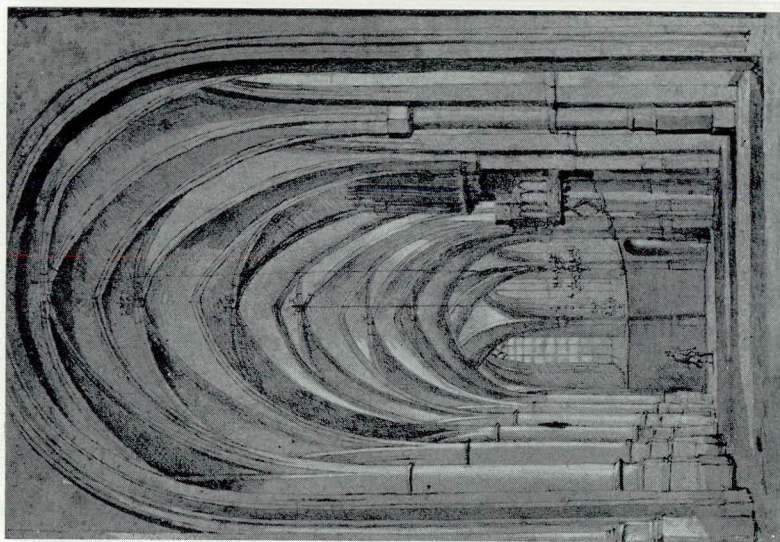

51 | Cat. 49

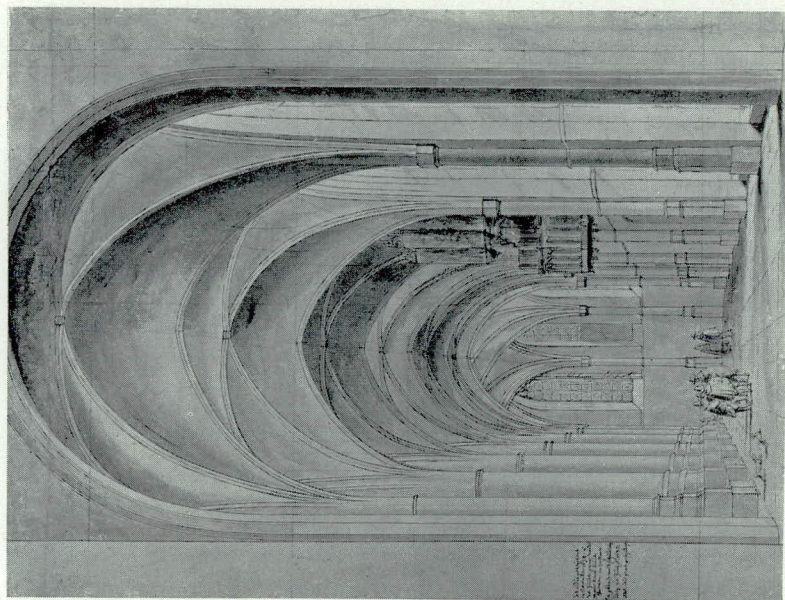

52 | Cat. 50

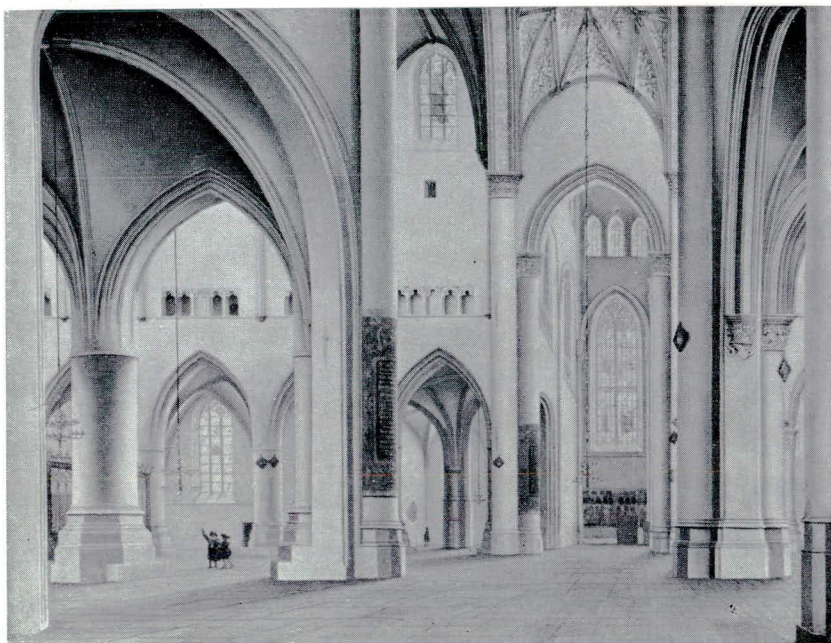

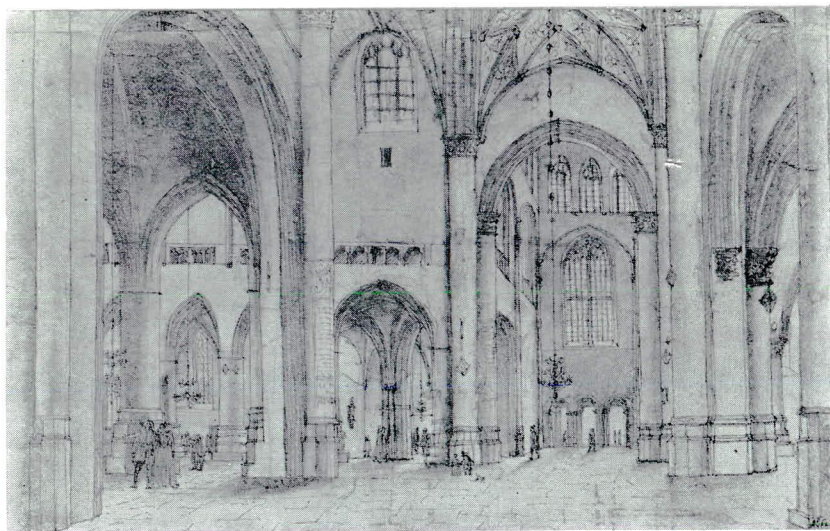
54 | Cat. 53

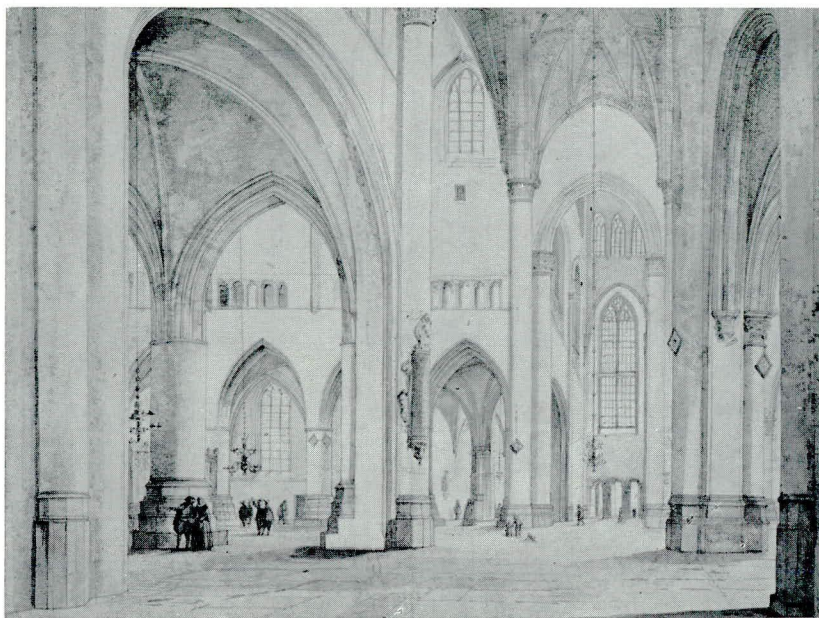
55 | Cat. 54

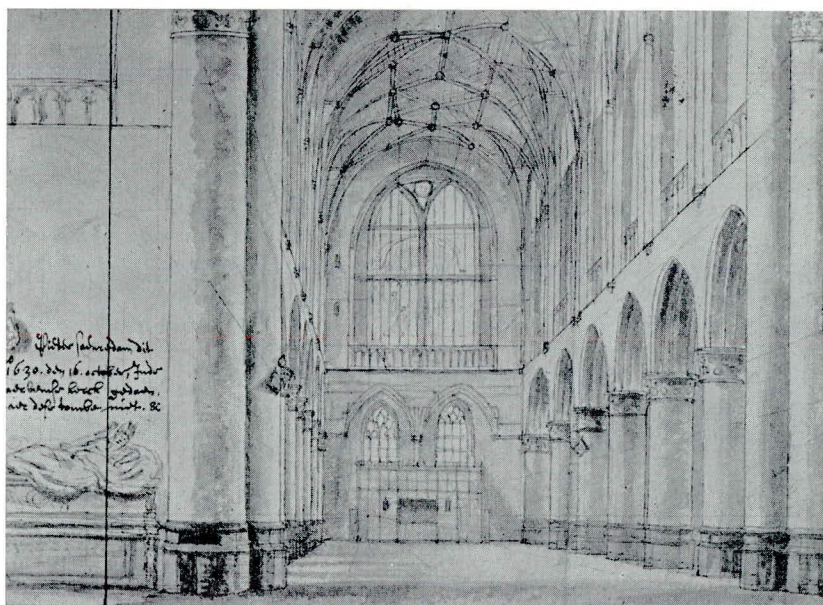
56 | Cat. 55

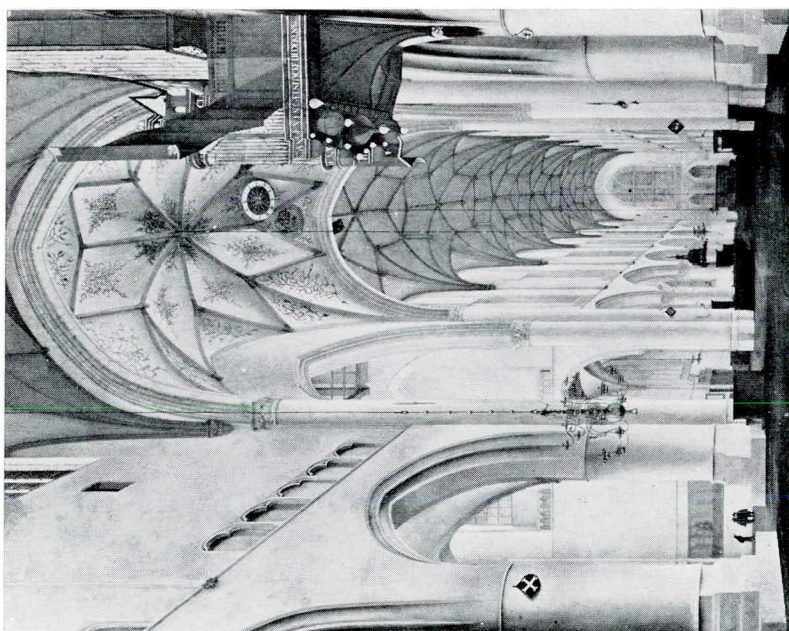
57 | Cat. 56

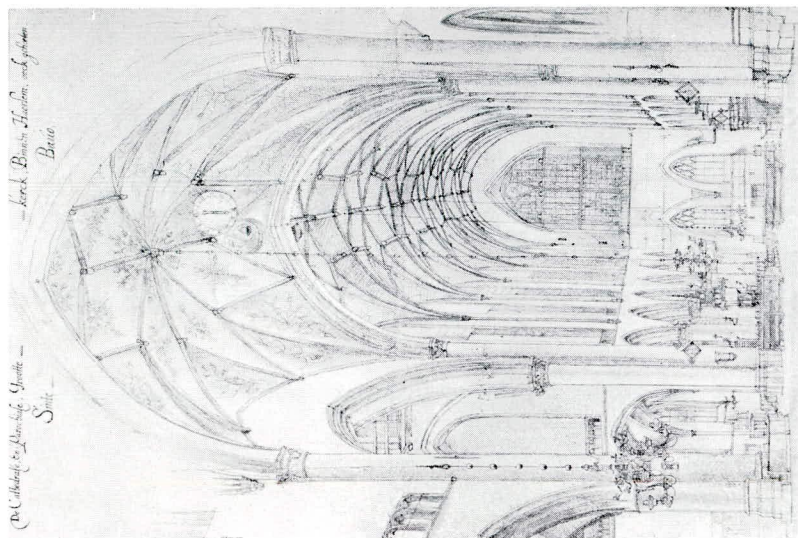
58 | Cat. 57

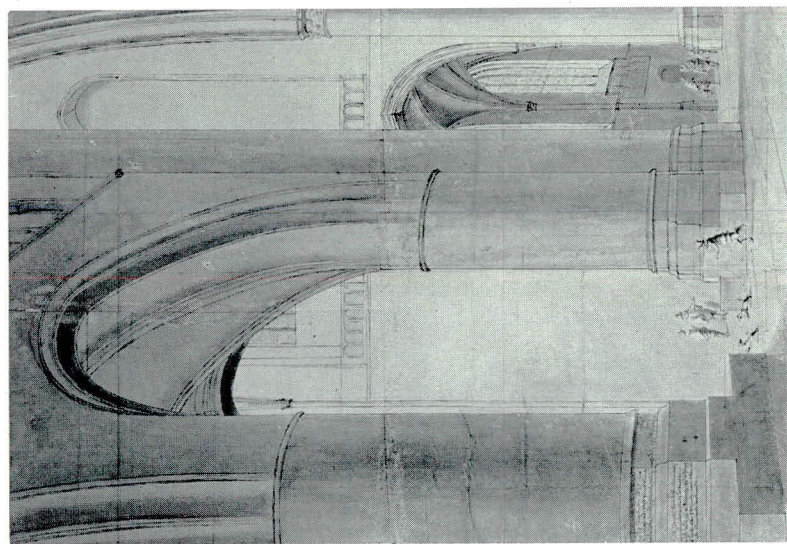
59 | Cat. 62

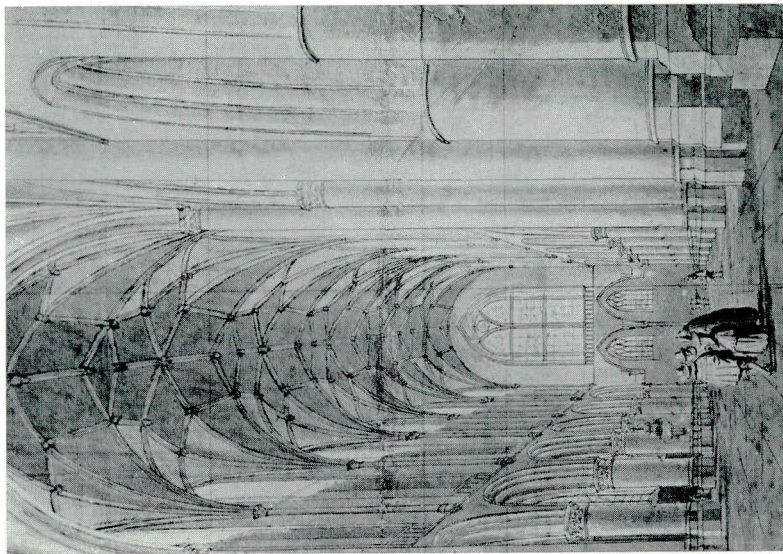
60 | Cat. 58

61 | Cat. 59

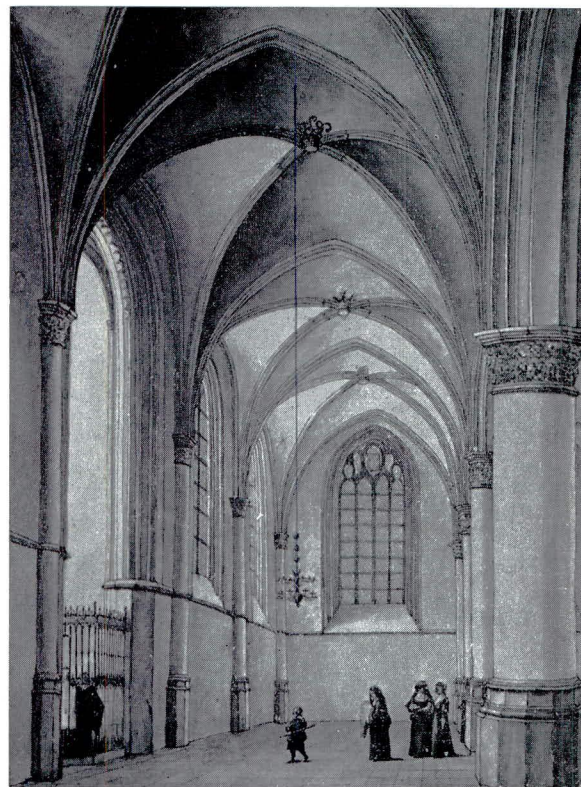
62 | Cat. 60

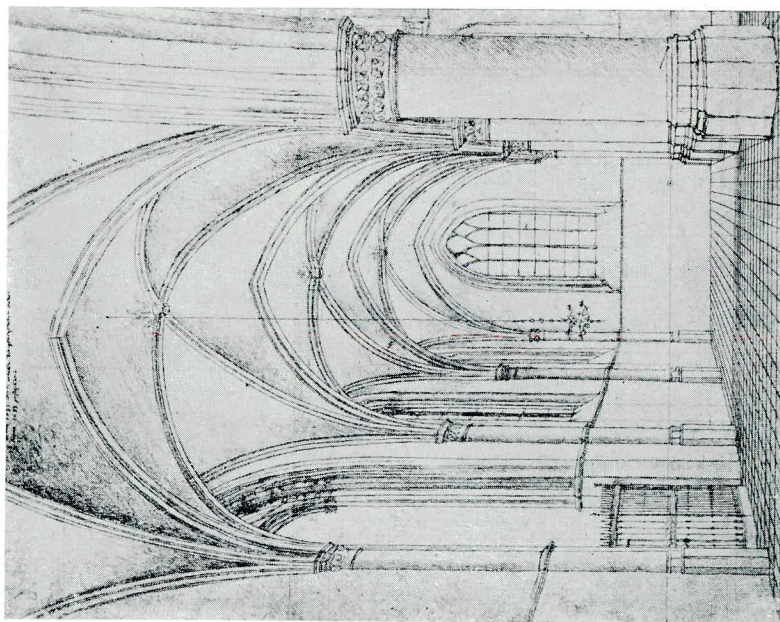
63 | Cat. 61

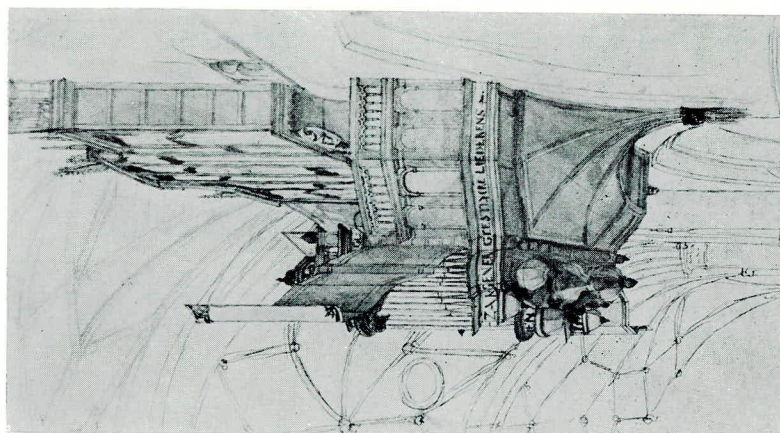
64 | Car. 63

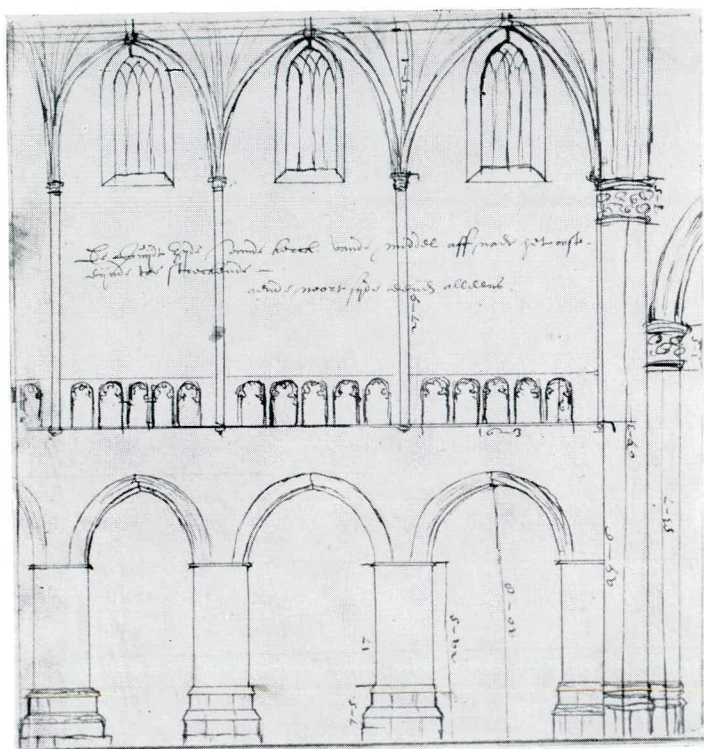
65 | Cat. 64

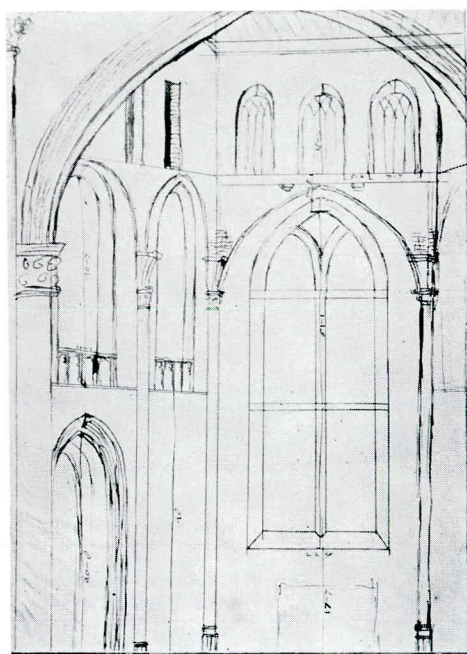
66 | Cat. 65

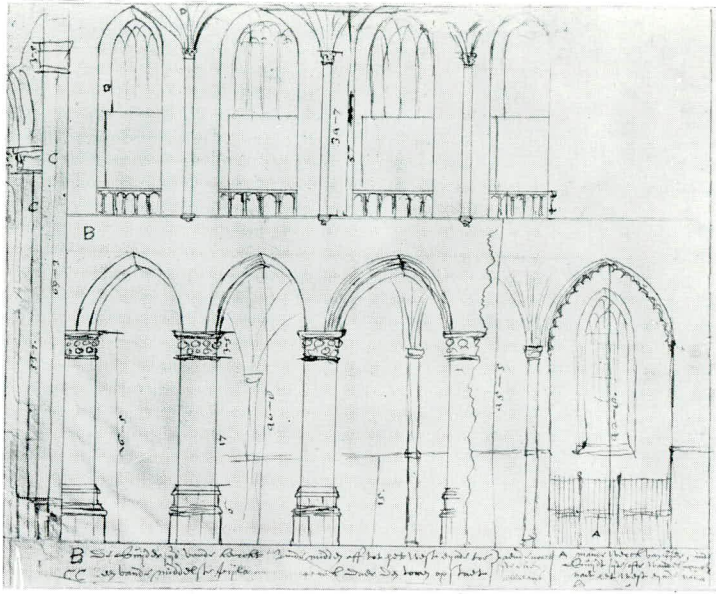
67 | Cat. 66

68 | Cat. 67

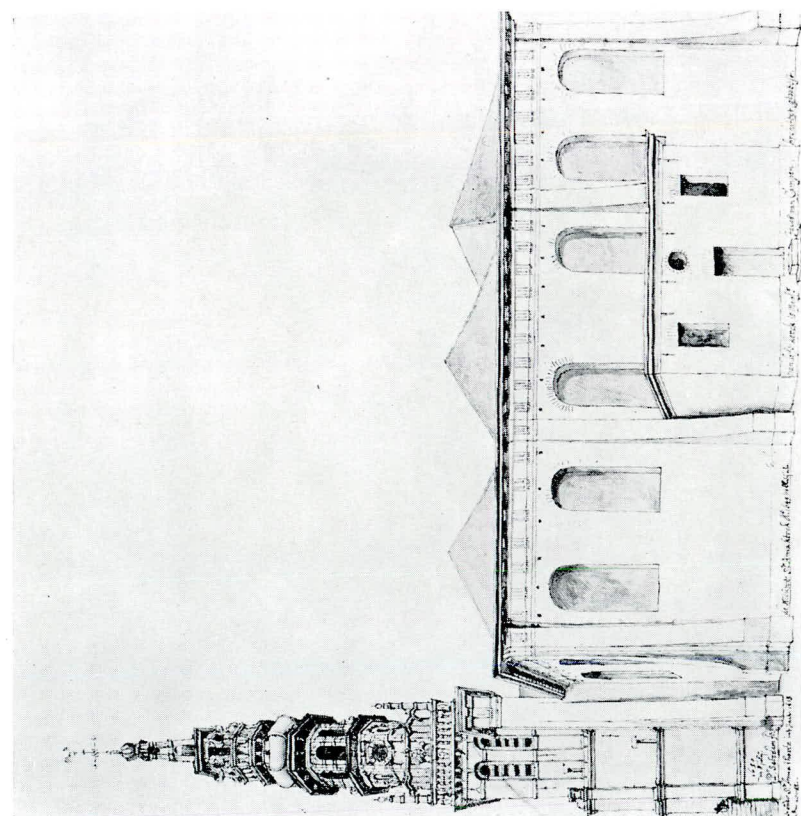
69 | Cat. 68

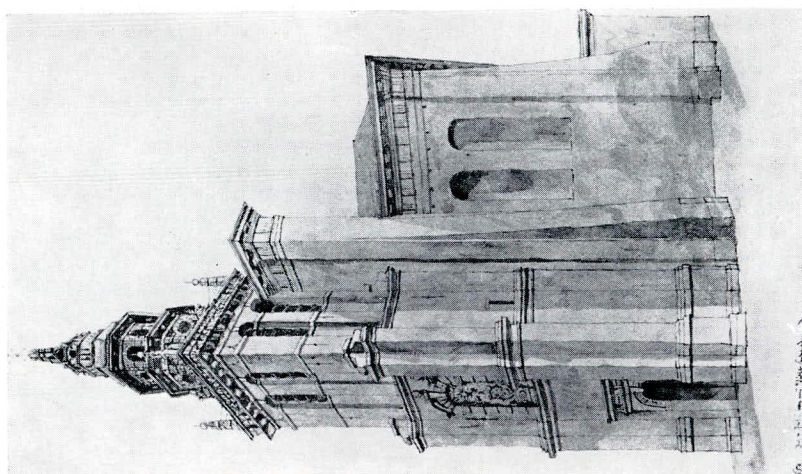
70 | Cat. 69

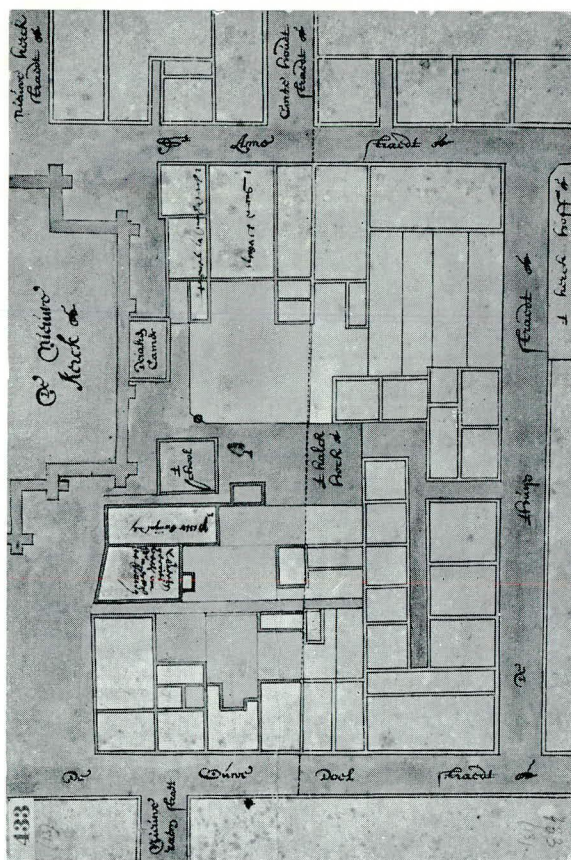
71 | Cat. 90

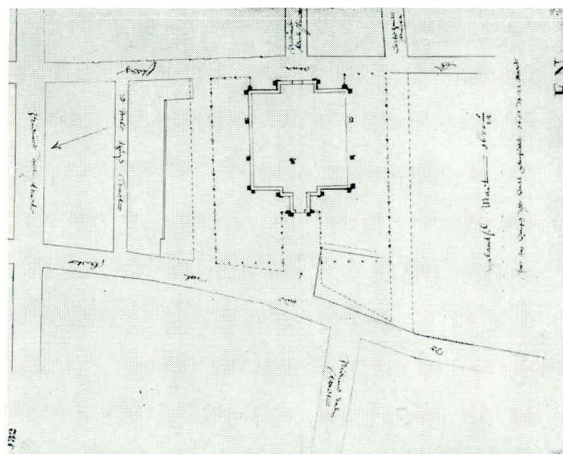
72 | Cat. 70

73 | Cat. 71

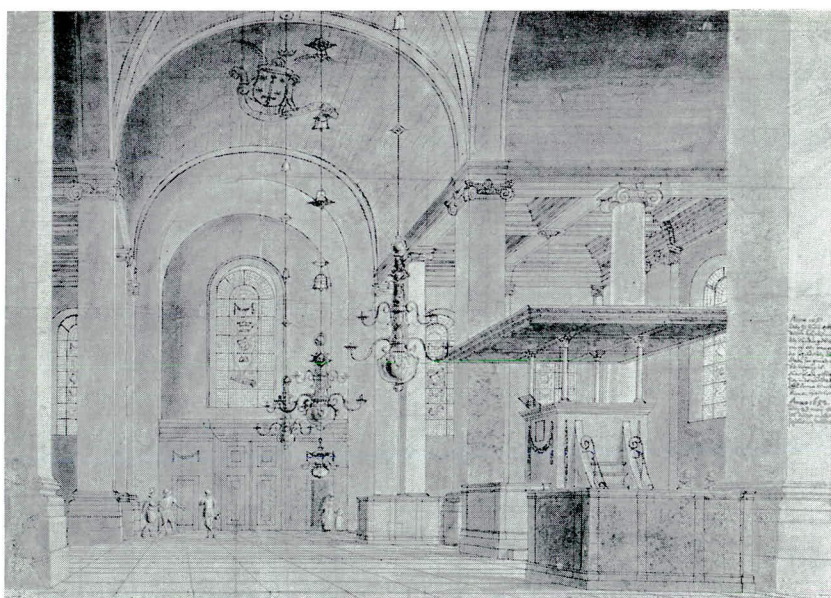
74 | Cat. 84

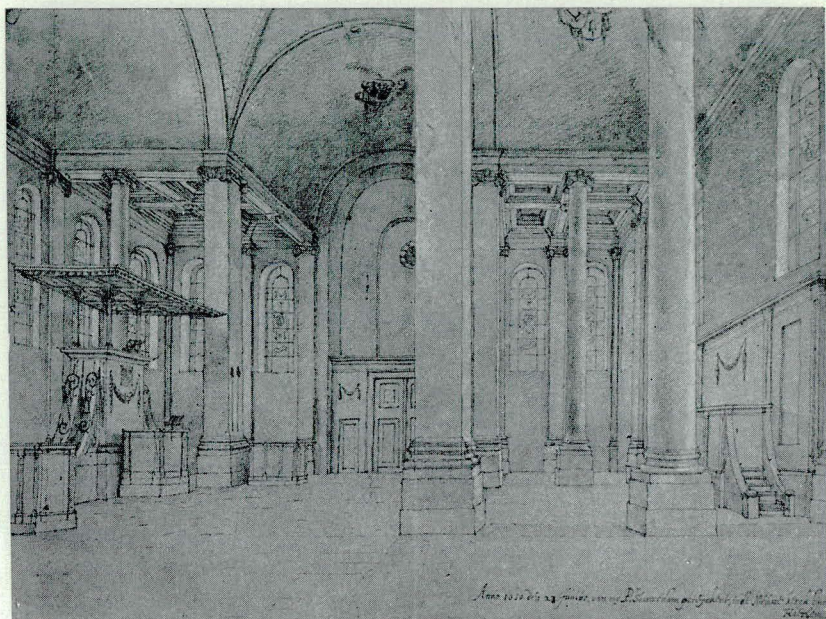
75 | Cat. 85

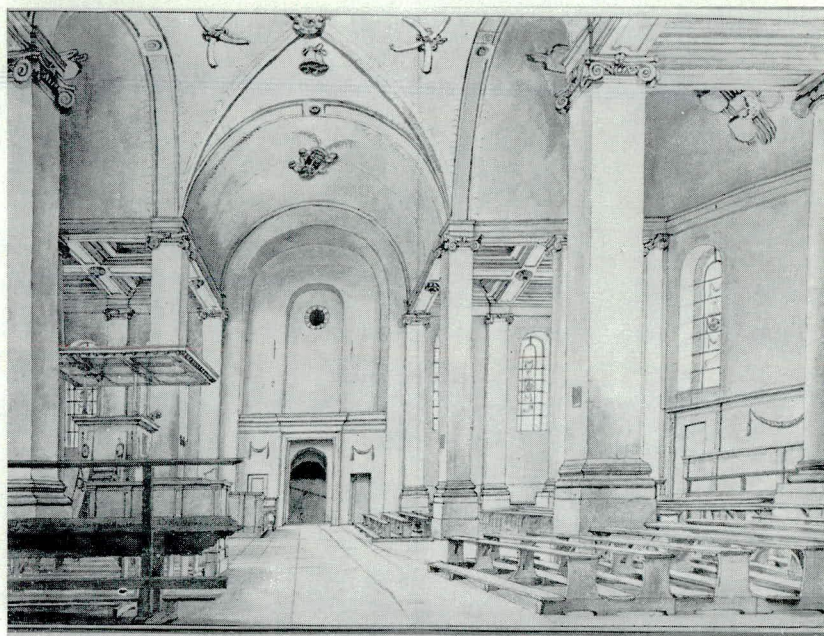
76 | Cat. 72

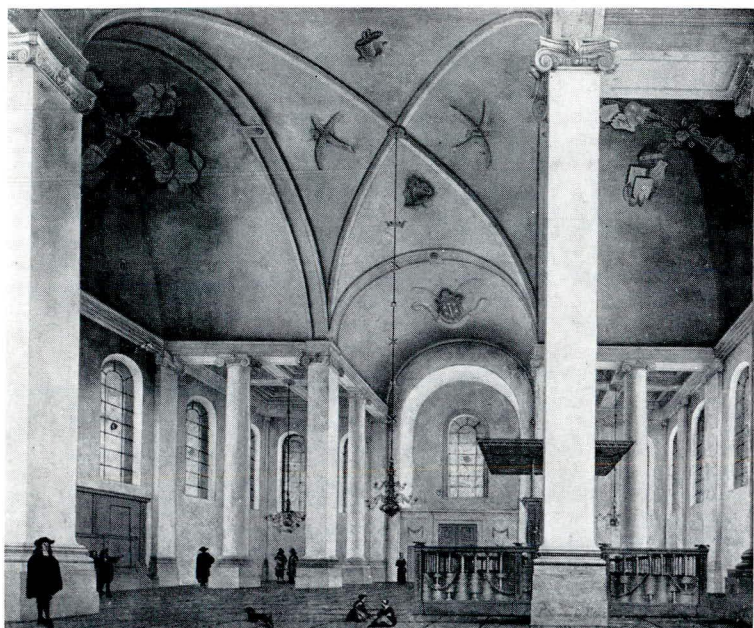
77 | Cat. 73

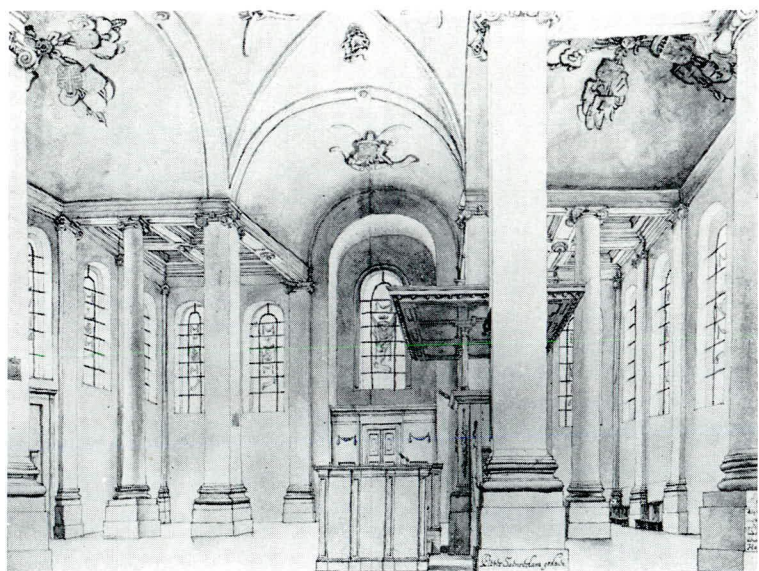
78 | Cat. 77

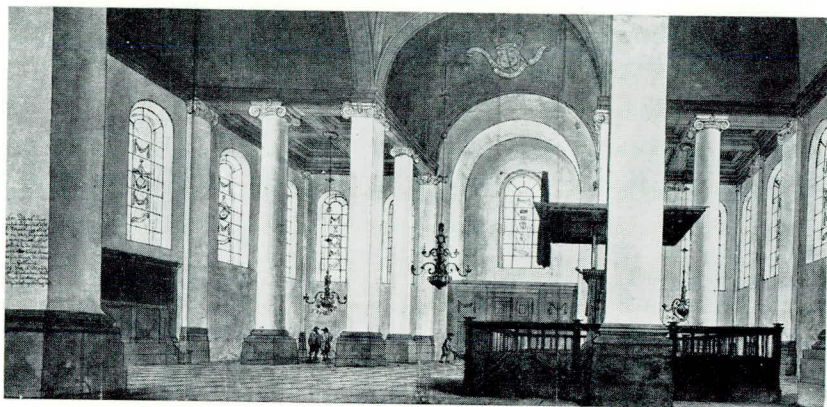
79 | Cat. 78

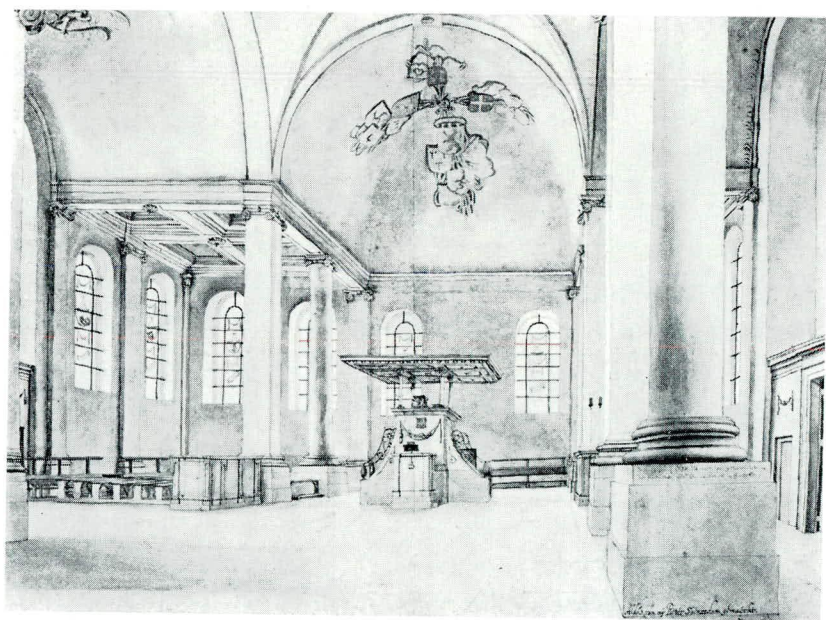
80 | Cat. 74

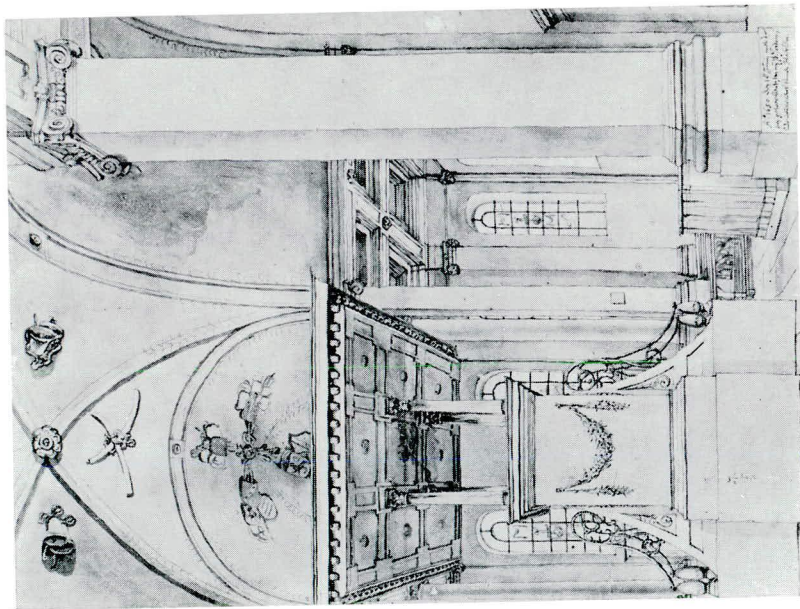
81 | Cat. 75

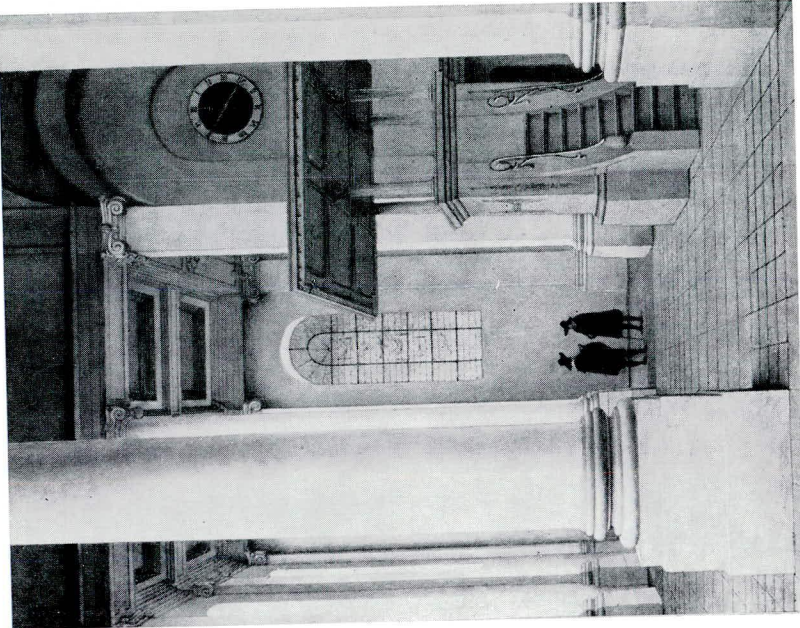
82 | Cat. 76

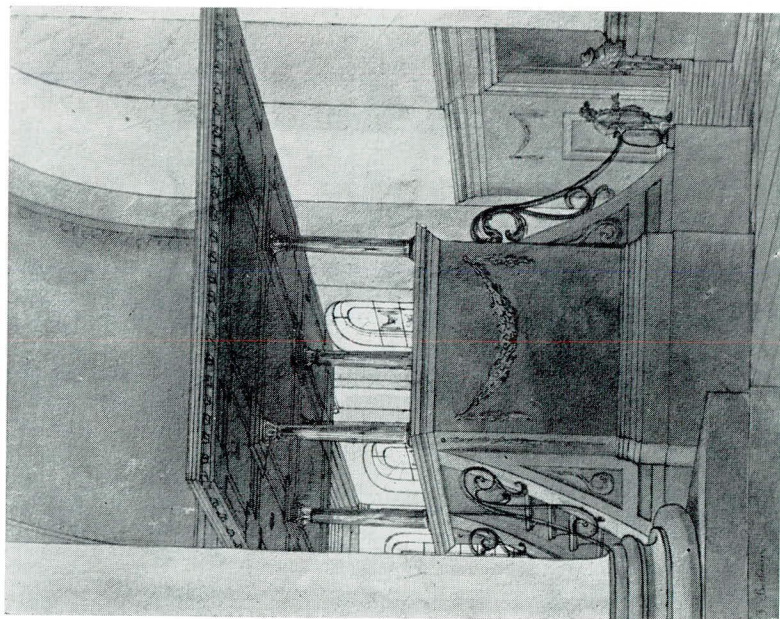
83 | Cat. 79

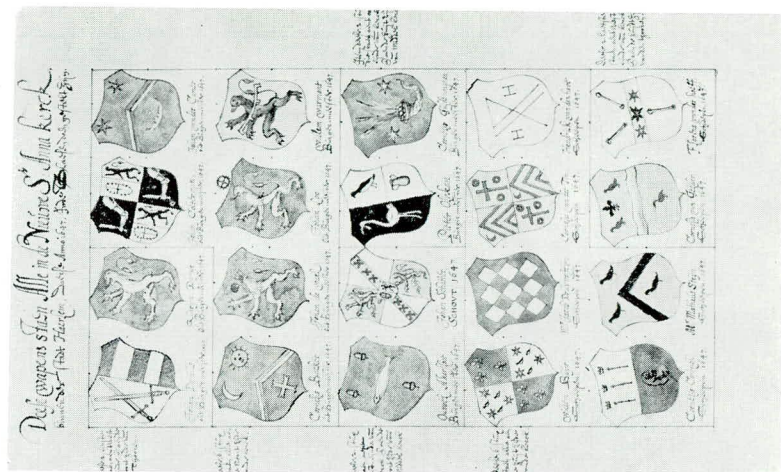
84 | Cat. 80

85 | Cat. 81

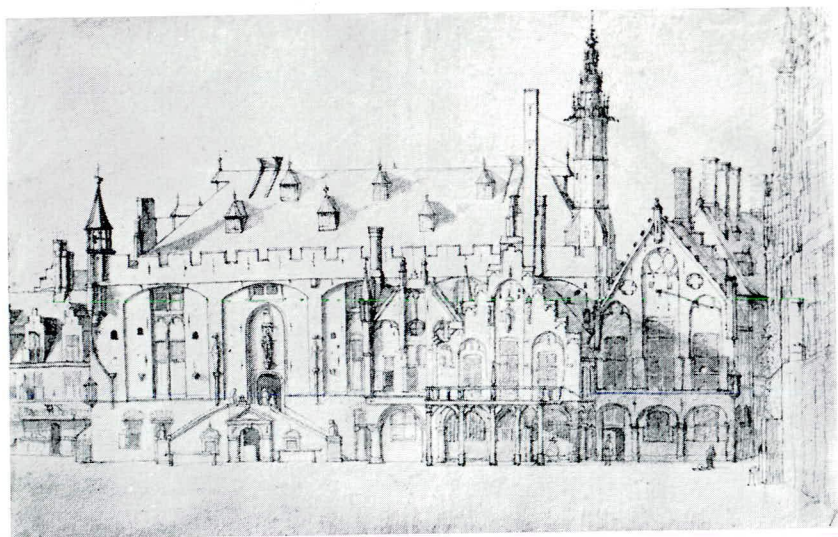
86 | Cat. 82

87 | Cat. 83

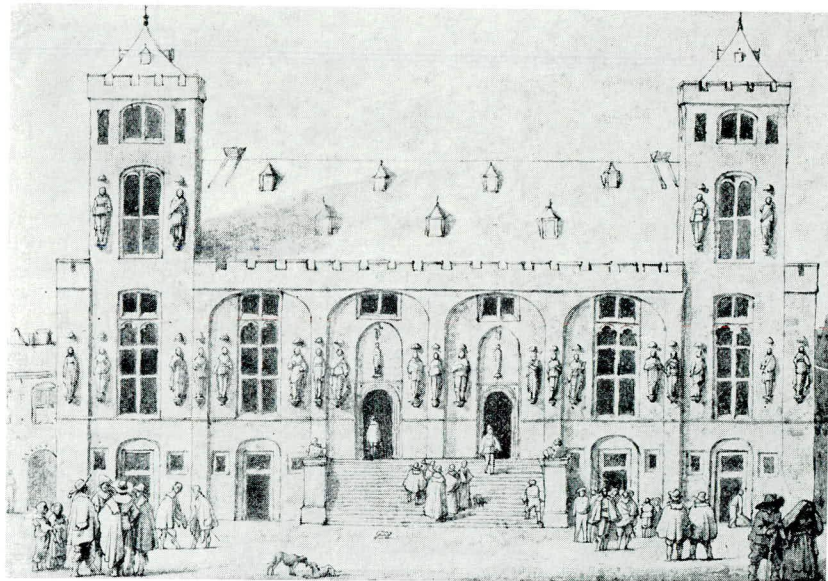
88 | Cart. 86

89 | Cart. 87

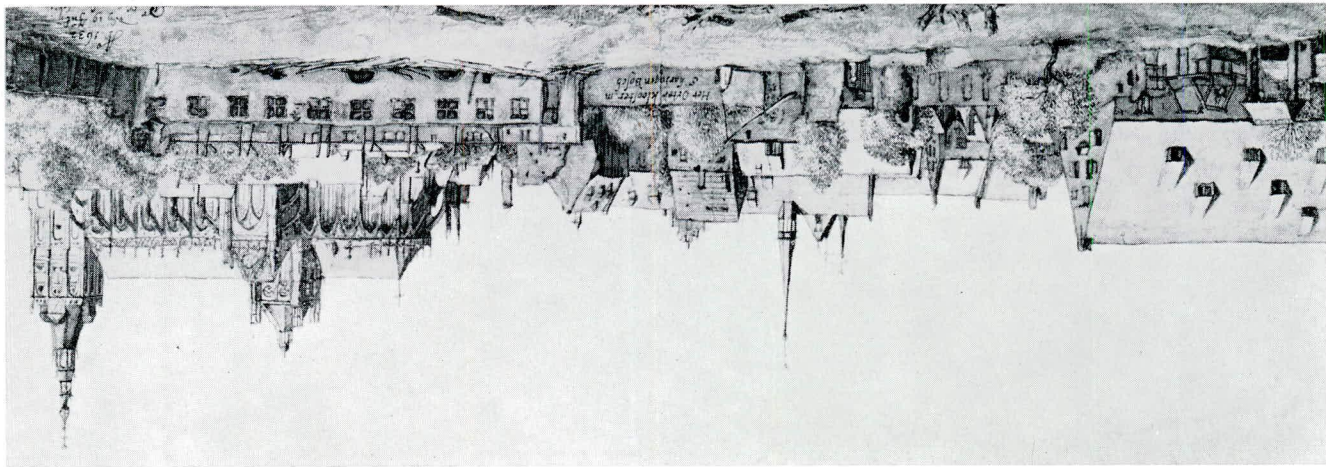

90 | Cat. 88

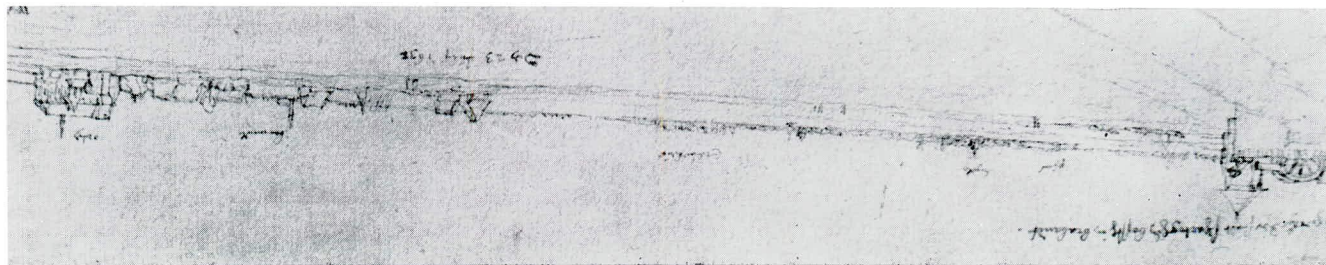

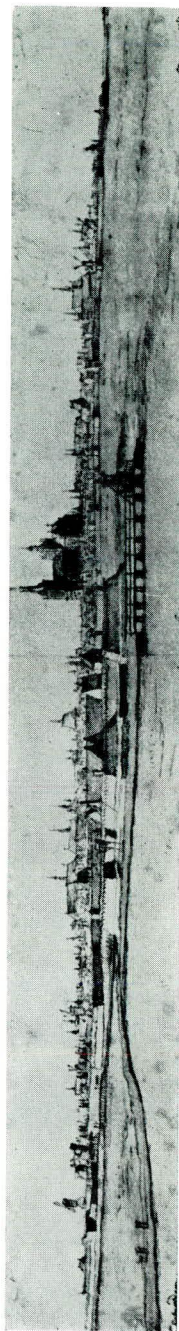
91 | Cat. 89

93 | Cat. 93

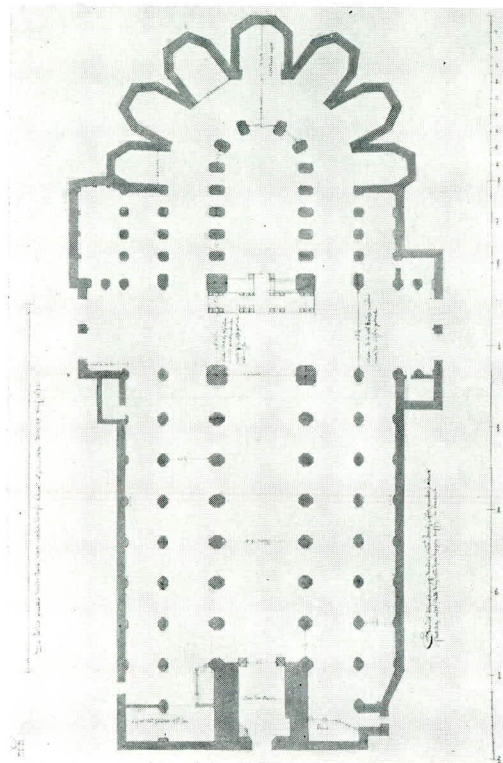

92 | Cat. 91

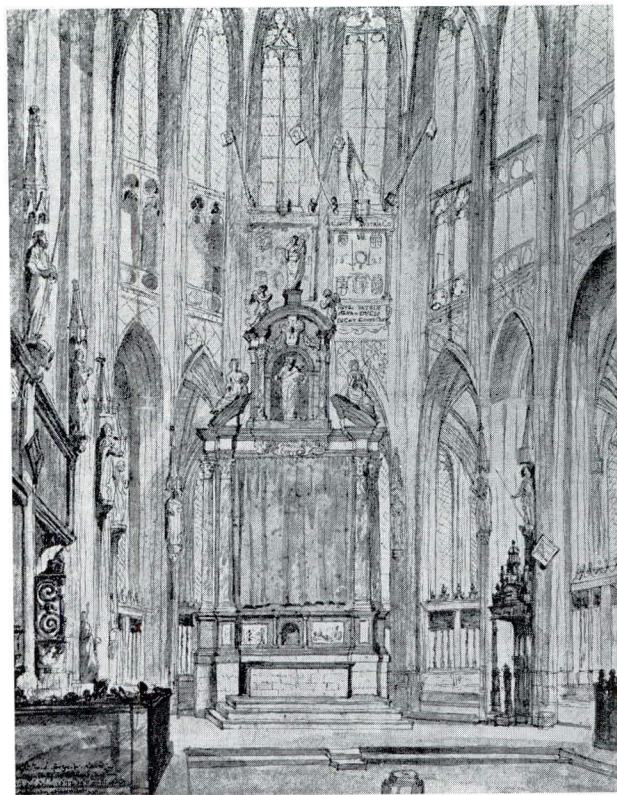
94 | Cat. 92

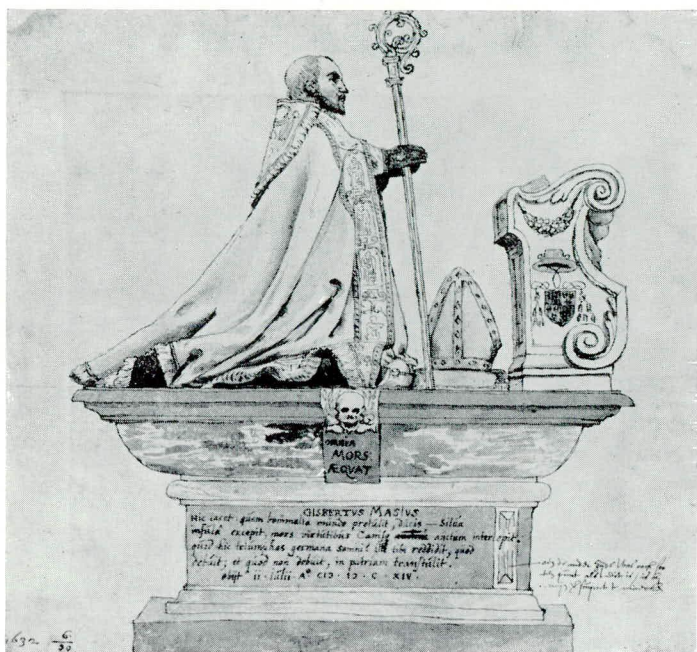
95 | Cat. 98

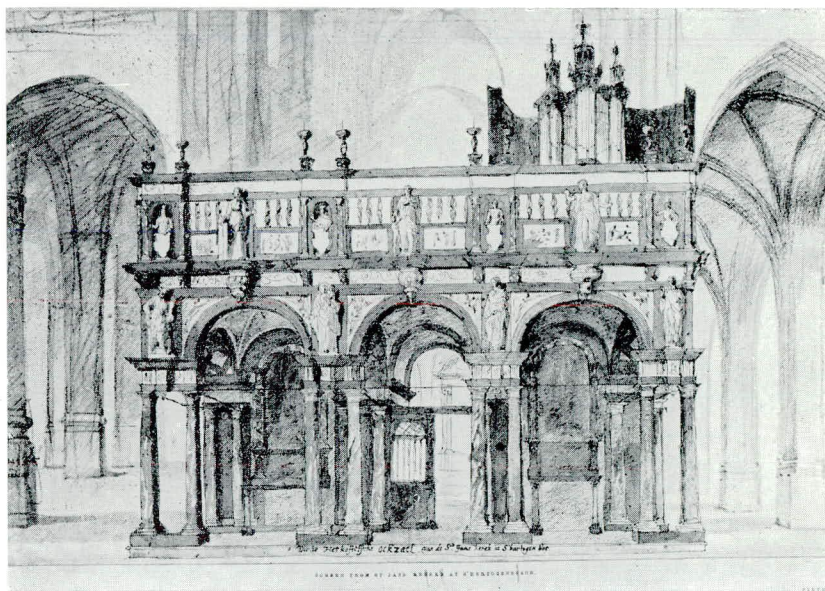
96 | Cat. 94

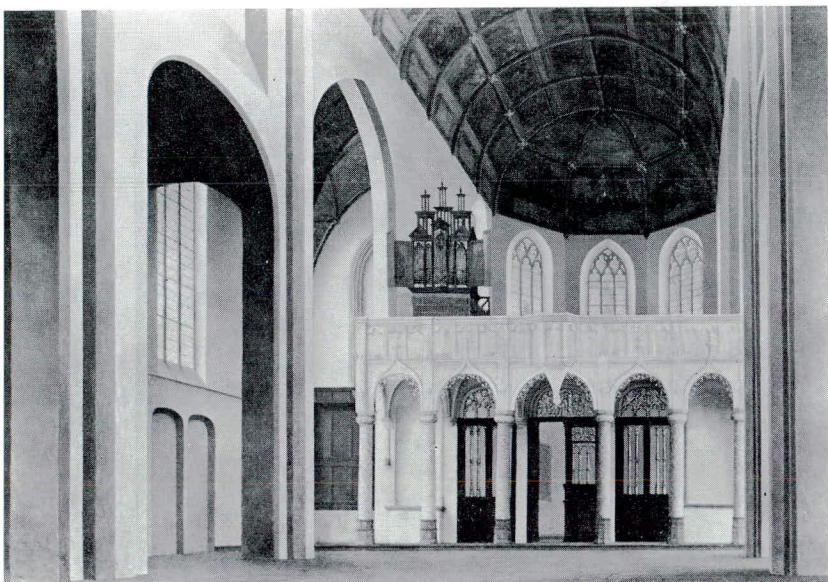
97 | Cat. 95

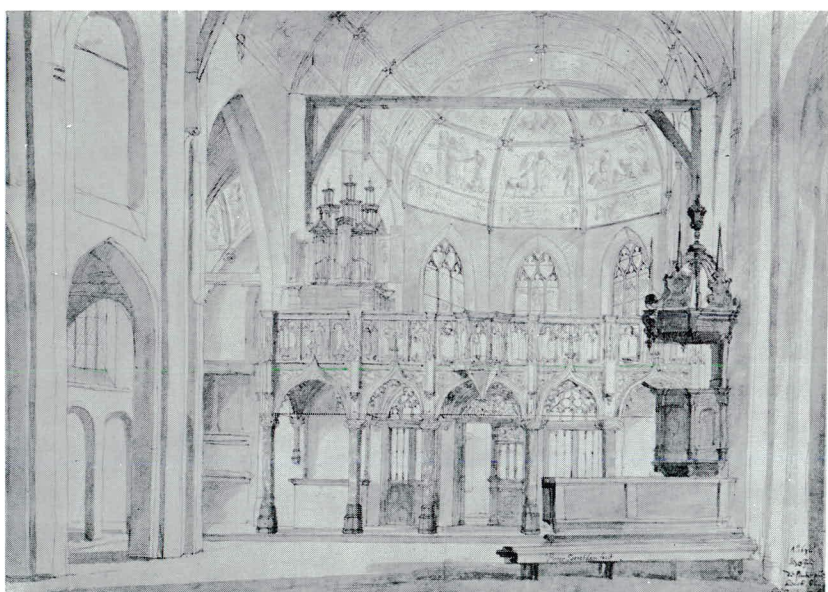
98 | Cat. 97

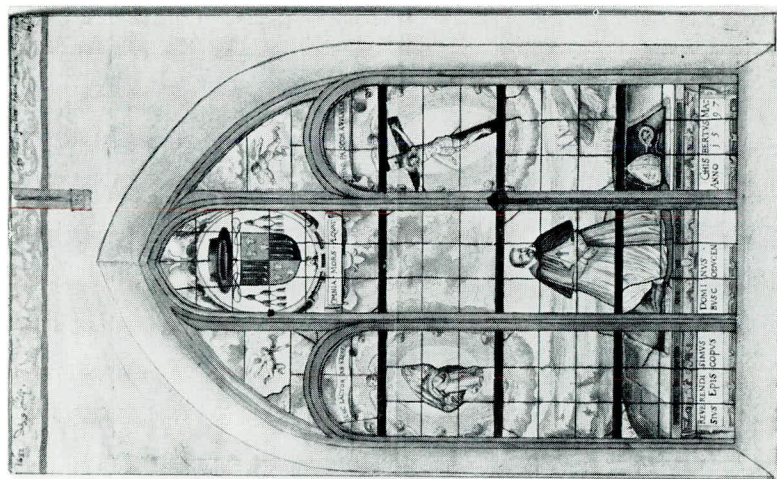
99 | Cat. 96

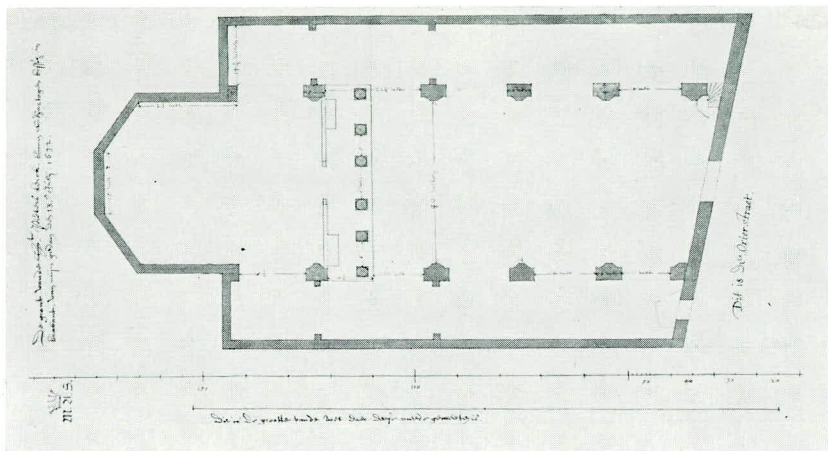
100 | Cat. 99

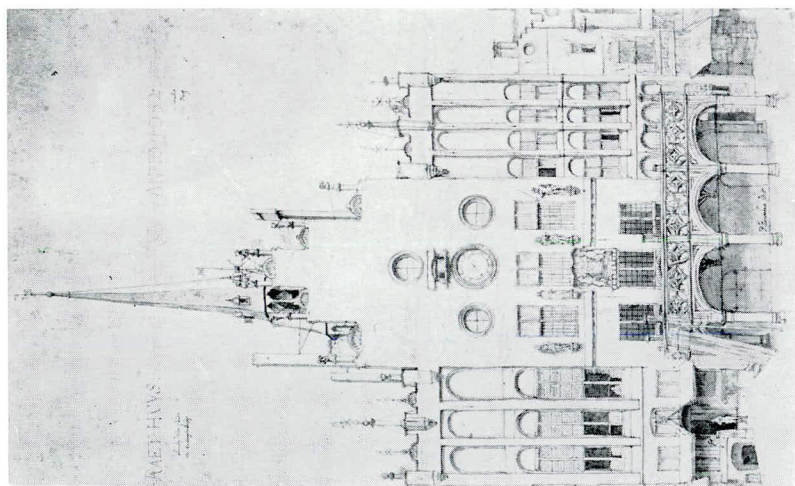

101 | Cat. 100

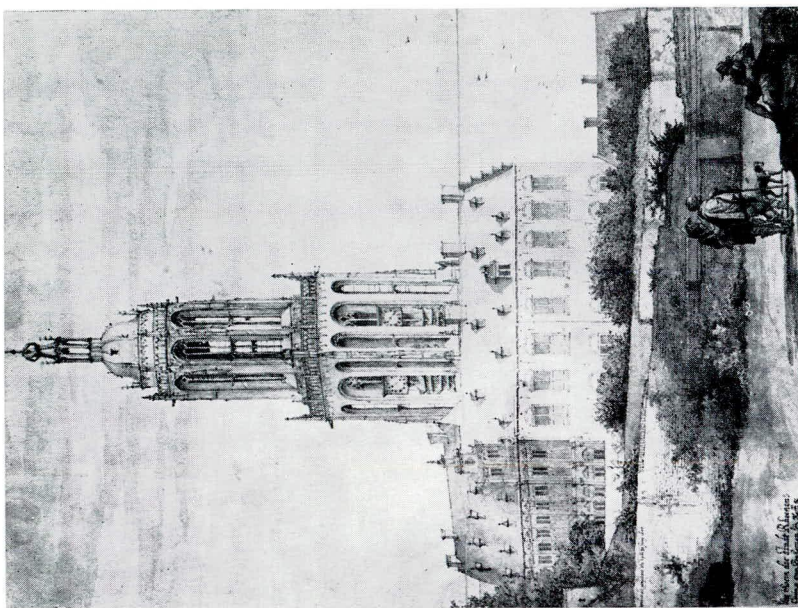

102 | Cat. 101

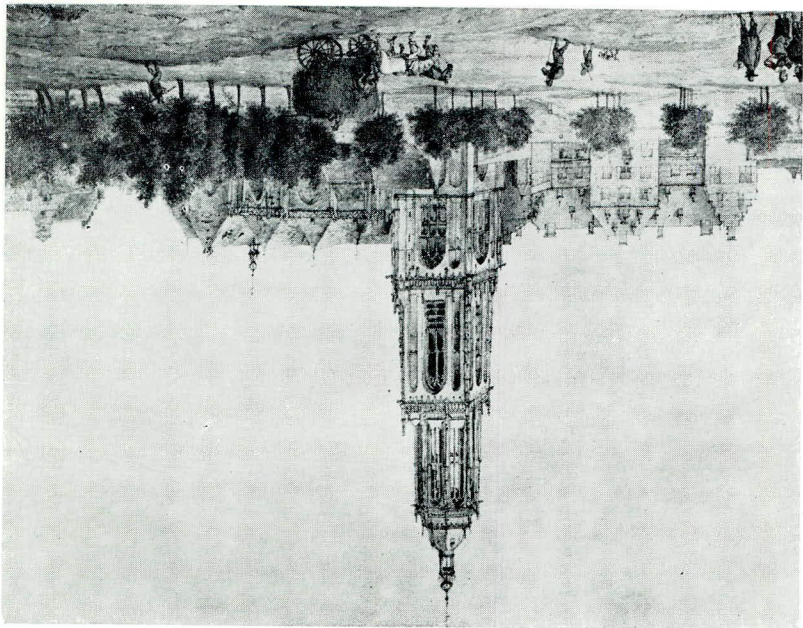

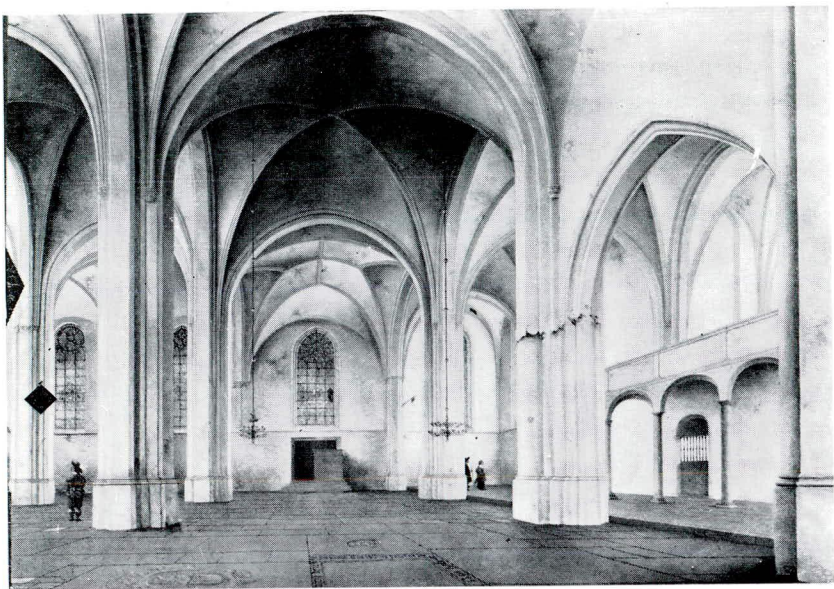

104 | Cat. 103

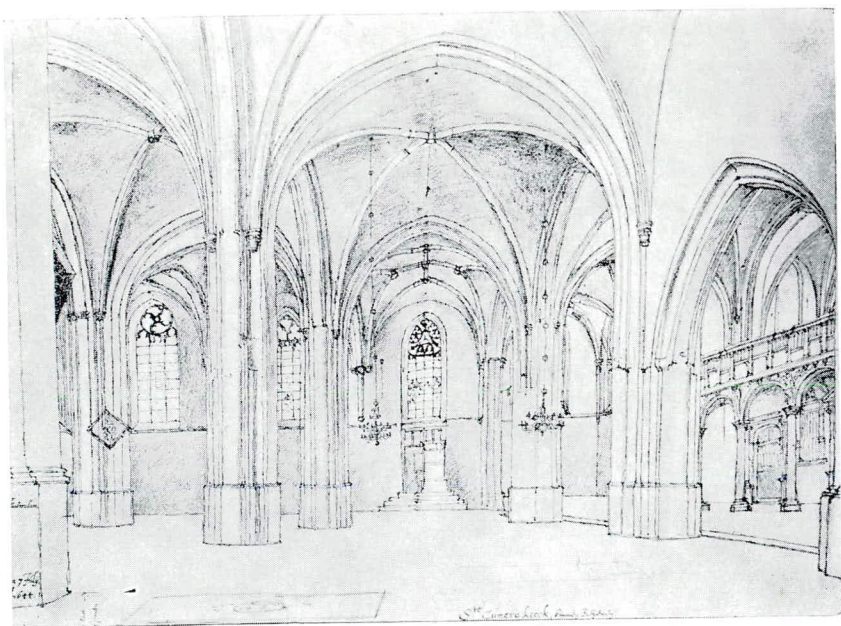

105 | Cat. 105

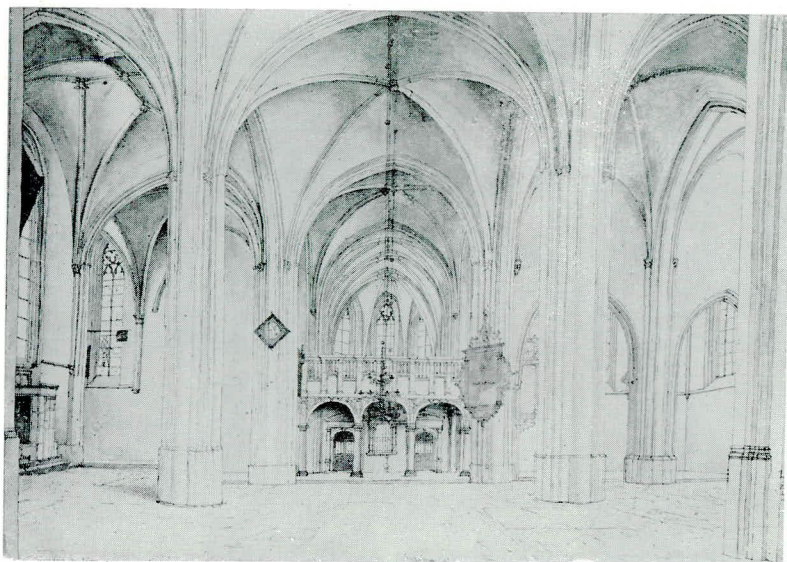

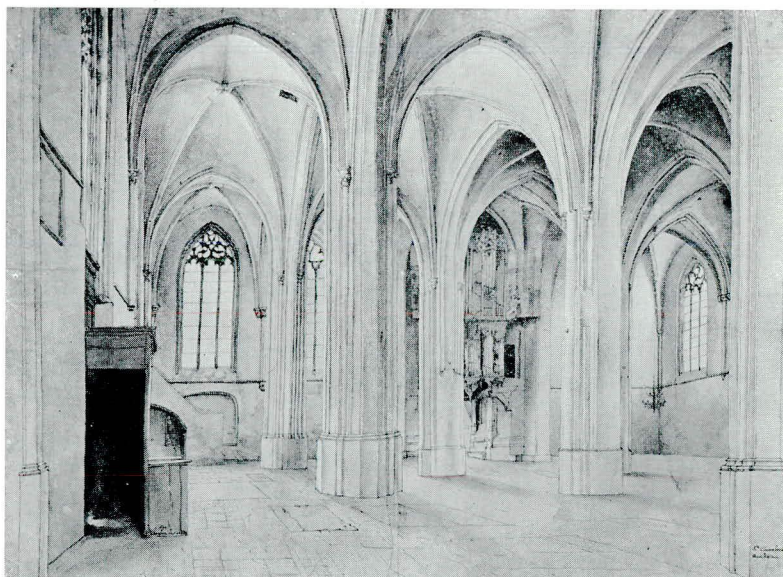
107 | Cat. 107

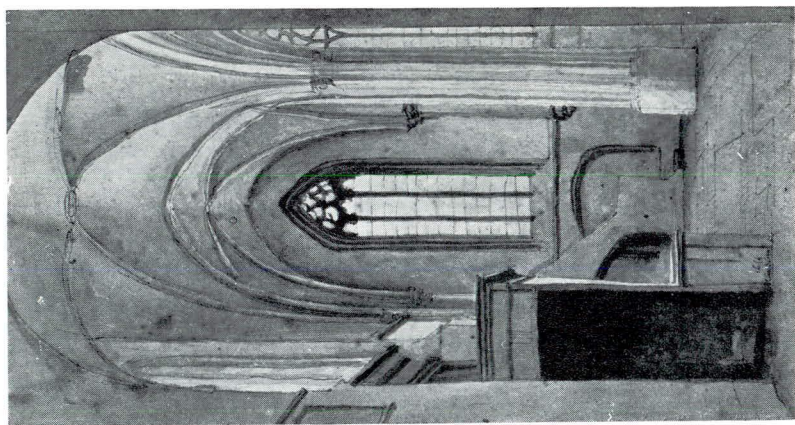
108 | Cat. 108

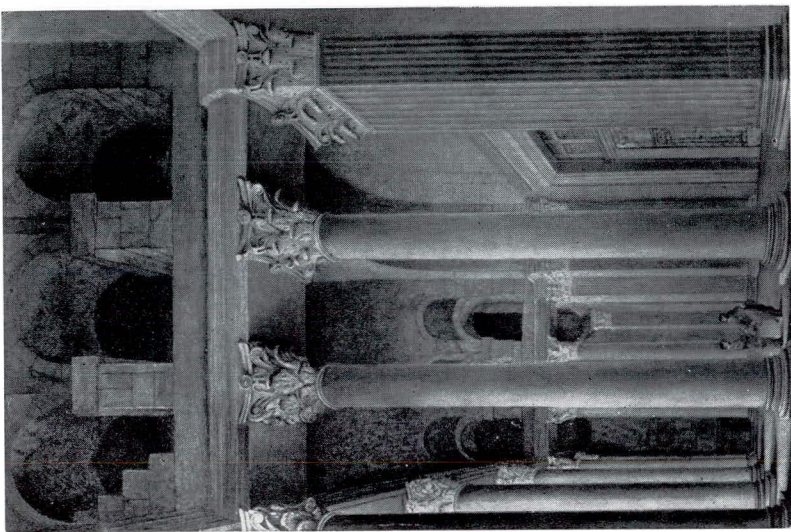
109 | Cat. 106

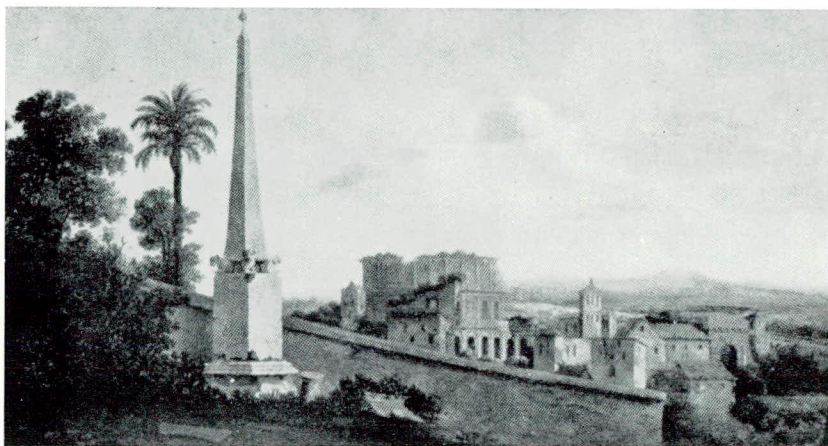
110 | Cat. 109

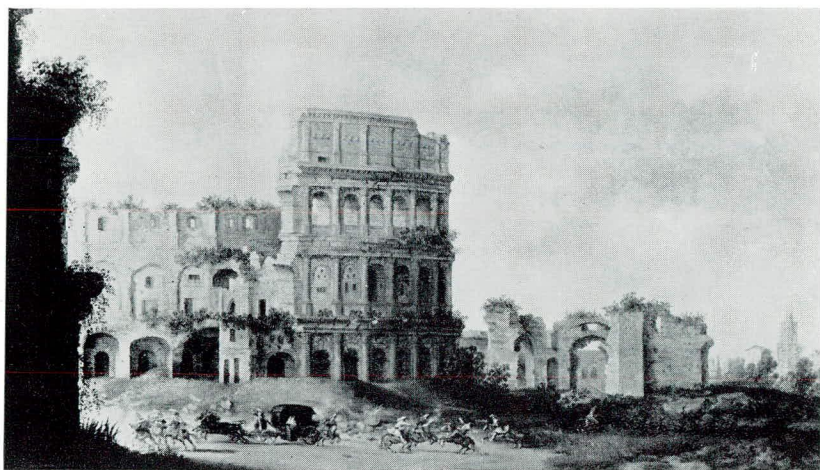
111 | Cat. 110

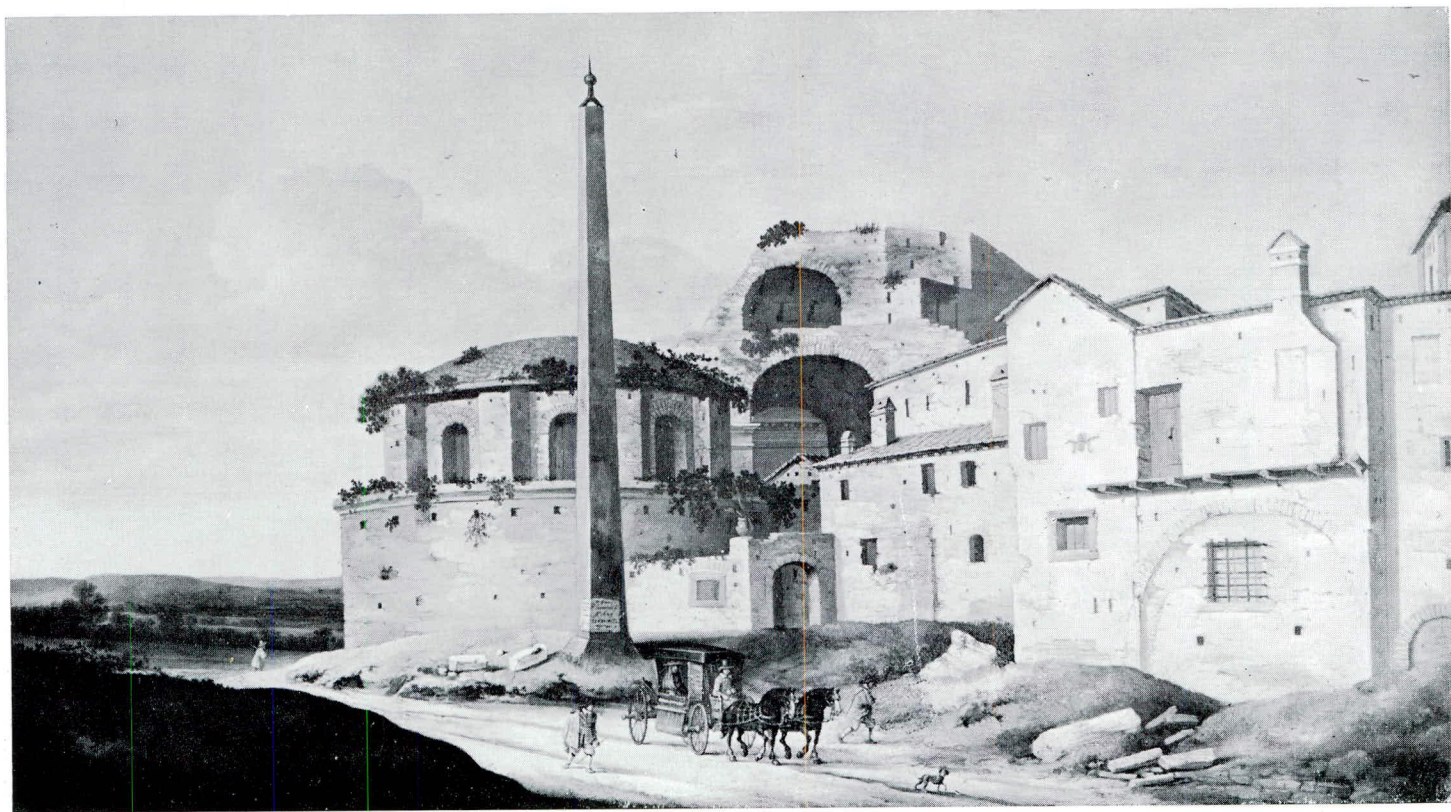
112 | Cat. 112

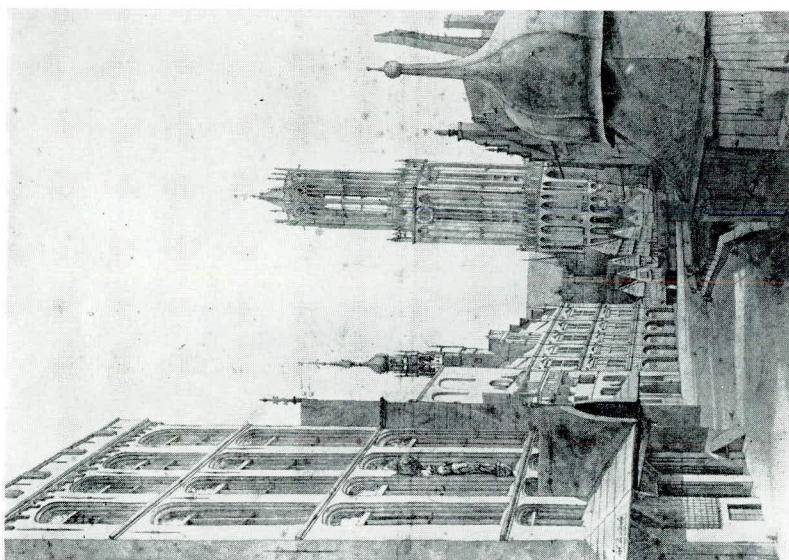

113 | Cat. 113

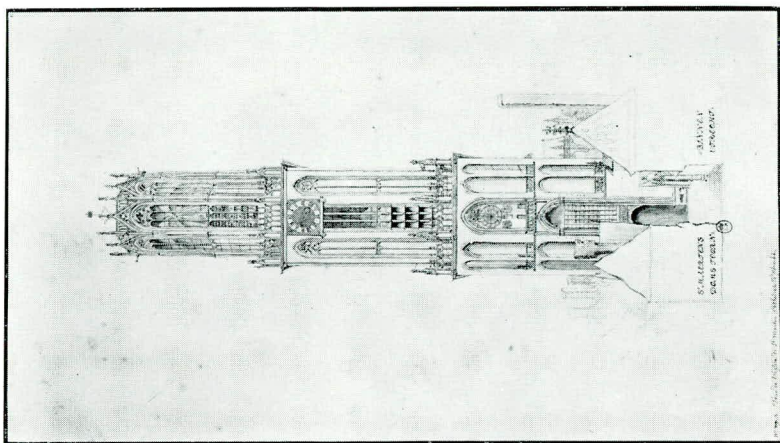

114 | Cat. 114

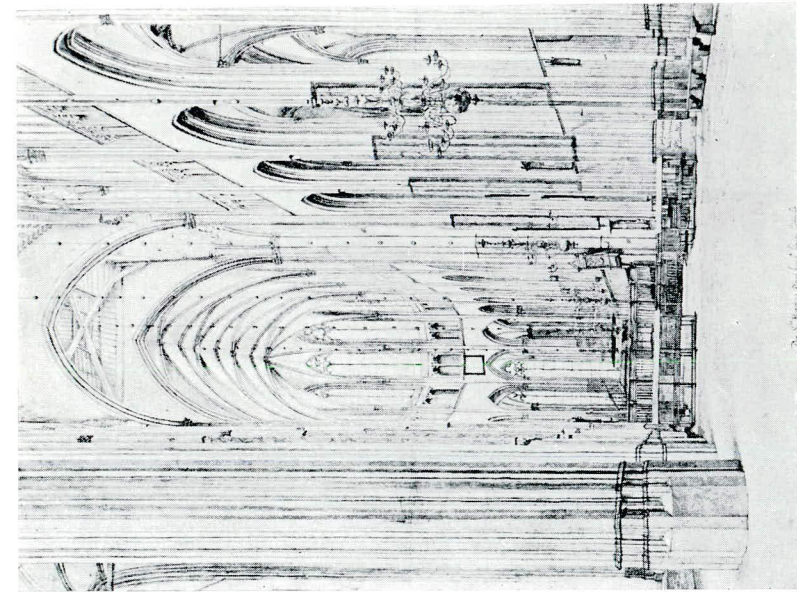

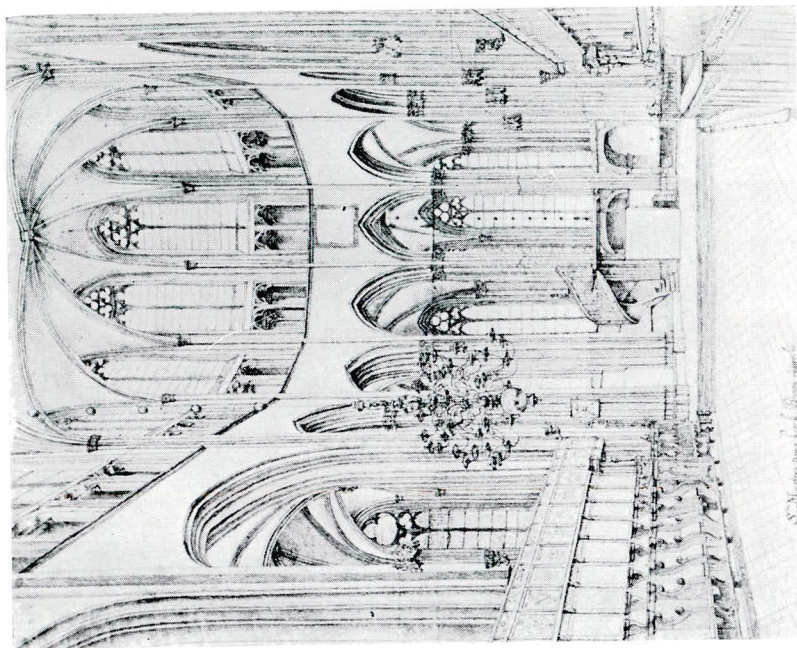
116 | Cat. 115

117 | Cat. 116

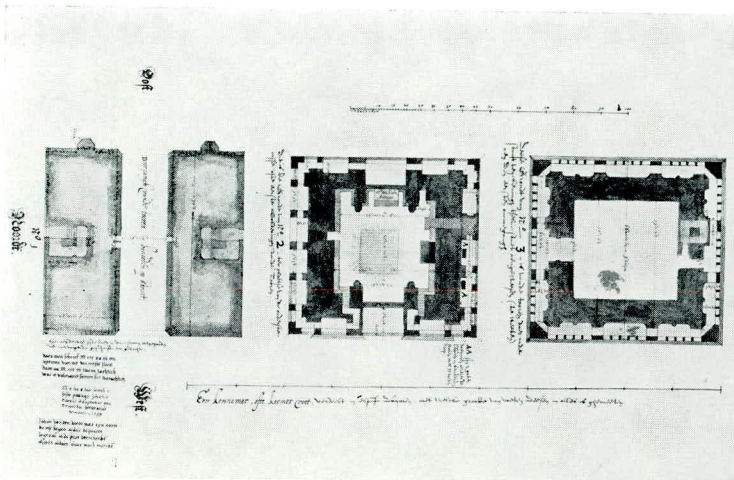

118 | Cat. 117

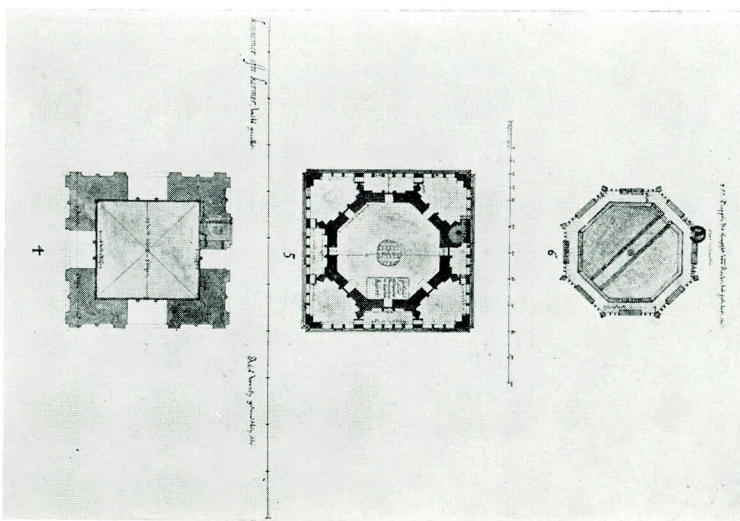

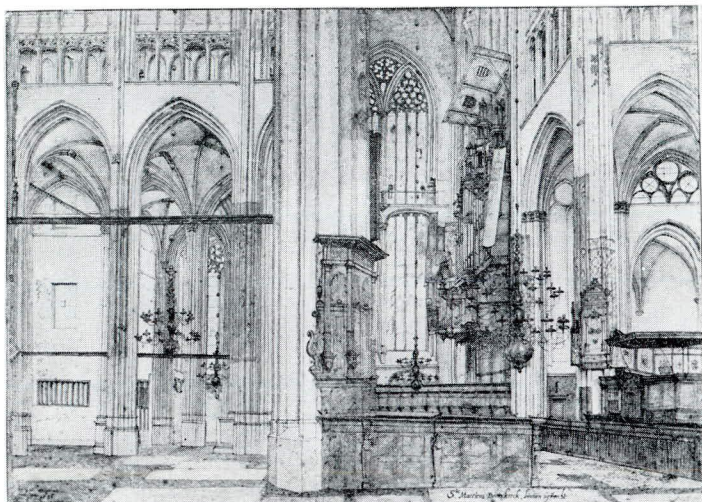
119 | Cat. 118

Grundriss der Kirche zu St. Michaelis in Hamburg, entworfen von J. B. Sadeur, 1772.
Die Kirche ist ein viereckiges Gebäude mit einem quadratischen Grundriss und einer Höhe von 100 Fuß.

Grundriss der Kirche zu St. Michaelis in Hamburg, entworfen von J. B. Sadeur, 1772.
Die Kirche ist ein viereckiges Gebäude mit einem quadratischen Grundriss und einer Höhe von 100 Fuß.

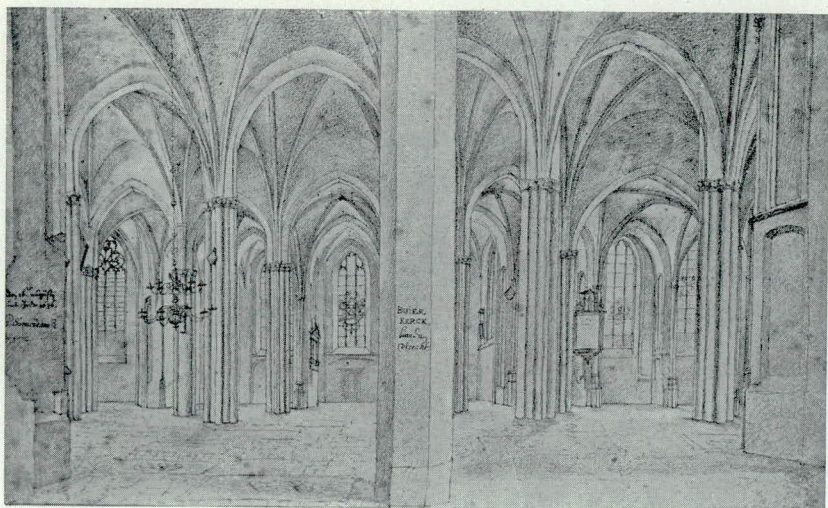

122 | Cat. 119

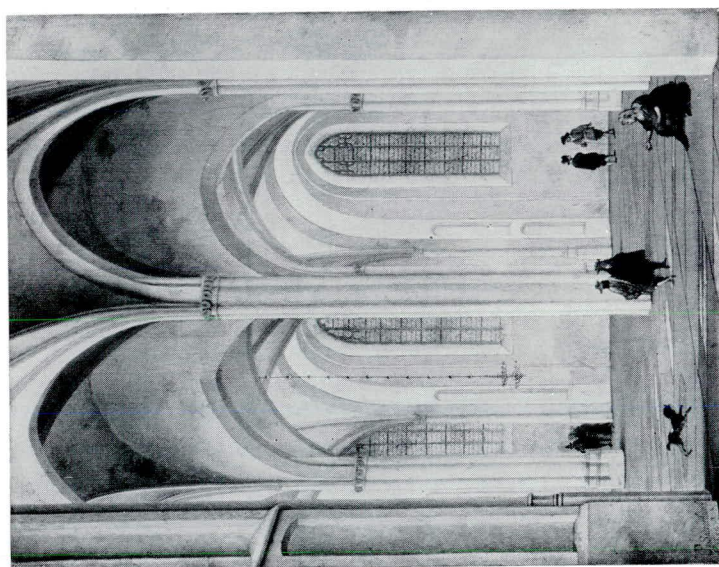
123 | Cat. 128

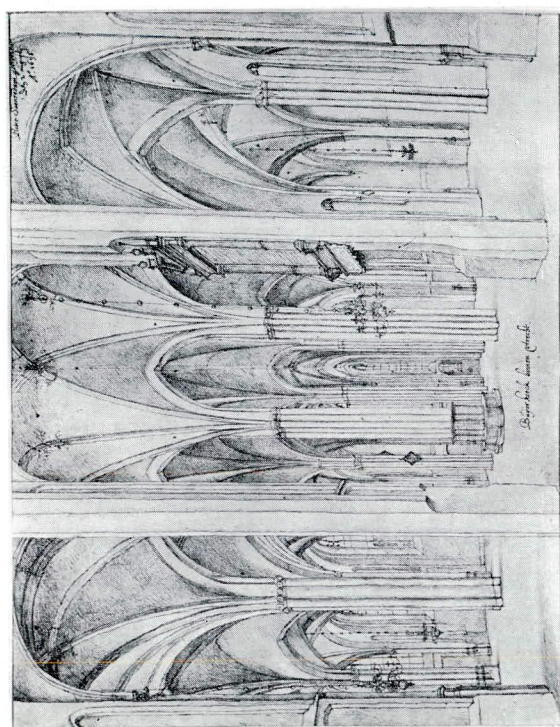
124 | Cat. 129

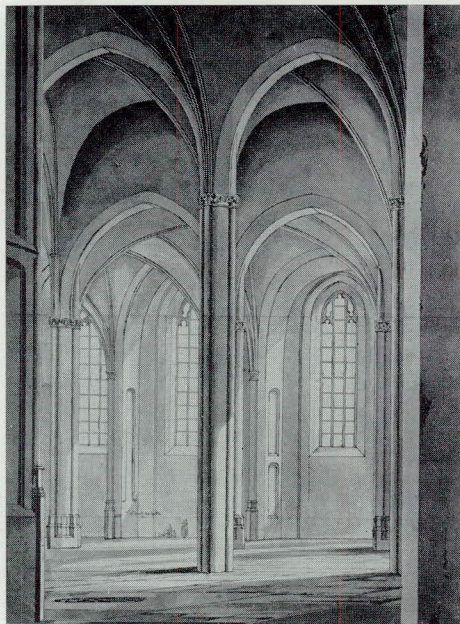
125 | Cat. 127

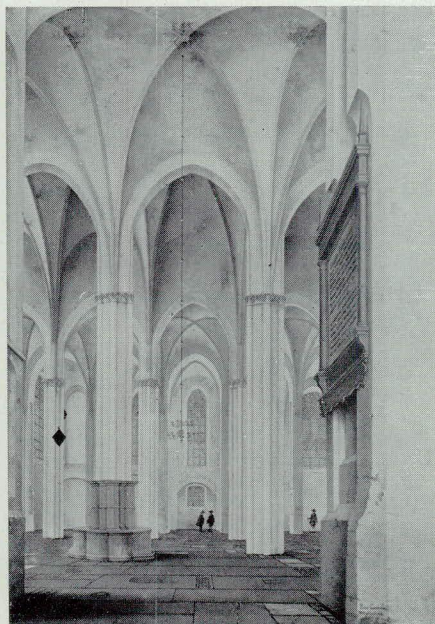
126 | Cat. 123

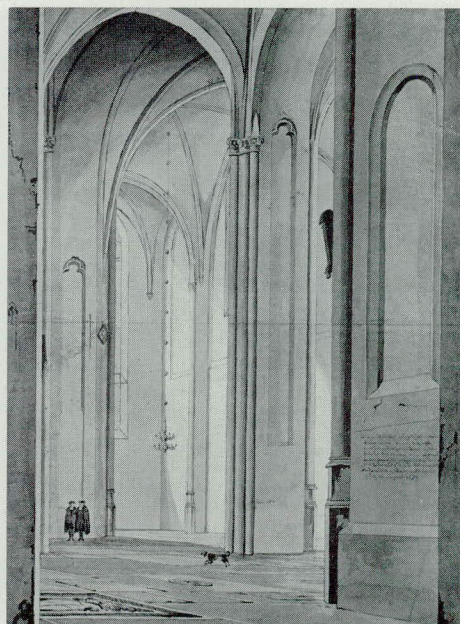
127 | Cat. 124

128 | Cat. 125

129 | Cat. 122

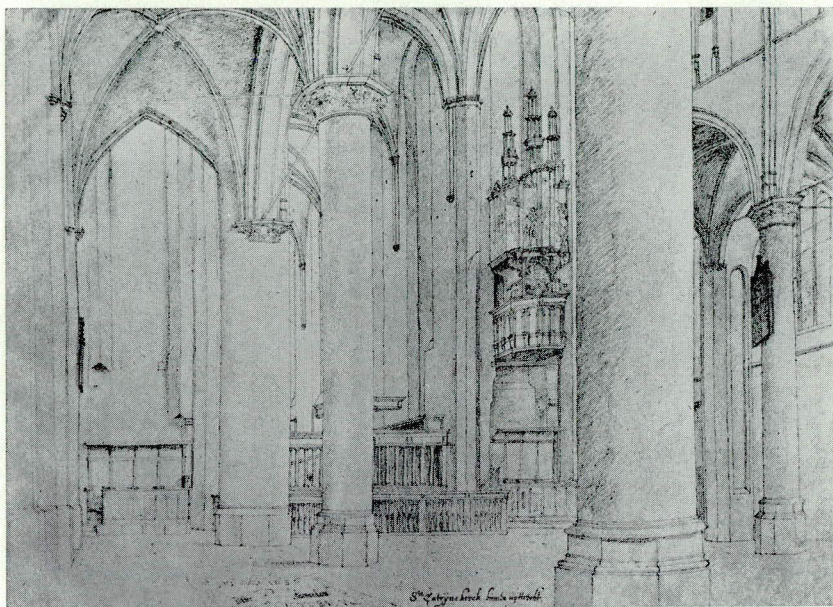
130 | Cat. 126

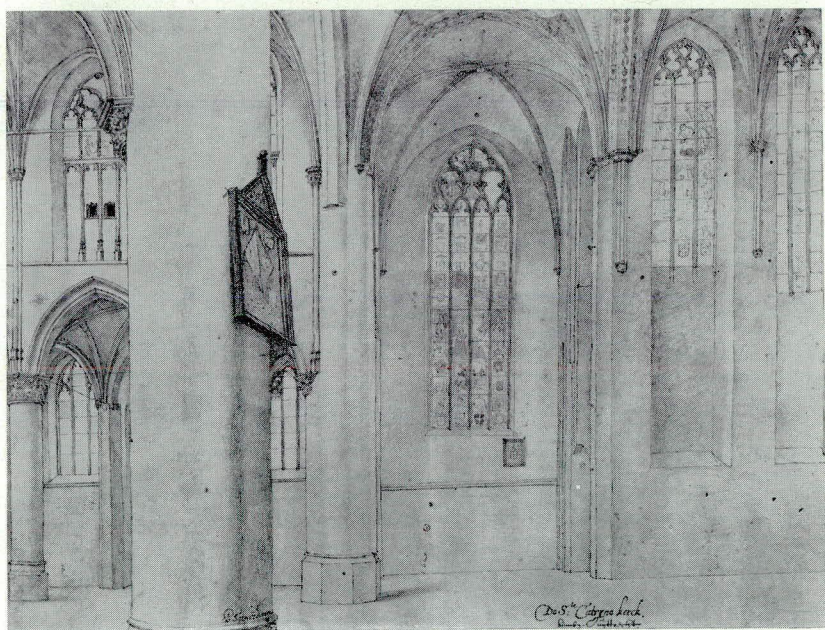
131 | Cat. 130

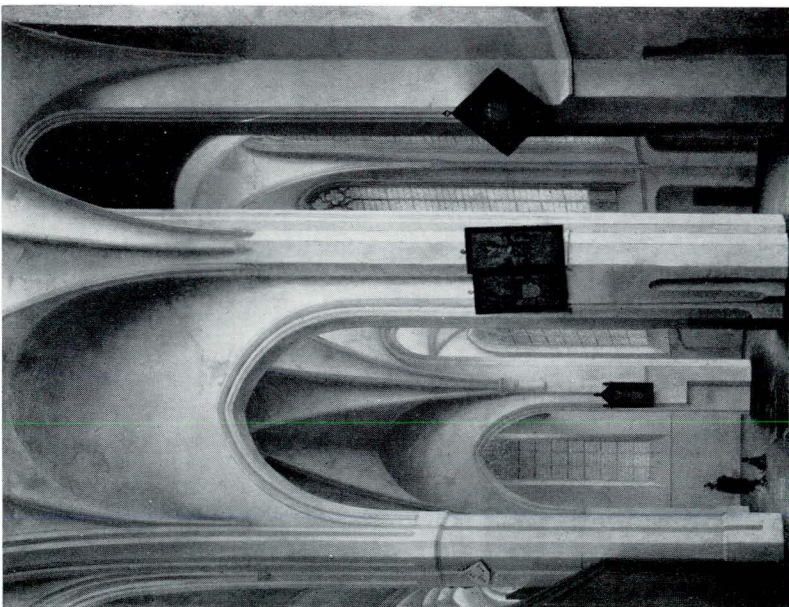
132 | Cat. 131

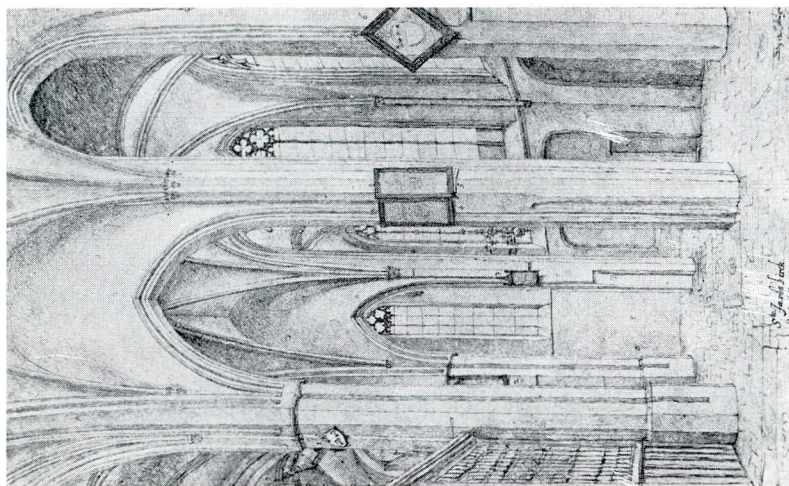
133 | Cat. 132

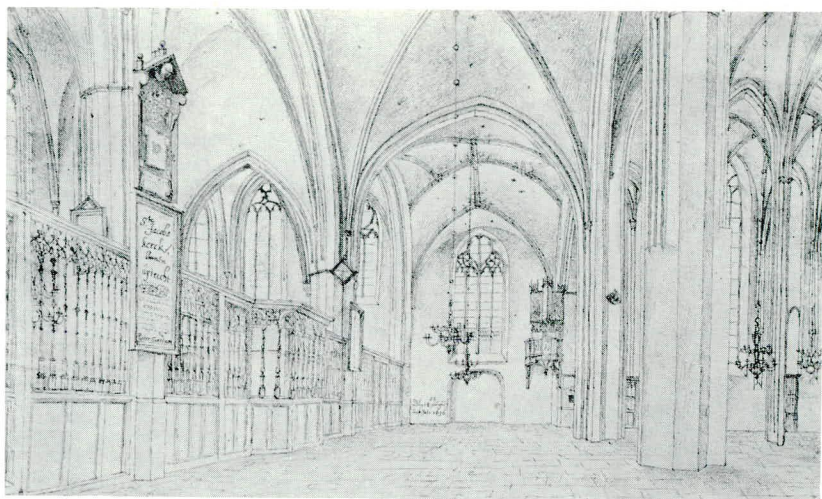
134 | Cat. 133

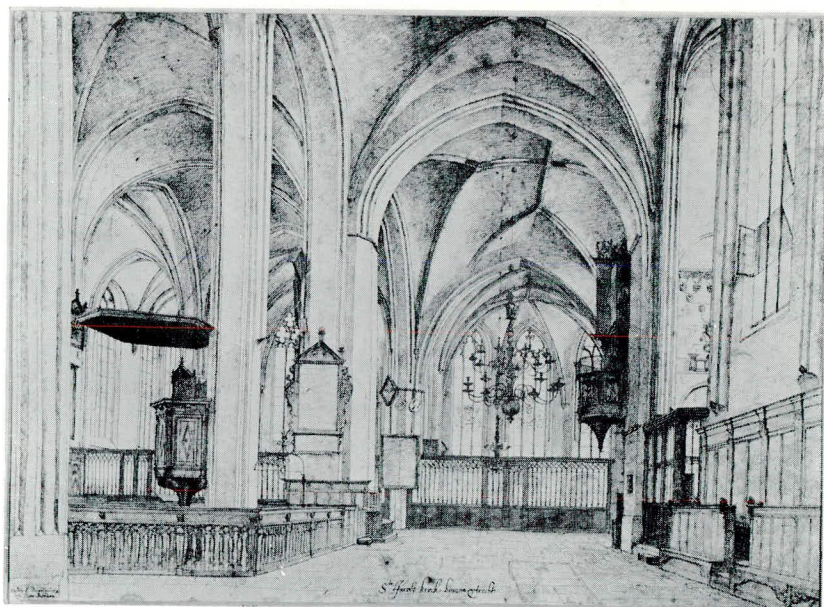
135 | Cat. 134

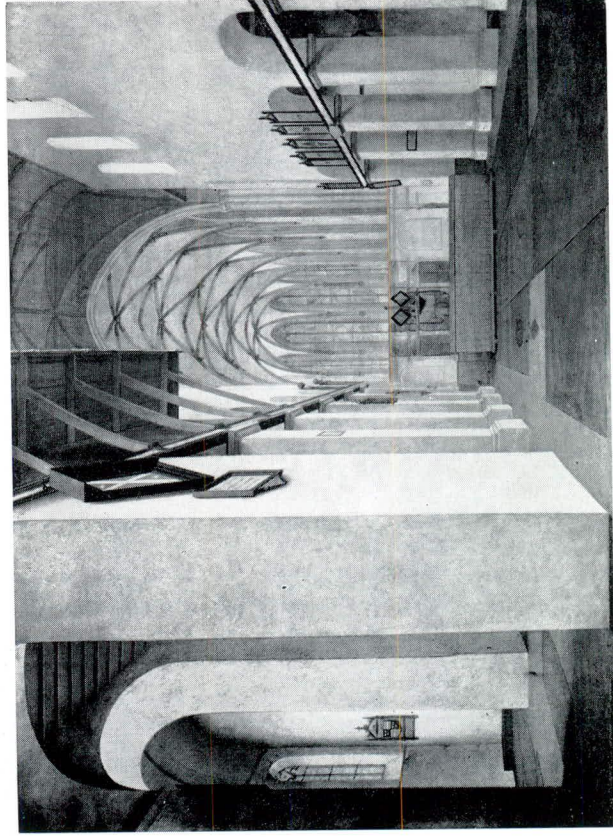
136 | Cat. 135

137 | Cat. 136

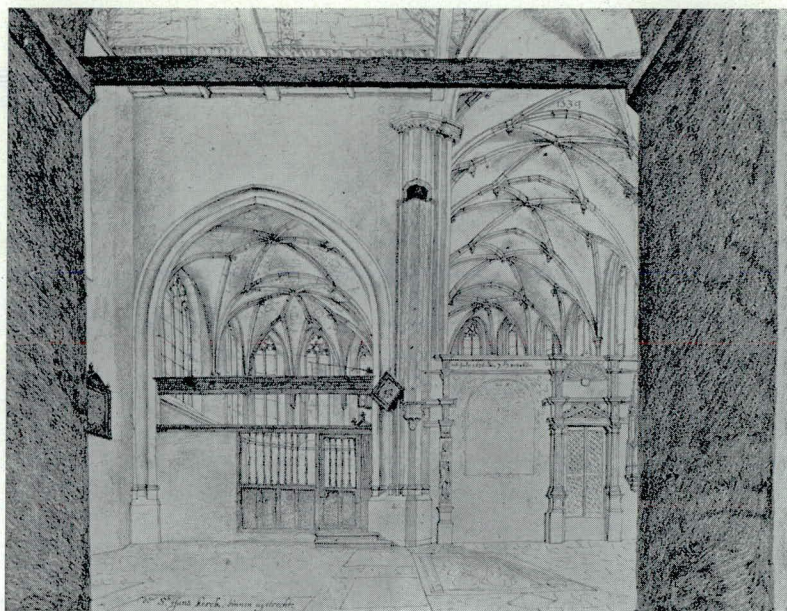
138 | Cat. 137

139 | Cat. 138

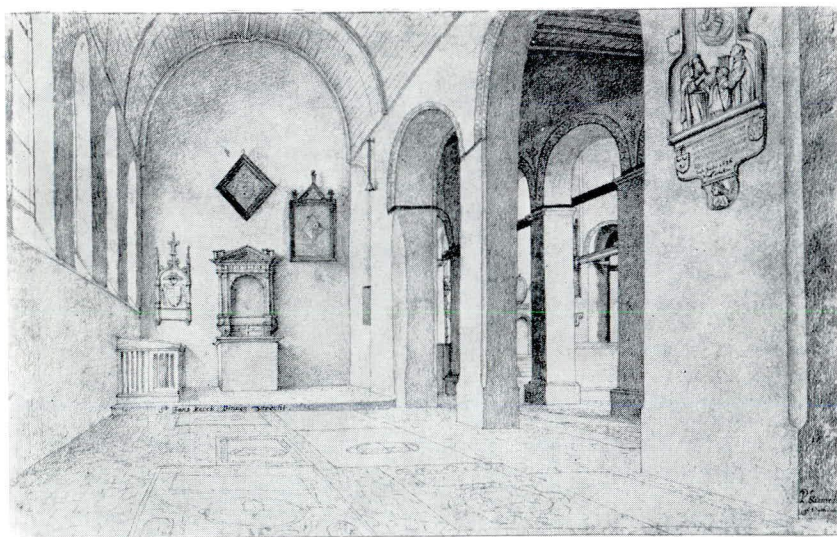
140 | Cat. 139

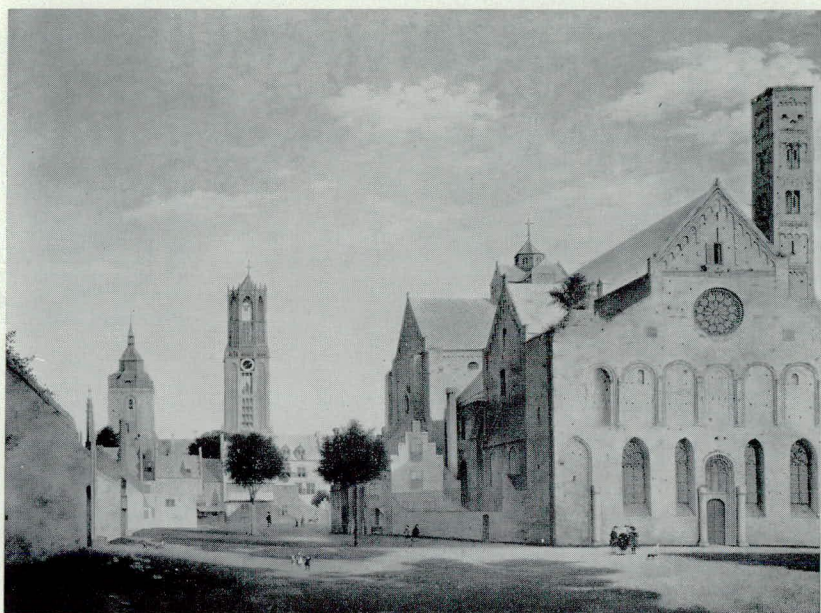
141 | Cat. 140

142 | Cat. 141

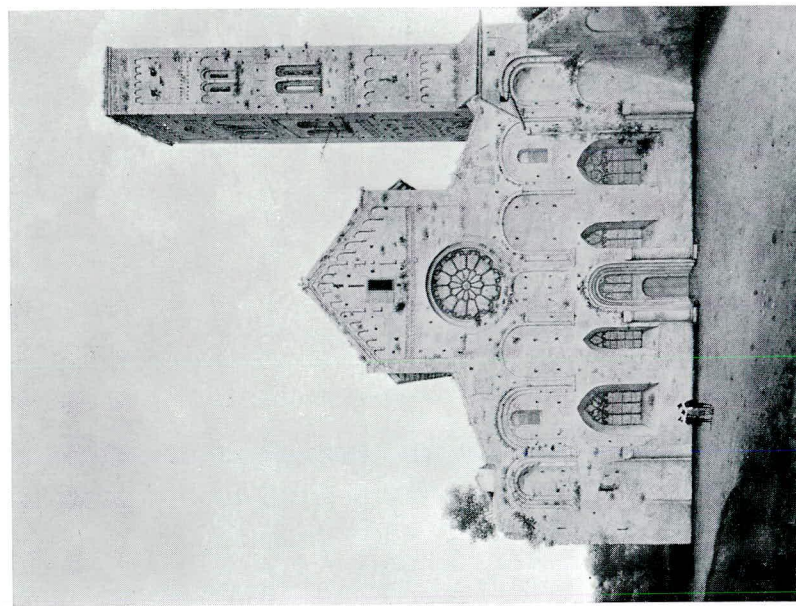
143 | Cat. 142

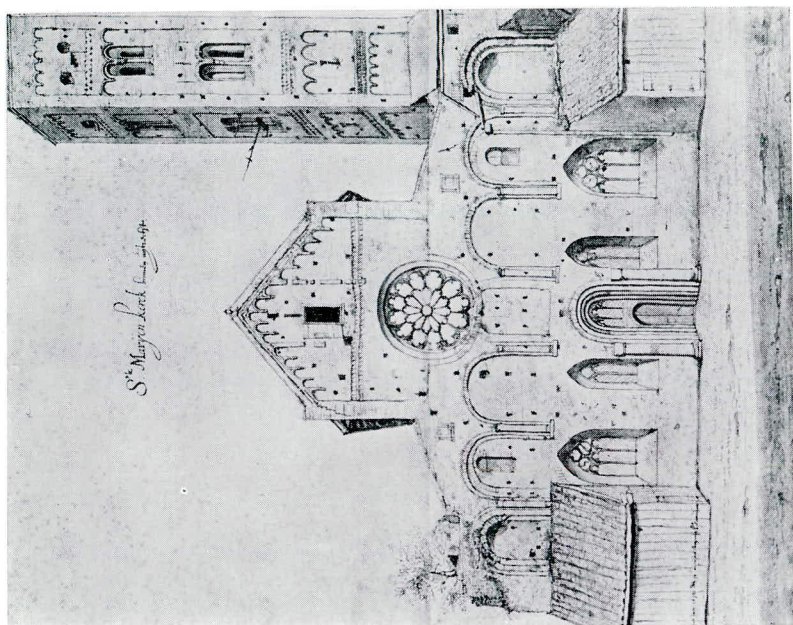
144 | Cat. 143

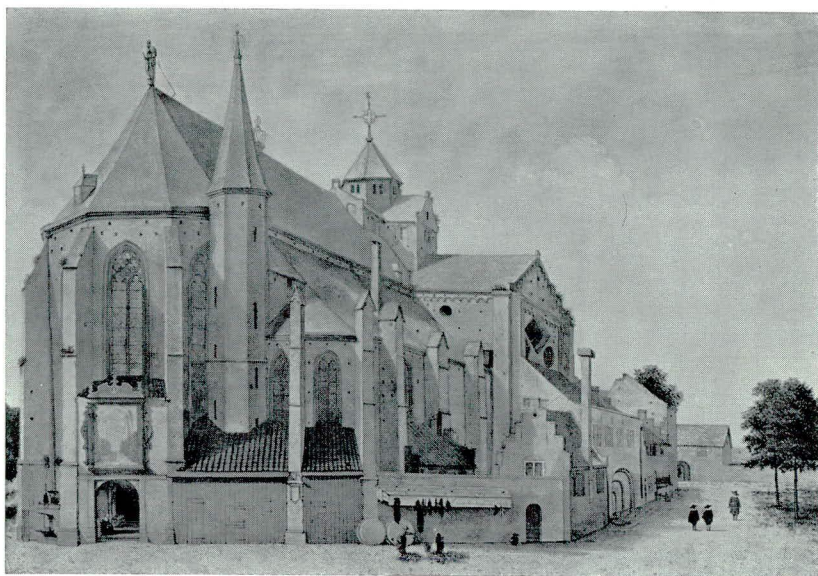
145 | Cat. 144

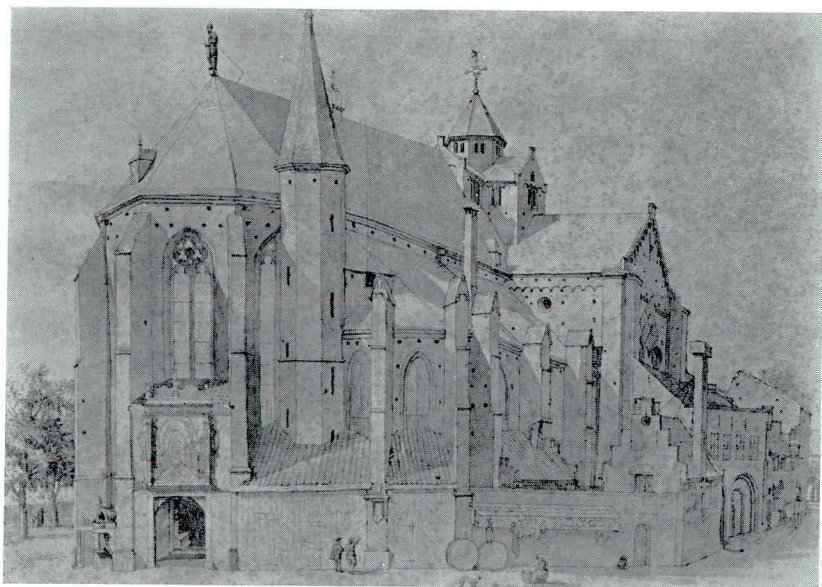
146 | Cat. 145

147 | Cat. 146

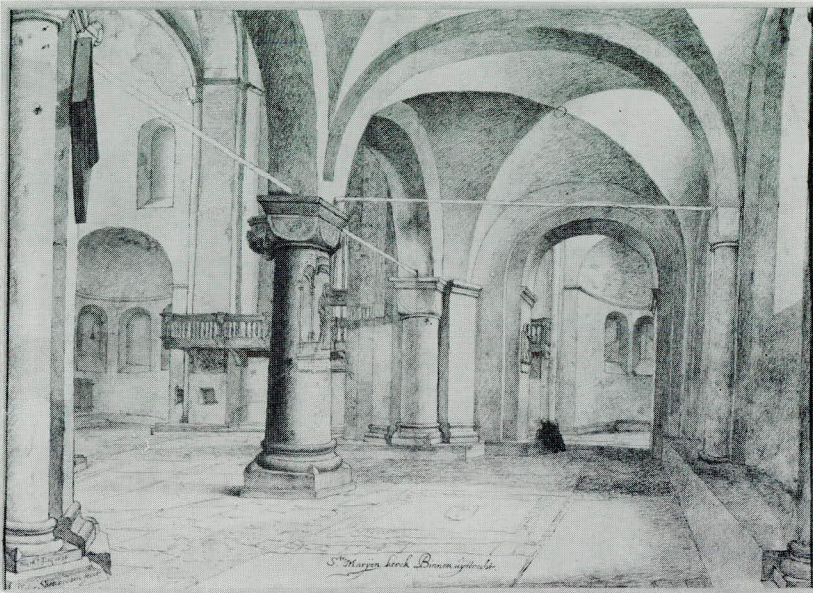

148 | Cat. 147

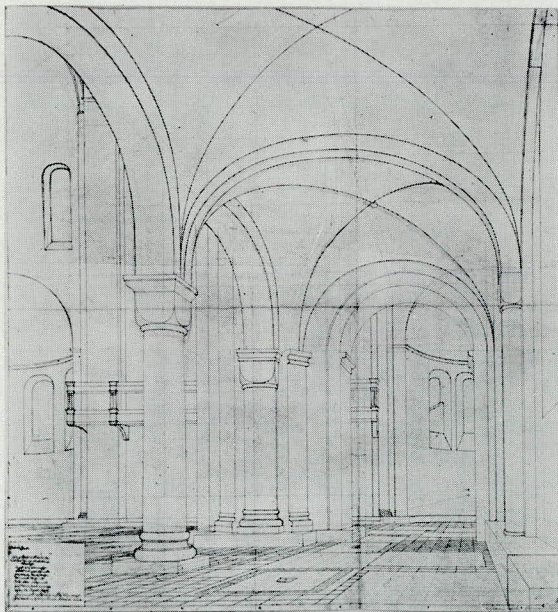

149 | Cat. 148

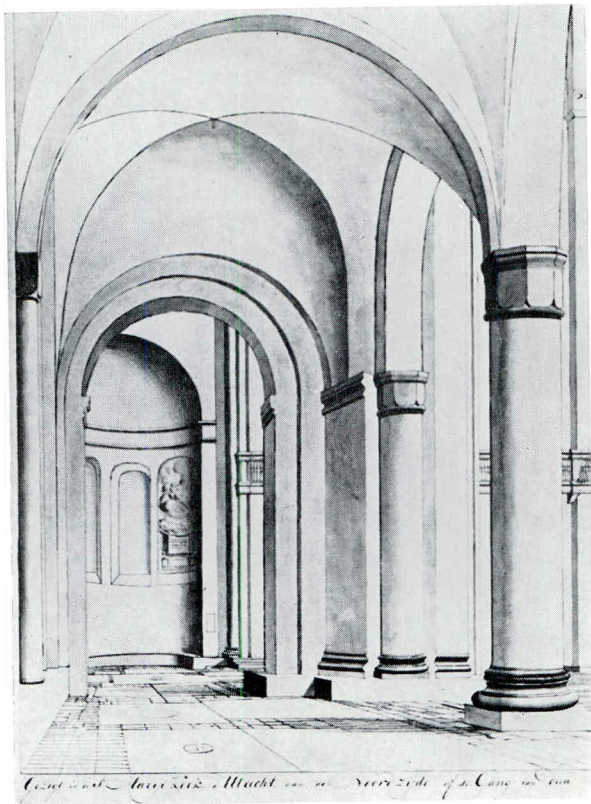

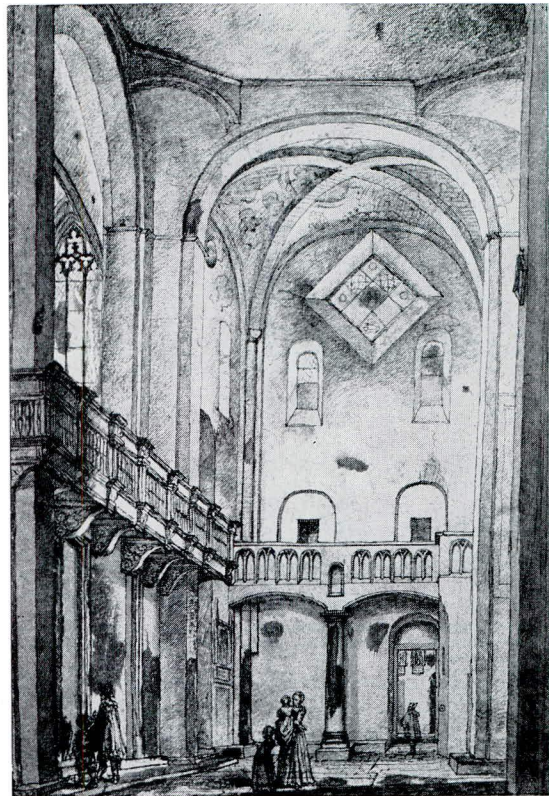
151 | Cat. 150

152 | Cat. 151

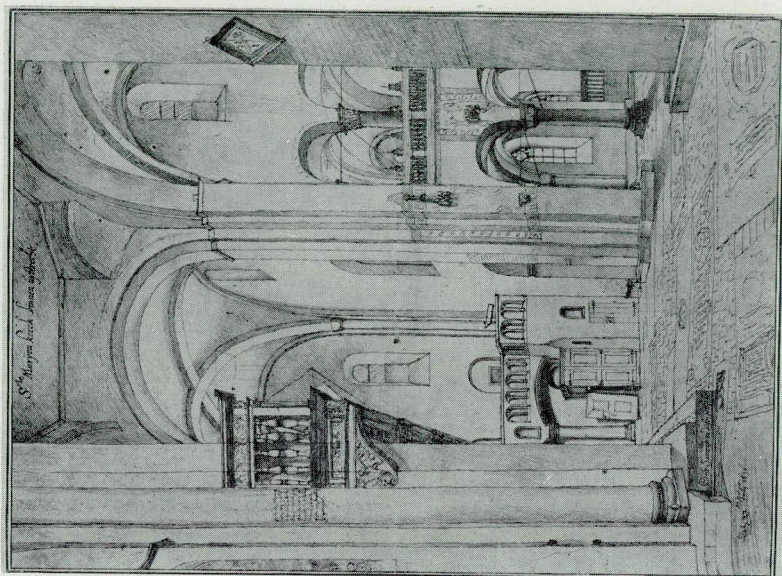
153 | Cat. 152

154 | Cat. 155

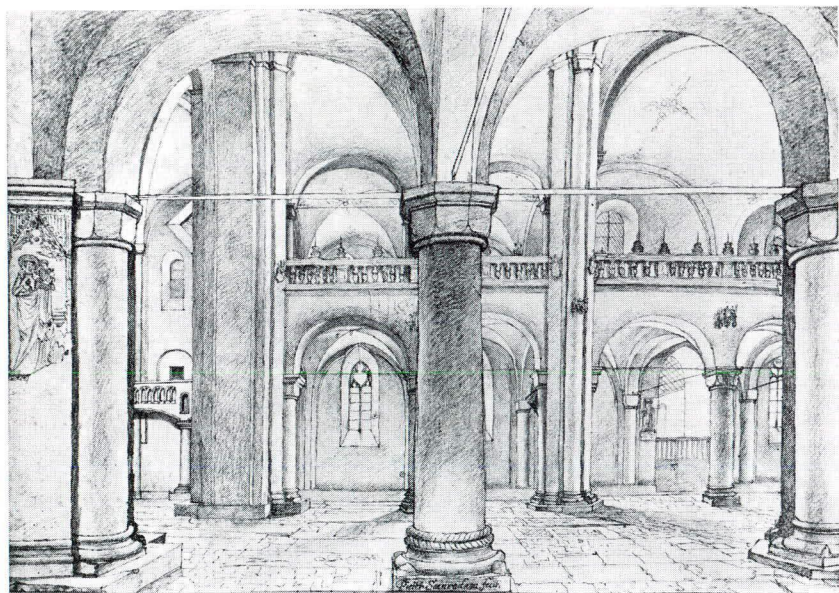
155 | Cat. 153

156 | Cat. 154

157 | Cat. 156

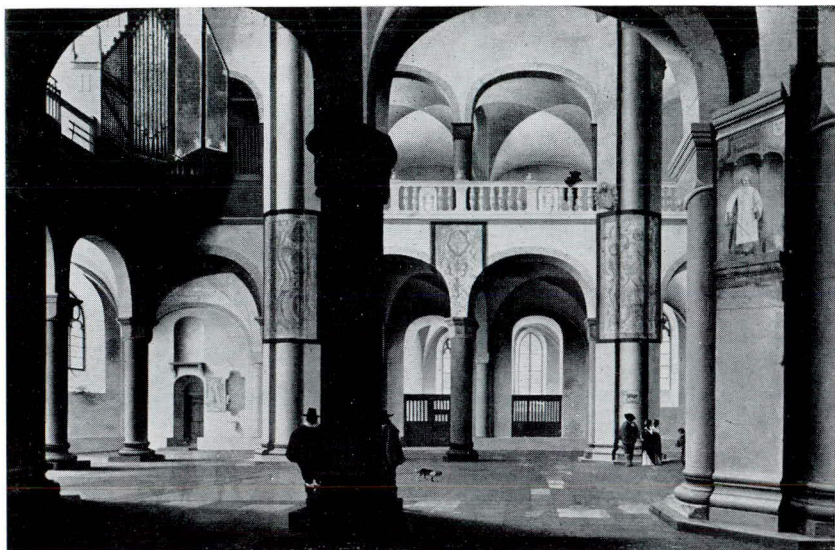
158 | Cat. 157

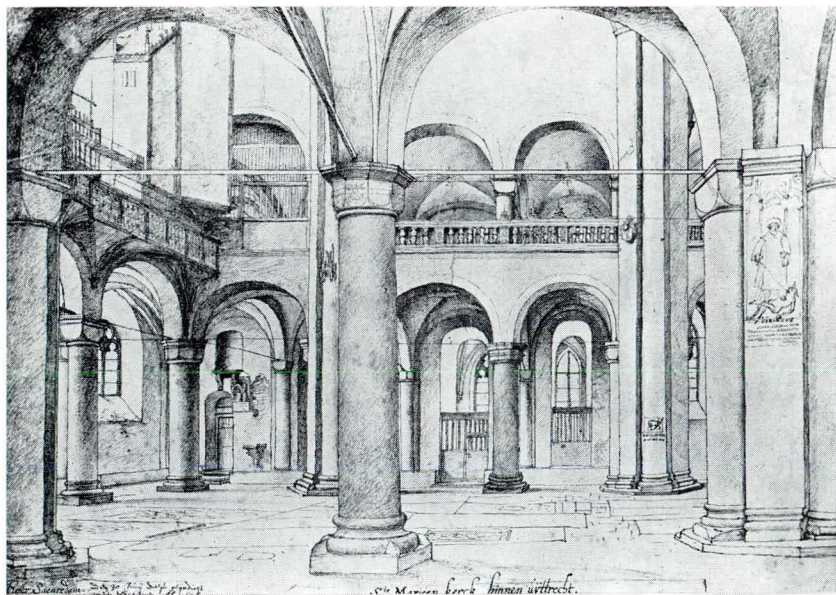
159 | Cat. 158

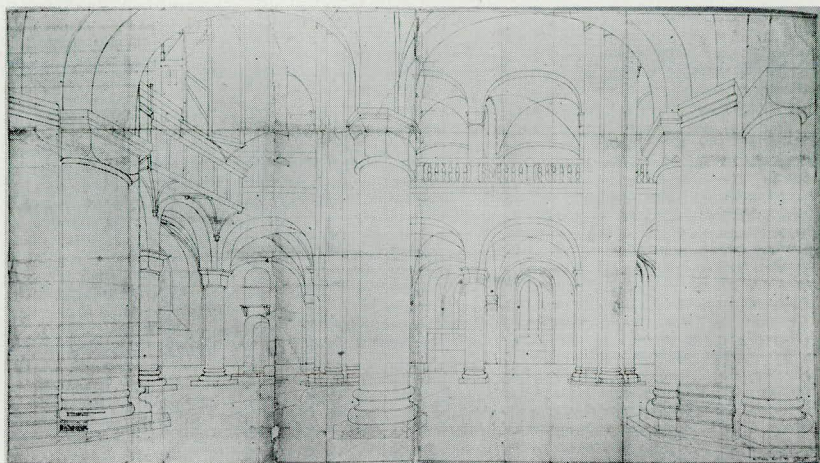
160 | Cat. 159

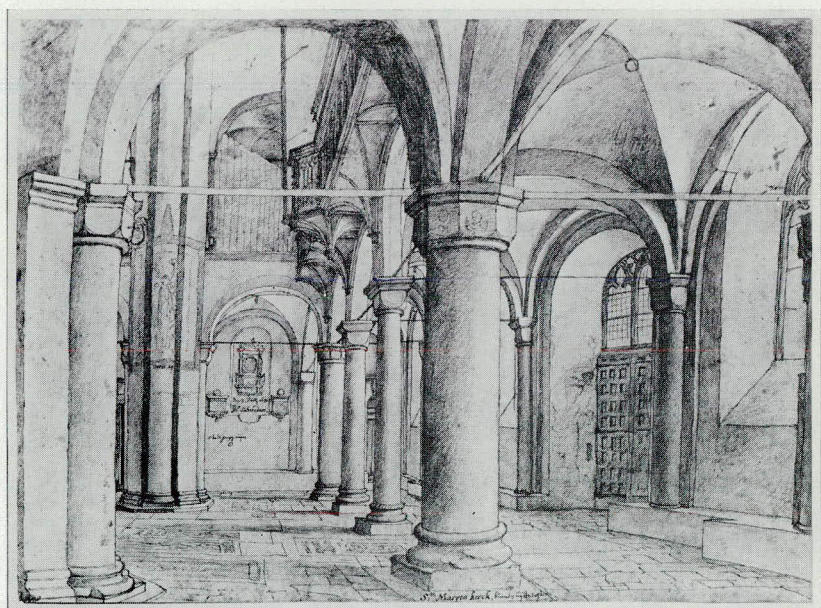
161 | Cat. 160

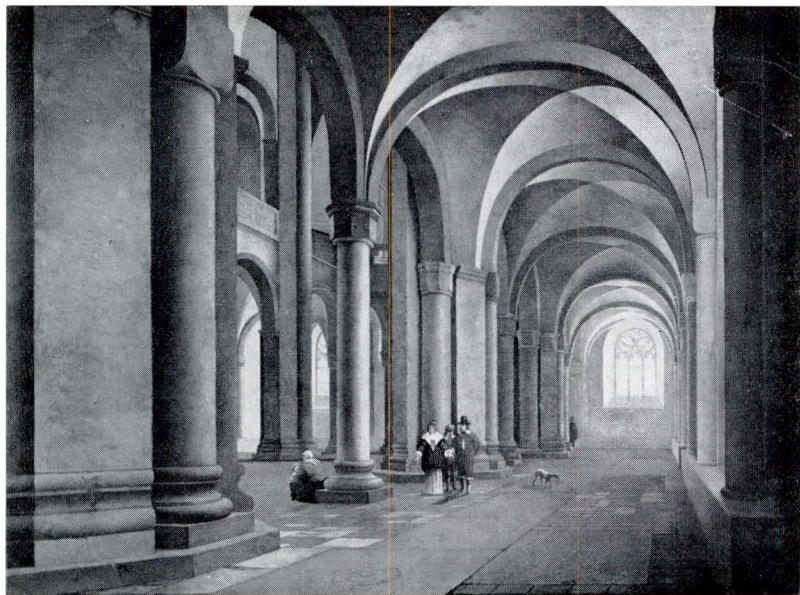
162 | Cat. 161

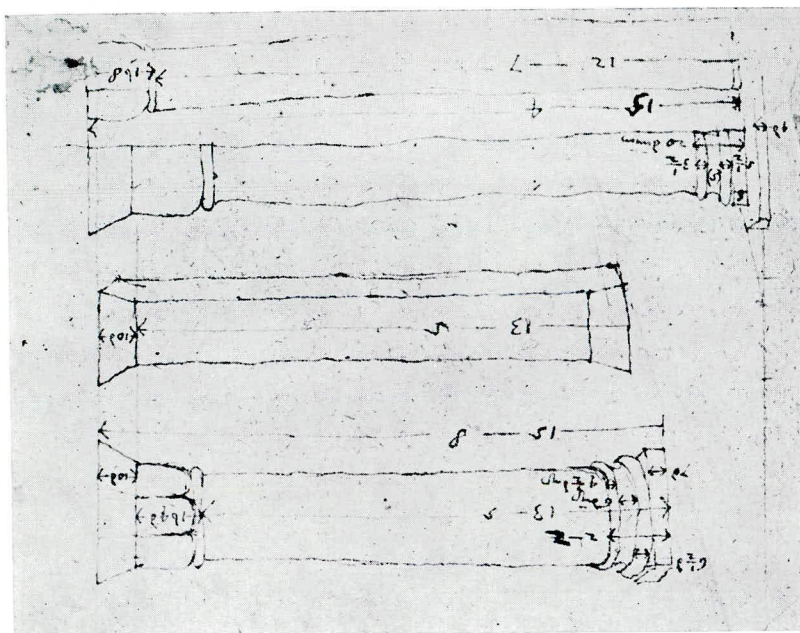

163 | Cat. 162

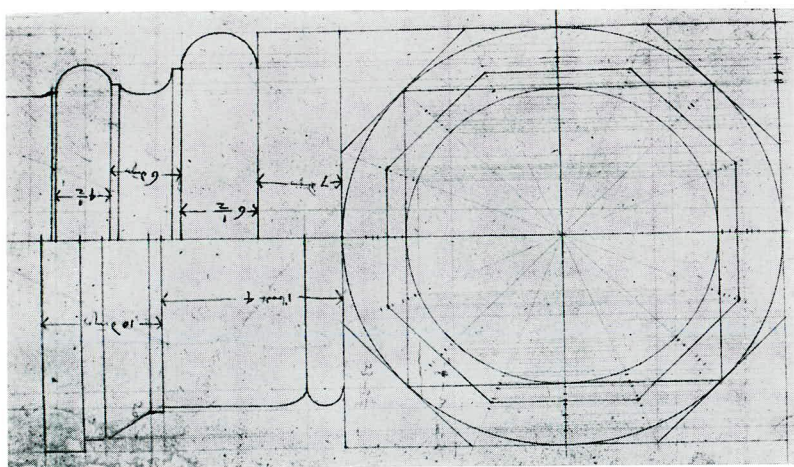

164 | Cat. 163

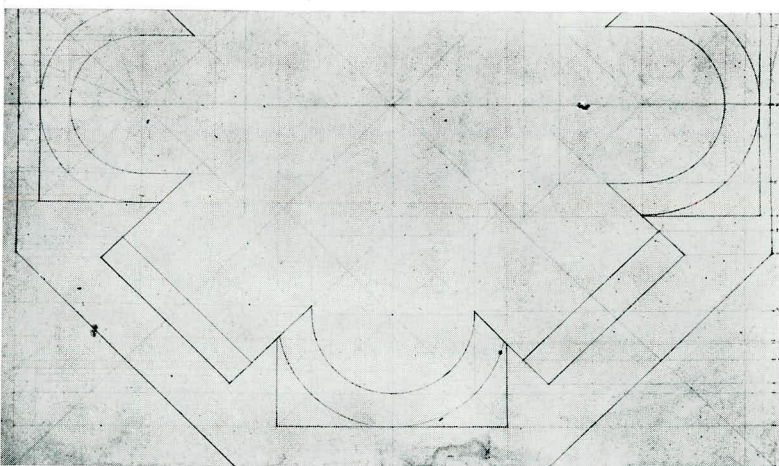

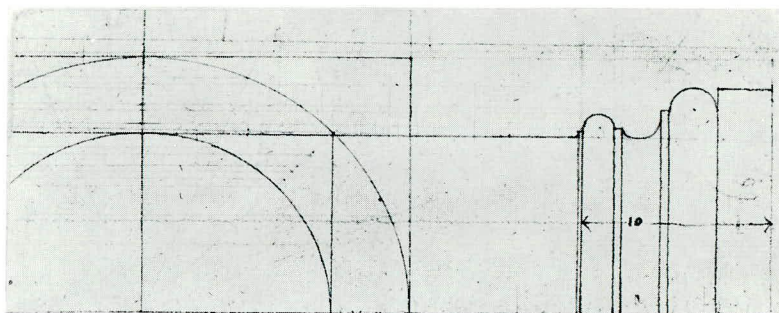
169 | Cat. 169

168 | Cat. 168

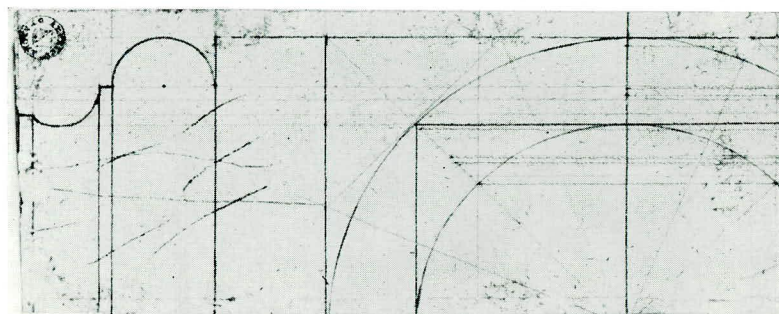

170 | Cat. 167

a

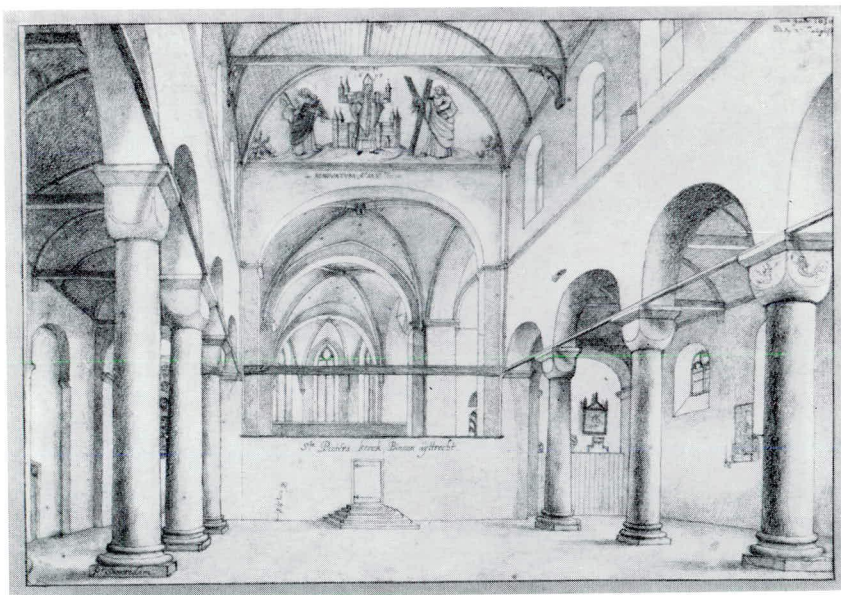
171 | Cat. 170

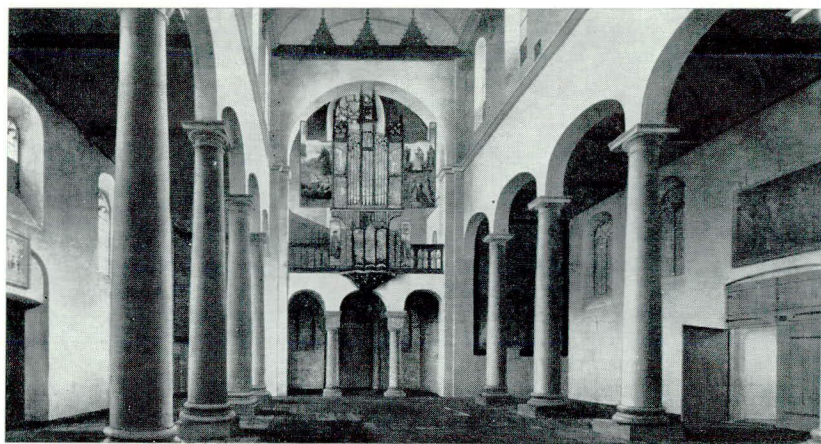
b

172 | Cat. 171

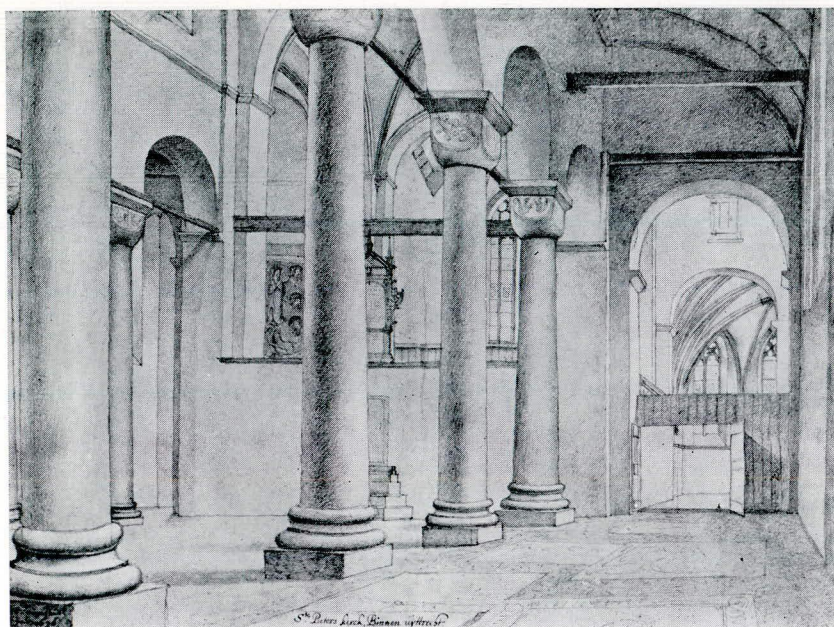
173 | Cat. 172

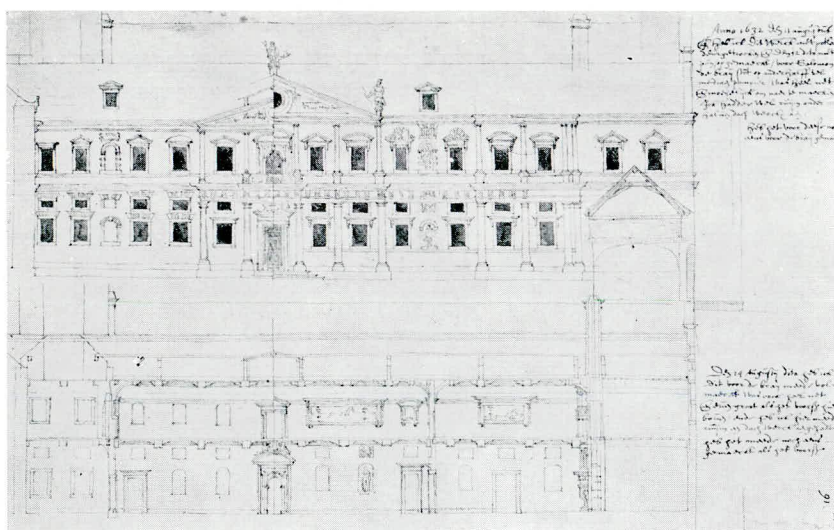
174 | Cat. 174

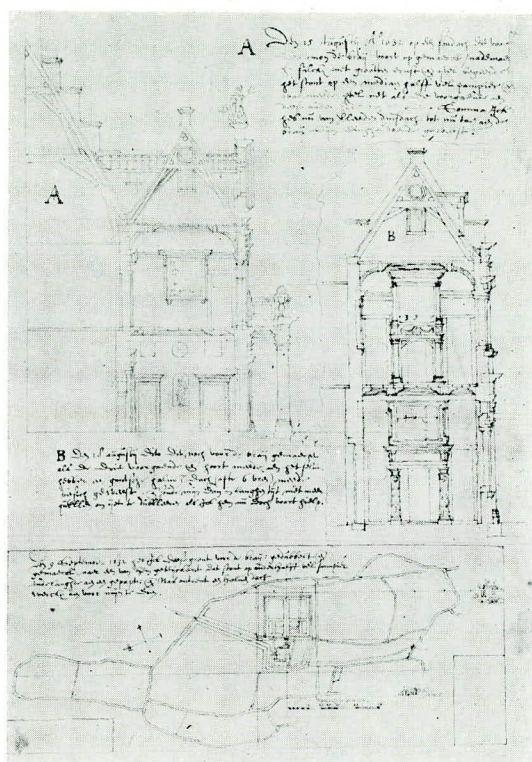
175 | Cat. 175

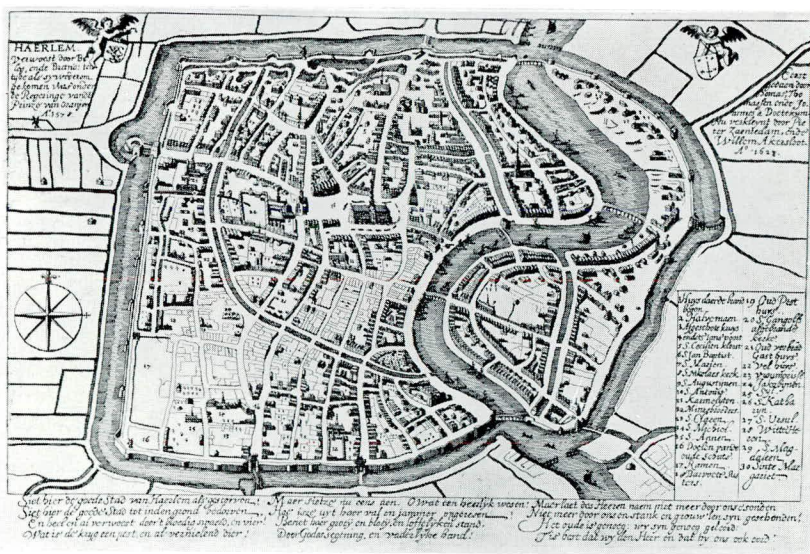

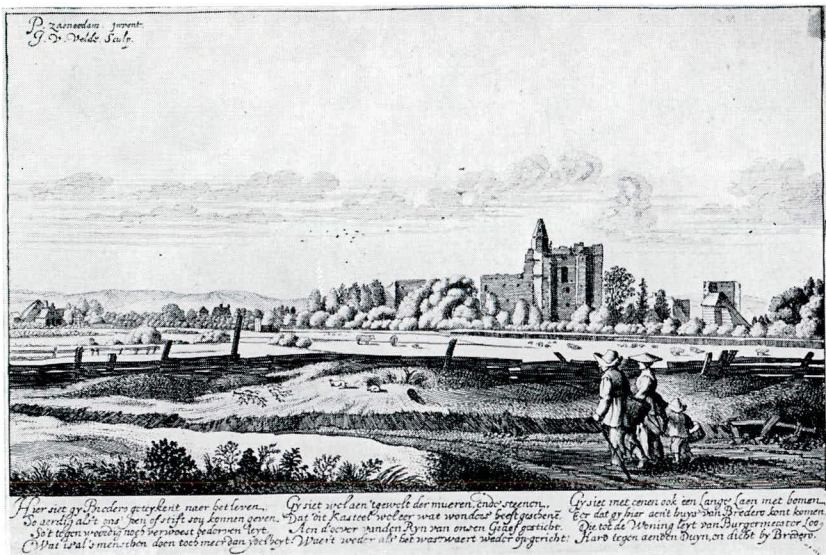
176 | Cat. 173

177 | Cat. 176

183 | Cat. 181

184 | Cat. 184

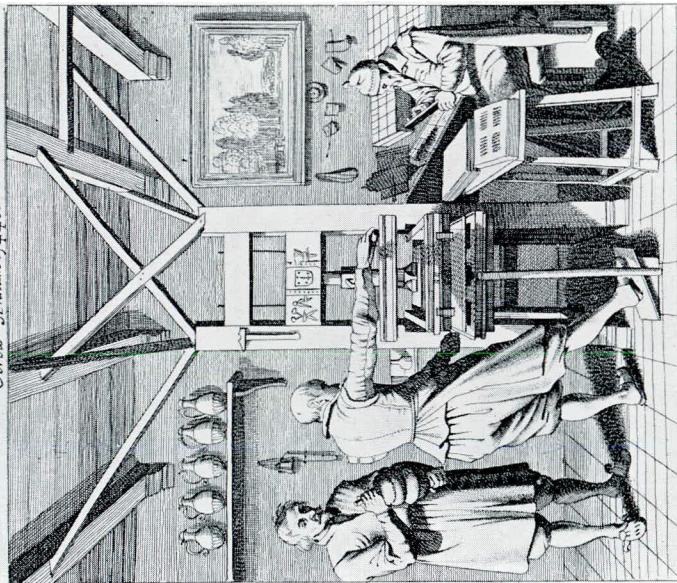
185 | Cat. 182

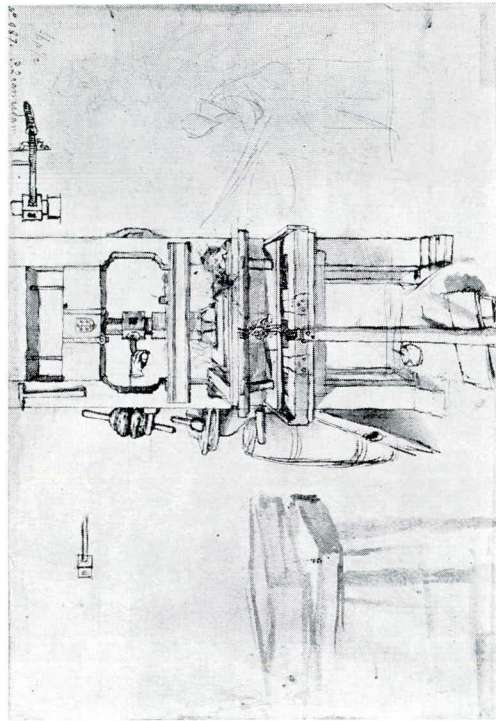
186 | Cat. 183

TYPOGRAPHIA HARLEMI PRIMVM INVENTA

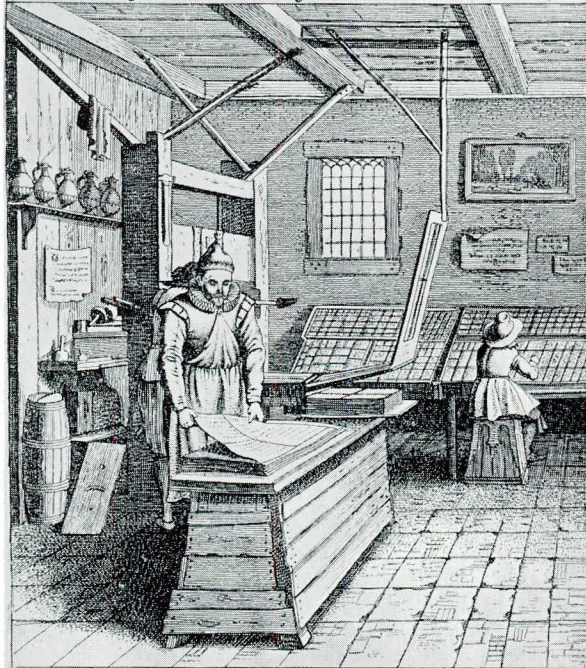
Circa Anno. 1440.

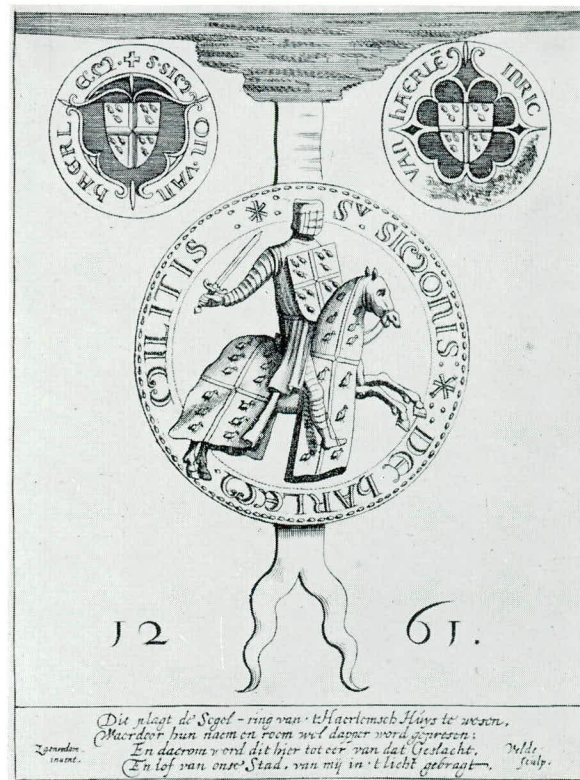
Curis prima licet, tantum vix scribitur annis,
Quotum uno reddunt, praeterit, haecque
Addit, siquidem, etiam, siquidem, etiam,
Hollanda capli, Tanta peregit opus, P. Struvenus.

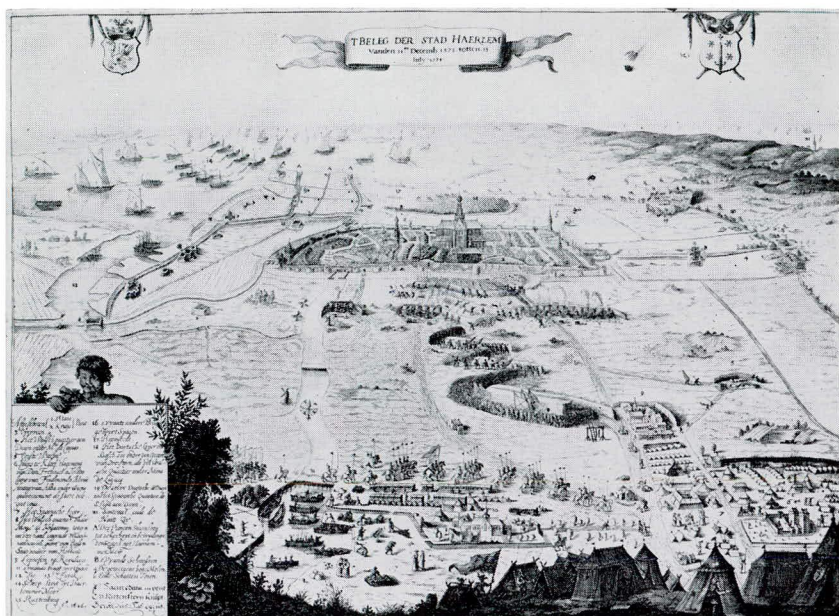
Bockdruckery te Haerlem gevonden ontrent het Jaer 1440

Wat is de Druckery een konet wel hoog te reenen!
 En wat is Haerlem ook wel puer waard te noemen!
 P. Amsterdam. Jaant. O cā lo vyer Stad, die' dore konet eert pond!
 Wat schert hier Mente de'neus? Dieggert, sneert den mond.

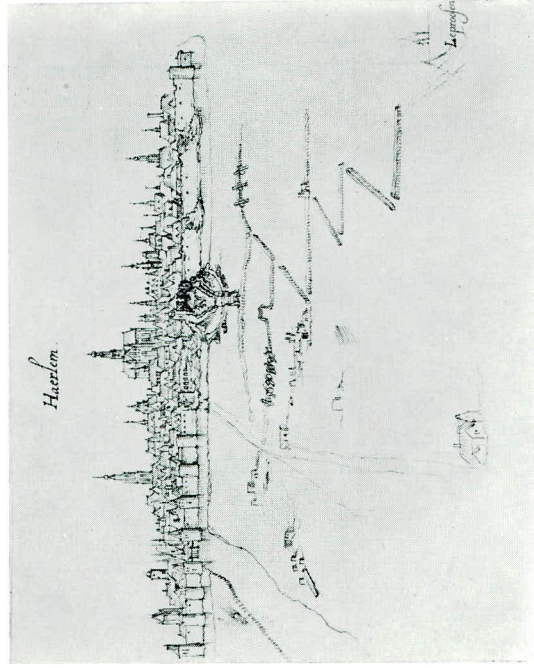
Die ghist de Segel - ring van 't Haerlemach Hing te wesen,
 Maer doe hun naem en roem wel dapper word gepresen:
 En daerom vord dit hier tot eer van dat Geslacht.
 En lof van onse Stad, van mij in 't licht gebragt.

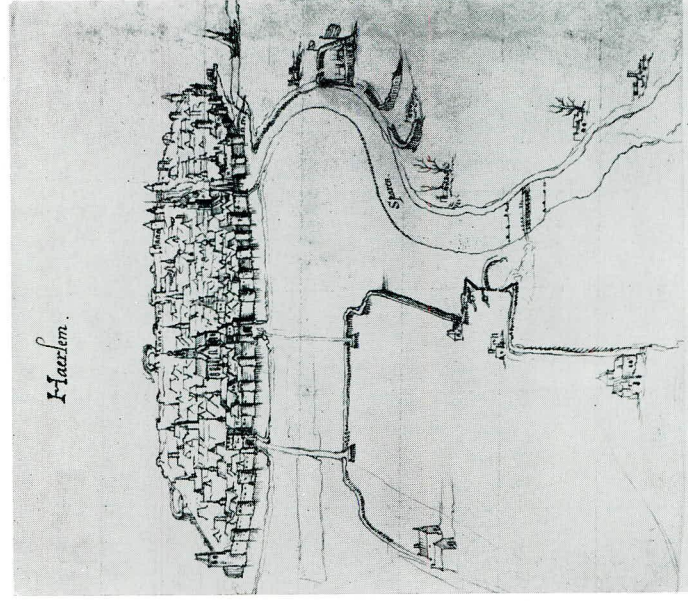
191 | Cat. 190

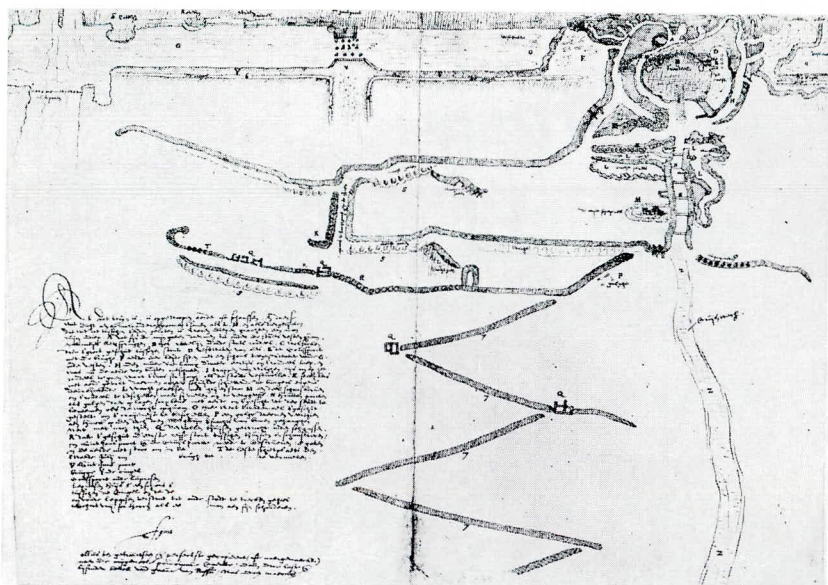
192 | Cat. 191

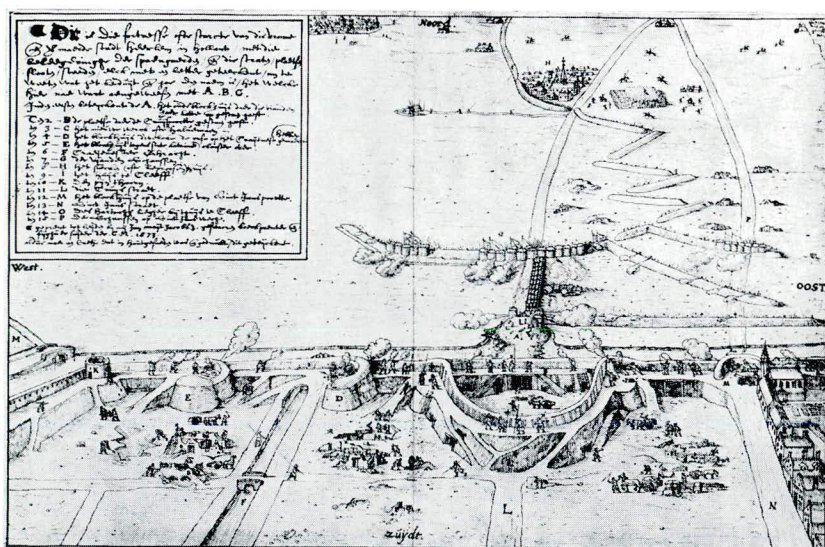
193 | Cat. 192

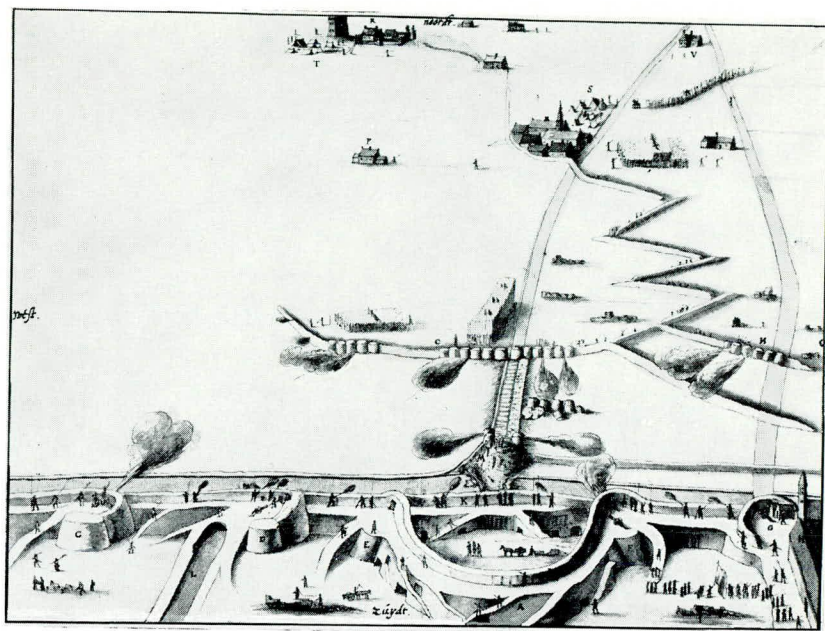
194 | Cat. 193

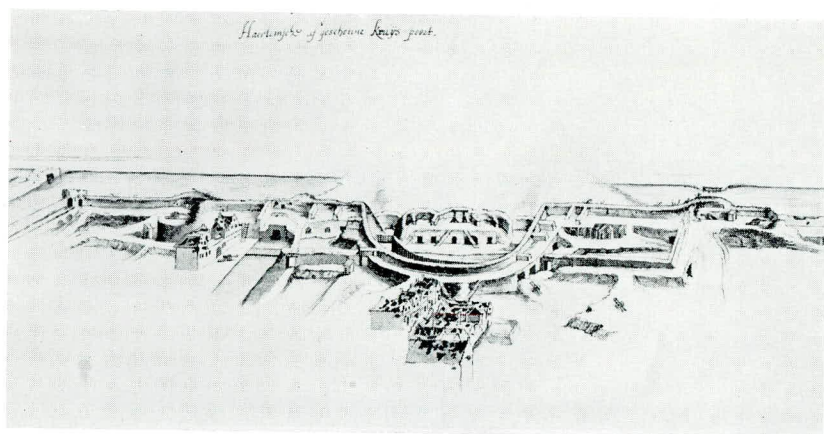
195 | Cat. 194

196 | Cat. 195

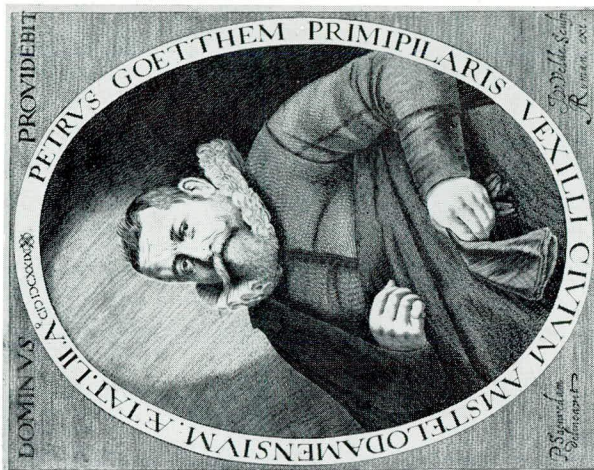
197 | Cat. 196

198 | Cat. 197

201 | Cat. 200

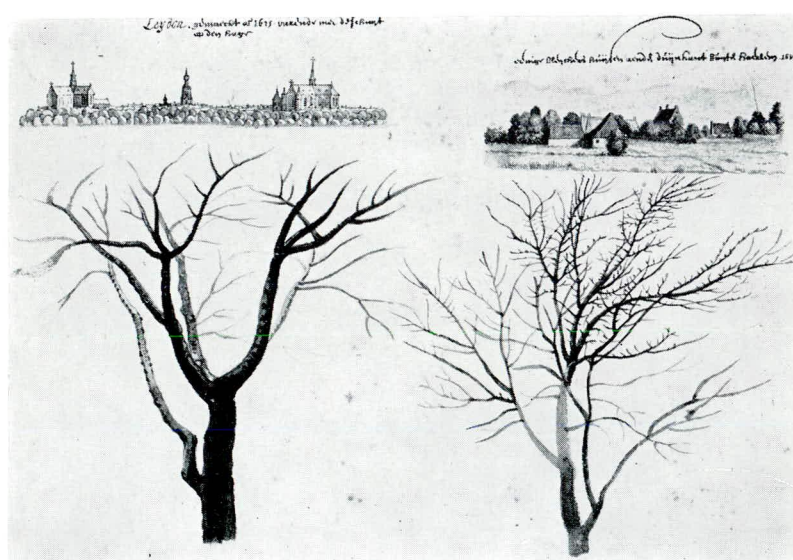
202 | Cat. 201

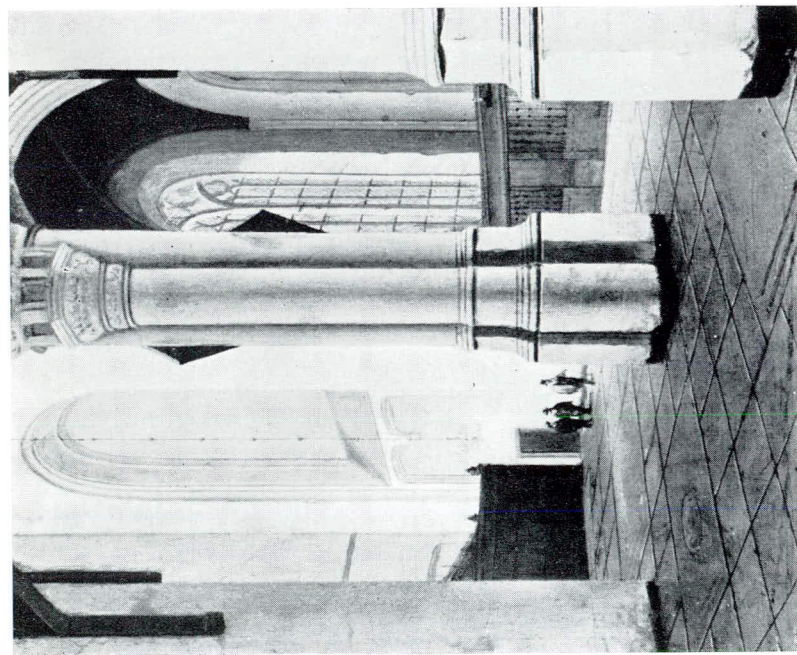
Hier nel gy Pieter Bor, die't loen van onse Landen
En onse ruggen tijd ons geeft in onse handen
Twislyk dat syn beeld in dese plaat is lieg
Die't land en synen naem een naem en leuen geeft.

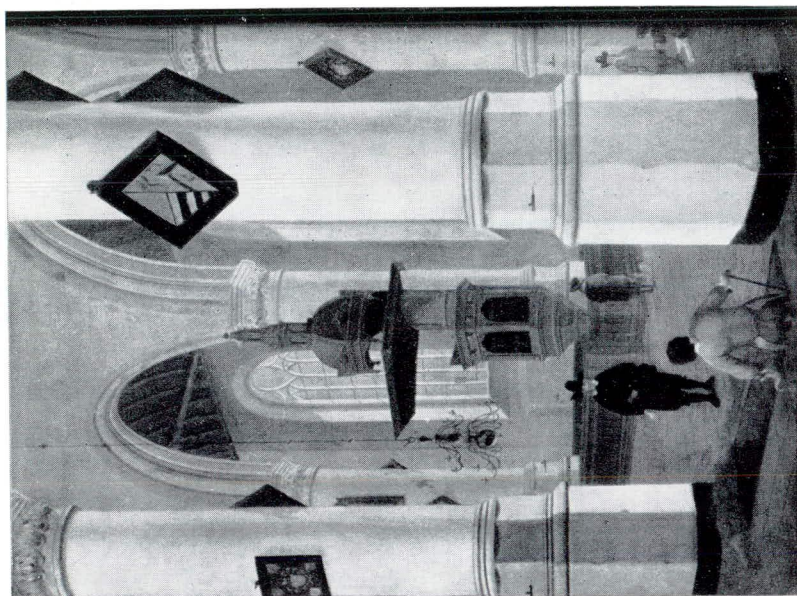
207 | Cat. 206

208 | Cat. 207

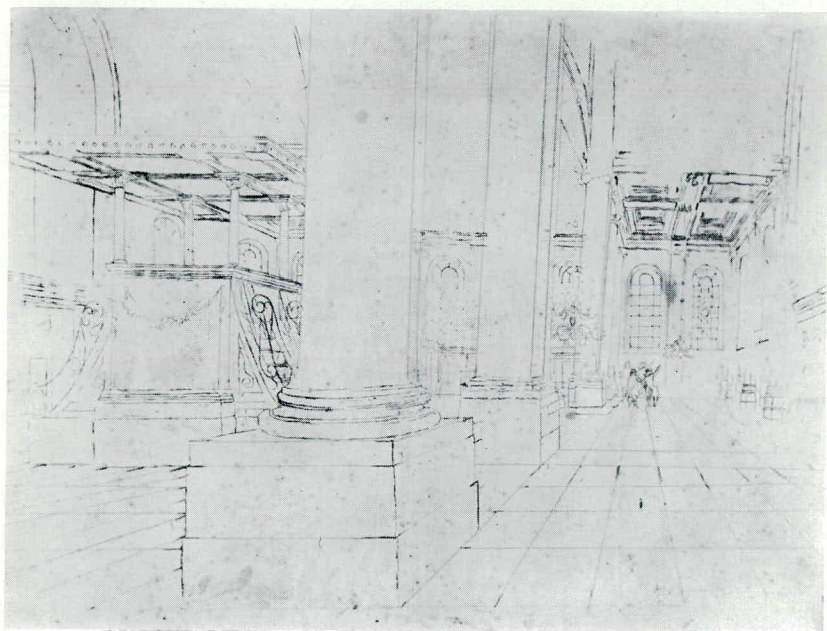
211 | Cat. 221

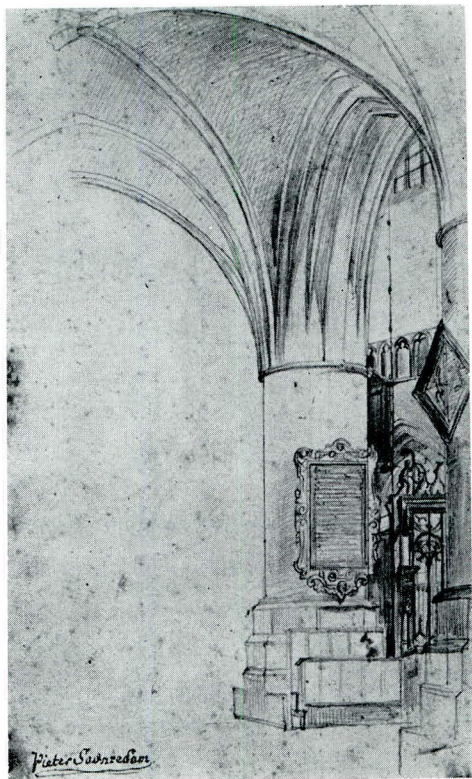
212 | Cat. 222

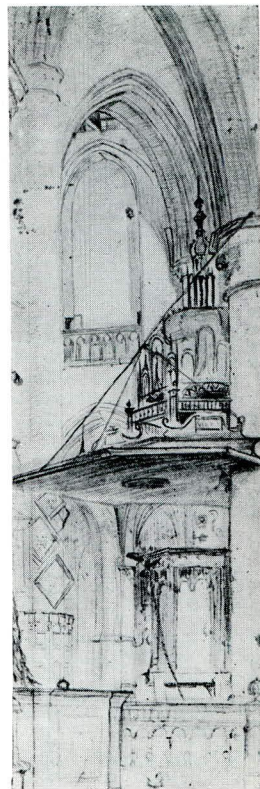
213 | Cat. 223

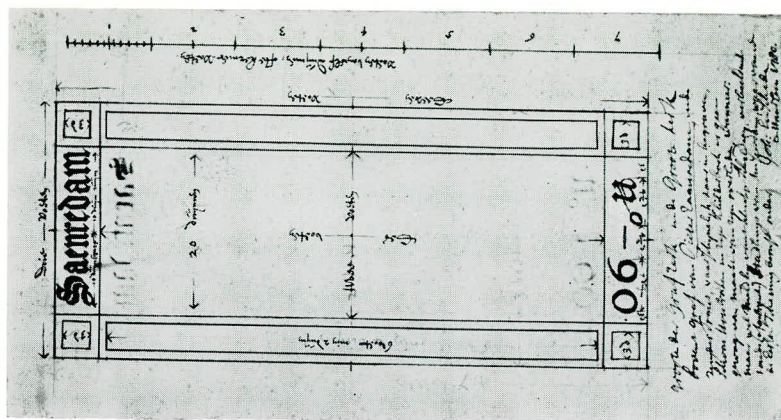
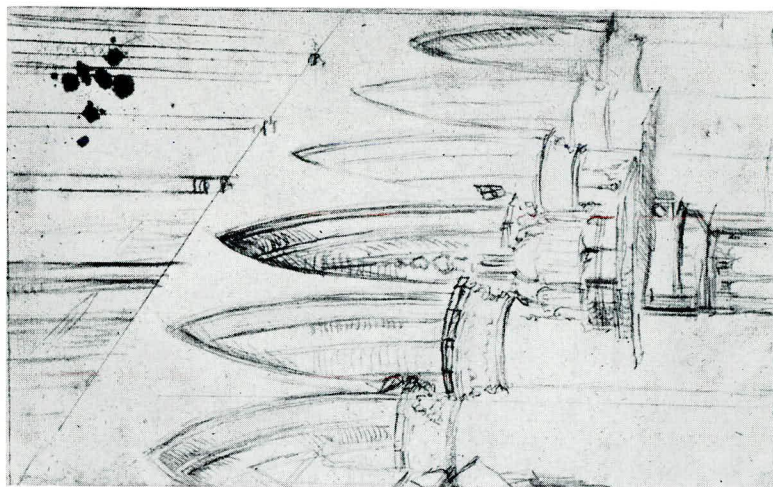
214 | Cat. 224

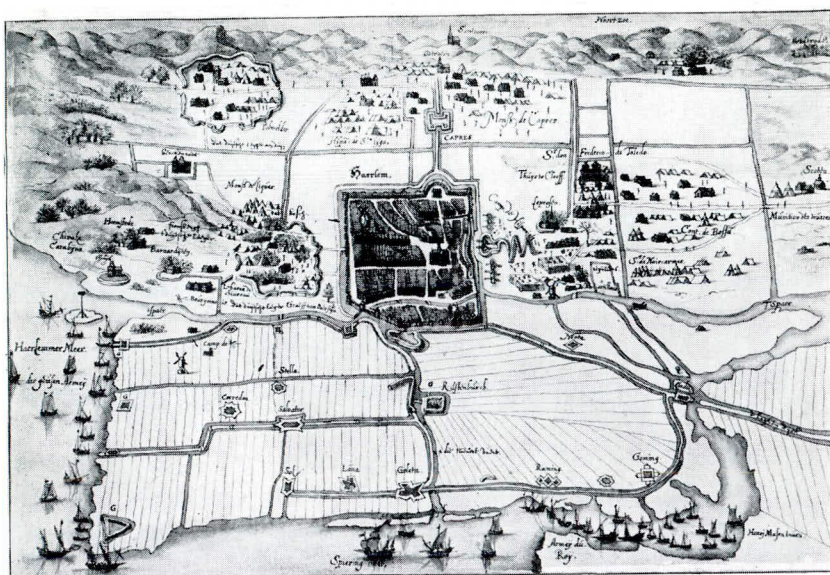

215 | Cat. 225

216 | Cat. 227

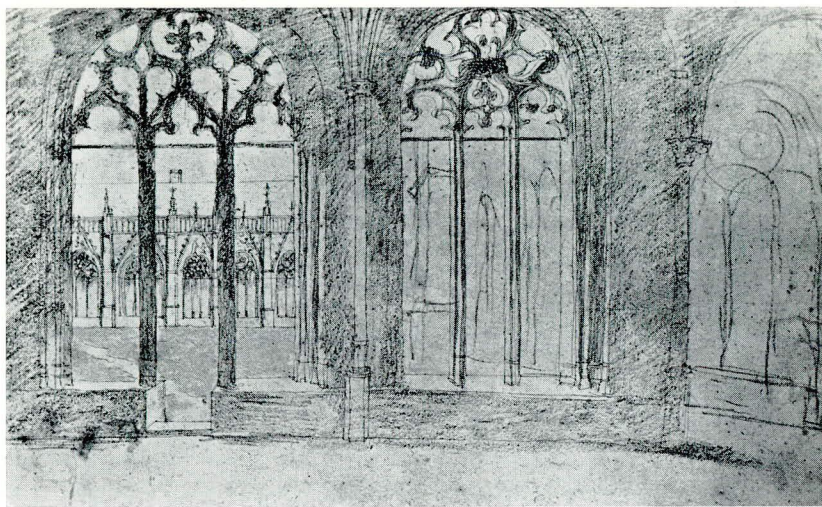

219 | Cat. 229

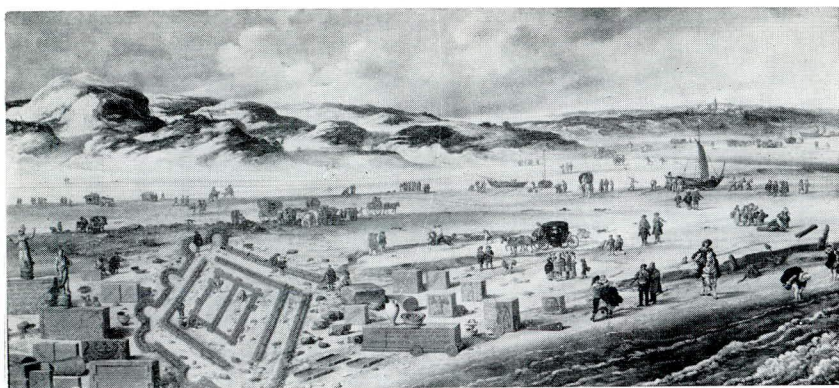
220 | Cat. 230

221 | Cat. 231

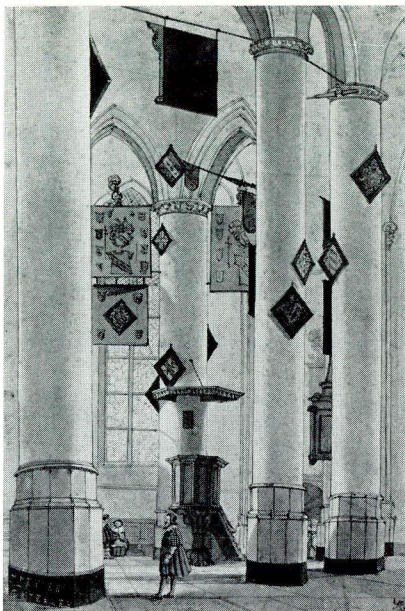
222 | Cat. 232

223 | Cat. 233

224 | Cat. 234

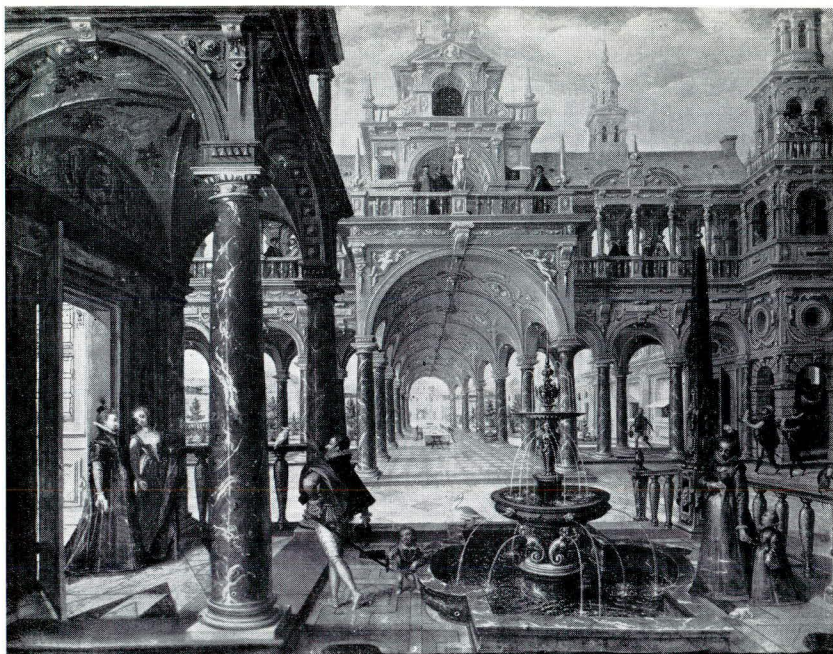
225 | Cat. 235

Gedenckenisse.

By Wat Voor Personen, Dit Boeck, van Hant, tot Hant, del twee is benaemt gescreven. Het is by -

1. **Maerten Heemskerck**, Schijfder, die het in waerden gehouden heeft, tot synen tijde. Doch het, welckes quam int Jaer 1574, op den dach dat dat boeck door gescreven is. Het boeck is 76 Jaer, Side is gescreven tot Hant, ind. gebo. Kerck, al waer by wel 22 Jaer, waer kerckmeester gescreven.
2. **Jacob Raüwaert**, schijfder, die het in waerden gehouden heeft, tot synen tijde. Doch het, welckes quam int Jaer 1574, op den dach dat dat boeck door gescreven is. Het boeck is 76 Jaer, Side is gescreven tot Hant, ind. gebo. Kerck, al waer by wel 22 Jaer, waer kerckmeester gescreven.
3. **Cornelis Cornelisz Schilder**, die het in waerden gehouden heeft, tot synen tijde. Doch het, welckes quam int Jaer 1574, op den dach dat dat boeck door gescreven is. Het boeck is 76 Jaer, Side is gescreven tot Hant, ind. gebo. Kerck, al waer by wel 22 Jaer, waer kerckmeester gescreven.
4. **Peter Iansz, Begijn**, die het in waerden gehouden heeft, tot synen tijde. Doch het, welckes quam int Jaer 1574, op den dach dat dat boeck door gescreven is. Het boeck is 76 Jaer, Side is gescreven tot Hant, ind. gebo. Kerck, al waer by wel 22 Jaer, waer kerckmeester gescreven.
5. **Peter Saenredam**, Schijfder, die het in waerden gehouden heeft, tot synen tijde. Doch het, welckes quam int Jaer 1574, op den dach dat dat boeck door gescreven is. Het boeck is 76 Jaer, Side is gescreven tot Hant, ind. gebo. Kerck, al waer by wel 22 Jaer, waer kerckmeester gescreven.

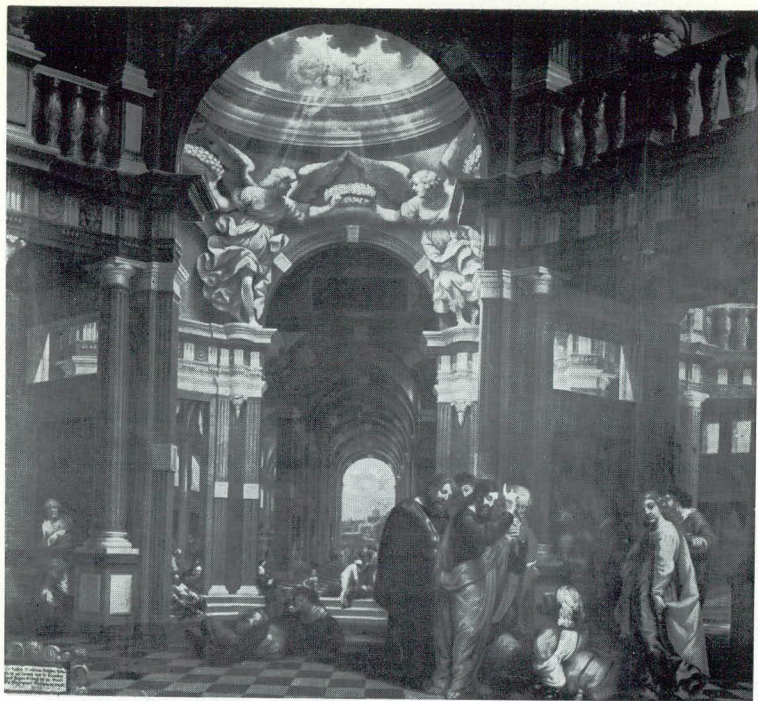
226 | Cat. 245

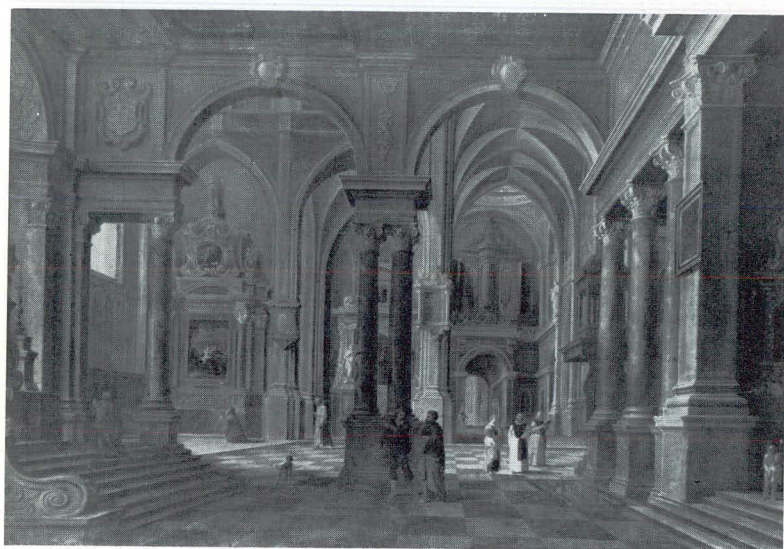
227 | Cat. 236

228 | Cat. 237

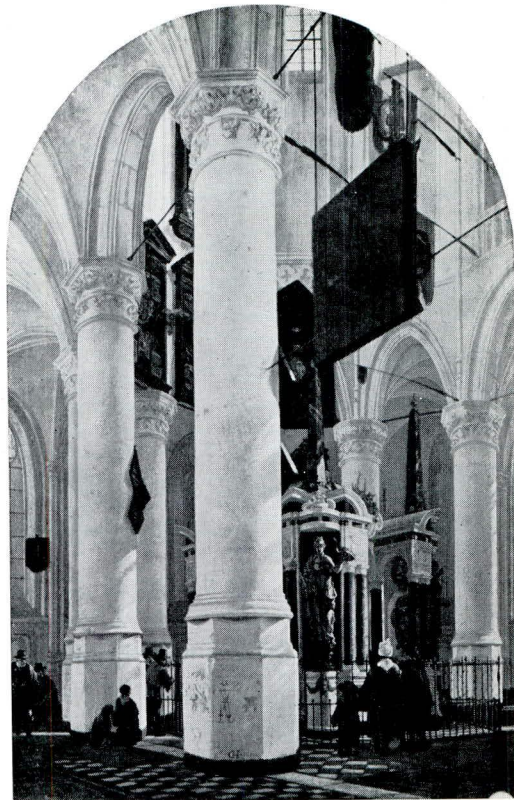
229 | Cat. 238

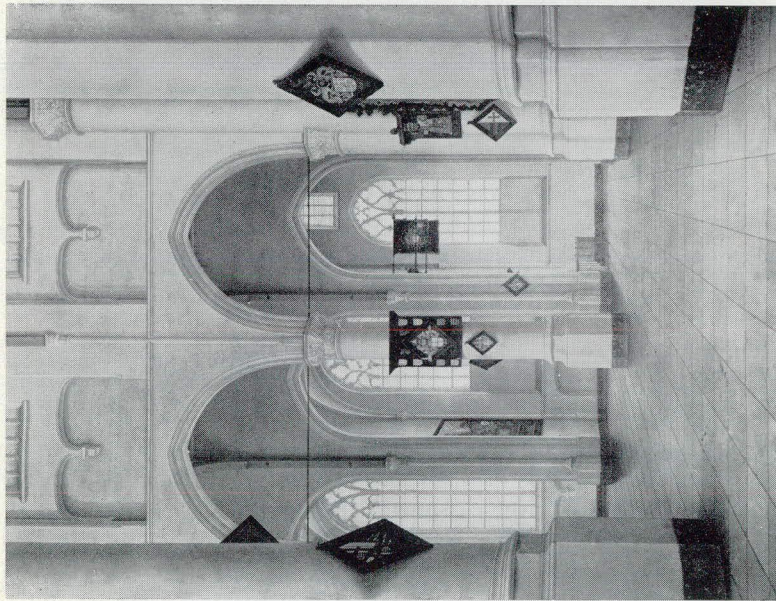
230 | Cat. 239

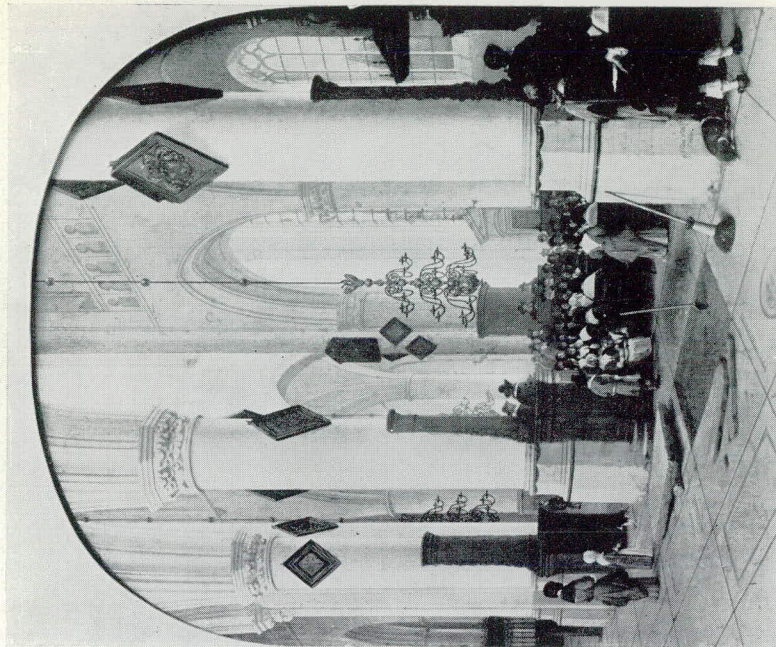
231 | Cat. 24

232 | Cat. 24

233 | Cat. 24

234 | Cat. 24

236 | Cat. 247

237 | Cat. 248

Typografie en druk: Kemink en Zoon N.V., Utrecht

